

0-1171

Die Stadt
RUDOLPHSWERT

NOVO MESTO

1365 - 1965

PRISPEVKI
ZA
ZGODOVINO
MESTA

NOVO MESTO

1365-1965

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO MESTA

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

1969

DOLENJSKA ZALOŽBA NOVO MESTO

ZBRAL IN UREDIL UREDNIŠKI ODBOR
JANKO JARC, TONE KNEZ, JOŽE MLINARIČ, JOŽE SUHADOLNIK

78593

⊕ 1995/7363

Fran Zwitter

OB ŠESTSTOLETNICI NOVEGA MESTA

Predavanje na akademiji na predvečer šeststoletnice mesta 6. aprila 1965

Naloga, da vam danes, na predvečer šeststoletnice ustanovitve Novega mesta, spregovorim o zgodovini mesta, ki je bilo mesto mojih mladih let, nikakor ni lahka. Res je, da zanimanje za zgodovino Novega mesta ni od večeraj, da je prvi rokopis, ki posebej obravnava njegovo topografijo in zgodovino, delo graščaka na Starem gradu Franca Antona Breckerfelda, že iz leta 1790, da se je o Novem mestu nekaj pisalo v XIX. stoletju, posebno pred sto leti ob njegovi petstoletnici, in da je nastala proti koncu stoletja primeroma obsežna Zgodovina Novega mesta, ki jo je napisal profesor Ivan Vrhovec in izdala Slovenska Matica leta 1891. Vsa ta dela so pa ob vseh zaslugah, ki jih moramo priznati njihovim avtorjem, in brez ozira na vprašanje, koliko so ustrezala stanju znanosti v dobi, ko so nastala, s stališča problemov, ki danes najbolj zanimajo zgodovinsko znanost, in s stališča metod, po katerih prihaja ona danes do rezultatov, že davno zastarela. Če pa s stališča teh zahtev pregledamo naše znanje o preteklosti Novega mesta, vidimo, da so v resnici dobro osvetljena le posamezna vprašanja, posamezne strani, ne pa celota. Mnogo pričakujemo od Zbornika ob šeststoletnici Novega mesta, ki se pa šele pripravlja; vendar bo tudi to verjetno le zbornik razprav, ki bo osvetlil mnoga vprašanja, ne pa vsega, kar smemo zahtevati od znanstveno napisane celotne zgodovine. Ob takem stanju našega znanja ne smete pričakovati, da bi vam mogel podati v času, ki ga imam na razpolago, pregled celotne zgodovine na področju mestnega ozemlja; omejiti se moram na nekaj ugotovitev in misli o zgodovini samega mesta.

Razmišljajočemu človeku postane marsikaj jasno, če si ogleda že sam geografski položaj starega mesta. Na treh četrtingah njegovega oboda ga obdaja Krka, breg pa pada strmo proti reki; le na severozahodu obstoji kontakt z okolico na kopnem, a tudi tu se je moglo obzidje nasloniti na konfiguracijo terena. Geografi govore pri takem položaju o mestu na pomolu, kot poseben tip te vrste pa razlikujejo mesto na okljuku reke, katerega najbolj izrazit primer v Sloveniji je prav Novo mesto. Jasno je, da si moremo vse to razložiti le s tem, da je bilo mesto v prvih stoletjih svojega obstoja obenem trdnjava, za razmere tedanjih dob zelo dobra in zelo velika trdnjava.

K razmišljanju nas sili tudi talni načrt starega mesta, kakor nam ga izčrpno in sistematično prikazujejo katastralne mape iz tretjega desetletja preteklega stoletja in še bolj nazorno moderne avionske fotografije. Seveda moramo biti pri tem zelo previdni; ne smemo misliti, da so bila pretekla stoletja

konservativna za vsako ceno, da se ni tedaj nič spreminjalo in da moremo zato iz takih modernih virov sklepati brez rezerve na zamisel ustanoviteljev mesta; treba je upoštevati tudi vse, kar moremo dognati iz starejših, čeprav fragmentarnih pisanih virov, slik in kart. Če pa storimo vse to in primerjamo poleg tega še talne načrte mest med seboj in s talnimi načrti vasi in drugih agrarnih naselij, pridemo vendar do dragocenih rezultatov. Talni načrti mest se sicer razlikujejo med seboj, vendar pa velja za večino in posebej za vsa pomembnejša mesta, da se ti načrti zaradi dominantnega položaja, ki ga imajo njihovi trgi, zaradi mreže ulic, ki izhajajo iz njih, in zaradi tesne zazidave razlikujejo od vseh različnih tipov agrarnih naselij. Iz tega je mogoče sklepati, da so bila mesta že ustanovljena kot naselja, ki jim agrarna produkcija ni prvenstvena naloga in kjer igra tržišče bistveno vlogo, in da se mesta niso razvila polagoma iz vasi. To velja tudi za Novo mesto, za njegov Glavni trg, ki je vsaj eden od največjih, če ne največji med starejšimi trgi slovenskih mest, in za celotno podobo njegovega starega talnega načrta, čeprav je res, da zazidanost v vsem nekdanj obzidanem mestu ni enakomerna in da velja trditev, da je bila večina mestnih hiš obdana z vrtovi, verjetno v vseh preteklih stoletjih in to ni nastalo šele kot posledica požarov, ki so večkrat upepelili mesto, kakor je mislil Vrhovec.

Obrt in trgovina seveda nista nastali šele s srednjeveškimi mesti. Vendar so pa prej zelo redki poklicni obrtniki, s trgovino se poklicno bavijo maloštevilni stalno potujoči trgovci, zato pa sta v glavnem obrtna produkcija in zamenjava oziroma trgovanje postranski poklic agrarnega prebivalstva. Smisel postanka mest in že trgov je pa v tem, da z njimi nastanejo *naselja obrtnikov in trgovcev*, torej ljudi, ki žive od produkcije za trg in zamenjave ter so za kritje svojih potreb po agrarnih produktih vsaj deloma navezani ne na lastno agrarno produkcijo, pa tudi ne na prisilne brezplačne dajatve kmetijskih podložnikov kakor višji socialni razredi, ampak pridejo do agrarnih produktov z zameno za svoje obrtniške produkte ali pa dobičke iz trgovine. V tem je smisel dnevne prodaje in trgovanja v obrtniških delavnicah in prodajalnah pa tudi tedenskih in letnih sejmov v mestih in trgih. V zvezi s tem ekonomskim položajem je tudi pravni položaj meščanov kot novega družbenega razreda; oni so osebno svobodni in točno omejeni teritoriji njihovih naselij so nekaki otoki sredi tedanjega fevdalnega sveta. V tem svetu, ki tudi formalno ne pozna načela enakega prava za vse, velja zanje kot poseben družbeni razred posebno mestno pravo, za meščane in meščanska naselja so kompetentna posebna sodišča in oni imajo svojo posebno upravo. Polagoma si mesta pridobijo svojo avtonomijo, meščani si volijo svoje sodnike in svete ter sami odločajo v mestnem sodstvu in upravi. V srednjem veku, ki pozna zelo različne tipe vojsk in trdnjav, se polagoma uveljavi načelo, da morajo biti mesta obzidana, meščani sami so pa oboroženi, čeprav se njihova vojaška dejavnost omejuje v glavnem na obrambo in straženje mestnih obzidij in vrat.

Proces nastajanja meščanstva kot novega družbenega razreda in trgov ter mest kot njegovih naselij se začne v slovenskih deželah najprej na Koroškem v 12. stoletju. Večina mest in trgov nastane v 13. stoletju, nekatera pa tudi šele v 14. in 15. stoletju, s tem je pa ta proces tudi že zaključen. Vzrok za relativno pozni postanek Novega mesta ni morda v kaki zaostalosti zgodovinskega razvoja njegove dolenske pokrajine. Ta pokrajina je imela tedaj za seboj že zelo dolgo zgodovino naselitve in v času postanka Novega mesta je bila agrarna kolonizacija, postanek večine današnjih vasi in zaselkov v nje-

govi bližnji in daljni okolici, to pač največje kulturno dejanje srednjega veka, v glavnem že zaključena. Promet proti jugu in jugozahodu so sicer ovirali dolgo časa pragozdovi na Gorjancih in Rogu, zato je bil pa živahen promet proti vzhodu in severu, posebno ob Krki in Temenici. Tudi med meščanskimi naselji na Dolenjskem Novo mesto ni najstarejše. Pri tem je bilo največ odvisno od posameznih velikih fevdalcev, ki so hoteli širiti svojo posest in ustanovljati tudi svoje meščanske naselbine. Tako se omenja trg koroških Spanheimov v Kostanjevici že leta 1249, zahodno od tod se omenja med leti 1251 in 1321 pri današnjem Hrvaškem brodu ob Krki severno od Šentjerneja trg bavarskih freisinških škofov, ki je pozneje propadel (Otok), a tudi v Beli krajini se omenjata Črnomelj in Metlika kot trga že leta 1277 oziroma 1300. Za Novo mesto je bilo pa pač odločilno, da so si med temi velikimi fevdalci, ki so bili vsi Nemci, Habsburžani leta 1335 pridobili deželnoknežjo oblast na Kranjskem in da so se hoteli ob Krki uveljaviti proti tisti veji goriških grofov, ki je imela tedaj v rokah Žužemberk, Sotesko, Hmeljnik, Mehovo, Črnomelj in Metliko. Na podlagi listine, ki jo morete videti v faksimilu na zgodovinski razstavi v Dolenjskem muzeju in je ostala neznana dosedanjim avtorjem, je mogoče z gotovostjo trditi, da je dobil Habsburžan Rudolf IV. v samem letu ustanovitve Novega mesta od stiškega samostana z zamjenavo nekaj posesti v njegovi neposredni bližini in tudi Gradec, ki naj bi bil po verjetni domnevi stiški dvorec na griču, kjer stoji danes kapiteljska cerkev. Prava garancija za uspeh novo ustanovljenega mesta, ki so mu bili podeljeni veliki privilegiji, je pa bila podana devet let kasneje, ko so Habsburžani podedovali tisto vejo goriških grofov, ki so s svojimi posestvi oklepali Novo mesto, in je tako ta nova ustanovitev postala v resnici najvažnejše mesto na Dolenjskem. Novo mesto torej ni med najstarejšimi mesti na Slovenskem, a tudi na Dolenjskem ne, ime *Novo mesto* samo, ki mu ga je dalo ljudstvo, pa pojasnjuje njegov pomen. Razlikuje se pa od vseh starejših mest in trgov na Kranjskem in od skoraj vseh starejših meščanskih naselij na Slovenskem v tem, da so bila starejša naselja ustanovljena ustno, tako da ustanovitve ne moremo datirati, ampak jo moremo le približno določiti po več ali manj slučajnem omenjanju v ohranjenih virih, Novemu mestu je bila pa ob ustanovitvi izdana pisana listina, tako da moremo ustanovitev datirati. Razen tega pa našteva ta listina relativno zelo obsežno pravice mesta in meščanov.

Osnove vsega življenja Novega mesta za dolgo dobo stoletij so bile ustvarjene že v XIV. in XV. stoletju. Določbe ustanovne listine o svobodi prodajanja in kupovanja v mestu, o posebni zaščiti, ki jo uživajo vsi, ki prihajajo na letne sejme, o tem, da se mora vse blago, ki gre od Ogrske proti Kranjski in proti morju, obvezno držati poti preko Novega mesta, obvezno ponuditi v Novem mestu na prodaj, o oprostitvi Novomeščanov od mitnine v Kostanjevici, Višnji gori in na Rašici, ki se ji pozneje pridruži še osvoboditev od mitnine v Žužemberku in Čatežu, dokazujejo, kaj je v prvi vrsti zanimalo meščane. Seveda pa meščani niso živeli samo od obrti in trgovine; že ustanovna listina jim daje pravico nabavljanja lesa iz deželnoknežjih gozdov, iz drugih virov pa vemo, da so imeli meščani tudi svoja polja in vinograde, meščanska soseska pa svoje skupne gozdove. Zelo velik pomen je imela določba, da pravica zemljiškega gospoda, da terja nazaj svojega podložnika, ki se je naselil v mestu, zastara, če podložnik živi v mestu že leto dni; celo v primeru, da je zemljiški gospod zahteval izročitev svojega kmečkega podložnika že v prvem letu njegovega bivanja v mestu in mu ga je mesto priznalo, mu ga mesto ni izročilo,

ampak je bil samo dolžan zapustiti mesto v štirinajstih dneh in oditi, kamor je hotel. Pozneje, v času turških vpadov, je bila leta 1478 kmečkim podložnikom dovoljena celo neomejena pravica doseljevanja v mesto, njihov gospod jih ni mogel zahtevati niti v prvem letu njihovega bivanja v mestu, ker je hotel vladar okrepiti Novo mesto kot trdnjavo. Mesto ima že od ustanovitve posebnega mestnega sodnika, ki odloča celo o krvnem sodstvu, o življenju in smrti; okoliš, na katerem izvajajo to pravico, je omejen na jugu po Krki, drugod je označen po črti od Češče vasi in Prečne preko Kala, Daljnega vrha, Ždinje vasi in Trške gore do potoka pod Starim gradom in Lešnice.

Krvno sodstvo izvaja mesto do XVI. stoletja samostojno, pozneje vodi razprave vladarjev sodnik. V začetku je bil mestni sodnik imenovan od vladarja, kasneje si je pa mesto pridobilo pravico, da ga voli, in je sploh avtonomno odločalo o svojih upravi in sodstvu. Mestne avtonomije si ne smemo predstavljati preveč demokratično. Meščani niso vsi prebivalci mesta, ampak samo lastniki hiš, samostojni trgovci in obrtniki, ne na npr. obrtniški pomočniki ali dninarji; v celoti je bilo meščanov kakih 200. Dejansko pa odločajo v upravi in sodstvu med ožjimi korporacijami meščanov (notranji svet 12 članov, zunanji svet 24 članov in »občina« 48 članov) v glavnem le notranji in zunanji svet. Pri volitvi sodnika predlaga notranji svet zunanjemu svetu in »občini« dotedanjega sodnika in še enega kandidata; če zunanji svet in »občina« odklonita oba kandidata, predlaga notranji svet še dva druga kandidata, od katerih pa mora biti eden izvoljen. Kadar se kako mesto v ožji korporaciji izprazni, izvoli ta novega člana iz širše korporacije, »občina« pa iz celote meščanov; pravice, da bi odpoklicale iz ožje korporacije kakega osovraženega člana (tako imenovane »mutacije«), pa širše korporacije vsaj od leta 1573 nimajo; tako v mestni avtonomiji odločajo le bolj ožje korporacije, sestavljene iz bogatejših meščanov. Po seznamu iz leta 1515 je v Novem mestu 272 hiš, od tega 24 praznih; prešla so nato približno štiri stoletja, preden je bila ta številka znatno prekoračena. Plemiči in duhovniki seveda osebno niso bili podrejeni mestnemu sodniku; vendar pa meščani v odnosu do njih zelo pazijo na svoje pravice; vse hiše, ki uživajo mestni trg, morajo sodelovati pri grajenju, vzdrževanju in straženju obzidja; prepovedano je prodajati ali pa voliti nepremičnine nemeščanom, ker bi bilo mesto s tem oškodovano pri skrbi za obzidje in pri davkih. Plemiči niso v Novem mestu nikdar imeli večjega pomena. Kar se tiče duhovščine, je bil ustanovljen kapitelj s proštom na podlagi listin iz let 1493, 1494 in 1509, medtem ko so nastali pri kapiteljski cerkvi ladja v prvotni obliki, kripta in prezbiterij po novejših raziskovanjih pač v času med ustanovitvijo mesta in letom 1429, frančiškani pa se naselijo po letu 1469 in kmalu nato prezidajo prevzeto kapelo v svojo cerkev, tako da sta nastali obe ustanovi, ki pozneje stoletja odločata o verskem in kulturnem življenju Novega mesta, tudi že v srednjem veku.

Za dobo od XVI. do XVIII. stoletja govore zgodovinarji in zgodovinski viri o stagnaciji v razvoju mesta in celo o njegovem propadanju. Pri takratnih tožbah o propadanju mesta moramo seveda upoštevati, da so pisane z namenom, da bi se znižali mestni davki; kljub temu je pa na teh tožbah vendar precej resnice. Nesreče, ki so zadele mesto, npr. požari in kuge, bi ne bile odločilne, če bi sicer obstajali pogoji za napredek mesta. Takih pogojev pa ni bilo; napredek in naraščanje mest ni nikak naraven zakon; vse je odvisno od družbenih faktorjev; takih faktorjev, ki bi bili ugodni za napredek mest, pa tedaj v glavnem ni bilo in zato tedaj večina mest ni napredovala. Turki

niso Novega mesta nikdar osvojili in verjetno je, da je imelo mesto od organizacije obrambe proti njim nekaj časa celo korist; ne more biti pa dvoma o tem, da je opustošenje Dolenjske po turških vpadih moralo končno zavreti tudi razvoj Novega mesta; posebno važno pa je, da je bližina turške meje, preko katere ni bilo tedaj skoraj nikake trgovine, pretrgala poprej živahne trgovske zveze Novega mesta z nekaterimi pokrajinami. Kar zadeva fevdalni sistem, spoznavamo šele danes, kako velik pomen so ohranile razlike v agrarni strukturi tedanjih pokrajin vse do danes; Dolenjska je imela tedaj agrarni sistem, ki se zelo razlikuje od agrarnega sistema v drugih pokrajinah, in fevdalni sistem je bil na Dolenjskem posebno trd. Ne smemo si seveda misliti, da bi bili odnosi med meščani in kmeti tedaj zelo dobri. Meščani so si v duhu pojmovanj tedanje dobe prizadevali, da bi monopolizirali zase obrtno produkcijo in trgovino, v čemer pa proti kmetski obrti in trgovini trajno niso uspeli. Na drugi strani so pa meščani odirali kmete s tem, da so jim dajali oderuška posojila na njihove bodoče pridelke (zlasti »namoština«). Trdost fevdalnega sistema na Dolenjskem, kjer je bilo zaradi tega središče kmetijskih puntov, se je samo na Dolenjskem izražala tudi v tem, da so hoteli zemljiški gospodje prisiliti svoje podložnike, da bi prodajali svoje presežne produkte samo njim, ne pa drugim in tudi ne meščanom. Dolenjska tudi ni imela v večji meri razvitega pridobivanja železne rude, pa tudi ne platnarstva za izvoz, od česar so živela nekatera gorenjska mesta. Zato ni čudno, če je bila emancipacija od lastne produkcije agrarnih pridelkov, ki je bila pri tedanjih mestih sploh le relativna, pri Novomeščanih zelo relativna in so oni živeli v veliki meri od svojih polj in vinogradov.

— Nove sile v življenju Novega mesta dolgo niso nastopale na tistem področju, kjer bi se najbolj temeljito spremenili vsi pogoji življenja, t. j. z ustanavljanjem kapitalističnih podjetij, tako zelo različnih od načina pridobivanja malih meščanov v starih mestih. Pojavljale so se na drugih tirih. Liberalna gospodarska politika ni mogla privedi do velikih sprememb, ker ni bilo pogojev za ustanavljanje novih podjetij. Zato pa pride v Novem mestu z ustanovitvijo okrožja ali kresije leta 1748, ki ji je podrejena vsa Dolenjska in ki obstoji sto let, do leta 1849 (v dobi francoskih Ilirskih provinc kot distrikt), do tega, da se pojavi v Novem mestu kot nov činitelj državno uradništvo. Temu uradništvu so socialno blizu lekarnarji, zdravniki, advokati itd., ki so ali pripadniki svobodnih poklicev ali pa nameščenci in imajo svoje prve predstavnike že od XVI. stoletja. Poseganje okrožja v vse zadeve pomeni tudi dejanski konec stare meščanske avtonomije; zdaj odločajo o vsem končno državni uradniki; mestni funkcionarji so zlasti od dobe Jožefa II. le še figure, tako da bi mogli razumeti podiranje mestnega obzidja v dobi Jožefa II. tudi simbolično.

Druge važna pridobitev je gimnazija. Novo mesto ima šolo vsaj že od začetka XVI. stoletja in od leta 1778 se uvaža splošna šolska obveznost, a vse to ima le bolj lokalni pomen. Gimnazija, ustanovljena leta 1746, ki je bila najprej frančiškanska, od 1870 pa državna, ima pa po delu svojih profesorjev in po poznejšem delu svojih učencev mnogo širši pomen.

Leta 1848 je revolucija končno zrušila fevdalni sistem. V življenju Novega mesta je bila prva neposredna posledica v tem, da se je v naslednjih letih zelo povečalo število državnih uradov in uradnikov; Novo mesto je sedež okrajnega glavarstva, okrajnega in okrožnega sodišča itd. Na drugi strani nastane zdaj najprej v času te revolucije in potem zopet po obnovitvi ustav-

nega življenja po letu 1860 nova mestna občina. Že v letu revolucije 1848 pa začne izhajati v Novem mestu tudi politični list, ki stoji na slovenskem nacionalnem stališču. Že tedaj, potem pa zopet v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja je politično življenje v Novem mestu v znamenju boja med slovensko in nemško stranko, ki nima opore pri ljudstvu, pač pa se opira na pritisk njej naklonjenih režimov, zlasti na uradništvo; središče slovenskih prizadevanj je čitalnica, ustanovljena leta 1865 ob proslavi petstoletnice ustanovitve mesta. Boj med obema strankama je dejansko odločen v letih 1879—1883, od leta 1882 je mestna občina podobno kakor v drugih kranjskih mestih trdno v slovenskih rokah, Nemci so potisnjeni v položaj majhne manjšine. V ospredje pa stopi zdaj kmalu boj med dvema slovenskima meščanskima strankama, ki nastopata pri volitvah in si ustvarita vsaka svoje organizacije; liberalna stranka drži v svojih rokah mesto, klerikalna stranka prevladuje v podeželju.

Zgodovinar, ki pregleduje stoletja razvoja Novega mesta, pa mora ugotoviti, da se proti koncu XIX. in začetku XX. stoletja pojavljajo nove sile, ki začno še vse drugače spreminjati mirno življenje ob Krki. Leta 1894 je končno mesto združeno s svetom po železnici, ki dobi nekaj mesecev pred prvo svetovno vojno podaljšanje preko Bele krajine do Karlovca. Doba industrializacije Novega mesta se začne pravzaprav šele v stari Jugoslaviji. Danes nam je še težko razvozlati vse nove, med seboj zelo različne sile, ki so začele temeljito spreminjati tedaj vse tradicionalno življenje. Že desetletja pred prvo svetovno vojno se pojavlja socialna demokracija, na drugi strani pa tudi gibanje dijaške mladine, ki pride do izraza v politiki in kulturi. Doba s takim navdušenjem pričakovane Jugoslavije postane doba velike krize in nezadovoljstva na vseh področjih, iz česar je treba pojasniti, kako je prišlo do tega, da sta prav Novo mesto in njegova pokrajina toliko prispevala in imela v primeri s svojimi razsežnostmi tako ogromen delež v narodnoosvobodilnem boju.

Ko je Ivan Vrhovec pred 75 leti pisal predgovor svoje Zgodovine Novega mesta, je bil resigniran; imel je vtis, da je mesto v svojem razvoju bolj nazadovalo kakor napredovalo. Ko so najstarejši danes živeči Novomeščani doživljali svoja otroška leta, je bilo izven nekdanjega obzidanega mesta razen splotja nekdanjega kapucinskega samostana, ki je služil pozneje pošti, in vojašnice, ki je služila potem sodišču, še prav malo hiš; v celoti mesto ni imelo več hiš kakor pred stoletji. Vendar pa izraža Vrhovec upanje, da bo dograditev železnice pomenila začetek boljše dobe za Novo mesto, in njegov sošolec in prijatelj Ivan Vrhovnik piše, da so mu bili zato železniški piski, odmevajoči od dolenskih gor, prijetnejši kakor najlepši akordi. Od tedaj do danes se je pa tudi Novo mesto zelo spremenilo; komur ne zadostuje površna sodba na podlagi zunanjega videza starih in novih stavb, naj primerja stare načrte in slike mesta s podobo, kakršno ima pred seboj danes. Vse to je pa šele začetek novega razvoja. Ne more biti dvoma o tem, da se v vsej današnji civilizaciji spreminja razmerje med deležem agrarne produkcije in med deležem drugih produkcij in dejavnosti, s tem pa tudi tradicionalno razmerje, po katerem bi bilo prebivalstvo mest le majhen odstotek prebivalstva podeželja. Stara historična mesta so danes le oporišča in izhodišča za novi razvoj. Ona so kot izhodišča dragocena in vse kulturne države ščitijo njihova stara jedra v zgodovinski obliki. Osnove, ki so nastale ob njihovi ustanovitvi, so se ohranile stoletja in to že nekaj pomeni. Novi razvoj ustvarja pa nove probleme in nove odgovornosti, saj bosta življenje in zgodovina boj, dokler bo živelo človeštvo.

Za reševanje teh problemov je potrebno mnogo razgledanosti. Sem pa spada tudi spoznavanje preteklosti, ki nam je zapustila obdelana polja, obrtniške delavnice, produkte svojega dela in razmišljanja, vse seveda v pogojih svojega časa, kar pa vendar ni brez pomena za življenje in naloge sedanosti in bodočnosti.

Tone Knez

PRAZGODOVINA NOVEGA MESTA

Zahvaljujoč zelo ugodni geografski legi in prirodni oblikovanosti tal na strmem skalnatem pomolu, ki ga s treh strani obliva vijugava, lenobno tekoča Krka, s prirodno utrjenimi vzpetinami, ki nudijo varno zavetje na Kapiteljskem hribu in na Marofu, so se prazgodovinski ljudje že zelo zgodaj naselili ob bregovih Krke, ki pri Novem mestu opiše pravcati meander. Ribolov v Krki, lov na divjad in nabiranje sadežev po širnih, še ne izkrčenih gozdovih, so v izdatni meri dopolnjevali prehrano prazgodovinskega človeka, takrat še primitivnega poljedelca in skromnega živinorejca. Živahna arheološka dejavnost na področju mesta v zadnjih desetih letih, posebej še obširno raziskovanje ilirskih in keltskih grobov v Kandiji od leta 1967 naprej, nam je dalo veliko dragocenih izkopanin, ki dajejo Novemu mestu tako veljavo, da to najdišče uvrščamo med najpomembnejša v Sloveniji. Članek želi popeljati bravca ob najvažnejših arheoloških najdbah skozi čas davno minulih tisočletij, od starejše kamene dobe pa do naselitve prvih Slovencev. Osnovni namen članka je, da informira in daje reprezentativni izbor novomeških najdb, kritična analiza gradiva pa je spričo še trajajočih izkopavanj zaenkrat še preuranjena.*

ZGODOVINA ARHEOLOŠKIH RAZISKAV

Arheološke najdbe iz Novega mesta so razmeroma zelo pozno vzbudile pozornost strokovnjakov in ljubiteljev domače zgodovine, in le počasi so si utirale pot v strokovno literaturo in poljudno časopisje. Vzrok je preprost: Novo mesto ne premore rimskih napisnih kamnov niti antičnih plastik in reliefnih upodobitev, ki so s svojo skrivnostno lepoto vedno najprej pritegnili pozornost raziskovalcev, začenši od renesanse naprej, preko prosvetljenega 18. stoletja, do romantičnih naziranj prve polovice 19. stoletja, in burile njihovo domišljijo. Dosti manj reprezentativne in prav nič monumentalne prazgodovinske najdbe pa, kot: keramične posode, kamnite sekire, in kovinsko okrasje, še zdaleč niso vzbujale takega zanimanja kot rimski epigrafični in likovni spomeniki. Poglobljeno in sistematično proučevanje prahistoričnih najdb se začne šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je bil že izde-

* Članek daje pregled stanja arheoloških raziskav in dognanj v Novem mestu ob koncu leta 1967. V teku leta 1968 pa smo v Novem mestu izvršili zelo obsežno izkopavanje halštatskih gomil v Kandiji. Izkopavanje je dalo tako bogate in dragocene najdbe ter znanstvene rezultate, da se danes Novo mesto uvršča med vodilne centre halštatske kulture v Vzhodnih Alpah. Kljub številnim novim najdbam, okviri novomeške prazgodovine in kronologija, kot je predstavljena v tem članku, niso spremenjeni, temveč samo kvalitativno in številčno obogateni.

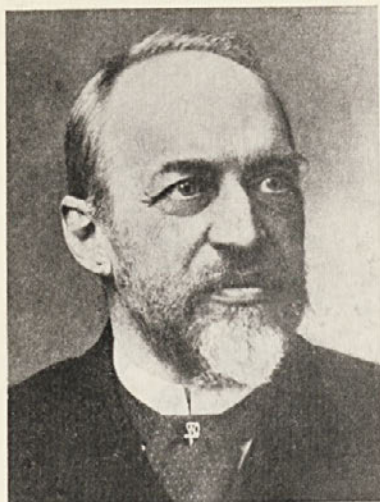

Sl. 1: Alfonz Müllner (1840–1918), kustos deželnega muzeja v Ljubljani. V svojem delu »Geschichte des Eisens in Krain« je narisal in opisal halštatsko gradišče v Novem mestu ter talilne peči za železo pri železniški postaji v Bršljinu.

lan triperiodni sistem prazgodovinskih obdobij, ki deli celotno prazgodovino na tri osnovne dobe: kameno, bronasto in železno, z ustrezno podrobnejšo členitvijo.

Prvi, ki je pisal o novomeški davnini, je bil pravzaprav že naš baročni polihistor, baron Janez Vajkard Valvasor. Brez kakršnihkoli materialnih dokazov (morda po ustnem izročilu?) je v zanosu, da bi povečal slavo in ugled kranjske dežele, zapisal v XI. knjigi Slave vojvodine Kranjske, da je v rimskem času bilo na kraju Novega mesta tako veliko mesto, ki je segalo do Hmeljnika, razrušil pa ga je baje sam hunski kralj Atila. Seveda nima ta njegov zapis nobene realne podlage, čeprav je morda v njegovem času še bila živa tradicija o velikem razrušenem mestu, ki bi jo lahko navezali na zgodbo o velikem halštatskem centru v Novem mestu.

Pravo arheološko raziskovanje v Novem mestu, ki ga zasledimo v literaturi, se prične šele leta 1890, ko so gradili nov odsek državne ceste iz mesta mimo starega pokopališča proti Bršljinu (sedanja Ljubljanska cesta) južno pod Marofom, ki je skrajšala pot, tovornikom in voznikom pa močno olajšala težave, ker se je izognila hudi strmini preko Marofa. Današnji Kettejev drevored je nekdanja glavna cesta, ki je vodila od Ljubljanskih vrat (med tovarno zdravil in študijsko knjižnico) iz mesta proti Ljubljani. Takrat so na trasi nove ceste odkopali prve prazgodovinske in rimske grobove, ki jih je takratni preparator deželnega muzeja *Ferdinand Schulz* pridobil za ljubljanski Rudolfinum. Ob teh prvih večjih arheoloških najdbah iz Novega mesta, ne moremo mimo nadvse zanimivega poročila o prvi arheološki razstavi, ki jo je pripravil preparator Schulz v dvorani novomeške kazine takoj po izkopavanju, preden je gradivo odpeljal v Ljubljano. Razstavo je Slovenski Narod z dne 23. septembra najavil takole: »V sredo dne 24. t. m. bodo ob šesti uri zvečer v tukajšnji kazinski dvorani razstavljene rimske starine, katere bo g. Schulz v kratkem govoru občinstvu razlagal. Večina predmetov je jako za-

Sl. 2: Dr. Rudolf Hoernes (1850—1912), profesor geologije na univerzi v Gradcu. Poleti 1894 je skupaj s Pečnikom izkopal na Marofu v Novem mestu dve halštatski gomili.

nimiva in dragocena, nahaja se med njimi celo tacih, kakeršnih Ljubljanski muzej doslej še nima.« »Slovenec« z dne 23. septembra 1890 pa poroča: »V Rudolfovem, kakor se nam poroča, se bodo dne 24. septembra ob 6. uri zvečer razstavile tu izkopane rimske starine in bo gosp. Schulz, ki je kot spreten in vesten izkopavalec vodil kopanje, drage volje razjasnjeval občinstvu razstavljene stvari, katere drugi dan odpelje seboj v Ljubljano.«

Dva dni po razstavi, 26. septembra 1890, je priobčil Slovenski Narod poseben dopis o razstavi iz Novega mesta, kjer poroča pisec takole: »Poročal Vam je že nek dopisnik, da so se na mestu, kjer vodi nova cesta ob mestnem pokopališču, našli zanimivi rimski grobovi. Naši arheologi doslej niso znali, da bi bila baš na prostoru sedanjega mesta kedaj kakova rimska naselbina. To dokazale so še le sedanje izkopine. Odprlo se je doslej nad 20 grobov in g. muzejalni asistent Schulz je pridobil za Ljubljanski muzej kacic 60 žarnic, kakeršne so Rimci rabili za spravljanje mrtvaškega pepela. Poleg teh žarnic našlo se je 6 svetilnic (ampela) v jako različnih podobah s prav zanimivimi okrasbami. Nekaj žarnic žganih je od rudeče, nekaj od črne gline. Našlo se je tudi kacic 20 prav zanimivih igel (fibulae). Nekatere izmej njih so takozvanega galskega izvora in neko zapestje, ki kaže biti iz etruških časov. Velika redkost je meč 1 meter dolg in drugi rimski meč 1 $\frac{1}{2}$ čevlja dolg, kakor so jih imeli rimski vojaci. Ljubljanski muzej dosedaj še ni imel nobenega takega eksemplara. Mej različnimi bronastimi iglami našli so se tudi zlati uhani, popolno čisto ohranjeni in jeden novec z napisom Tacitus Augustus, ki je vladal okoli l. 275 po Kr. r.

Gospod Schulz priredil je na prav okusen način razstavo teh predmetov, katere čisti dohodek pripada dijaškemu podpornemu fondu. V tem, ko to pišem, hodijo Novomeščani iz vseh krogov gledat teh zanimivih naših predniških ostankov.

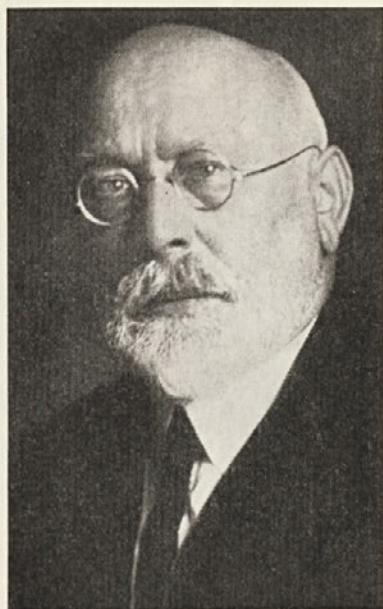
Ob jednom je našel g. Schulz etruški (?) grob v mestnem gozdu ob Krki. Našle so se posode od grafita z zanimivimi ročaji v podobi volovske glave. Pričakovati je, da se dobe še zanimivejše izkopine na tem prostoru, kjer so bili rimski grobovi, je odkritih samo toliko grobov, kolikor jih je bilo na cest-

Sl. 3: Jernej Pečnik (1835—1914), zloglasni arheolog-samouk, je izkopaval leta 1894 halštatski gomili na Marofu, leta 1902 pa rimske grobove v Bršljinu. Slika ga kaže ob izkopavanju na Magdalenski gori leta 1894.

nem terenu in videti je, da mora zemlja malo višje še kriti lepe zgodovinske zaklade. Gosp. Schulz se bode lahko zadovoljen povrnil v Ljubljano in obogatil naš tako zanimivi muzej s popolnoma novimi objekti.» — Po osemdesetih letih lahko samo občudujemo to Schulzevo pobudo, ki jo še v današnjih časih velja posnemati. Zanimivo bi bilo poizvedeti, če ni bila morda to sploh prva arheološka razstava izven muzeja na Slovenskem?

Se istega leta ob isti priložnosti je Schulz kopal v mestnem gozdu (imenuvanem tudi Portovald) eno manjšo halštatsko gomilo, ki pa je očitno dala le malo keramičnega gradiva. Sledila je najdba halštatske topilnice železa in kovačnice ob njej, pri bršljinški železniški postaji leta 1893, ko so gradili dolenjsko železnico. Najdbo je podrobno opisal *Alfons Müllner* v svojem obširnem in dragocenem delu »Geschichte des Eisens in Krain«. Že naslednje leto pa so na pobudo neumornega arheološkega kopača Jerneja Pečnika, najboljšega poznavalca arheoloških najdišč na Kranjskem, pričeli z izkopavanjem dveh halštatskih gomil na Marofu. Izkopavanja so se lotili v poznem poletju leta 1894 za račun dvornega Prirodoslovnega muzeja na Dunaju. Trajalo je od 21. avgusta do 11. septembra, in ga moramo danes šteti za prvo načrtno izkopavanje v Novem mestu, ki je bilo za takratne strokovne pojme prav dobro zastavljeno, saj so pri meritvah uporabljali celo geodetski instrument. Izkopavanje sta od začetka vodila *dr. Rudolf Hoernes*, profesor geologije na graški univerzi (brat znanega dunajskega prazgodovinarja dr. *Moritz* Hoernes) in *Jernej Pečnik*, samouki »arheolog«. Profesor Hoernes pa je moral kmalu odpotovati, nakar je izkopavanje vodil Pečnik sam, oziroma s sodelovanjem preparatorja Brattine, ki je prišel na pomoč iz dunajskega muzeja. Iz ohranjene korespondence in zapiskov se vidi, da je po Hoernesovem odhodu natančnost izkopavanja močno popustila, saj je Pečnik izkopavanje poslej vodil po svojem utrjenem načelu: le številne in bogate najdbe

Sl. 4: Dr. Walter Smid (1875—1951) je kot kustos deželnega muzeja v Ljubljani izkopal dve halštatski gomili v ragovski hosti leta 1905. Bil je prvi izšolani arheolog, ki je kopal v Novem mestu.

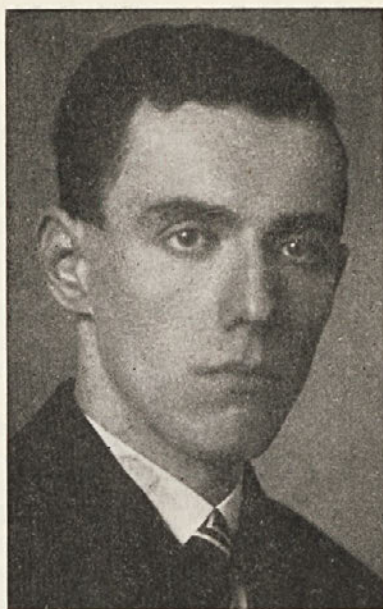
so merilo dobrega izkopavanja, najdiščne okoliščine pa zanj niso bile važne. Vse izkopano gradivo so poslali v dvorni muzej na Dunaj.

Preseneča nas nerazumljivo dejstvo, da sta Dežman in Hochstetter v svojem fundamentalnem delu o prazgodovinskih naselbinah in grobiščih na Kranjskem popolnoma prezrla tako markantno novomeško gradišče in gomile (na Marofu in v Kandiji), kar je oboje pred sto leti bilo gotovo še mnogo bolj vidno kot danes. Prav tako se čudimo, da Ivan Vrhovec v svoji Zgodovini Novega mesta, ki je izšla leta 1891, niti z besedico ne omenja arheoloških najdb z mestnega področja.

Sledilo je zaščitno izkopavanje keltskih in rimskih grobov, ki so jih našli leta 1902 pri kopanju temeljev za poslopje okrajnega glavarstva (sedaj poslopje občinske skupščine na Ljubljanski cesti št. 2) ob južnem vznožju Marofa. Te najdbe so prišle v ljubljanski muzej. Istega leta pa je Pečnik kot nabiralec starin za dunajski muzej izkopal rimske grobove v Bršljinu, kjer je našel tudi lepo stekleno čašo z vgravirano grško napitnico »na mnoga leta« ter vse najdbe poslal na Dunaj. Šele leta 1905 so opravili prvo sistematično izkopavanje, ki ga je vodil strokovnjak. Bil je to *dr. Walter Smid*, prvi slovenski arheolog, takrat kustos deželnega muzeja v Ljubljani. V tistem letu je prekopal dve manjši halštatski gomili: eno v Smolovi hosti in drugo, po lastniku imenovano Malenškovo gomilo. V Malenškovi gomili je našel grob ilirskega veljaka, pokopanega skupaj s konjem. Tudi te najdbe so prišle v zbirko ljubljanskega muzeja. S tem poslednjim izkopavanjem v času avstro-ogrske monarhije je prenehalo arheološko raziskovanje v Novem mestu za dolga desetletja. Vmes pa so posamezniki pošiljali slučajne najdbe po navadi v deželni muzej v Ljubljano, tako da je dosledno vse arheološko gradivo prešlo za vedno v zbirke izven Novega mesta.

Šele leta 1936 zabeležimo spet nove arheološke najdbe iz mesta. Pri preurejanju že opuščene starega mestnega pokopališča (ki se je razprostiralo

Sl. 5: Dr. Rajko Ložar (1904), kustos Narodnega muzeja, je poleti 1941 nadzoroval izkopavanje na halštatskem grobišču v Kandiji, ko so našli edinstveni daritveni kotličček.

na sedanjem Novem trgu ob južni strani Ljubljanske ceste, tam kjer je avtobusna postaja, poštno poslopje in komanda garnizona) v park, so našli dve zidani rimski grobnici, v vsaki od njih pa več keramičnih posod. Najdbo je evidentiral in rešil pred uničenjem Janko Jarc, takrat profesor zgodovine na novomeški gimnaziji. Njemu gre zahvala, da je postal pozoren na arheološke najdbe v Novem mestu in okolici, jih po svojih močeh evidentiral in marsikatero rešil pred uničenjem. Izkopanine je shranil v šoli, kjer je pod okriljem Muzejskega društva že nastajala novomeška muzejska zbirka. Čez tri leta, poleti 1939, je prof. Jarc ponovno uspešno interveniral, da je rešil in shranil najdragocenejšo arheološko najdbo iz Novega mesta: bronasti halštatski knežji oklep. Našli so ga v Kandiji, na severni strani današnje Kristanove ulice, ko so poglobljali in ravnali teren za ureditev športnega stadiona. V strahu, da bi oklep lahko postal žrtev vojne vihre, so ga na intervencijo dr. Rajka Ložarja, takratnega kustosa Narodnega muzeja, prepeljali v Ljubljano in varno shranili. Leta 1941 so italijanski vojaki ponovno razširjali stadion in takrat našli nove halštatske najdbe, med njimi tudi edinstveni bronasti trinožnik. Tokrat je izkopavanje nadzoroval dr. Rajko Ložar in vse najdbe odpeljal v Ljubljano.

Novo obdobje v arheološkem raziskovanju Novega mesta se je pričelo po osvoboditvi leta 1945. Že leta 1948 so pri kopanju temeljev za predvideni sindikalni dom (danes stanovanjski blok Kristanova ulica št. 12) našli več keltskih grobov z žganim pokopom, ki jih je odkopal France Stare. Z ustanovitvijo Dolenjskega muzeja leta 1950 se je povečala skrb za novomeške izkopanine in prenehalo je odtekanje arheoloških najdb v muzeje izven Novega mesta. Od vsega začetka je bil osnovan arheološki oddelek muzeja, ki z leti postaja vse večji in pomembnejši. Ravnatelj novo osnovanega muzeja prof. Janko Jarc je dosegel, da so iz fonda Narodnega muzeja v Ljubljani vrnili nekaj novomeških izkopanin, med njimi tudi bronasti oklep, ki je še

Sl. 6: Simon Rutar (1851—1903), profesor zgodovine v Ljubljani, je bil korespondent Centralne komisije za varstvo spomenikov na Dunaju in konservator za Kranjsko. V strokovnih glasilih je sproti poročal o arheoloških najdbah iz Novega mesta.

vedno ponos arheološke zbirke Dolenjskega muzeja. Leta 1954 je *Vinko Sribar* opravil nekaj manjših zaščitnih posegov tako v mestu kot tudi v okolici.

Jeseni leta 1958 je pisec tega članka postal kustos za arheologijo v Dolenjskem muzeju. S tem je Novo mesto dobilo prvega arheologa, ki mu je bilo naloženo, da se posveti študiju najstarejše zgodovine mesta in osrednje Dolenjske. Že jeseni naslednjega leta smo pričeli sistematično izkopavati zgodnje-halštatsko žarno grobišče na Mestnih njivah, kar smo nadaljevali še leta 1960. Sledilo je še zaščitno izkopavanje rimskih grobov v Bršljinu leta 1962 in prazgodovinskih žarnih grobov prav tako v Bršljinu ob gradnji steklarne INIS leta 1963. Ob različnih gradnjah na mestnem področju smo v teku let pridobili marsikatero najdbo in tako izpopolnjevali mikrotopografijo arheoloških najdb v Novem mestu. Večje zaščitno izkopavanje, ki je uvod v večletno izkopavanje, pa smo podvzeli poleti 1967, preden so začeli kopati temelje za stanovanjske hiše novega naselja na Znančevih njivah v Kandiji. Ob tej priliki smo v prvi etapi odkrili nad štirideset keltskih grobov z žganim pokopom, ki so bili vkopani na obrobju velike halštatske gomile. V drugem delu programa smo sistematično odkopali polovico halštatske gomile, ki je dala pomembne znanstvene rezultate, pa tudi nekaj lepih muzejskih kosov. Vzporedno z zavidavo parcel na Znančevih njivah bomo v prihodnjih nekaj letih sistematično preiskali še zadnje preostale halštatske gomile v Novem mestu, v njihovi neposredni soseščini pa še obsežno keltsko grobišče.

Prve objave novomeškega arheološkega gradiva so izšle v začetku zadnjega desetletja prejšnjega stoletja izpod peresa *prof. Simona Rutarja*, takratnega poverjenika in korespondenta Centralne komisije za varstvo spomenikov na Dunaju, ki je v strokovnih glasilih (*Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, Mitteilungen der Zentralkommission...*, *Letopis Matice slovenske*) sproti poročal o novih najdbah. Zelo ažurno je poročal o novomeških najdbah še neugotovljeni poročevalec v Slovenskem Narodu, medtem ko domače Do-

lenjske novice za izkopanine v mestu niso pokazale skoraj nobenega zanimanja. Nekaj poročil o najdbah iz Novega mesta so prispevali še F. Komatar, J. Pečnik, M. Much, Kenner, W. Kubitschek in J. Mantuani. Med obema vojnama je drobne najdbe sproti objavljajl Rajko Ložar v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo, v zadnjih letih pa podpisani v Varstvu spomenikov, glasilu republiškega Zavoda za spomeniško varstvo.

Prvo studiozno napisano in grafično dokumentirano objavo novomeškega gradiva je napisal Walter Smid v Carnioli leta 1908. Šele po dvainštiridesetih letih, leta 1950, mu je sledilo daljše poročilo Franceta Stareta o keltskih grobovih v Kandiji, leta 1959 pa Šribarjevo poročilo o zaščitnih izkopavanjih v mestu in okolici. Leta 1967 pa je izšla v 17. letniku Arheološkega vestnika razprava Toneta Kneza o zgodnjehalštatskem žarnem grobišču na Mestnih njivah in pregled keltskih najdb v Novem mestu. Najbolj pa se je poglobil v problematiko halštatskega gradiva iz Novega mesta kustos Narodnega muzeja *Stane Gabrovec*, ki je leta 1960 v časopisu *Situla* objavil odlično študijo o novomeškem halštatskem oklepu, problematiko novomeških in dolenjskih najdb pa še razširil v dveh temeljnih razpravah o slovenski prazgodovini: Halštatska kultura v Sloveniji (*Arheološki vestnik* 15—16, 1964—65, 21 ss.) in Srednje-latensko obdobje v Sloveniji (*Arheološki vestnik* 17, 1966, 169—242). Posebej velja še omeniti Gabrovčevo knjigo: *Najstarejša zgodovina Dolenjske*, ki je izšla v Novem mestu leta 1956. To je bil prvi poskus na Slovenskem kako z vso strokovno akribijo, vendar na poljuden način predstaviti arheološko preteklost neke pokrajine, ki je popolnoma uspel, saj je knjiga že zdavnaj razprodana. Stevilni, poljudno-strokovno napisani članki arheološke vsebine raznih piscev v pokrajinskem tedniku *Dolenjski list*, pa skušajo zbuditi pozornost in zanimanje pri bravcih za našo najstarejšo zgodovino in razumno ravnanje z najdbami, ki se pojavijo.

Vse arheološko gradivo, ki je bilo v zadnjih osemdesetih letih izkopano v Novem mestu, je shranjeno v zbirkah Prirodoslovnega muzeja na Dunaju, Narodnem muzeju v Ljubljani in Dolenjskem muzeju v Novem mestu. Izkopano gradivo v naštetih muzejih šteje danes skupaj nad 1000 inventarnih števil.

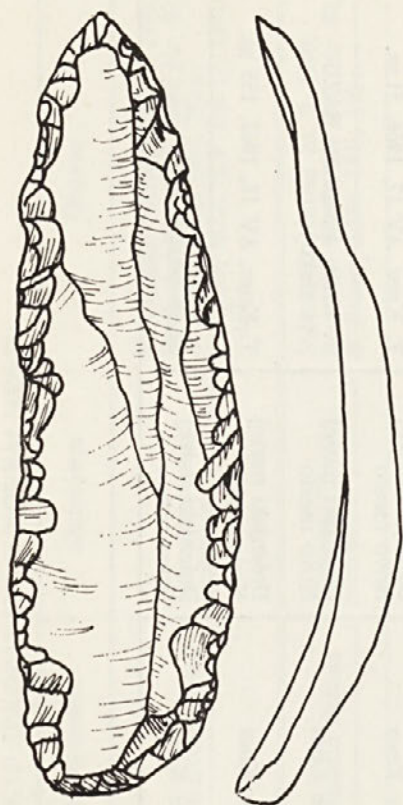
NAJSTAREJŠE NAJDBE

Absolutno najstarejša arheološka najdba ne izvira sicer iz Novega mesta, pač pa iz njegove bližnje okolice. To je 10 cm dolgo in 3 cm široko koničasto rezilo iz sivega kresilnika, ki so ga našli delavci podjetja »Kremen« *na Ruperč vrhu*¹ leta 1962. Odkrili so ga na robu peskokopa kremenovega peska, tik pod cesto, ki se odcepi od Ruperč vrha proti Stranski vasi. Delavci so postali pozorni na to neobičajno kamnito obliko, jo pokazali vodji obrata inž. Korenčanu, ki je najdbo takoj spoznal in jo oddal katedri za kvartarologijo na ljubljanski univerzi. Poudariti in pohvaliti velja tako razumno ravnanje delavcev in vodje obrata, ker le po njihovi zaslugi smo dobili prvo paleolitsko najdbo iz širšega novomeškega prostora. To kamnito rezilo predstavlja orodje ledenodobnega človeka iz starejše kamene dobe ali paleolitika. Strokovnjaki ga uvrščajo v čas poznega aurignaciena, kar pomeni, da je artefakt star približno 25.000 let! Opisana najdba kaže, da lahko na področju med Novim mestom in Gorjanci pričakujemo novih paleolitskih najdb, ki bodo dokazale mnogo

PREGLED ARHEOLOSKIH IZKOPAVANJ V NOVEM MESTU

Leto	Najdišče	Najdbe	Izkopavalec	Shranjeno	Objave
1890	Ljubljanska cesta	keltski in rimski grobovi	Ferdinand Schulz	Narodni muzej Ljubljana	A. Müllner, Slovenec 4. 10. 1890. Deutsche Wacht 15, 1890, Nr. 80. S. Rutar, LMS 1891, 192 s. S. Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 197 s.
1890	Mestni gozd (Portovald)	halštatska gomila	Ferdinand Schulz	Narodni muzej Ljubljana	Slovenski Narod 26. 9. 1890. Deutsche Wacht 15, 1890, Nr. 80. S. Rutar, LMS 1891, 192 s.
1893	Železniška postaja Bršljin	prazgodovinska topilnica železa			A. Müllner, Eisen in Krain (Wien 1909), 67 ss.
1894	Marof	2 halštatski gomili	prof. dr. Rudolf Hoernes, Jernej Pečnik, Franz Brattina	Prirodoslovni muzej na Dunaju	T. Knez, AV 20, 1969 (v tisku)
1902	Okrajno glavarstvo	keltski in rimski grobovi		Narodni muzej Ljubljana	MZK III. F. Bd. 1, 1902, 46 s, 118, 403. Much, MZK III. F. Bd. 2, 1903, 302. F. Komatar, MMK 17, 1904, 54 s.
1902	Bršljin	rimski grobovi	Jernej Pečnik	Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju	Kenner, MZK III. F. Bd. 1, 1902, 363, 395. W. Kubitschek, Jahrbuch d. Zentral-Komm., Wien 1, 1903, 183 ss. V. Steska, IMK 14, 1904, 68.

1905	Smolova hosta, Malenškova gomila	2 halštatski gomili	dr. Walter Šmid	Narodni muzej Ljubljana	W. Šmid, Carniola I, 1908, 202 ss.
1936	Staro mestno pokopališče	2 zidani rimski grobnici	prof. Janko Jarc	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
1939	Kandija	najdbe iz halštatske gomile: knežji oklep	prof. Janko Jarc	Dolenjski muzej Novo mesto	S. Gabrovec, Situla I, 1960, 27 ss.
1941	Kandija	najdbe iz halštatske gomile: trinožnik	dr. Rajko Ložar	Narodni muzej Ljubljana	F. Stare, Zbornik filozofske fakultete II (Ljubljana 1955).
1948	Kandija	keltski grobovi	France Stare	Narodni muzej Ljubljana	F. Stare, Arheološka poročila SAZU, Dela, 3, 1950, 39 ss.
1954	Marof, Ljubljanska cesta	keltski in rimski grobovi	Vinko Šribar	Dolenjski muzej Novo mesto	V. Šribar, AV 9—10, 1958—59, 108 ss.
1959 1960	Mestne njive	zgodnjehalštatsko žarno grobišče	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, AV 17, 1966, 51 ss.
1962	Bršljin	rimski grobovi	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, Razprave SAZU (v tisku).
1963	Bršljin	KZG grobovi	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, AV 18, 1967, 155 ss.
1967	Kandija	halštatska gomila, keltski grobovi	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	Še ni objavljeno.

Sl. 7: Paleolitsko kamnito rezilo iz kresilnika, ki so ga našli leta 1962 na Ruperč vrhu. To je najstarejša arheološka najdba iz novomeškega okoliša (po M. Brodarju).

starejšo človekovo prisotnost na Dolenjskem, kot pa smo bili spričo redkih najdb vajeni doslej.

Najdbe bronastega orodja in orožja v ožji okolici Novega mesta, na primer znani večji depojski najdbi bronastih predmetov v Črmošnjicah² in pri Jurki vasi³ ter posamične najdbe podobnih predmetov, kot na primer bronasta tulasta sekira iz Verduna⁴ in dve tordirani ovratnici, dva obročka in del fibule (?) iz Prečne⁵, dokazujejo, da so v teh krajih bivali ali vsaj skoznje potovali ljudje že v času pozne bronaste dobe, ob koncu drugega tisočletja pred našim štetjem. Posamezne najdbe kamnitih sekir in kladiv⁶ iz širše okolice Novega mesta pa dajejo slutiti, da so ob Krki živeli ljudje še nekoliko prej, v mlajši kameni dobi, vendar za to še nimamo povsem trdnih dokazov, ker so enako kamnito orodje uporabljali še dolgo pozneje v bronasti dobi. Za tako trditve nam manjkajo sledovi naselbin ali vsaj posameznih koč takratnih prebivalcev. Od konca bronaste dobe naprej pa so najdbe vse bolj številne in dragocene, tako da štejemo danes Novo mesto po količini in kvaliteti najdb med najvažnejša slovenska arheološka najdišča s poudarkom na najdbah iz halštatskega časa.

Nova arheološka dognanja vse bolj in bolj potrjujejo domnevo, da je dolina Krke že zelo zgodaj v prazgodovini igrala sila pomembno vlogo v tedanjem prometu v okviru jugovzhodnega predalpskega prostora. Dolina reke

Krke je najvažnejša prirodna prometna pot na jugu Slovenije med Savo in Kolpo, rekli bi ji lahko »južna magistrala«, ki povezuje ravninske predele Posavja od brežiških vrat ob sotočju Krke in Save, mimo ključne trdnjave na Malencah, do hribov v zahodni Dolenjski in preko njih z Notranjsko in Ljubljansko kotlino. Vse do prihoda Rimljanov, ki so zgradili prvo tlakovano cesto, ki je omogočila hitri tranzitni promet z vozovi na Dolenjskem v prvem stoletju našega štetja, so bile reke in rečne doline poglavitne in skoraj edine prometne poti. Spričo najdb, ki so jih našli vzdolž Krke, zanesljivo vemo, da so po dolini Krke potovali in tovorili že trgovci v bronasti dobi, sredi 2. tisočletja pred našim štetjem.

Po tej poglavitni vpadnici v dolenjski prostor od vzhoda, so v teku tisočletij vdiral, prepotovala, ropala in uničevala, pa tudi naseljevala in kultivirala kraje ob Krki številna ljudstva, začenši od prvih poljedelcev mlajše kamene dobe in bronzastodobnih trgovcev, ki so iz ogrskih dežel prinašali k nam prvo broneno orožje in okrasje. Sledili so jim častivci očiščujočega ognja: Veneti in prvi Iliri, ki so sežigali svoje mrtve na grmadah, pepel rajnih pa pokopavali v žarah na pokopališčih. Po isti poti je prihajal na Dolenjsko vsaj posredno tudi vpliv daljnih stepskih živinorejcev in drznih jezdecev Kimerijcev in Skitov, ki se kaže v grobnih ostalinah halštatskega časa. V 3. stoletju pred n. št. pa so po tej poti pridri in se tu naselili bojevitilni Kelti, ki so v kratkem času nasilno porušili že stoletja ustaljeni red tukajšnjih ilirskih rodov. Še v veliko večjem obsegu in številu pa so se prek dolenjske dežele razlili valovi poplave barbarskih ljudstev v času preseljevanja narodov, hiteč k obljubljenim obalam Jadrana in Mediterana ter plodnim ravninam Italije. Prvi Slovenci v zadnjem naselitvenem valu pa so zaključili vrsto migracij, se trdno naselili v teh krajih in ostali zvesti tej ne preveč radodarni kraški zemlji vse do današnjih dni.

Ob koncu bronaste dobe, nekako okrog leta 1200 pred našim štetjem, so bili v Evropi večji premiki ljudstev, ki sovpadajo s selitvijo Dorcev na jugu Balkanskega polotoka. Tudi Dolenjska in vse slovensko ozemlje kot izrazito tranzitno ozemlje (usodna prehodnost našega ozemlja, ki daje pečat naši nacionalni zgodovini in kulturi) je občutila te velike premike. Od vzhoda, ob Krki navzgor, so se naseljevala plemena in prodirala dalje v severno Italijo. Tukaj, na usodnem stičišču balkanskih, orientalsko-panonskih in alpskih kulturnih vplivov, se je ob koncu 2. tisočletja naselilo in ustalilo ljudstvo Protoilirov in Venetov. Tako se v času žarnogrobiščne kulture na Dolenjskem naseli ljudstvo, ki je prvo tej zemlji ostalo zvesto dobrih tisoč let. Tu se je ustalilo, se razvilo in organiziralo v mogočno zvezo plemen od obal Jadranskega morja do Vzhodnih Alp, doseglo svoj ustvarjalni višek in največjo gospodarsko moč v 6. stoletju pred našim štetjem in šlo v skupen boj proti Rimljanom v znanem panonsko-dalmatinskem uporu v letih 6—9 našega štetja. Vojaški poraz Ilirov v tem uporu pomeni hkrati tudi konec njihove politične moči in samostojnosti. Čeprav kasneje na zunaj romanizirani in podrejeni rimski upravi, so skozi vso rimsko okupacijo ohranili prvine lastnega kulturnega izročila vse do prihoda Slovanov v naše kraje.

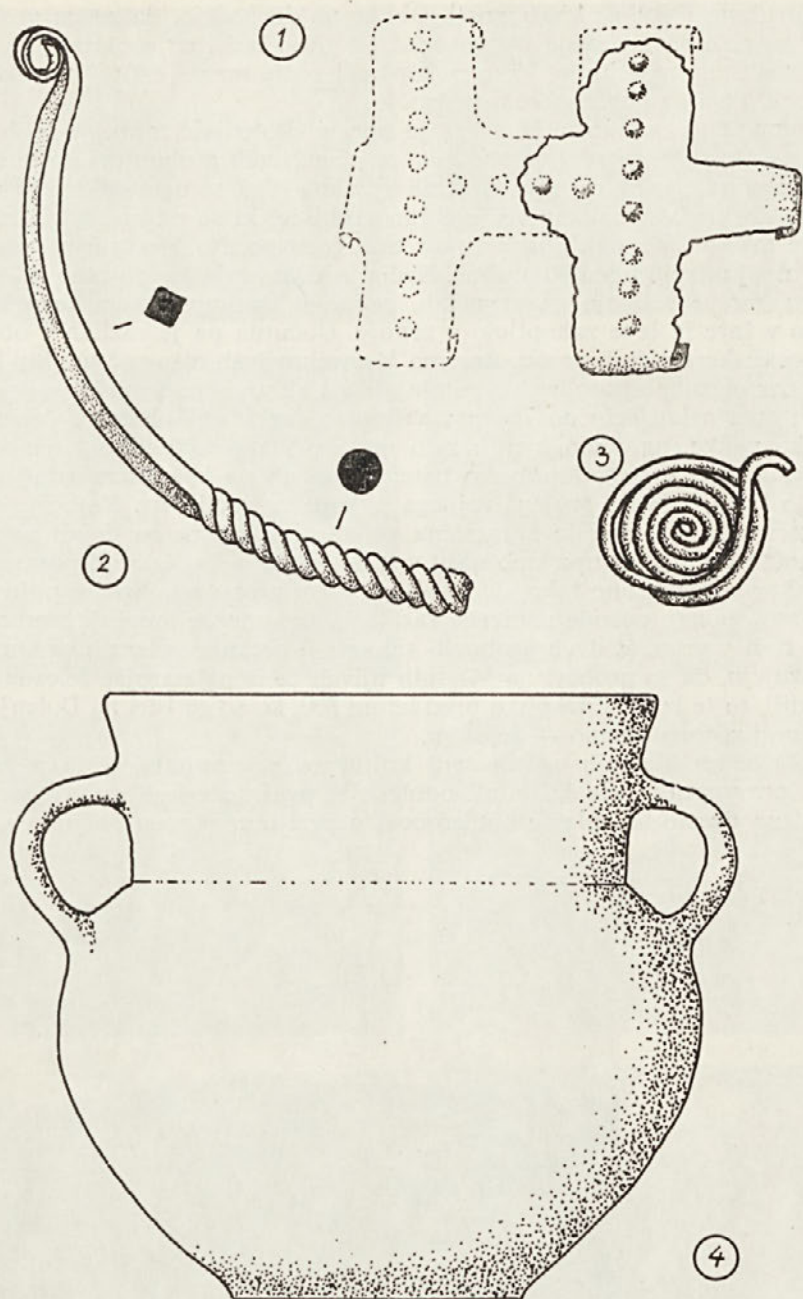
ŽARNI GROBOVI V BRŠLJINU IN NA MESTNIH NJIVAH

Najstarejše najdbe s področja Novega mesta izvirajo iz štirih grobov, ki so bili odkriti leta 1963 pri kopanju temeljev za steklaro INIS v *Bršljinu*⁷. Žal zaradi hitro napredujočih gradbenih del nismo mogli ugotoviti, kako razsežno je bilo to grobišče: ali smo našli le zadnje počivališče neke rodbine, ali pa je bil to del večjega grobišča neke naselbine. Ti grobovi so iz časa kulture

Sl. 8: Žarni grob s kamnito oblogo iz Bršljina.

žarnih grobišč, ko se na Dolenjskem naseli ljudstvo prvotnih Ilirov. Žarni grobovi v Bršljinu so najzahodnejši grobovi iz tega časa na Dolenjskem, z najbližjo paralelo v grobovih v Dobovi pri Brežicah.⁸ Podobne grobove iz istega časa lahko pričakujemo tudi vzhodno do Novega mesta, na Šentjernejskem polju in v Spodnjem Posavju, kar potrjujejo že nekatere slučajne najdbe. Zaradi enotnega načina pokopavanja: upepeljevanje mrličev in pokopavanje pepela v posebnih obrednih žarah, so arheologi poimenovali vsa najdišča takšnih grobov iz onega časa s skupnim imenom — *kultura žarnih grobišč*⁹. Ta način pokopavanja je bil takrat v rabi skoraj po vsej Evropi in časovno označuje pri nas prehod iz bronaste dobe v najstarejšo železno dobo med leti 1200 in 800 pred našim štetjem, torej pred dobrimi tri tisoč leti. Svoje rajne so ti ljudje skupaj z vso opremo in okrasjem, ki so ga nosili za življenje, sežgali na grmadi. Po obredu sežiganja so skrbno pobrali pepel sežganega pokojnika, vse nezgorele koščice in kovinske predmete, kolikor niso postali plen ognjenih zubljev, ter vse to položili v posebne keramične žare. Te posode za pepel-žare običajno niso posebno velike, največkrat so z dvema ročajema — amfore. Skrbna in kvalitetna izdelava posod nam pove, da so tedaj že zelo dobro obvladali lončarsko obrt. K obrednim žaram s pepelom umrlih so skoraj vedno priložili še eno ali več keramičnih posod s hrano kot popotnino umrlemu v onostranstvo, kakor je veleval pogrebni običaj. Ta običaj prilaganja hrane in pijače v grobove je bil v rabi skozi vso prazgodovino in antiko do visokega srednjega veka, ko je krščanstvo postalo edina zveličavna veroizpoved v Evropi, ki svojim vernikom ne dovoljuje tega »poganskega« obreda. Vse te posode so zakopali na grobišču v plitve jame, ki so jih včasih tlakovali in obdali tudi s kamnitimi ploščami, kot je bil to primer v Bršljinu. Najdbe v žarnih grobovih niso številne in pričajo o skromnem bogastvu tedanjih ljudi, ki je še enakomerno razdeljeno med vse člane rodu. Takratne prebivalce si moramo zamisliti kot preproste poljedelce in živino-

Sl. 9: Najdbe iz žarnega groba v Bršljino: dvojnokrižna pasna spona, del bronaste ovratnice, del fibule očalarkе in žara z dvema ročajema. Risala: Sibila Knez. 1, 2, 3 = 1:1; 4 = 1:2.

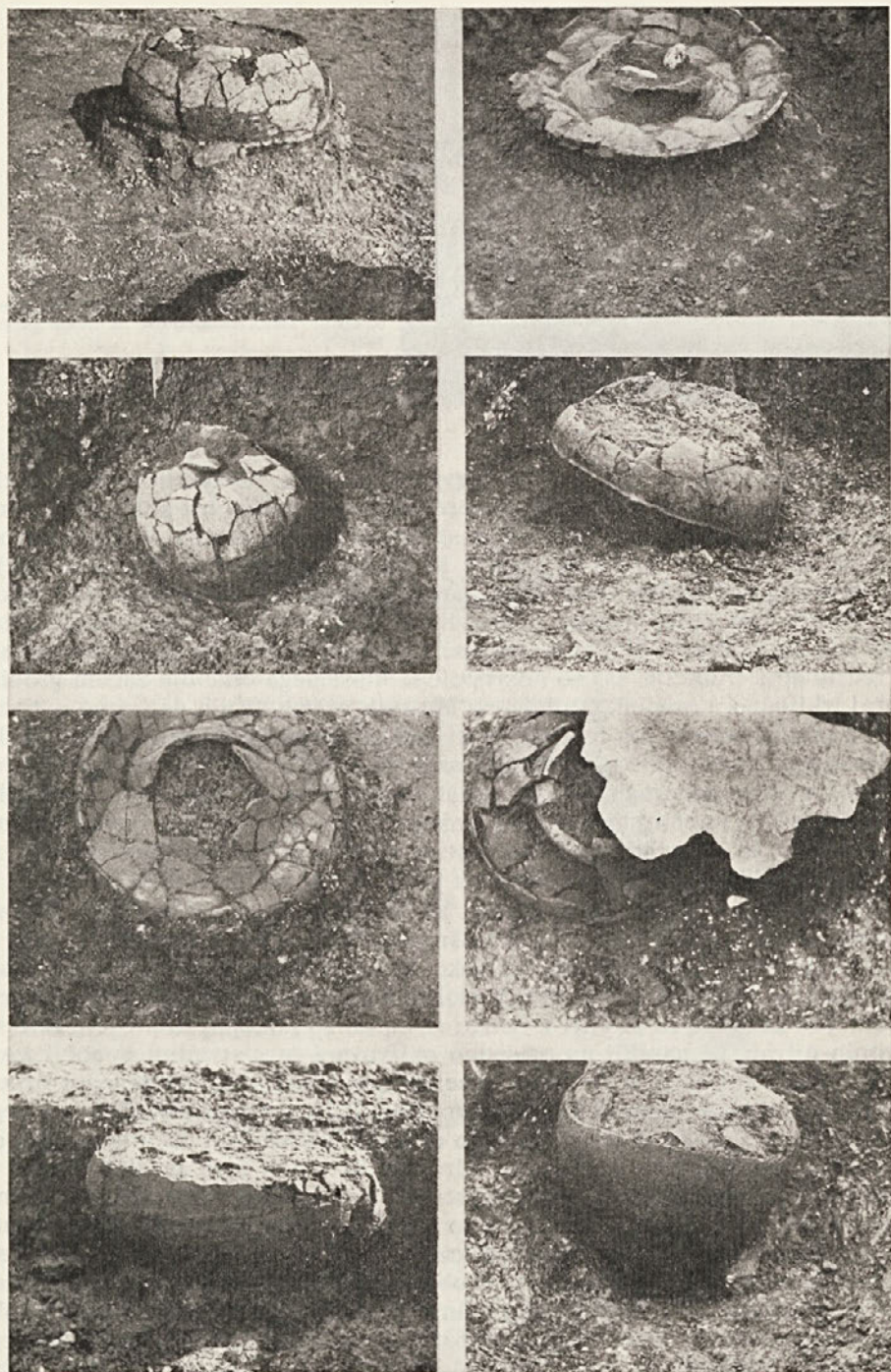
rejce, združene v rodovni skupnosti. Oblike najdb kažejo, da so na grobišču v Bršljinu pokopavali svoje mrtve pred tri tisoč leti, to je okrog leta 1000 pred našim štetjem. Ljudje, ki so pokopavali svoje mrtve v Bršljinu, so prvi znani naseljenci na novomeškem področju.

Sistematično raziskovanje, ki ga je opravil Dolenjski muzej v letih 1959 in 1960 na *Mestnih njivah*¹⁰, in slučajne najdbe žarnih grobov pri gradnji stanovanjskega naselja ob vznožju Mestnih njiv leta 1963, so nam odkrili obsežno, žal še ne do kraja raziskano večje žarno grobišče, ki se od onega v Bršljinu razlikuje tako po oblikah posod kakor tudi časovno. Na Mestnih njivah smo vsega skupaj odkrili blizu 60 grobov. Način pokopavanja je še vedno isti kot v Bršljinu: mrtve sežigajo na grmadah, pepel in skromne kovinske pridatke polagajo v žare in le-te zakopljejo v zemljo. Občutna pa je razlika v oblikah in velikostih keramičnih posod. Žare na Mestnih njivah niso več majhni lonci, temveč kar ogromne posode, ki spominjajo na shrambene posode, saj merijo največje med njimi celo do 75 cm v višino in čez 50 cm v širino. Čeprav so žare tako velike, najdemo v njih zelo malo pridatkov. Velikost teh žar si lahko razlagamo kot modno muho tistega časa ali pa kot tekmovalni napuh takratnih ljudi, kdo bo svojega rajnega pokopal v večji žari. Najbolj pogost pridelek v teh grobovih je keramična skledica, v katero so dajali popotno hrano umrlemu. Večkrat pa smo našli v žarah samo nekaj črepinj posameznih skledic, kar si razlagamo tako, da so ob odprtem grobu po obredni pojedini v pokojnikov spomin posode namerno razbili in posamezne črepinje simbolično položili tudi v grob. V dveh grobovih smo našli ostanke železnih predmetov, ki dokazujejo, da so grobovi na Mestnih njivah že iz najstarejše železne dobe v Sloveniji, to je iz časa nekoliko pred letom 800, ko so se Iliri na Dolenjskem že seznanili z novo kovino — železom.

Grobišče na Mestnih njivah sodi kulturno še v najmlajšo fazo žarnih grobišč, pravzaprav je le še zadnji odblesk že ugašajoče kulture. Časovno pa je približno dvesto let mlajše kot grobovi v Bršljinu, skupen pa jim je enak

Sl. 10: Pogled na Mestne njive, kjer je na temenu veliko žarno grobišče iz zgodnjega halštata.

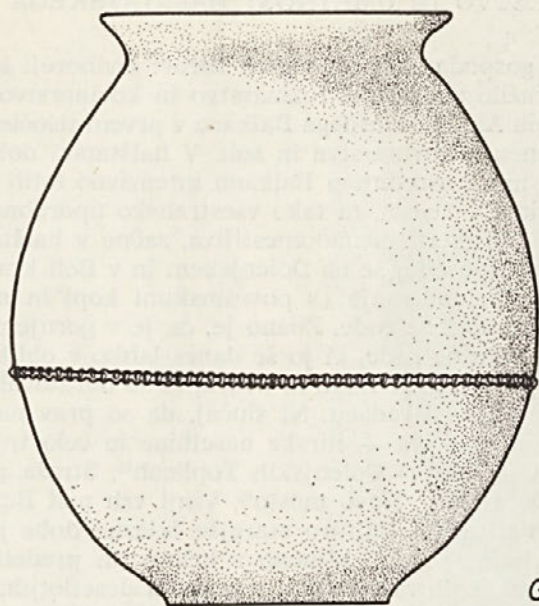
Sl. 11: Zaro iz grobov na Mestnih njivah in situ.

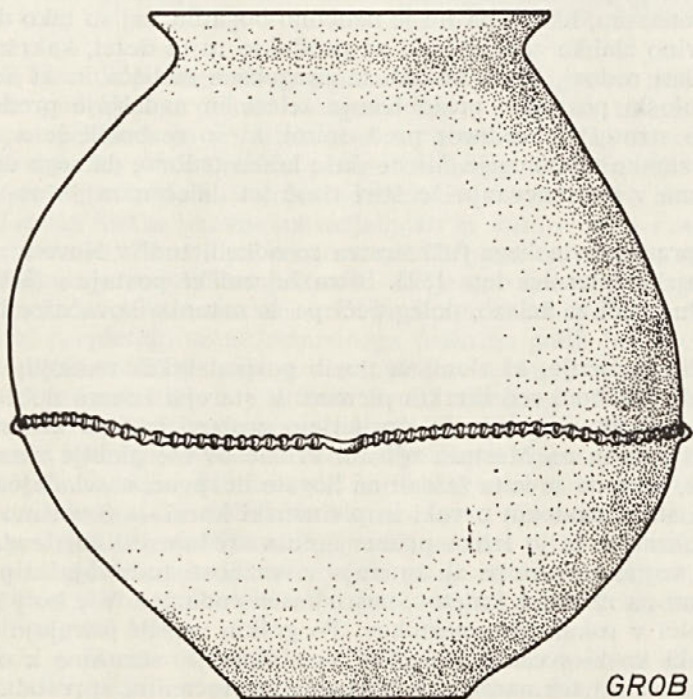
Sl. 12: Na Mestnih njivah v Novem mestu izkopane žare, restavrirane in razstavljene v muzeju.

način pokopavanja in sila majhno število pridakov, med njimi še ni čutiti večjih socialnih razlik. Že čez nekaj desetletij so se začele pri Ilirih na Dolenjskem velike gospodarske in družbene spremembe, ki odsevajo v njihovi zapuščini predvsem v grobovih, iz katerih skušamo razbrati tudi duhovno življenje takratnih prebivalcev. Nekropola na Mestnih njivah pa nam pove še nekaj več: Iliri v tem času svojega pokopališča niso uredili več na ravnini blizu vode kot na primer v Bršljinu, temveč na hribu, kar je že precejšen odmik od večstoletne tradicije, saj so nekropole iz klasičnega obdobja žarnih grobišč skoraj izključno v ravnini. Grobovi na Mestnih njivah, ki jih datiramo v 9. stoletje, s poudarkom okrog leta 800 pred našim štetjem, formalno in vsebinsko zaključujejo burno obdobje naseljevanja Dolenjske v času žarnogrobiščne kulture in stoje na pragu novega, halštatskega časa, ki povzdigne Dolenjsko iz prahistorične anonimnosti do evropskega pomena in veljave. Lahko trdimo, da so ljudje, ki so pokopavali na Mestnih njivah, prvi »Novomeščani«, ki so se trdno naselili ob Krkinem meandru pred skoraj tri tisoč leti.

V uvodu smo dejali, da so ljudje, ki so bili pokopani v Bršljinu, šele na začetku mogočnega razvoja ilirske halštatske kulture in civilizacije. V njih je bila nakopičena življenjska sila biološko še neizrabljenega rodu, ki je s svojo sposobnostjo napravil v naslednjih stoletjih izreden gospodarski in kulturni vzpon. Vse kaže, da so se Iliri v tistem času, ko so pokopavali svoje mrtve na Mestnih njivah, že naselili na prirodno oblikovani in s strmimi pobočji zavarovani terasi na Marofu, to je na vzpetini nad današnjim Kettejevimi dreveredom in nad poslopjem občinske skupščine. Pri natančnem opazovanju tega predela, bo večje oko še danes zaznalo ostanke nekdanjega utrjenega pasu ob robu gradišča. Posebno lepo je to vidno, če se vzpenjamo skozi drevered iz mestne strani in se ozremo na levo stran tam, kjer je cesta najbolj strma. Posamezne odseke tega gradišča, ki so bili laže dostopni, so še dodatno utrdili in zavarovali z nasipi, kamnitim ozidjem ali pa s palisadami. Kako velikopotezno in umno so bili zgrajeni ti obrambni zidovi, smo lahko videli poleti 1967 na gradišču nad Stično, v prestolnici stiškega halštatskega kneza.¹¹ Tako so s prazgodovinsko naselbino na Marofu nastali prvi zametki organiziranega »mestnega« življenja na tleh Novega mesta že na začetku halštatske dobe. Arheoloških raziskovanj na prazgodovinskem Marofu še ni bilo, zato nam oblike in razporeditev stanovanjskih koč znotraj selišča še niso znane.

GROB 13

GROB 22

Sl. 13: Dve tipični žari z Mestnih njiv, okrašeni z nazobčanim plastičnim rebrom. Risala: Sibila Knez.
Vse = 1:6.

Tradicionalnim gospodarskim panogam Ilirov: živinoreji in poljedelstvu, se je sedaj še pridružilo rudarstvo, fužinarstvo in kovinarstvo. Vse življenje na področju Vzhodnih Alp in severnega Balkana v prvem tisočletju pred našim štetjem stoji v znamenju kovinarstva in soli. V halštatski dobi so se Iliri v jugovzhodnih Alpah in na osrednjem Balkanu intenzivno lotili rudarstva (kamena sol, železo, svinec). Železo, ta tako vsestransko uporabna kovina, ki je še danes v nekaterih primerih nenadomestljiva, začne v halštatu svojo zmagovito pot. V Sloveniji, posebej še na Dolenjskem in v Beli krajini, so se Iliri z veliko vnemo lotili pridobivanja (s površinskimi kopi in nabiranjem bobovca) in predelave te železne rude. Znano je, da je v gornjem toku Krke in v Beli krajini precej železne rude, ki jo še danes lahko v obliki bobovca najdemo na površini. Spomnimo se fužin in livarn, ki so obratovali v 19. stoletju v Zagradcu, na Dvoru in v Gradacu. Ni slučaj, da so prav na tem območju nastala velika utrjena gradišča — ilirske naselbine in celo trdnjave: Vinkov vrh nad Dvorom¹², Cvinger pri Dolenjskih Toplicah¹³, Straža pri Novem mestu¹⁴, Dobrava pri Dobrniču¹⁵, Novo mesto¹⁶, Vinji vrh nad Belo cerkvijo¹⁷ in druge. Za klasično halštatsko kulturo starejše železne dobe pri nas je značilno, da se je razvijala skoraj izključno v hribovitih predelih, na utrjenih gradiščih. Rezultati različnih raziskovanj v minulih desetletjih, predvsem študija A. Müllnerja¹⁸, so pokazali, da so se Iliri na Dolenjskem prav intenzivno ukvarjali z rudarstvom in železarstvom. Ta važna kovina jim je omogočila, da so se opremili s pripravnim orodjem in odličnim orožjem, ki ima velike prednosti pred bronastim, hkrati pa jih je nenehno bogatila, saj so tako dragoceno in iskano kovino zlahka zamenjavali za produkte tujih dežel, kakršnih doma niso imeli. Tisti rodovi, ki so odkrili ta dragocena rudišča in ki so najprej osvojili tehnološki postopek pridobivanja železa in nadaljnje predelave, so imeli odločno strateško prednost pred onimi, ki so se borili še z začetnimi težavami železarske tehnologije. Mirne duše lahko trdimo, da sega danes tako aktualna tekma v oboroževanju že štiri tisoč let daleč nazaj, v začetke bronaste dobe.

Sledov prazgodovinskega fužinarstva so odkrili tudi v Novem mestu pri gradnji dolenske železnice leta 1893. Blizu železniške postaje v Bršljinu¹⁹ so odkrili 3 talilne peči za železo, poleg peči pa še ostanke kovačnice iz halštatskega časa.

Novi način življenja, ki sloni na novih gospodarskih temeljih, vpliva in spreminja tudi družbeni red ilirskih plemen. V starejši železni dobi pri Ilirih ni več socialne enakosti, ki jo še izpričujejo grobovi iz časa kulture žarnih grobišč v Bršljinu in na Mestnih njivah. Prične se vse globlje razslojevanje ilirske družbe, tako da se le-ta že deli na bogate in revne, na vladajoče in podložne. Na eni strani rodovni prvaki in plemenski knezi — govorimo že o plemenski aristokraciji, ki jo lahko primerjamo s srednjeveškimi fevdalci — ki so v primeru vojne nevarnosti ali zunanje sovražnosti tudi vojaški poveljniki, na drugi strani pa množica kmetov, pastirjev in rudarjev. Vse bolj in bolj se bogastvo kopiči v rokah posameznikov. Po grških vzorih prirejajo na gradiščih plemenski knezi svečane pojedine — simpozije, združene z obrednimi daritvami, atletskimi tekmami, rokoborbami in svečanimi sprevodi.

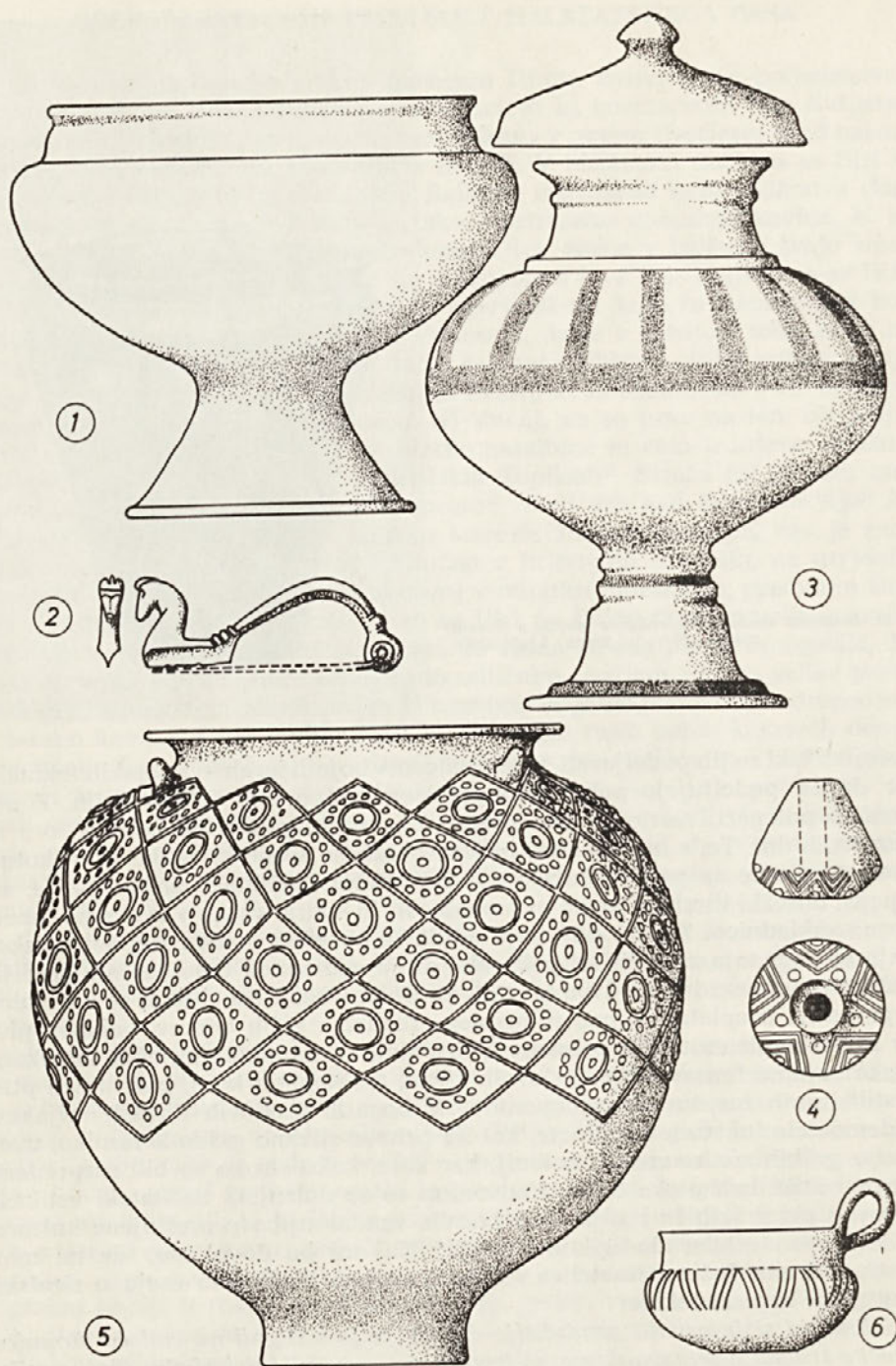
Vse te manifestacije, ki so jih prirejali ob nam neznanih praznikih, so nam ilirski umetniki — torevti, ohranili v prizorih na bronastih zmagovalnih vedricah

Sl. 14: Bronasta situla iz Malenškove gomile v Novem mestu (Narodni muzej Ljubljana).

—situlah²⁰, ki so jih podeljevali zmagovalcem v bojnih igrah in atletskih tekmah, kot danes podeljujejo pokale zmagovalcem v športnih tekmovanjih. Z neskončno potrpežljivostjo so iztolkovali v bronasto pločevino cele prizore iz prazničnih dni. Te, s homerskimi prizori okrašene situle in velike pravokotne bronaste plošče za pas, ki kažejo vso radoživost halštatske aristokracije, so najlepši dosežki ilirske likovne ustvarjalnosti in sodijo danes v svetovno umetnostno zakladnico. Za nas pa imajo situle še poseben pomen, saj so raziskovanja in dognanja zadnjih let pokazala, da je eno izmed umetnostnih središč situlske umetnosti bilo nedvomno tudi na Dolenjskem. Na situlah se v conalni razporeditvi prepletajo scene robustnega realizma golih borcev, bahavih pivcev in intimnih erotičnih prizorov z liričnimi scenami tekmujočih muzikantov, orientalno fantastiko bajeslovnih živali, tenkonogih konj, plahutavih ptic in stiliziranih rastlinskih ornamentov. V bogatih grobovih ilirskih veljakov najdemo celo luksuzne predmete, kot na primer slikano grško keramiko, uvoženo iz grških sredozemskih kolonij, kar kaže, kako široko so bili razpredeni trgovski stiki halštatske dobe. Nedvomno so se dolenjski halštatski velikaši vzorovali pri grških in italijanskih knezih, vendar njihove prefinjene kulture in duha niso nikdar dosegli niti dojeli. Naj mi bo dovoljeno, da na tem mestu citiram Jožeta Kastelica, ki je v svojem bleščečem esaju o situlski umetnosti²¹ zapisal takole:

»Rod, ki si je osvojil produkcijo železa, se je vzdignil na vodečo stopnjo. Kmečke tradicije letnega ritma so izgubljale pomen. Matriarhalni idoli neolit-ske abstrakcije so ležali davno razsuti v prahu pozabljenih ognjišč. Nova družba se je naseljevala v knežja gradišča z okopi in akropolami, s skrivnimi

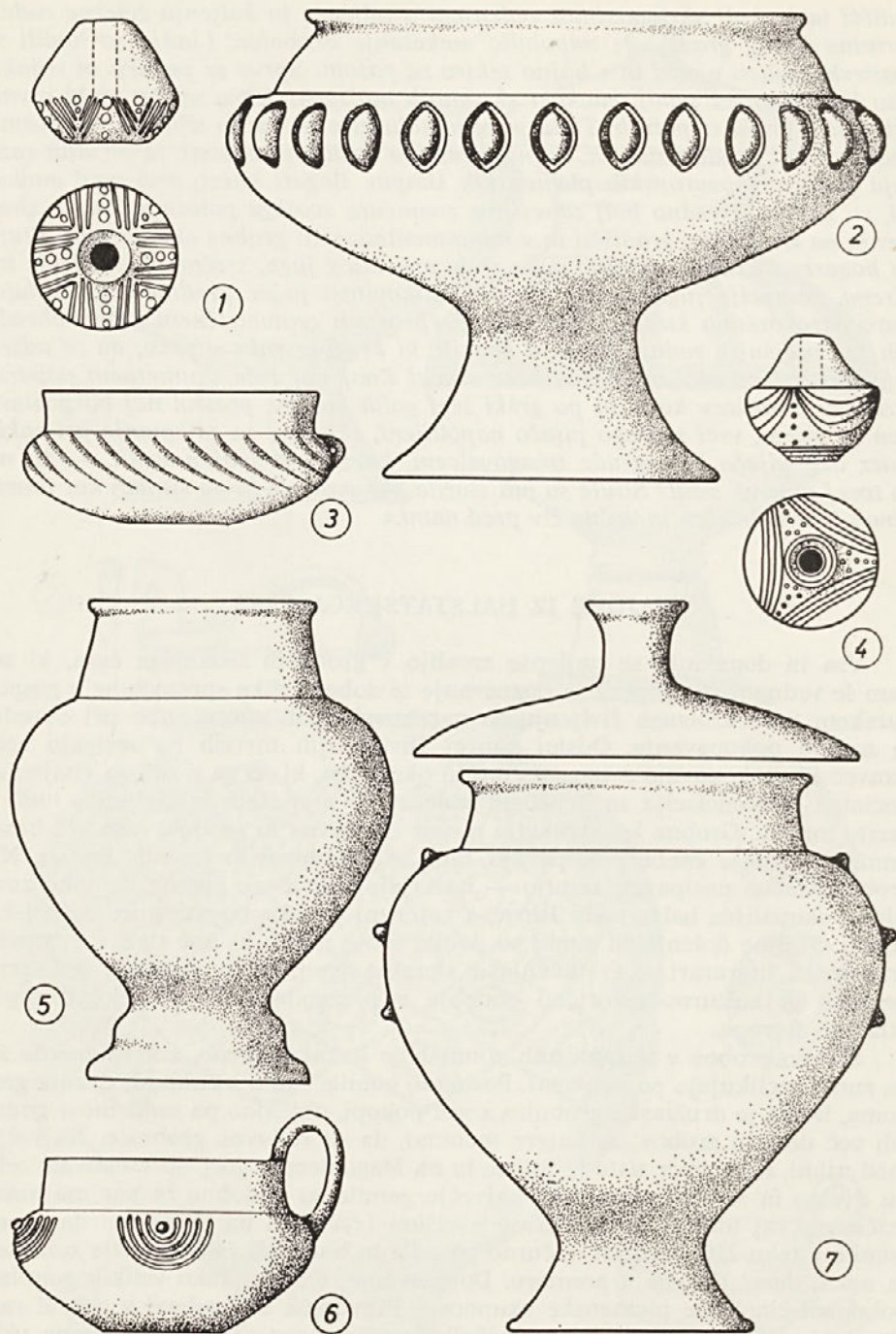
Sl. 15: Izbrane najdbe iz halštatske gomile na Marofu. Gradivo je v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju.
 Risala: Sibila Knez. 1, 3, 5, 6 = 1:4; 2, 4 = 1:2.

rudišči in še bolj skrivnostnim védenjem o taljenju in kaljenju železne rude. Strmine okrog gradišč je napolnilo meketanje drobnice. Ljudje so hodili s pastirsko palico v roki in z bojno sekiro za pasom. Sprva se pastirji in vojaki niso ločevali med seboj, enakost skromnih možnosti je na enako nizki ravni ustvarjala enakost potreb. Toda prav metalurgija je nujno silila k členitvam. Nujni so bili prodori na vrh, nujna piramida nasilja in oblasti, ta rezultat razvoja prvih protoevropskih plemenskih skupin. Bogati knezi, prvi med enakimi, so zahtevali vedno bolj zanesljiva znamenja svojega položaja, trajna znamenja na akropoli v gradišču in v monumentalizaciji grobne arhitekture. Trajno bogastvo, ki mu je trajna vaba zrela arhaika z juga, srečne obale Egeje in Tirena. Imitacija juga, bahati importi, slikovitost južne predmetnosti oplaja staro, strogoredno kulturo, zlaslo na preprostem geometričnem ritmu obrednih žar prejšnjih rodov. Ne čaša enakih, ki kroži iz roke v roko, da se odžejajo pastirji po vročem dnevu brez sence! Znoj naj teče v umetnem naporu jezdecev, krotilcev konj, in po grški šegi golih borcev, prestol naj bo postavljen za kneza, vrči z drago pijačo napolnjeni, skledica za zajemanje pri roki. Knez deli pijačo in nagrade zmagovalcem, knez slavi svoj praznik. — Ali ni to torej praznik situl? Situle so mu služile kot posodje in na situlah kot umetninah je ovekovečen in vedno živ pred nami.«

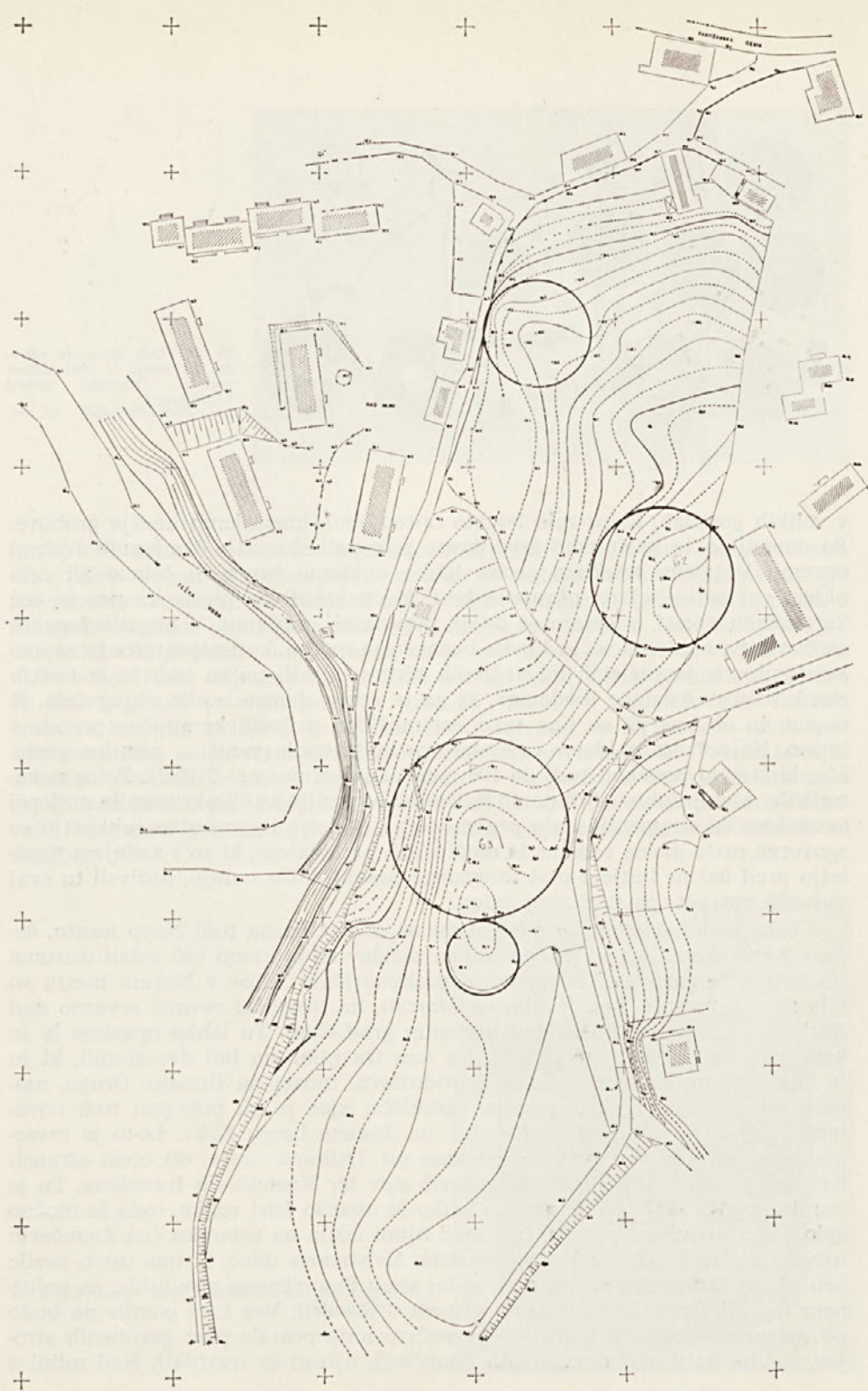
NAJDBE IZ HALSTATSKEGA ČASA

Vsa ta dogajanja se najlepše zrcalijo v grobovih tedanjega časa, ki so nam še vedno glavna opora za poznavanje te dobe. Velike spremembe v gospodarskem in družbenem življenju so narekemale tudi spremembe pri obredu in načinu pokopavanja. Odslej naprej Iliri svojih mrtvih ne sežigajo več, temveč jih pokopavajo z vso opremo in okrasjem, ki so ga nosili za življenja. Socialna diferenciacija in družbeni položaj se prenašata iz življenja tudi v mesto mrtvih. Grobna konstrukcija ni več enostavna in grobovi niso več brezimni. Odličnejše osebe pokopavajo tudi že v preprostih lesenih krstah. Na grobove začno nasipavati zemljo — nastajajo veličastne gomile, ta tako značilna pokopališča halštatskih Ilirov, s katerimi je tako bogata prav dolenska dežela. Stotine dolenskih gomil so dobile svoje mesto in ime tudi v evropski arheološki literaturi kot »dolenska skupina gomil«, ki označuje določeno časovno in kulturno-historično obdobje v prazgodovinski arheologiji jugovzhodne Evrope.

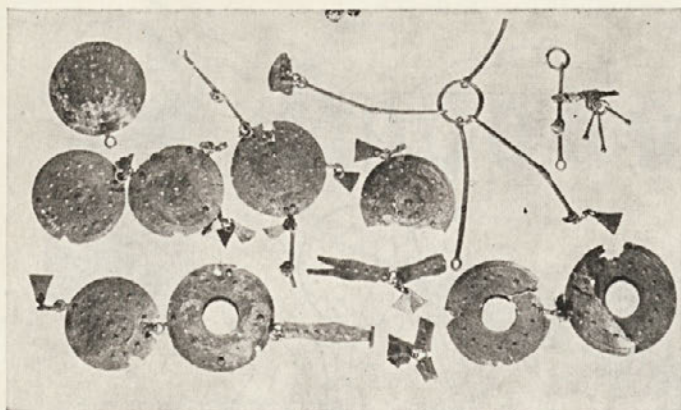
Število grobov v posameznih gomilah je dokaj različno, kot se gomile že na zunaj razlikujejo po velikosti. Poznamo gomile samo z enim ali dvema groboma, lahko je družinska grobnica z več pokopi, običajno pa najdemo v gomilah več desetih grobov, za katere menimo, da so rodovne grobnice. Največje med njimi, na primer tiste iz Stične in na Magdalenski gori, so vsebovale celo do dvesto in še več grobov. Te največje gomile so podobne že kar majhnim gričkom, saj merijo do 7 metrov v višino (računati pa moramo, da so se gomile v teku 2500 let tudi občutno posedle in bile tudi vsled erozije znižane) in nekaj deset metrov v premeru. Domnevamo, da so v tako velikih gomilah pokopani člani ene plemenske skupnosti. Praviloma so grobovi v gomili razporejeni v bolj ali manj koncentričnih krogih okrog centralnega groba velikaša in njegove družice. Po navadi so gomile na zunanjem robu omejene z vencem zloženega kamenja, ki kot prstan oklepa gomilo. Centralne grobove

Sl. 16: Izbrane keramične najdbe iz halštatske gomile na Marofu. Gradivo je v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju. Risala: Sibila Knez. 1, 4 = 1:2; 2, 3, 5, 6, 7 = 1:4.

Sl. 17: Situacijski načrt halštatskega gomilnega grobišča v Kandiji pred izkopavanjem.

Sl. 18: Deli bronaste opreme za konja iz Malenškove gomile. (Narodni muzej Ljubljana.)

v velikih gomilah, ki so zelo bogato opremljeni, imenujemo knežje grobove. Po navadi so te halštatske aristokrate pokopali skupaj s konjem v svečani opremi. V takem knežjem grobu lahko najdemo bronasto čelado ali celo oklep, več sulic, sekire, okrašene kotličke, dekorativne plošče za pas in več keramičnih posod, v katere so dajali popotnino umrlemu. V bogatih ženskih grobovih pa najdemo večje število bronastega nakita, kot: zapestnice in zaponke, ogrlice iz jantarjevih in steklenih biserov. Našli pa so tudi že iz tankih zlatih lističev izdelane diademe²², ki ga je »prva dama« nosila okrog čela. K nogam in ob bok pa so jim, tako kot moškim, priložili keramične posode s hrano. Največkrat najdemo cele skupine halštatskih gomil — gomilna grobišča, ki štejejo ponekod tudi do 100 gomil (na primer pri Stični). Poleg nekaterih še dovolj dobro ohranjenih halštatskih gradišč so ilirske gomile najlepši arhitektonski spomeniki naše prazgodovine. S svojo impozantno velikostjo so zgovorne priče davne veličine in moči tistih prebivalcev, ki so v zadnjem tisočletju pred našim štetjem prvi intenzivno naselili našo zemljo, doživeli tu svoj največji razcvet, pa tudi svoj zaton.

Taka *gomilna grobišča* z bogatimi najdbami pozna tudi Novo mesto, čeprav gomil danes zaradi izkopavanja in zazidav ne moremo več videti oziroma jih komaj še zaznamo. Pokopališča prahistoričnih Ilirov v Novem mestu so bila na več mestih. Eno je bilo na *Marofu*, na travniški ravnici severno nad Kettejevim drevoredom in nad utrjenim gradiščem. Tu lahko opazimo le še komaj zaznavno sled ene gomile. Na tem travniku sta bili dve gomili, ki ju je leta 1894 prekopal Pečnik za Prirodoslovni muzej na Dunaju. Drugo, največje in najpomembnejše gomilno grobišče, kjer je bil pokopan tudi novo-meški ilirski knez, je bilo v Kandiji, na desnem bregu Krke. Le-to je zavzemalo po površini ves prostor zahodno od Trdinove ceste, ob obeh straneh Kristanove ulice in področje Znančevih njiv ter Kastelčevih travnikov. Tu je vse do poletja 1967 izvežbano oko lahko še opazilo štiri velike, toda že močno sploščene in znižane gomile. Dve med njimi ležita na travniku (na Znančevih njivah) zahodno od vile Vandot onstran Kristanove ulice, ki tam ostro zavije proti jugu. Drugi dve pa sta prav sedaj sredi Pionirjevega gradbišča, na položnem travniku zadaj za otroškimi vrtcem v Kandiji. Vse štiri gomile pa bodo po neizprosni logiki urbanističnega načrtovanja postale plen gradbenih strojev, saj bo na doslej nezazidanih Znančevih njivah in travnikih Nad mlini v

Sl. 19: Rekonstrukcija konjskega naglavja iz Malenškove gomile (po Walterju Smidu).

nekaj letih zrasla nova stanovanjska soseska s starim ledinskim imenom Znančeve njive. S tem dejanjem bodo uničene še zadnje preostale halštatske gomile na novomeškem področju. To je edinstven slučaj, da imamo opravka s prazgodovinskimi gomilami sredi stanovanjskega naselja. Na podlagi najdb in konfiguracije terena domnevamo, da je halštatsko *gomilno grobišče v Kandiji*²³ nekoč štelo najmanj šest velikih gomil. Poleg štirih že naštetih, danes še vidnih gomil, je stala peta, že uničena, nekje na območju vile Vandot, šesta (s knežjim oklepom in trinožnikom) severno ob Kristanovi ulici, tam kjer stoji zdaj dolga vrsta povsem neustrezno lociranih garaž. Tretje, manjše gomilno grobišče je bilo v *Smolovi hosti*²⁴ v Ragovem z neznanim številom gomil, ena gomila pa je bila tudi v *mestnem gozdu*²⁵, imenovanem tudi Portovald. To gomilo je načel že Schulz leta 1890 in v njej našel skromne keramične najdbe.

Sl. 20: Bronasta cista iz Malenškove gomile (Narodni muzej Ljubljana).

Sl. 21: Sloviti bronasti oklep halštatskega kneza iz gomile v Kandiji (Dolenjski muzej Novo mesto).

Sl. 22: Bronasti oklep, pogled od strani.

Dve gomili na Marofu²⁶ je leta 1894 prekopal znani starinokop Jernej Pečnik, najdbe pa poslal v muzej na Dunaju. Leta 1905 je Walter Smid za ljubljanski muzej prekopal dve gomili v ragovski hosti in v eni od njih, znani pod imenom *Malenškova gomila*²⁷, odkril grob ilirskega odličnika, ki je bil pokopan skupaj s konjem. V grobu je našel z geometrijskimi motivi okrašeno bronasto situlo, lepo izdelano konjsko opremo in valovito narebreno bronasto cisto. Najdragocenejše izkopanine pa izvirajo iz gomile ob sedanji Kristanovi ulici v Kandiji. Tam so leta 1939 ravnali zemljišče za ureditev športnega stadiona in pri tem naleteli na halštatske grobove. Med različnimi izkopaninami so našli tudi slavni bronasti oklep²⁸. Nedvomno je tam bil grob ilirskega kneza, ki so ga pokopali skupaj s konjem in v bojni opremi ob koncu 7. stoletja, okrog leta 600 pred našim štetjem. Poudariti moram, da so najdbe tako starih prazgodovinskih oklepov velika redkost, saj so bili v Jugoslaviji odkriti komaj trije taki oklepi: dva v gomilah pri Stični²⁹ in tretji v Novem mestu. V vsej Evropi pa je bilo najdenih komaj sedem podobnih oklepov! V isti gomili so dve leti kasneje, poleti 1941, našli še trinožni bronasti daritveni kotliček, ki je doslej še vedno edinstvena najdba v Jugoslaviji.

Sredi avgusta 1967 smo zaradi forsiranih gradbenih del na *Znančevih njivah* pričeli s sistematičnim odkopavanjem najbolj severno ležeče gomile I. Gomila je bila široka 30 metrov, visoka pa komaj 1,60 m, ker je bila v teku časa že precej znižana z oranjem in zaradi erozije. V letu 1967 smo zaradi pomanjkanja denarja odkopali samo vzhodno polovico gomile in pri tem odkrili 20 grobov. Vsi grobovi v gomili so bili skeletni, vendar zaradi močnih kislin in kemičnih procesov v glini, ki tvori gomilo, se kosti niso ohranile. Pač pa smo obliko in velikost posameznih grobov lahko točno ugotovili zaradi

Sl. 23: Poskus rekonstrukcije halštatskega kneza v bojni opremi, na podlagi najdb iz groba v gomili v Kandiji (risba: France Starš).

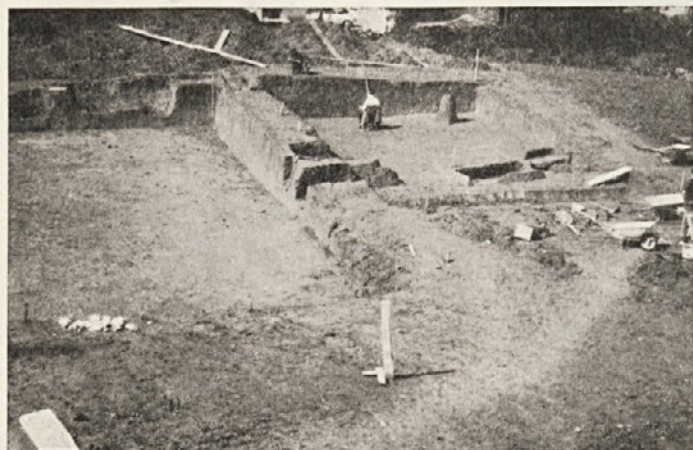

Sl. 24: Bronasti daritveni trinožni kotliček iz knežje gomile v Kandiji (Narodni muzej Ljubljana).

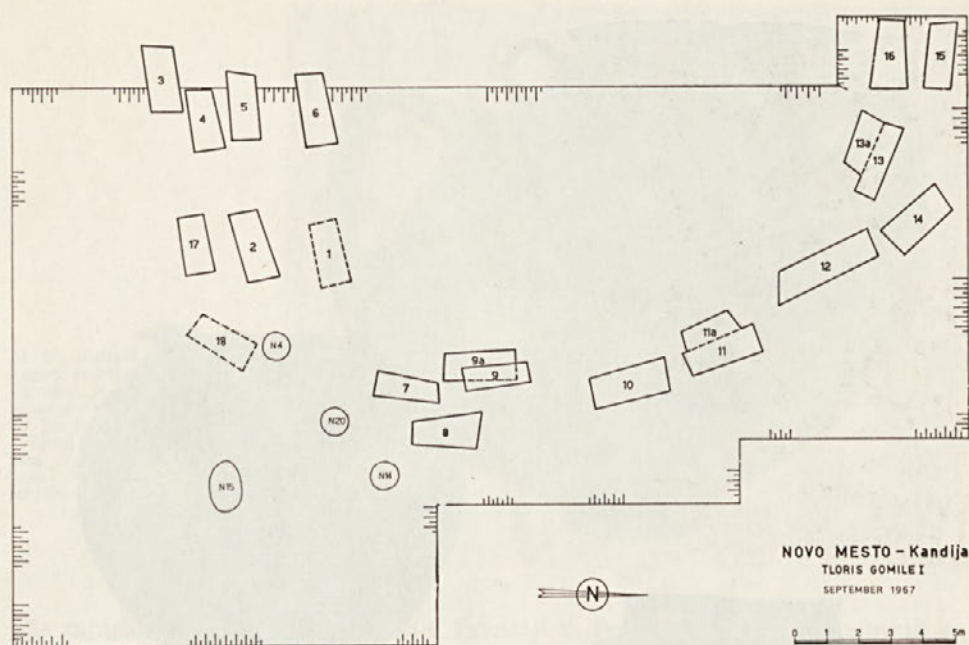

Sl. 25: Številne keramične posode v grobu s trinožnikom iz gomile v Kandiji.

njihove temne barve, ki so jo zapustile preperele organske snovi sredi rume-no rjave, popolnoma sterilne ilovice. Tako po barvi kakor tudi po kvaliteti sta se obe vrsti zemlje dobro medsebojno ločili. V teku izkopavanja smo ugotovili sila pomembno dejstvo, da so bili vsi grobovi pokopani v krogu, bolj na obodu gomile, medtem ko je bila sredina gomile po najdbah iz leta 1967 sodeč, prazna. Enak način pokopavanja v gomili so pred leti odkrili tudi v veliki knežji gomili v Stični, zato je upravičena domneva, da je bilo pokopavanje v krogih v večjih gomilah na Dolenjskem pravilo. V nekaj grobovih smo našli tudi sledove lesenih krst, ki so bile izdelane iz tesanega lesa. Pokojnim so dajali v grobove največ keramične posode, manj pa kovinskega orožja in

Sl. 26: Izkopavanje gomile I v Kandiji poleti 1967.

Sl. 27: Tloris do polovice odkopane gomile I v Kandiji. Grobovi v gomili so urejeni v krogu na obodu gomile.

okrasja. Orožje (sekira, sulice, nož) je železno, medtem ko je nakit narejen iz bron. Oblike keramičnih posod, bronasta pasna spona in certoška fibula nam povedo, da je ta gomila iz najmlajše halštatske stopnje, to je iz 4. stoletja pred našim štetjem. V letu 1968 bomo odkopali še ostalo polovico prve gomile. Jeseni leta 1968 se bodo že vselili stanovalci v stanovanjski stolpič S-1, ki je zgrajen točno na 2400 let stari gomili. Po vseh teh imenitnih najdbah sodeč (nekatero med njimi so evropsko pomembne), je bilo Novo mesto v halštatski dobi sredi 1. tisočletja pred našim štetjem zelo važno središče Ilirov s sedežem plemenskega kneza. Po svoji pomembnosti je bilo enakovredno drugim velikim halštatskim centrom na Dolenjskem: v Šmarjeti, Stični in na Magdalenski gori pri Šmarju. Halštatski knez in njegovi podaniki so prebivali za močno utrjenimi okopi gradišča na Marofu (morda nekaj časa tudi na Kapitlju?)³⁰, svoje mrtve pa so pokopavali deloma blizu gradišča na Marofu in na Mestnih njivah, večji del pa so jih prepeljavali čez reko in jih pokopavali k skupnem počitku v velike gomile na kandijski strani. Vse kaže, da je Novo mesto sredi 1. milenija pred n. št. doseglo svoj največji vzpon in pomen!

KELTSKE NAJDBE

Bujnemu razcvetu in ustvarjalnemu višku halštatske kulture na Dolenjskem sledi po 4. stoletju pred našim štetjem doba stagnacije in počasnega usihanja. Vzrokov za to je več. Notranji vzrok je ta, da so se ustvarjalci že izčrpali, zunanji vzrok pa — prodirajoči Kelti. Krdela bojevitih Keltov so

Sl. 28: Stiri izbrane keramične posode iz gomil na Marofu (Prirodoslovni muzej Dunaj).

Sl. 29: Keltski kantharos, izkopan poleti 1967 v Kandiji. Okrašen je z dvema portretnima glavama, oba ročaja pa se končujeta s stiliziranimi kačjimi glavami. Posoda je bila restavrirana v Centralnem muzeju v Mainzu (Dolenjski muzej Novo mesto).

jela zapuščati svojo pradomovino v Franciji in Porenju, in v naglih sunkih so prodirali po vsej Evropi. V več zaporednih migracijskih valovih so se razselili tja do britanskih otokov in do Egejskega morja na jugu ter prišli celo na obale Male Azije. Čeprav maloštevilni, vendar dobro oboroženi in hitro gibljivi konjeniki so postali strah in trepet staroselcev na Balkanu, v Podonavju in Italiji. V 3. stoletju, nekako okrog leta 250 pred našim štetjem, pridejo tudi k nam prva keltska krdela in takrat se utrdi na Dolenjskem plemo *Tavriskov* največ v okolici Mokronoga, kakor kažejo najdbe iz grobov.³¹ Druga pomembna, toda mlajša središča keltskega življa na Dolenjskem pa so še: Valična vas, Dobrnič, Magdalenska gora, Novo mesto, Šmarjeta in Mihovo. Danes vemo, da pravih Keltov v naših krajih ni bilo veliko v primeri z gosto naseljenimi staroselci Iliri. Zato govorimo raje o latenski kulturi oziroma o latenskem obdobju ki ga štejemo po srednjeevropski kronologiji od leta 400 pred našim štetjem do prihoda Rimljanov v naše kraje. Tu moram pripomniti, da v naših krajih ne poznamo keltskih najdb pred letom 300, ker v tem času pri nas še vedno traja domača pozna halštatska kultura.

Vpliv in pomen keltskega vdora za naše kraje je bil ogromen. Kelti so nasilno pretrgali in porušili celotno halštatsko-ilirsko strukturo tako ekonomsko, politično in tudi duhovno. S seboj so prinesli Kelti nov način življenja, ki je zraslo na čisto drugačnem izročilu, nov jezik, nove oblike orožja in nov način bojevanja. Klasično orožje ilirskega vojaka je bila bojna sekira in sulica, keltski vojak pa je oborožen predvsem z dolgim ostrim mečem in težkim udarnim bojnim nožem. To novo, latensko kulturo so Kelti domorodnim Ilirrom nedvomno vsilili, toda številni staroselci, pa tudi inertnost so pripomogli, da se je nova kultura prišlekov oplajala tudi s prvinih stare halštatske kulture. Posebej velja to za keramične oblike, saj so pri njih tudi v novem obdobju v veliki meri ohranili specifičnost lastnega kulturnega izročila. Tako je z medsebojnim vplivanjem dveh kultur nastala ilirsko-keltska kultura, ki se je ponekod ohranila še globoko v čas rimske okupacije.

Sl. 30: Detajl s kantharosa: portretna glava s tragičnim izrazom.

O teh velikih duhovnih premikih ob keltskem vdoru, ki so porušili ustaljeni red halštatske kulture, pravi Stane Gabrovec³², najboljši poznavalec dolenske prazgodovine, takole: »Halštatska kulturna dediščina je v srednjelaten-skem obdobju nasilno pretrgana in zamre; novo ne raste več iz domačih korenin, ampak iz tujih. Celo tako intimni izraz domače povezave in tradicije, kot je način pokopa, se spremeni. Mogočne gomile, ki so bile najbolj viden znak duhovne vezanosti rodu, začenjajo izginjati in se umikati novemu načinu pokopa. Po letu 300 nimamo izpričanega nobenega skeletnega pokopa v gomili, ki je bil prej vsaj v dolenski skupini običajen, in tudi žgani pokop ob robu nekdanjih gomil bo komaj še znak starih rodovnih vezi. Bolj je razumljivo, da se je izpremenila vojaška tehnika in se prilagodila novemu osvajalcu Keltu.«

Keltski grobovi se že bistveno razlikujejo od ilirskih iz halštatskega časa, saj Kelti pri nas spet uveljavljajo sežiganje mrličev. Velik del grobov iz tega časa so grobovi vojakov, ki so jasno opredeljeni s pridatki železnega orožja: meči, bojni noži, sulice in ščitni okovi. Po takrat veljavnem običaju so ob pogrebu vojaka skoraj vse orožje nasilno zvilili ali pa zlomili in takšno položili v grob poleg žare s pepelom. To naj bi pomenilo simbolično smrt orožja, ki sledi svojemu gospodarju v grob. Uporaba železa v mlajši železni dobi doseže svoj višek, saj ga uporabljajo tudi v čisto dekorativne namene, kot na primer za fibule in okrasne predmete, kar so v halštatu izdelovali samo iz bronu. Keltski meči so dolgi, dvorezni in skovani iz odličnega jekla. Velik tehnični napredek tega časa pomeni uporaba hitro vrtljivega lončarskega kolesa pri izdelovanju lončenih posod. Na ta način so oblike lončenih posod postale somerne in elegantnejše, hkrati pa so na ta način lahko izdelovali velike serije enakih posod, podobno kot delajo današnji lončarji. V zadnjem stoletju pred našim štetjem začne v naših krajih prvič krožiti novo plačilno sredstvo — keltski denar, ki bo sčasoma izpodrinilo staro menjalno gospodar-

Sl. 31: Keltski grob vojaka z žaro in mečem.

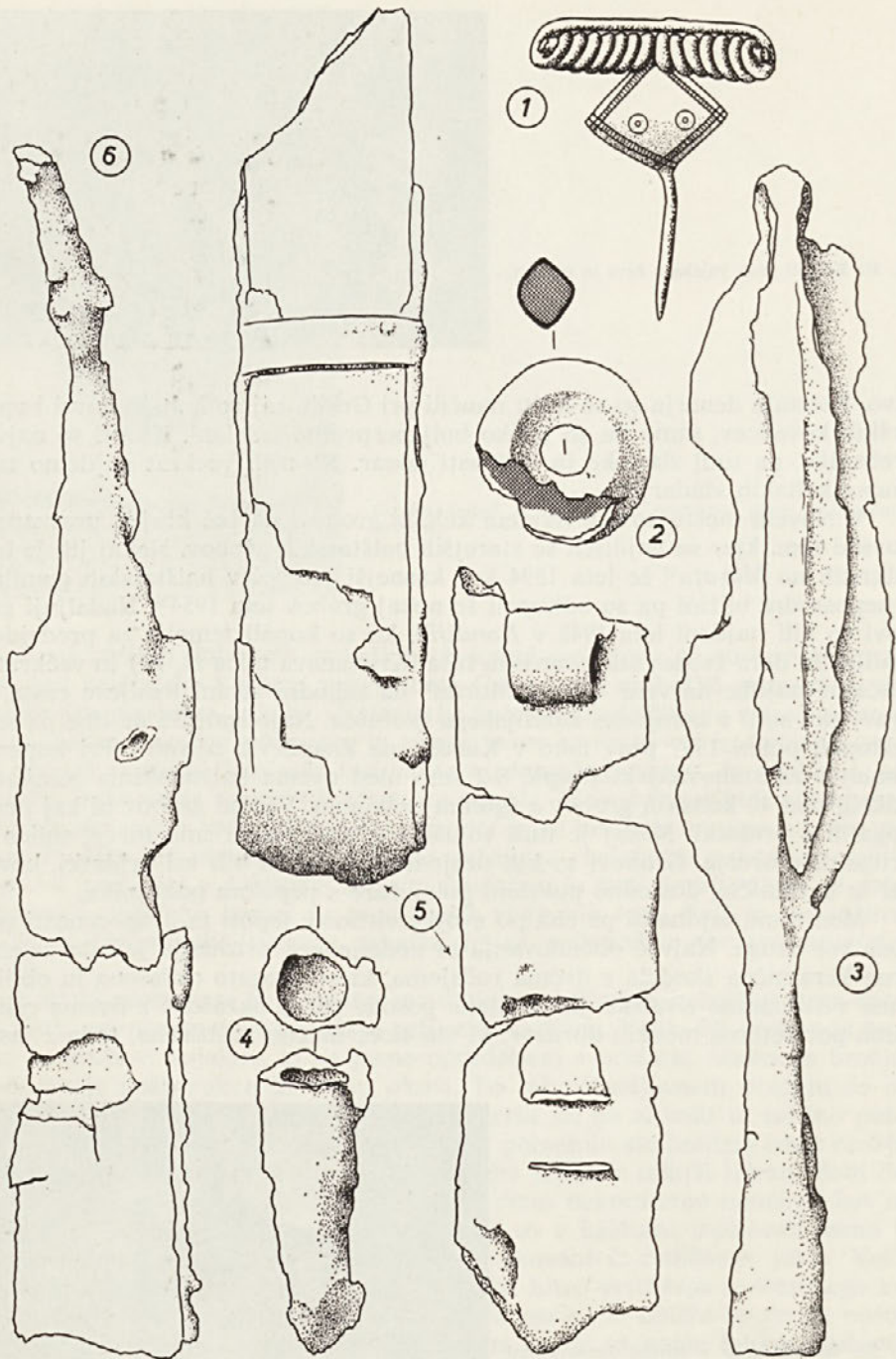
stvo. Kovanja denarja so se Kelti naučili pri Grkih, saj so keltski novci kopije grških kovancev, samo da so veliko bolj nespretno izdelani. Kovali so največ srebrnike, pa tudi zlatnike in bronasti denar. Na njih večkrat najdemo tudi imena keltskih vladarjev.

V Novem mestu so bili najdeni keltski grobovi na več krajih, pravzaprav povsod tam, kjer so najdišča še starejših halštatskih grobov. Nekaj jih je bilo odkritih na Marofu³³ že leta 1894 kot kasnejši pokopi v halštatskih gomilah, v neposredni bližini pa so odkopali še nekaj grobov leta 1954³⁴. Nadaljnji grobovi so bili najdeni leta 1948 v Kandiji³⁵, ko so kopali temelje za predvideni sindikalni dom (sedaj stanovanjska hiša, Kristanova ulica št. 12) in večkratne slučajne najdbe na vrtu Vaneta Murna³⁶ na zahodni strani Resljeve ceste, ki prav tako sodi v kompleks kandijskega grobišča. Najbogatejše najdbe pa smo odkopali poleti 1967 prav tako v Kandiji na Znančevih njivah³⁷. Pri kopanju temeljev za stanovanjski stolpič S-2 smo med dvema halštatskima gomilama odkrili nad 40 keltskih grobov z žganim pokopom. Večina grobov ni kaj prida bogatih s pridatki. Nekaj je tudi vojaških grobov, našli smo meče, sulice in druge dele orožja. Grobovi so bili urejeni tako, da so bili vsi pridatki, kovinski in keramični, dosledno položeni poleg žare s pepelom pokojnika.

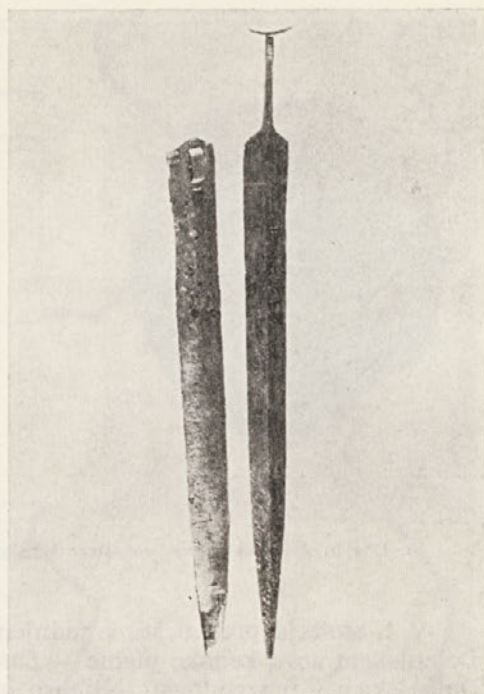
Med temi najdbami pa ena po svoji izvornosti, lepoti in dragocenosti prekaša vse druge. Največ občudovanja in nedeljenega priznanja je bila deležna črna keramična skodela z dvema ročajema, ki sta bogato okrašena in oblikovana v stilizirane živalske glave. Stene posode pa so okrašene z dvema reliefnima portretoma moških obrazov, ki sta sicer močno stilizirana, toda z jasno

Sl. 32: Keltski grob s štirimi keramičnimi posodami in železno sulico.

Sl. 33: Železno orožje in bronasta fibula iz keltskega groba v Kandiji. Risala: Sibila Knez. 1, 2 = 1:2;
3-6 = 1:4.

Sl. 34: Keltski meč z nožnico iz Novega mesta (Prirodoslovni muzej Dunaj).

označeno brado in brki. Ta obrazna (prozopomorfna) posoda iz keltske likovne tvornosti je v Sloveniji edinstvena, in le težko bi ji našli primerjavo celo v jugoslovanskem okviru. Ker je bila posoda hudo razbita in ji manjka precej delov, smo jo spričo njene dragocenosti oddali na željo nemških arheologov na restavriranje v slovite delavnice Rimsko-Germanskega Centralnega muzeja v Mainz. Po končani restavraciji bo ta posoda najlepši eksponat novomeške arheološke zbirke, čigar teža je v upodobitvi prahistoričnega človeškega obraza, ki so v naših krajih silno redke. (Glej sl. 29 in 30.)

Grobovi na Znančevih njivah, na Murnovi parceli, in na območju hiše na Kristanovi ulici št. 12, pripadajo vsi istemu grobišču, saj našete parcele mejijo ena na drugo. To, dokaj obsežno grobišče je bilo doslej s slučajnimi najdbami in gradbenimi deli komaj načeto, po vsej verjetnosti na periferiji. Naša želja je, da bi lahko to keltsko grobišče sistematično odkopali, saj nimamo doslej na Dolenjskem in v Sloveniji še nobenega strokovno izkopanega keltskega grobišča z jasnimi grobnimi celotami. Da ne bi vnašali v literaturo nepotrebne zmede o poimenovanju tega najdišča, bomo najdbe iz tega grobišča imenovali enostavno *Novo mesto — Kandija*.

V Kandiji in na Marofu smo lahko opazovali zanimiv pojav, da so ljudje v mlajši železni dobi kaj radi pokopavali svoje rajne v starejše halštatske gomile ali pa v njihovi neposredni bližini³⁸. Tako imamo prav v Kandiji ob halštatskih gomilah še veliko keltsko grobišče, ki smo ga šele načeli, naša želja pa je, da bi ga v celoti odkopali. V Kandiji imamo to lepo priložnost, da so na enem mestu halštatski in keltski grobovi. Sistematično in popolno izkopavanje obeh bi nam nedvomno pokazalo kronološke in kulturno-historične odnose med enimi in drugimi.

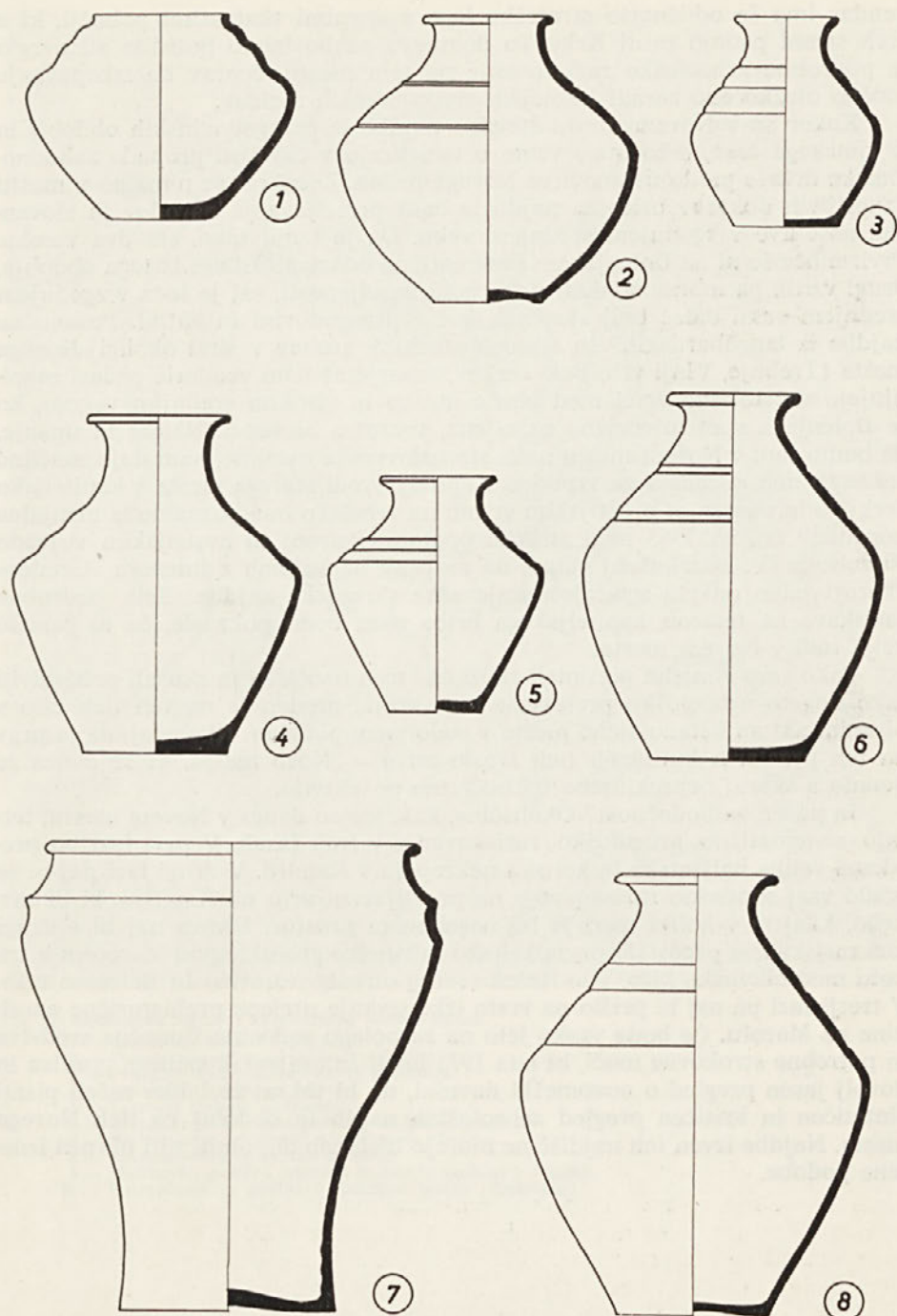

Sl. 35 a, b: Avers in revers bronastega keltskega novca samoborskega tipa iz Novega mesta.

V 1. stoletju pred n. št., v zadnjem migracijskem valu, se je naselilo na Dolenjskem novo keltsko pleme — *Latobiki*, ki so hkrati zadnji naseljenci na Dolenjskem v prazgodovini. Njihovo ime nam je znano iz antičnih piscev in z rimskih napisnih kamnov, kjer je to ime večkrat omenjeno. Precej grobov teh Latobikov so odkrili pri gradnji nove ceste iz mesta v Bršljin pod Marofom (odsek današnje Ljubljanske ceste pri okraju) leta 1890³⁹ in nato še leta 1902 ob gradnji *poslopja okrajnega glavarstva*⁴⁰ (sedaj poslopje občinske skupščine).

S tem kratkim pregledom prazgodovinskih najdb na področju Novega mesta sem želel pokazati, da so v tem kraju živeli ljudje v organizirani večji naselbini neprekinjeno od časov kulture žarnih grobišč nekako od leta 1000 pred našim štetjem naprej, preko starejše železne dobe, ko doseže Novo mesto med 7. in 5. stoletjem višek svojega razvoja in pomembnosti. V tistem času je bila na Marofu že tako velika in močna naselbina, da jo mirno lahko imenujemo prazgodovinsko mesto, čigar imena ne bomo nikoli izvedeli. Sledi keltska poselitev, ki se zaključi z *Latobiki*, kot poslednjimi prahistoričnimi kolonisti. Rimske najdbe iz Novega mesta pa so znane od 1. stoletja pa tja do pozne antike ob koncu 4. stoletja.

Bogate in reprezentativne halštatske najdbe iz Novega mesta pričajo, da je bil v tem kraju sredi prvega tisočletja pred našim štetjem eden izmed vodilnih centrov halštatskih *Ilirov*, s sedežem pomembnega plemenskega kneza. Zemljevid arheoloških najdišč v Novem mestu nam pokaže, kako intenzivno je bil naseljen novomeški prostor, čigar ugodno lego so s pridom izkoristili že halštatski *Iliri*. Dosedanje najdbe in raziskovanja kažejo, da je bila utrjena naselbina skozi vse prvo tisočletje pred n. št. in najbrž tudi še v rimskem času na vzvišenem Marofu, medtem ko se srednjeveško mesto osnuje in utrdi na kopastem kapiteljskem hribu, na skalnatem pomolu, ki ga obliva vijugava Krka. Močno vabljava pa je domneva, da je bila še ena prazgodovinska naselbina prav na tem Kapitlju, ki je po obsegu sicer dosti manjši od Marofa,

Sl. 36: Poznolatenske keramične posode, izkopane pri gradnji okrajnega glavarstva v Novem mestu. Risala: Sibila Knez. Vse = 1:4.

vendar ima še odličnejšo strateško lego s strmimi skalnatimi pobočji, ki s treh strani padajo proti Krki. To domnevo pa bo lahko potrdilo ali ovrglo le podrobno arheološko raziskovanje na tem mestu, čeprav bo izkopavanje močno otežkočeno zaradi kasnejših srednjeveških zazidav.

Kakor so v Novem mestu številne najdbe iz prazgodovinskih obdobj in iz rimskega časa, tako malo vemo o tem kraju v času od propada zahodnorimske države pa do ustanovitve Novega mesta. Zaenkrat še nimamo v mestu zanesljivih dokazov oziroma najdb iz časa preseljevanja narodov in slovanske naselitve v zgodnjem srednjem veku. Da je temu tako, sta dva vzroka. Prvi: nihče še ni na Dolenjskem sistematično odkrival ostalin iz tega obdobja, drugi vzrok pa moramo iskati v še redki naseljenosti, saj je le-ta v zgodnjem srednjem veku daleč bolj skromna kot v prazgodovini in antiki. Posamične najdbe iz langobardskih⁴¹ in staroslovanskih⁴² grobov v širši okolici Novega mesta (Trebnje, Vinji vrh, Bela cerkev, Šmarjeta) nam vendarle počasi zapolnjujejo večstoletno vrzel med pozno antiko in visokim srednjim vekom, ko je Dolenjska spet intenzivno naseljena, tokrat s Slovenci. Namig in upanje, da bomo tudi v Novem mestu našli staroslovenske ostaline, nam daje značilno ledinsko ime »Gradec« za vzpetino Kapitelj, sredi starega mesta s kapiteljsko cerkvijo in obsežnim proštijem vrtom na vrhu. To ime poznamo iz menjalne pogodbe⁴³ iz leta 1365 med stiškim opatom Petrom in avstrijskim vojvodo Rudolfom IV. Iz izkušenj vemo, da so prav na ledinah z imenom »Gradec« skoraj vedno odkrili zgodnesrednjeveške slovanske najdbe. Šele podrobne raziskave na temenu kapiteljskega hriba nam bodo pokazale, če to pravilo velja tudi v Novem mestu.

Tako smo v mislih poromali skozi čas treh tisočletij in skušali predstaviti tako bogato arheološko preteklost tega kraja, preden je na teh tleh bilo s pisanim aktom ustanovljeno mesto v sodobnem pomenu. Ni slučaj, da je prav na teh prastarih kulturnih tleh zraslo novo — Novo mesto, ki se danes že ponša s skoraj neprekinjeno tritisočletno poselitvijo.

In načrti za bodočnost? Okoliščine, kakršne so danes v Novem mestu, terjajo sistematično arheološko raziskovanje v treh fazah. V prvi fazi bo preiskana velika halštatska in keltska nekropola v Kandiji. V drugi fazi naj bi se vršilo vsaj sondažno raziskovanje na proštijem vrtu na Kapitelju, ki bi razkrilo, kdaj in v koliki meri je bil naseljen ta prostor. Hkrati naj bi v drugi fazi raziskali še preostalo poznokeltsko in rimsko grobišče pod Marofom v trikotju med občinsko hišo, vilo Režek (sedaj otroško varstvo) in Beletovo hišo. V tretji fazi pa naj bi prišlo na vrsto izkopavanje utrjene prahistorične naselbine na Marofu. Če bodo vsako leto na razpolago zadostna finančna sredstva in potrebne strokovne moči, bi leta 1975 imeli že toliko izkopanega gradiva in dovolj jasen pregled o novomeški davnini, da bi takrat že lahko začeli pisati sintetičen in kritičen pregled arheoloških najdb in obdobj in tleh Novega mesta. Najdbe izven teh najdišč ne morejo bistveno dopolniti niti okrniti izdelane podobe.

Sl. 37: Arheološka najdišča na področju Novega mesta:

- 1 — Rimsko grobišče v Bršljinu
- 2 — Prazgodovinski žarni grobovi v Bršljinu
- 3 — Prazgodovinske talilne peči in kovačnica
- 4 — Halštatske gomile na Marofu
- 5 — Latenski grobovi na Marofu
- 6 — Prazgodovinsko žarno grobišče na Mestnih njivah
- 7 — Utrjena prazgodovinska naselbina na Marofu
- 8 — Poznolatensko in rimsko grobišče
- 9 — Halštatsko gomilno grobišče in keltski grobovi v Kandiji
- 10 — Prazgodovinska gomila v mestnem gozdu (Portovald)

KRONOLOGIJA ARHEOLOŠKIH NAJDB V NOVEM MESTU

Pred našim štetjem	1000	Ha A 2	Žarni grobovi v Bršljinu
	900	Ha B 1	
	800	Ha B 2	
	800	Ha B 3	Žarno grobišče na Mestnih njivah
	700	Ha C 1	
	600	Ha C 2	Halštatska gomilna grobišča v Kandiji, na Marofu in v Ragovem
	600	Ha D 1	
	500	Ha D 2	
	400	Ha D 3	
	300		najstarejši grobovi iz gomil na Marofu
	300		knežji grob z oklepom iz Kandije
	300		gomila I v Kandiji
	200	Lt C	
100		Keltski (srednjelatenski) grobovi v Kandiji	
0		Keltski (poznolatenski) grobovi na Ljubljanski cesti in pri okrajnem glavarstvu	
Po našem štetju	100	Rimsko obdobje	Rimski grobovi na Ljubljanski cesti, pri okrajnem glavarstvu in v Bršljinu
	200		
	300		
	400		

BIBLIOGRAFIJA

člankov, razprav in časopisnih poročil o arheoloških najdbah s področja Novega mesta. Seznam je sestavljen po najdiščih, posamezne objave pa v časovnem zaporedju. V seznamu so zajeti članki in rokopisi, ki so bili objavljeni oziroma zaključeni do konca leta 1967.

Seznam kratic:

Arheološki pregled = Arheološki pregled, Beograd. Glasilo Arheološkega društva Jugoslavije.

AV = Arheološki vestnik, Ljubljana. Izdaja Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

GMDS = Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana.

IMK = Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, Ljubljana.

LMS = Letopis Matice slovenske, Ljubljana.

MMK = Mitteilungen des Musealvereins für Krain, Laibach.

MZK = Mitteilungen der Zentral-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Wien.

SAZU = Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Situla = Glasnik Narodnega muzeja v Ljubljani.

Varstvo = Varstvo spomenikov, Ljubljana. Glasilo Zavoda za spomeniško varstvo SRS.

1. Razprave, ki obravnavajo novomeške najdbe v okviru Dolenjske oziroma Slovenije:

- Jernej Pečnik, Prazgodovinska najdišča na Kranjskem; IMK 14, 1904, 27 ss.
- France Stare, Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije; Zbornik filozofske fakultete II, Ljubljana 1955, 105 ss.
- Stane Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske, Novo mesto 1956.
- Tone Knez, Iz predzgodovine Novega mesta; Dolenjski list od 25. marca do 8. aprila 1965.
- Stane Gabrovec, Halštatska kultura v Sloveniji, AV 15—16, 1964—1965, 21 ss.
- Stane Gabrovec, Srednjelatsensko obdobje v Sloveniji, AV 17, 1966, 169 ss.
- Tone Knez, Iz novomeške pradavnine, Dolenjski list od 7. marca do 20. junija 1968.

2. Žarni grobovi v Bršljinu:

- Tone Knez, Varstvo 9, 1962—1964, 169 s.
- Tone Knez, Žarni grobovi v Bršljinu, AV 18, 1967, 155 ss.

3. Zgodnjelatskatsko žarno grobišče na Mestnih njivah — slučajne najdbe in sistematično izkopavanje leta 1959 in 1960:

- Vinko Šribar, Dolenjski list 13. aprila 1956.
- Marijan Zadnikar, Varstvo 6, 1955—57, 90.
- Vinko Šribar, Varstvo 7, 1958—1959, 279 ss.
- Vinko Šribar, AV 9—10, 1958—1959, 111 s.
- Tone Knez, Dolenjski list 22. oktobra 1959.
- Tone Knez, Varstvo 7, 1958—59, 326.
- Tone Knez, Arheološki pregled 1, 1959, 68 s.
- Tone Knez, Dolenjski list 26. aprila 1960.
- Tone Knez, Varstvo 8, 1960—61, 196.
- Tone Knez, Arheološki pregled 2, 1960, 68.
- Tone Knez, Dolenjski list 11. aprila 1963.
- Tone Knez, Varstvo 9, 1962—1964, 173.
- Tone Knez, Žarno grobišče v Novem mestu, AV 17, 1966, 51 ss.

4. Halštatsko gomilno grobišče v Kandiji:

- Slovenski Narod 25. junija 1941.
- Rajko Ložar, Obisk 1—3, 1943, 21 s.
- Vinko Šribar, Dolenjski list 10. decembra 1954.

- Stane Gabrovec, Grob z oklepom iz Novega mesta, Situla 1, 1960, 27 ss.
- Tone Knez, Dolenjski list 23. marca 1961.
- Peter Breščak, TT 6. septembra 1967.

5. *Halštatska gomila v Smolovi hosti in Malenškova gomila* — izkopaval Walter Smid leta 1905:

- Jernej Pečnik, IMK 14, 1904, 36.
- Slovenski Narod 28. oktobra 1905.
- Walter Smid, Carniola 1, 1908, 202 ss.

6. *Halštatska gomila v mestnem gozdu (Portovald)* — izkopaval Ferdinand Schulz leta 1890:

- Slovenski Narod 26. septembra 1890.
- Deutsche Wacht 15, 1890, št. 80.
- Simon Rutar, LMS 1891, 193.
- MZK N. F. Bd. 25, 1899, 55.

7. *Halštatske gomile in gradišče na Marofu* — izkopavanje leta 1894:

- Korespondenca Pečnik — Szombathy v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju.
- Simon Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 197 s.
- Simon Rutar, LMS 1891, 193.
- Slovenski Narod 16. avgusta 1894.
- Slovenski Narod 28. avgusta 1894.
- Slovenski Narod 31. avgusta 1894.
- Simon Rutar, MZK N. F. Bd. 20, 1894, 184.
- Simon Rutar, IMK 4, 1894, 210.
- MZK N. F. Bd. 25, 1899, 55.
- Jernej Pečnik, IMK, 14, 1904, 36.
- Tone Knez, Dolenjski list 10. januarja 1963.
- Delo 5. septembra 1967.

8. *Prazgodovinsko fužinarstvo v Novem mestu:*

- Alfons Müllner, Geschichte des Eisens (Wien 1909), 67 ss.

9. *Keltski grobovi na Marofu, pri okraju in v Kandiji* — najdbe iz let 1948, 1954, 1965 in 1967:

- Jože Kastelic, Varstvo 2, 1949, 85 s.
- France Stare, Arheološka poročila SAZU, Delo 3, 1950, 39 ss.
- Janko Jarc, Dolenjski list 16. julija 1954.
- Vinko Šrubar, Dolenjski list 10. decembra 1954.
- Marijan Zadnikar, Varstvo 6, 1955—57, 90.
- Vinko Šrubar, AV 9—10, 1958—1959, 108 ss.
- Tone Knez, Latenske najdbe iz Novega mesta, AV 17, 1966, 391 ss.
- Tone Knez, Varstvo 10, 1965, 196 s.
- Dolenjski list 3. avgusta 1967.
- Dolenjski list 24. avgusta 1967.
- Peter Breščak, TT, 6. septembra 1967.
- Delo 8. avgusta 1967.

10. *Poznatlanski in rimski grobovi na Ljubljanski cesti in pri okrajnem glavaru* — najdbe iz leta 1890 in 1902:

- Dolenjske Novice 15. septembra 1890.
- Slovenec 23. septembra 1890.
- Slovenski Narod 23. septembra 1890.
- Slovenski Narod 26. septembra 1890.
- Deutsche Wacht 15, 1890, št. 80.
- Simon Rutar, LMS 1891, 192 s.
- Simon Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 70, 139, 197.
- P. + R., IMK 4, 1894, 78.
- Simon Rutar, MZK N. F. Bd. 20, 1894, 184.
- MZK III. F. Bd. 1, 1902, 46 s, 118, 403.
- Much, MZK III. F. Bd. 2, 1903, 302.

- Franc Komatar, MMK 17, 1904, 54 s.
- Jernej Pečnik, IMK 14, 1904, 35 s.
- MMK 19, 1906, 207.
- Josip Mantuani, Carniola N. V. 2, 1911, 131.
- MZK III. F. Bd. 11, 1912, 282.
- Pink, Wiener Prähistorische Zeitschrift 24, 1937, 50.
- Marijan Zadnikar, Varstvo 6, 1955—57, 90.
- Tone Knez, AV 17, 1966, 391 ss.

11. *Rimski grobovi v Bršljinu* — najdbe iz leta 1902 in 1962:

- Kenner, MZK III. F. Bd. 1, 1902, 363, 395.
- W. Kubitschek, Jahrbuch der Zentral-Kommission, Wien 1, 1903, 183 ss.
- W. Kubitschek, Jahrbuch der Zentral-Kommission, Wien N. F. Bd. 2, 1904,

293 s.

- Franc Komatar, MMK 17, 1904, 54.
- Jernej Pečnik, IMK 14, 1904, 43.
- Viktor Steska, IMK 14, 1904, 68.
- Tone Knez, Dolenjski list 15. novembra 1962.
- Tone Knez, Varstvo 9, 1962—1964, 141 s.
- Tone Knez, Razprave SAZU (v tisku).

12. *Razne manjše najdbe iz mesta in najbližje okolice:*

- Simon Rutar, MZK N. F. Bd. 23, 1897, 185.
- MZK N. F. Bd. 25, 1899, 54 s.
- 87. Jahresbericht des Joanneums für das Jahr 1898, Graz 1899, 41.
- 91. Jahresbericht des Joanneums für das Jahr 1902, Graz 1903, 32.
- Jernej Pečnik, IMK 14, 1904, 35.
- Poročilo Deželnega muzeja Rudolfinum v Ljubljani za leti 1909 in 1910, 5.
- Dolenjske Novice 10. aprila 1911.
- Poročilo deželnega muzeja Rudolfinum v Ljubljani za leti 1911 in 1912, 4.
- Rajko Ložar, GMDS 11, 1930, 22, 35.
- Rajko Ložar, GMDS 15, 1934, 43.
- Janko Jarc, Dolenjski list 16. junija 1954.
- Vinko Sribar, Dolenjski list 10. decembra 1954.
- Marijan Zadnikar, Varstvo 6, 1955—57, 90.
- Vinko Sribar, AV 9—10, 1958—59, 114 s.
- Tone Knez, Dolenjski list 23. marca 1961.
- Tone Knez, Dolenjski list 7. julija 1967.

V Novem mestu izkopano arheološko gradivo hranijo naslednji muzeji:

1. Prazgodovinski oddelek Prirodoslovnega muzeja na Dunaju (Prähistorische Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien), inv. št. 33522—33527, 40159—40160, 66013—66204, 68096—68097.

2. Antična zbirka Umetnostnozgodovinskega muzeja na Dunaju (Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums in Wien), inv. št. XI 975.

3. Deželni muzej Joanej v Gradcu (Landesmuseum Joanneum in Graz), inv. št. 10286—10288.

4. Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. prazgodovinskega materiala: 3866—3872, 5093—5099, 6100—6132, 6346—6389, 6690—6691, 10016—10019, 10165—10194, 10485—10498, 11415—11466, 11613—11627, 12184—12204; inv. št. rimskega materiala 1443—1584, 1743—1745, 3759—3885, 8077—8078.

5. Dolenjski muzej v Novem mestu, inv. št. prazgodovinskega materiala 104—113, 116, 118, 137—150, 154—220; inv. št. rimskega materiala 1—21, 53—57, 61—71 in še precej neinventariziranih najdb.

6. Pokrajinski muzej v Celju, inv. št. 79.

- ¹ Mitja Brodar, AV 17, 1966, 437 ss.
- ² Hermann Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen; RGF Bd. 22, Berlin 1959, 279. V tem delu je navedena tudi vsa starejša literatura.
- ³ Ibidem, 278.
- ⁴ Bronasta tulasta sekira v Prirodoslovnem muzeju na Dunaju, inv. št. 36473. Še ni objavljena.
- ⁵ Vse hrani Prirodoslovni muzej na Dunaju, inv. št. 55309—55311. Gradivo še ni objavljeno.
- ⁶ Kamnite sekire iz Drašče vasi, Goljeka in Romitovke v Dolenjskem muzeju. Glej: Varstvo spomenikov 10, 1965, sub voce.
- ⁷ Slučajna najdba štirih grobov. Gradivo je v Dolenjskem muzeju, inv. št. 139—150. Varstvo spomenikov 9, 1962—1964, 169 s. Tone Knez, AV 18, 1967, 155 ss.
- ⁸ France Stare, Situla 1, 1960, 81 ss. V tej razpravi je navedena tudi vsa starejša literatura.
- ⁹ Simptičen pregled kulture žarnih grobišč in zgodovinskih problemov daje: Wolfgang Kimmig, Seewölkerbewegung und Urnenfelderkultur. Studien aus Alt-europa I (1964), 220 ss.
- ¹⁰ Tone Knez, AV 17, 1966, 51 ss.
- ¹¹ Pričetek obsežnih raziskovalnih del z mednarodno udeležbo na prazgodovinskem gradišču nad vasjo Vir pri Stični. Izkopavanje vodi dr. Stane Gabrovec, znanstveni sodelavec Narodnega muzeja v Ljubljani.
- ¹² Vida Stare, AV 15—16, 1964—1965, 215 ss, z navedbo starejše literature.
- ¹³ Simon Rutar, IMK 1898, 102 s.
- ¹⁴ Deschmann-Hochstetter, Prähistorische Ansiedelungen und Begräbnisstätten in Krain (Wien 1879), 37.
- ¹⁵ S. Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 139. S. Rutar, LMS 1890, 120. A. Müllner, Eisen in Krain, 52, 73 s. J. Pečnik, IMK 14, 1904, 33.
- ¹⁶ S. Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 197 s. S. Rutar, LMS 1891, 183. S. Rutar, MZK N. F. Bd. 20, 184. MZK N. F. Bd. 25, 1899, 55.
- ¹⁷ S. Rutar, IMK 6, 1896, 242. S. Rutar, MZK N. F. Bd. 23, 1897, 104.
- ¹⁸ Alfons Müllner, Geschichte des Eisens, Wien 1909.
- ¹⁹ Ibidem, 67 ss.
- ²⁰ Umetnost alpskih Ilirov in Venetov, Ljubljana 1962 (Razstavni katalog Narodnega muzeja v Ljubljani ob mednarodni razstavi situlske umetnosti). Umetnost situl, »Jugoslavija« Beograd — Mladinska knjiga, Ljubljana 1965. W. Lucke-O. H. Frey, Die Situla in Providence, RGF Bd. 26, 1962.
- ²¹ Umetnost situl (Ljubljana 1965), XVIII.
- ²² Jože Kastelic, Situla 1, 1960, 3 ss.
- ²³ Gomile so bile prvič geodetsko izmerjene šele poleti 1967, ko smo pričeli z izkopavanjem keltskih in halštatskih grobov v Kandiji. Načrt še obstoječih gomil je v tem članku prvič objavljen.
- ²⁴ Walter Šmid, Carniola 1, 1908, 202 ss.
- ²⁵ Slovenski Narod, 26. septembra 1890. Deutsche Wacht 15, 1890, št. 80. S. Rutar, LMS 1891, 193. MZK N. F. Bd. 25, 1899, 55.
- ²⁶ Gradivo hrani Prahistorični oddelek Prirodoslovnega muzeja na Dunaju, inv. št. 66013—66204. Objavil ga bo podpisani v 20. letniku Arheološkega vestnika. Glej tudi: Tone Knez, Dolenjski list 10. januarja 1963.
- ²⁷ Walter Šmid, Carniola 1, 1908, 202 ss.
- ²⁸ Stane Gabrovec, Situla 1, 1960, 27 ss.
- ²⁹ Hagemann, Griechische Panzerung, I. Teil, Der Metallharnisch, 1919, 149. W. Schmid, PZ 24, 1933, 275. Rajko Ložar, GMDS 18, 1937, 73 ss.
- ³⁰ S. Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 197 s. S. Rutar, LMS 1891, 183. S. Rutar, MZK N. F. Bd. 20, 1894, 184. MZK N. F. Bd. 25, 1899, 55.
- ³¹ Hermann Müller-Karpe, Carinthia 1, 141, Klagenfurt 1951, 594 ss.
- ³² Stane Gabrovec, AV 17, 1966, 196.
- ³³ Tone Knez, AV 17, 1966, 392 s.
- ³⁴ Vinko Šnibar, AV 9—10, 1958—1959, 108 ss.
- ³⁵ France Stare, Arheološka poročila SAZU, Ljubljana 1950, 39 ss.
- ³⁶ Tone Knez, AV 17, 1966, 399.

³⁷ To je šele začetek velikega arheološkega raziskovanja na tem prostoru, ki je bilo glavno in največje prazgodovinsko pokopališče v Novem mestu. Tu je bilo urejeno grobišče z velikimi gomilami (vsaj šest jih je bilo), ob njih pa keltska nekropola.

³⁸ Podobne najdiščne okoliščine so odkrili tudi v Brezju pri Trebelnem, Dobravi pri Dobrniču, na Magdalenski gori in v Podzemlju. Gabrovec meni (AV 17, 1966, 196), da »bo žgani pokop ob robu nekdanjih gomil komaj še znak starih rodovnih vezi.« Prej bo treba misliti na dolgotrajno kontinuiteto pokopaliških območij, ki jih kljub novemu načinu pokopavanja iz pietetnih ozirov niso radi menjavali.

³⁹ A. Müllner, Slovenec, 4. oktobra 1890. Deutsche Wacht 15, 1890, št. 80. S. Rutar, LMS 1891, 192 s. S. Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 197 s.

⁴⁰ MZK III. F. Bd. 1, 1902, 46 s., 118, 403. Much, MZK III. F. Bd. 2, 1903, 302. F. Komatar, MMK 17, 1904, 54 s.

⁴¹ Joachim Werner, Die Langobarden in Pannonien (Bayr. Akad., Phil.-hist. Kl., Abh. N. F. 55 A), München 1962.

⁴² Tone Knez, AV 18, 1967, 389 ss.

⁴³ Glej članek Milka Kosa in Boža Otorepca v tem zborniku.

NOVO MESTO IN DER URGESCHICHTE

Zusammenfassung

Der Autor des Aufsatzes, Archäologe des Museums in Novo mesto, gibt einen informativen Überblick der urgeschichtlichen Funde und berichtet über die Geschichte der Forschungen in Novo mesto, zugleich bietet er auch noch eine repräsentative Auswahl der Funde. Eine kritische Analyse des Ausgrabungsmaterials ist vorläufig noch nicht möglich, weil umfangreiche Ausgrabungen gerade im Gange sind. Novo mesto (gegründet 1365) ist bereits durch Jahrhunderte das kulturelle und wirtschaftliche Zentrum von Dolenjsko. Wegen der günstigen Lage an den Ufern der Krka ist die Stadt schon sehr früh besiedelt worden. Das Stadtbereich wie auch die nähere und weitere Umgebung sind sehr reich an archäologischen Funden, denn das Gebiet liegt im Zentrum von Dolenjsko, das durch seine Funde aus der Hallstattzeit bekannt ist. Der Artikel gibt den Stand der Forschung am Ende des Jahres 1967.

DIE GESCHICHTE DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN

Die archäologischen Funde aus Novo mesto erweckten verhältnismässig sehr spät die Aufmerksamkeit der Fachleute und der Liebhaber der heimischen Geschichte. Die eigentliche archäologische Forschung in Novo mesto, die wir in der Literatur verfolgen können, begann erst im Jahr 1890, als man einen neuen Abschnitt der Landesstrasse aus der Stadt am alten Friedhof vorbei gegen Bršljin baute (jetzige Ljubljanska cesta). Damals wurden auf der Trasse der neuen Strasse zahlreiche urgeschichtliche und römische Gräber ausgegraben die der damalige Präparator des Landesmuseums Ferdinand Schulz für das Landesmuseum in Ljubljana Rudolfinum erwarb. Bei diesen ersten Funden aus Novo mesto kann man nicht den überaus interessanten Bericht über die erste archäologische Ausstellung umgehen, die der Präparator Schulz im Kasinosaal in Novo mesto sogleich nach den Ausgrabungen veranstaltete. Es war das die erste archäologische Ausstellung in Slowenien, die ausserhalb eines Museums stattfand. Noch in demselben Jahr förderte Schulz in Stadtwald ein hallstattzeitliches Hügelgrab zutage, das aber nur wenig keramisches Material ergab. Es folgte der Fund einer Hallstätter Eisenschmelze und einer Schmiede bei der Eisenbahnstation Bršljin 1893, als man die Dolenjsko-Strecke baute. Den Fund beschrieb eingehend ALFONS MÜLLNER in seinem umfangreichen und wertvollen Werk »Geschichte des Eisens in Krain«. Schon im folgenden Jahr gab der Altertumsgräber Jernej Pečnik Anregung zur Ausgrabung zweier hallstattzeitlichen Hügelgräber auf Marof. Mit der Ausgrabung begann man im Spätsommer 1894 auf Kosten des Naturhistorischen Museum in Wien. Sie dauerte von 21. August bis 11. September und gilt heute als erste planmässige Ausgrabung in Novo mesto. Zu Beginn leiteten die Ausgrabung Dr. RUDOLF HOERNES, Professor der Geologie an der Grazer Universität (Bruder des bekannten Wiener Prähistorikers Dr. Mo-

ritz Hoernes), und Jernej Pečnik. Nach Hoernesens Abreise leitete die Ausgrabung Pečnik mit Hilfe des Präparators Brattina, der zu diesem Zweck aus Wien beordert wurde. Das Material sandte man ins Hofmuseum nach Wien.

Es folgte die Schutzgrabung der keltischen und römischen Gräber, die im Jahr 1902 beim Graben des Mauergrundes für das Gebäude der Bezirkshauptmannschaft gefunden worden waren. Die Funde kamen ins Museum nach Ljubljana. Im gleichen Jahr grub Pečnik römische Gräber in Bršljin aus, wobei er auch einen schönen Glasbecher mit eingraviertem griechischen Trinkspruch fand, und alle Funde nach Wien sandte. Erst im Jahr 1905 führte man die ersten vom Fachmann geleitete Ausgrabung durch. Der Leiter war der Archäologe Dr. WALTER SMID, der damalige Kustos des Landesmuseums in Ljubljana. Er grub zwei kleinere hallstattzeitliche Hügelgräber um: das eine im Smola-Wald, das andere, nach dem Eigentümer Malenšek-Grabhügel benannt. Im letzteren fand er das Grab eines illyrischen Vornehmen, den man samt seinem Pferde begraben hatte. Auch diese Funde kamen in die Sammlung des Museums in Ljubljana. Mit dieser letzten Ausgrabung zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie fand die archäologische Forschung in Novo mesto für lange Dezentennien ihren Abschluss.

Erst im Jahr 1936 verzeichnet man wieder neue archäologische Funde in Novo mesto. Als man an der Stelle des alten, schon aufgelassenen städtischen Friedhofs einen Park anlegte, fand man zwei gemauerte römische Grabkammern. Diesen Fund rettete von Vernichtung JANKO JARC, damals Professor der Geschichte am Gymnasium in Novo mesto. Die Funde bewahrte er in der Schule auf, wo unter der Obhut des Museumsvereins schon eine Musealiansammlung im Entstehen war. Im Sommer 1939, drei Jahre danach, intervenierte Prof. Jarc wiederholt erfolgreich, um den kostbarsten archäologischen Fund aus Novo mesto — den bronzenen hallstattzeitlichen Fürstenpanzer — zu retten und zu bewahren. Man fand ihn an der Nordseite der heutigen Kristanova ulica in Kandija, als man das Terrain für das Sportstadion vertiefte und planierte. Im Jahr 1941 planierten und erweiterten das Stadion wiederholt italienische Soldaten und fanden dabei neue Hallstattfunde, darunter auch den einmaligen bronzenen Opferdreifuss. Damals beaufsichtigte die Ausgrabung Dr. RAJKO LOŽAR und beförderte die Funde nach Ljubljana.

Ein neuer Zeitabschnitt in den archäologischen Forschungen von Novo mesto begann nach dem Jahr 1945. Schon im Jahr 1948 fand man in Kandija beim Bau der Grundmauern für ein grosses Haus mehrere keltische Gräber mit Brandbestattung, die FRANCE STARE ausgrub. Seit der Gründung des Museums »Dolenjski muzej« im Jahr 1950 widmet man den Funden von Novo mesto alle Sorgfalt und verhindert den Abgang der archäologischen Funde in auswärtige Museen. Der Direktor des neubegründeten Museums Prof. Janko Jarc erreichte, dass man aus den Fonds des »Narodni muzej« in Ljubljana einige Funde aus Novo mesto zurückerstattete, darunter auch den bronzenen Panzer, der noch immer das eminenteste Exponat der archäologischen Sammlung des »Dolenjski muzej« repräsentiert. Im Jahr 1954 führte VINKO ŠRIBAR einige kleinere Schutzgrabungen durch, und zwar in der Stadt und Umgebung.

Im Herbst 1958 wurde der Autor dieses Aufsatzes Kustos für Archäologie am »Dolenjski muzej«. Schon im Herbst des folgenden Jahres begannen wir die Urnengräber aus der frühen Hallstattzeit auf Mestne njive systematisch auszugraben und setzten diese Arbeit noch im Jahr 1960 fort. Es folgte noch die Schutzgrabung römischer Gräber in Bršljin im Jahr 1962 und urgeschichtlicher Urnengräber auch in Bršljin im Jahr 1963. Grössere Schutzgrabungen unternahmen wir im Sommer 1967, bevor man mit dem Graben des Baugrundes für die neue Wohnsiedlung in Kandija begann. Bei der Gelegenheit entdeckten wir in der ersten Etappe über vierzig keltische Gräber mit Brandbestattung, die am Rande eines grossen Hallstätter Grabhügels eingegraben waren. Im zweiten Teil unseres Programms legten wir systematisch die Hälfte eines Hallstätter Grabhügels frei, das bedeutende wissenschaftliche Resultate ergab, und auch einige schöne Musealien bot. Parallel mit der Verbauung der Parzellen in Kandija werden wir unsere Forschungen fortführen. Systematisch werden wir in den nächsten Jahren noch die letzten restlichen hallstattzeitliche Hügelgräber in Novo mesto erforschen, in ihrer unmittelbaren Nähe aber auch das ausgedehnte keltische Gräberfeld.

Die ersten Publikationen über das Material von Novo mesto erschienen im letzten Dezennium des vorigen Jahrhunderts aus der Feder des Professors SIMON RUTAR, des damaligen Konservators und Korrespondenten der Zentral-Kommission für Denkmalschutz in Wien. In seiner Fachzeitschrift berichtete er laufend über neue Funde.

Einige Beiträge über die Funde aus Novo mesto sandten noch: F. Komatar, J. Pečnik, M. Much, Kenner, W. Kubitschek und J. Mantuani. In der Zwischenkriegszeit veröffentlichte laufend kleinere Funde Rajko Ložar, in den letzten Jahren aber der Unterzeichnete. (Siehe Bibliographie am Ende dieses Artikels!)

Die erste graphisch dokumentierte Studie über das Material aus Novo mesto verfasste Walter Smid und veröffentlichte sie in der Carniola 1908. Erst nach zwei- und vierzig Jahren, im Jahre 1950, folgt ein längerer Bericht von FRANCE STARE über die keltischen Gräber in Kandija, im Jahr 1959 aber der Bericht über die Schutzgrabungen in der Stadt und Umgebung, den Šribar veröffentlichte. Im Jahr 1967 erschien im 17. Jahrgang der Fachzeitschrift »Arheološki vestnik« die Abhandlung von TONE KNEZ über das Urnengräberfeld aus der frühen Hallstattzeit auf Mestne njive und eine Übersicht der keltischen Funde in Novo mesto. In die Problematik des Materials aus der Hallstattzeit vertiefte sich am intensivsten STANE GABROVEC, der im Jahr 1960 in der Zeitschrift »Situla« eine ausgezeichnete Studie vom hallstattzeitlichen Panzer aus Novo mesto veröffentlichte, auch erweiterte er die Problematik der Funde von Novo mesto und Dolenjsko durch zwei grundlegende Abhandlungen über die slowenische Urgeschichte: Zur Hallstattzeit in Slowenien (Germania 44, 1966, 1 ss) und Zur Mittelaltärezeit in Slowenien (Arheološki vestnik 17, 1966, 169 ss).

Das gesamte archäologische Material, das in den letzten achtzig Jahren in Novo mesto ausgegraben wurde, wird in den Sammlungen folgender Museen aufbewahrt: Naturhistorisches Museum in Wien, Narodni muzej in Ljubljana, Dolenjski muzej in Novo mesto. Sämtliches ausgegrabene Material umfasst in den angeführten Museen heute zusammen über 1000 Inventarnummern. Siehe Übersicht auf Seiten 60 und 61.

ÜBERSICHT DER ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN IN NOVO MESTO

Der absolut älteste Fund stammt zwar nicht aus Novo mesto, jedoch aus der näheren Umgebung. Es ist das eine paläolithische spitze Klinge aus grauem Feuerstein, die im Jahr 1962 auf RUPERC VRH¹ gefunden wurde. Diesen ersten paläolithischen Fund reihen die Fachleute in die Zeit des späten Aurignacien ein, sein Alter beläuft sich auf rund 25.000 Jahre. Die Funde bronzener Werkzeuge und Waffen in der Umgebung von Novo mesto, z. B. die bekannten Depotfunde in Črmošnjice² und Jurka vas³ und einzelne Funde ähnlicher Gegenstände, beweisen, dass diese Gegenden schon in der späten Bronzezeit, am Ende des zweiten Jahrtausends v. Chr. besiedelt waren oder zumindest von Menschen durchwandert worden sind. Einzelne Funde von Steinbeilen und Hammern⁴ aus der weiteren Umgebung von Novo mesto lassen aber ahnen, dass an der Krka schon etwas früher Menschen wohnten, und zwar in der Jungsteinzeit, jedoch haben wir für diese Annahme noch keine sicheren Beweise. Vom Ende der Bronzezeit an sind jedoch die Funde immer zahlreicher und wertvoller, so dass Novo mesto nach der Quantität und Qualität der Funde zu den bedeutendsten archäologischen Fundorten in Slowenien — namentlich aus der Hallstattzeit — zählt.

URNENGRÄBER IN BRŠLJIN UND AUF MESTNE NJIVE

Die ältesten Funde aus dem Gebiet von Novo mesto stammen aus vier Gräbern, die im Jahr 1963 in Bršljin⁵ entdeckt worden sind. Diese Gräber sind aus der Zeit der Urnenfelderkultur, sie sind die westlichsten in Dolenjsko mit der nächsten Parallele in den Gräbern von Dobova.⁶ Die systematische Ausgrabung, die vom »Dolenjski muzej« in den Jahren 1959 und 1960 auf Mestne njive durchgeführt wurde, und zufällige Funde, förderten ein ausgedehntes, leider noch nicht endgültig erforschtes grösseres Urnengräberfeld zutage. Im ganzen entdeckten wir bei 60 Gräber. Die Aschenurnen sind keine kleinen Töpfe mehr, sondern geradezu riesige Gefässe, messen doch die grössten unter ihnen sogar bis 75 cm in die Höhe und haben über 50 cm im Durchmesser. Obwohl diese Urnen so gross sind, finden wir doch in ihnen sehr wenig Beigaben. Die häufigste Beigabe in diesen Gräbern stellt ein keramisches Schüsselchen für die Speisebeigaben dem Toten dar. In zwei Gräbern fanden wir auch Reste eiserner Gegenstände. Sie beweisen, dass die Gräber auf Mestne njive schon in die älteste Eisenzeit in Slowenien reichen, d. h. aus der Zeit etwas

ÜBERSICHT DER ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN IN NOVO MESTO

Jahr	Fundstelle	Funde	Ausgräber	Aufbewahrungs- ort	Veröffentlichungen
1890	Ljubljanska cesta	Keltische und römische Gräber	Ferdinand Schulz	Narodni muzej Ljubljana	A. Müllner, Slovenec 4, oktobra 1890 Deutsche Wacht 15, 1890 Nr. 80. S. Rutar, LMS 1891, 192 f. S. Rutar, MZK N. F. Bd. 17, 1891, 197 f.
1890	Stadtwald	Hallstatt- Tumulus	Ferdinand Schulz	Narodni muzej Ljubljana	Slovenski Narod 26. septembra 1890. Deutsche Wacht 15, 1890, Nr. 80. S. Rutar, LMS 1891, 192 f.
1893	Eisenbahnhof Bršljin	Prähistorische Eisenschmelze und Schmiede			A. Müllner, Eisen in Krain (Wien 1909), 67 ff.
1894	Marof	2 Hallstatt- Tumuli	Prof. Dr. Rudolf Hoernes, Jernej Pečnik, Franz Brattina	Naturhistori- sches Museum in Wien	T. Knez, AV 20, (im Druck).
1902	Bezirkshaupt- mannschaft	Keltische und römische Gräber		Narodni muzej Ljubljana	MZK III. F. Bd. 1, 1902, 46 f., 118, 403. Much, MZK III. F. Bd. 2, 1903, 302. F. Komatar, MMK 17, 1904, 54 f.
1902	Bršljin	Römische Gräber	Jernej Pečnik	Kunsthistori- sches Museum in Wien	Kenner, MZK III. F. Bd. 1, 1902, 363, 395. Kubitschek, Jahrbuch d. Zentral-Komm., Wien 1, 1903, 183 ff. V. Steska, IMK 14, 1904, 68.

1905	Smola-Wald, Tumulus Malensek	2 Hallstatt- Tumuli	Dr. Walter Šmid	Narodni muzej Ljubljana	W. Šmid, Carniola 1, 1908, 202 ff.
1936	Alter Stadtfriedhof	2 römische Grabkammern	Janko Jarc	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, Razprave SAZU (im Druck).
1939	Kandija	Fürstenpanzer	Janko Jarc	Dolenjski muzej Novo mesto	S. Gabrovec, Situla 1, 1960, 27 ff.
1941	Kandija	Opferdreifuss	Dr. Rajko Ložar	Narodni muzej Ljubljana	F. Stare, Zbornik filozofske fakultete II, (Ljubljana 1955).
1948	Kandija	Keltische Gräber	France Stare	Narodni muzej Ljubljana	F. Stare, Arheološka poročila SAZU, Dela 3, 1950.
1954	Marof Ljubljanska cesta	Keltische und römische Gräber	Vinko Šribar	Dolenjski muzej Novo mesto	V. Šribar, AV 9—10, 1958/59, 108 ff.
1959 1960	Mestne njive	Urnengräberfeld der frühen Hallstattzeit	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, AV 17, 1966, 51 ff.
1962	Bršljin	Römische Gräber	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, Razprave SAZU (im Druck).
1963	Bršljin	Gräber der Urnfelderzeit	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	T. Knez, AV 18, 1967, 155 ff.
1967	Kandija	Hallstatt- Tumulus, keltische Gräber	Tone Knez	Dolenjski muzej Novo mesto	Noch nicht publiziert.

vor dem Jahr 800 stammen, als die Illyrer in Dolenjsko schon das neue Metall-Eisen kennen gelernt haben.

Das Gräberfeld auf Mestne njive gehört seiner Kultur nach noch zur jüngsten Phase der Urnengräberfelder, es stellt eigentlich nur noch den letzten Abglanz einer, im Erlöschen befindlichen Kultur dar. Jedoch ist es ungefähr zweihundert Jahre jünger als die Gräber in Bršljin. Die Gräber auf Mestne njive, die wir in das 9. Jahrhundert datieren, wobei wir der Jahreszahl 800 v. u. Zr. Nachdruck verleihen, beschliessen formell und dem Inhalt nach die stürmische Periode der Besiedlung von Dolenjsko im Zeitabschnitt der Urnenfelderkultur und stehen an der Schwelle der neuen Hallstattzeit, die Dolenjsko aus der Anonymität zu europäischer Bedeutung und europäischem Rang emporgehoben hat. Die Anzeichen sprechen dafür, dass sich die Illyrer zur Zeit, da sie ihre Toten auf Mestne njive beisetzen, schon auf der, durch die naturgeformte und durch steile Abhänge geschützten, Terrasse auf Marof angesiedelt hatten. Bei genauer Betrachtung dieses Gebietes wird das kundige Auge noch heute Reste der einstigen befestigten Umwallung am Rande des Ringwalls wahrnehmen. Durch die urgeschichtliche Siedlung auf Marof zu Beginn der Hallstattzeit wurden die ersten Anfänge des organisierten »städtischen« Lebens auf dem Boden von Novo mesto begründet. Die archäologischen Forschungen der urgeschichtlichen Siedlung fanden noch nicht statt, deshalb sind uns weder die Form noch die Anordnung der Wohnhütten innerhalb der Siedlung bekannt.

WIRTSCHAFT UND KUNST DER HALLSTATTZEIT

In der Hallstattzeit begannen die Illyrer in den südöstlichen Alpen und im mittleren Balkan mit intensivem Bergbau. Das Eisen, dieses allseitig verwendbare Metall, das noch heutzutage in manchen Fällen unersetzlich ist, trat in der Hallstattzeit seinen Siegeszug an. In Slowenien, besonders noch in Dolenjsko und in der Bela Krajina, begannen die Illyrer mit grossem Eifer (durch Tagbau und Sammeln von Eisenerzen-Bohnerz) mit der Gewinnung von Eisenerzen und ihrer Verarbeitung. Es ist bekannt, dass das Gebiet am Oberlauf der Krka eisenerzhaltig ist, und man dort Eisenerze als Bohnerze an der Oberfläche noch heute findet. Auch ist es kein Zufall, dass in diesem Bereich grosse befestigte Ringwälle — illyrische Siedlungen, und sogar Festungen entstanden: Vinkov vrh¹², Cvinger bei Dolenjske Toplice¹³, Straža bei Novo mesto¹⁴, Dobrava bei Dobrnič¹⁵, Novo mesto¹⁶, Vinji vrh¹⁷, ober Bela cerkev und andere. Charakteristisch für unsere klassische illyrische Kultur der älteren Eisenzeit ist, dass sie sich fast ausschliesslich im Hügelland auf befestigten Ringwällen entwickelte. Die Resultate der verschiedenen Forschungen, vor allem die Studie von Alfons Müllner¹⁸ erwiesen, dass sich die Illyrer in Dolenjsko sehr intensiv mit dem Bergbau und der Eisenerzeugung beschäftigten. Spuren urgeschichtlicher Eisengewinnung entdeckte man auch in Novo mesto.¹⁹

Die neue Lebensweise, die auf neuen wirtschaftlichen Grundlagen beruhte, beeinflusste und veränderte auch die Gesellschaftsordnung der illyrischen Stämme. In der älteren Eisenzeit gab es bei den Illyrern nicht mehr jene soziale Gleichheit, die noch die Gräber aus der Zeit der Urnenfelderkultur in Bršljin und auf Mestne njive bezeugen. In der illyrischen Gesellschaft kam es zu immer tiefergehender Gesellschaftschichtung, so dass man schon die Teilung in Arme und Reiche, Herrschende und Untertane unterscheiden kann. Auf der einen Seite waren die Stammeshäuptlinge und Stammesfürsten — man kann schon von einer Stammesaristokratie sprechen — die in Kriegsgefahr auch die Heerführer stellten, auf der anderen Seite stand aber die Masse der Bauern, Hirten und Bergleute. Immer mehr häufte sich in den Händen der Einzelnen das Reichtum. Nach griechischem Vorbild veranstalteten die Stammesfürsten festliche Gastmahl — Symposien, vereint mit rituellen Opfern, athletischen Wettspielen, Ringkämpfen und feierlichen Umzügen. Alle diese Manifestationen, die an uns unbekanntem Feiertagen stattfanden, bewahrten uns die illyrischen Künstler — Toreuten in Szenen auf bronzenen Eimerchen — Situlen.²⁰ Diese, mit homerischen Szenen verzierte Situlen und die verzierten Gürtelbeschläge geben Zeugnis von der Lebenslust der hallstattzeitlichen Aristokratie und man zählt sie zu den schönsten Errungenschaften des bildnerischen Schaffens der Illyrer; sie gehören heute in die Schatzkammer der Weltkunst. Die Situlen sind für uns noch von besonderer Bedeutung, denn die Forschungen und Ermittlungen in der letzten Zeit haben erwiesen, dass sich in Dolenjsko zweifellos eines der Kunstzentren der Situlenkunst befand.

FUNDE AUS DER HALLSTATTZEIT

Die grossen Wandlungen im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben forderten auch Veränderungen im Ritus und in der Bestattungsart. Von nun an verbrannten die Illyren ihre Toten nicht mehr, sondern sie begruben sie in vollständiger Ausstattung und dem Schmuck, den sie zeitlebens getragen hatten. Die soziale Differenzierung und gesellschaftliche Stellung übertrug sich vom Leben aus ins Reich der Toten. Dem Bau nach sind die Gräber nicht mehr einfach, auch sind sie nicht mehr anonym. Man begann auf sie Erde aufzuschütten, so dass jene erhabenen Grabhügel entstanden, die für die Friedhöfe der Illyrer so charakteristisch sind, und man sie eben in Dolenjsko vorfindet. Hunderte von Hügelgräbern aus Dolenjsko bekamen sogar ihren Platz in der europäischen archäologischen Literatur, und zwar als »Gruppe der Hügelgräber von Dolenjsko«, die eine zeitlich und kulturgeschichtlich bestimmte Periode in der urgeschichtlichen Archäologie im Raum südlich der Alpen bezeichnet.

Neben einigen verhältnismässig noch gut genug erhaltenen hallstattzeitlichen Ringwällen sind die illyrischen Gräberhügel die schönsten architektonischen Denkmäler unserer Urgeschichte, sie sind die intimsten Zeugen der einstigen Grösse und Macht jener Bewohner, die im letzten Jahrtausend v. Chr. als erstes Volk unser Land intensiv besiedelt, hier ihre grösste Blütezeit, jedoch auch ihren Verfall erlebt haben.

Solche Hügelgräberfelder mit reichen Funden kennt auch Novo mesto, obwohl man die Hügelgräber wegen der Ausgrabungen und den Verbauungen nicht mehr sehen bzw. wahrnehmen kann. Die Grabstätten der prähistorischen Illyrer befanden sich in Novo mesto an mehreren Stellen; eine auf Marof. Hier können wir eine nur noch kaum wahrnehmbare Spur eines Grabhügels bemerken, das aber schon umgraben worden ist. Es waren da zwei Hügelgräber. Sie wurden im Jahre 1894 von Pečnik für das Naturhistorische Museum in Wien umgraben. Das zweite, allergrösste und bedeutendste Hügelgräberfeld, wo auch der illyrische Fürst von Novo mesto begraben worden war, befand sich in Kandija, am rechten Ufer der Krka. Ein geübtes Auge konnte hier bis hinein in den Sommer 1967 noch vier grosse, jedoch schon ziemlich verflachte Hügelgräber erkennen. Alle vier Hügelgräber werden der unerbittlichen Logik der urbanistischen Planung zufolge ein Opfer der Bagger werden, weil an dieser Stelle in einigen Jahren ein neues Wohnviertel gebaut werden wird. Durch diese Tätigkeit werden die letzten hallstattzeitlichen Hügelgräber im Bereich von Novo mesto vernichtet werden. Auf Grund der Funde und der Konfiguration des Terrains vermuten wir, dass das HALLSTATTZEITLICHE HÜGELGRÄBERFELD IN KANDIJA einst mindestens sechs grosse Grabhügel zählte. Das dritte, kleinere Hügelgräberfeld war im SMOLA-WALD²⁴, die Anzahl dieser Gräber ist unbekannt, ein weiterer Grabhügel befand sich noch im STADT-WALD.²⁵

Zwei Hügelgräber auf MAROF²⁶ wurden im Jahr 1894 vom bekannten Ausgräber Pečnik umgegraben, der die Funde nach Wien sandte. Im Jahr 1905 grub Walter Smid für das Museum in Ljubljana zwei Hügelgräber um und entdeckte dabei in einem von beiden, das unter dem Namen MALENSEK-HÜGELGRAB²⁷ bekannt ist, das Grab eines illyrischen Vornehmen, der samt seinem Pferd begraben worden war. Im Grab fand er noch eine mit geometrischen Motiven verzierte Situla, schön verziertes Pferdezeug und eine gerippte Ziste. Die wertvollsten Funde stammen aber aus dem Hügelgrab in Kandija. Man planierte hier im Jahr 1939 das Terrain für die Anlage des Sportstadions und stiess dabei auf halstattzeitliche Gräber. Unter verschiedenem Material fand man auch den berühmten bronzenen Panzer.²⁸ Zweifellos befand sich dort das Grab des illyrischen Fürsten, der samt seinem Pferd (man fand auch Halfter) und in Kriegsausrüstung gegen Ende des 7. Jahrhunderts, um das Jahr 600 v. Chr., begraben wurde. Auf dem gleichen Gräberfeld im gleichen Grabhügel, jedoch in einem anderen Grab, fand man noch das dreifüssige bronzene Opferkesselchen, das noch immer einen einmaligen Fund in Jugoslawien darstellt.

Mitte August 1967 begannen wir, weil man die Bautätigkeit in Kandija forcierte, mit den systematischen Ausgrabungen des am nördlichsten gelegenen Grabhügels I. Der Tumulus war 30 m breit, doch nur 1,60 m hoch, denn er hatte sich wegen der Bebauung der Äcker (Pflügen) und durch Erosion schon stark gesenkt. Im Jahr 1967 gruben wir, da es an Geld mangelte, nur die östlich gelegene Hälfte des Grabhügels aus und entdeckten dabei 20 Gräber. Alle Gräber im Tumulus waren Skelettgräber, jedoch die Gebeine blieben nicht erhalten, weil sie der Einwirkung star-

ker Säuren und chemischer Prozesse in der Tonerde, dem Bestandteil der Gräber, ausgesetzt waren. Wohl konnten wir aber die Form und Grösse genau feststellen, und zwar wegen der braunen Farbe, welche die vermoderten organischen Stoffe im gelbbraunen sterilen Lehm hinterlassen hatten. Während der Ausgrabungsarbeiten konstatierten wir die wichtige Tatsache, dass alle Gräber im Kreis, und zwar mehr am Hügelrand angeordnet waren, während die Mitte, beurteilt nach den heurigen Funden, leer stand. Die gleiche Bestattungsart entdeckte man vor Jahren im grossen Fürstentumulus in Stična. Die Vermutung, dass die kreisförmige Anordnungs der Gräber in grösseren Hügelgräbern in Dolenjsko zur Regel wurde, ist daher berechtigt. In einigen Gräbern fanden wir auch Spuren von hölzernen Särgen, sie wurden aus gezimmerten Holz erzeugt. Die Form der keramischen Gefässe, die bronzene Gürtelplatte, und die Certosa-Fibel bezeugen, dass dieser Grabhügel aus der jüngsten Stufe der Hallstattzeit, aus dem 4. Jahrhundert v. Chr. stammt.

Erwägt man alle diese bedeutenden Funde, einige sind von europäischer Bedeutung, so kann man schliessen, dass Novo mesto in der Hallstattzeit, Mitte des ersten Millenniums, ein wichtiges Zentrum der Illyrer mit dem Sitz eines Stammesfürsten war. Nach seiner Bedeutung war es gleichwertig den grossen Hallstattzentren in Dolenjsko: in Smarjeta, in Stična und auf Magdalenska gora. Der Fürst der Hallstattzeit und seine Untertanen wohnten hinter den stark befestigten Schanzen des Ringwalls auf Marof (möglicherweise auch eine Zeitlang auf dem benachbarten Kapitelhügel?),⁵⁰ Ihre Toten begruben sie teils in der Nähe des Ringwalls auf Marof und auf Mestne njive, meistens aber überführten sie dieselben über den Fluss und begruben sie zur gemeinsamen Ruhe in die grossen Grabhügel in Kandija. Allem Anschein nach erreichte Novo mesto Mitte des 1. Jahrtausend v. Chr. seinen grössten Aufschwung und seine grösste Bedeutung.

KELTISCHE FUNDE

Der bewegten Blütezeit und dem schöpferischen Höhepunkt der Hallstattkultur in Dolenjsko folgte im 4. Jahrhundert v. Chr. eine Periode der Stagnation und des langsamen Abflauens. Dafür gab es der Gründe mehr. Als innere Ursache gilt, dass die Schöpferkraft der Schaffenden schon verbraucht war. Als äusseren Umstand führt man aber die vordringenden Kelten an. Im 3. Jahrhundert, etwa um das Jahr 250 v. Chr., kamen die ersten keltischen Scharen auch zu uns, und damals setzte sich in Dolenjsko der Stamm der Taurischer fest, zumeist in der Umgebung von Mokronog, wie es die Funde aus Gräbern⁵¹ bezeugen. Andere bedeutende, jedoch jüngere Zentren keltischen Elementes in Dolenjsko sind noch: Valična vas, Dobrnič, Magdalenska gora, Novo mesto, Smarjeta und Mihovo. Hinzu muss ich bemerken, dass wir auf unseren Fundstellen in Dolenjsko aus der Zeit vor dem Jahr 300 keine keltischen Funde kennen, weil damals bei uns noch die späte Hallstattkultur andauerte.

Der Einfluss und die Bedeutung des keltischen Einbruches war für unsere Gegend ungeheuer. Die Kelten unterbrachen und vernichteten gewaltsam die gesamte hallstädtisch-illyrische Struktur sowohl in ökonomischer, politischer als auch in geistiger Hinsicht. Sie brachten eine neue Lebensweise mit, die aus grundverschiedenen Traditionen erwachsen war, eine neue Sprache, neue Waffengattungen und eine neue Kriegsführung. Zur klassischen Waffe des illyrischen Kriegers gehörte die Streitaxt und die Lanze; der keltische Krieger war aber mit einem langen scharfen Schwert und schwerem Hiebmesser für den Kampf bewaffnet. Die neue Latène-Kultur zwangen die Kelten den bodenständigen Illyrern zweifellos auf, jedoch die starke Überzahl der Ureinwohner wie auch die Inertion ermöglichten auch die Befruchtung der neuen Kultur der Zugewanderten mit den Elementen der alten Hallstattkultur. Besonders gilt das für keramische Formen, bewahrten sie doch bei ihnen auch in neuen Zeitabschnitt in grossen Ausmass die Besonderheiten der eigenen Kulturtradition. Die keltischen Gräber unterscheiden sich schon wesentlich von den illyrischen der Hallstattzeit, denn die Kelten setzten wieder die Leichenverbrennung durch. Zum grössten Teil sind die Gräber Kriegergräber, die durch Beigaben von eisernen Waffen klar erkennbar sind. Die Verwendung des Eisens erreichte ihren Höhepunkt in der jüngeren Eisenzeit, wurde es doch auch für durchaus dekorative Zwecke (Fibeln und Schmuckgegenstände) verwendet, die in der Hallstattzeit nur aus Bronze erzeugt wurden. Die keltischen Schwerter waren lang, zweischneidig und aus hervorragendem Stahl geschmiedet. Einen grossen technischen

Fortschritt bedeutet in diesem Zeitabschnitt die Verwendung der sich rasch drehbaren Töpferscheibe zur Erzeugung keramischer Gefässe. Auf diese Weise bekam man symmetrische Formen, zugleich wurde dadurch die serienmässige Erzeugung gleicher Gefässe ermöglicht, ähnlich wie sie noch heutzutage die Töpfer praktizieren.

In Novo mesto wurden keltische Gräber an mehreren Orten gefunden. Einige wurden auf Marof³³ schon im Jahr 1894 entdeckt, sie weisen auf Nachbestattung in hallstattzeitlichen Tumuli hin. In unmittelbarer Nähe aber wurden noch einige Gräber im Jahr 1954³⁴ ausgegraben. Weitere keltische Gräber wurden im Jahr 1948 in Kandija³⁵ gefunden. Danach gab es noch mehrere Male zufällige Funde. Die ergiebigsten Funde aber gruben wir im Sommer 1967 wieder in Kandija³⁷ aus. Zwischen zwei hallstattzeitlichen Grabhügeln entdeckten wir über 40 Gräber mit Brandbestattung. Sie waren so geordnet, dass alle Beigaben konsequent neben der Aschenurne niedergelegt worden waren. Unter diesen Funden übertrifft jedoch ein Fund nach der Originalität, Schönheit und Kostbarkeit alle anderen. Allgemein bewunderte man ein schwarzes keramisches Gefäss mit zwei Henkeln, die reich verziert und zu stilisierten Tierköpfen geformt sind. Die Wände des Gefässes zieren aber zwei plastische Reliefporträts von Männerantlitzen, die zwar stark stilisiert sind, Bart und Schnurrbart sind jedoch deutlich erkennbar. Dieses Gesichtsgefäss (prosomorphes), ein Produkt reines keltischen bildnerischen Schaffens, ist in Slowenien einmalig, sogar im jugoslawischen Masstab würden wir schwer einen Vergleich finden können. Weil das Gefäss stark zerbrochen war und viele Teile fehlten, sandten wir es wegen seiner Kostbarkeit und auf Wunsch deutscher Archäologen zur Restaurierung in die berühmten Werkstätten des Römisch-Germanischen Zentralmuseum in Mainz. Nach vollendeter Restaurierung ist dieses Gefäss das schönste Exponat der archäologischen Sammlung von Novo mesto. — Dieses ziemlich ausgedehnte Gräberfeld in Kandija wurde bisher kaum angegriffen, und zwar aller Wahrscheinlichkeit nach nur an der Peripherie.

An zwei Fundorten konnten wir in Novo mesto die interessante Beobachtung machen, dass nämlich die Bewohner der jüngeren Eisenzeit gar gern ihre Toten in die Hügelgräber der Hallstattzeit oder in ihrer unmittelbaren Nähe begruben. So haben wir gerade in Kandija bei den hallstattzeitlichen Hügelgräbern noch ein grosses keltisches Gräberfeld, dessen Erforschung wir erst in Angriff genommen haben. Wir hegen den Wunsch, diese bedeutende Nekropole in Gänze auszugraben. In Novo mesto haben wir diese Gelegenheit, weil sich Gräber der Hallstattzeit und keltische an einer und derselben Stelle befinden. Systematische Ausgrabungen der beiden würden uns zweifellos über chronologische und kulturhistorische Beziehungen zwischen ihnen Aufschluss geben, die auch für ähnliche Fundorte in Dolenjsko massgebend wären.

Im 1. Jahrhundert v. Chr., zur Zeit der letzten Migrationswelle, besiedelte Dolenjsko ein neuer keltischer Stamm — die *Latobiker*. Sie sind die letzten Ansiedler in der Urgeschichte von Dolenjsko. Ihren Namen kennen wir aus antiken Schriftstellern und Aufschriften auf römischen Steinen. Ziemlich viele Gräber der Latobiker entdeckte man im Jahr 1890³⁹, als die neue Strasse aus der Stadt nach Bršljin gebaut wurde, und dann im Jahr 1902 beim Bau des *Gebäudes der Bezirkshauptmannschaft*.⁴⁰

Mit diesem kurzen Überblick der urgeschichtlichen Funde im Gebiet von Novo mesto wünschten wir darzulegen, dass in diesem Ort Menschen in einer organisierten grösseren Siedlung ununterbrochen von der Zeit der Urnenfelderkultur an bis zur späten Antike lebten. (Römische Funde aus Novo mesto kennen wir aus dem Zeitabschnitt vom 1. Jahrhundert bis Ende des 4. Jahrhunderts.)

Die geographische Karte der Funde in Novo mesto zeigt uns, wie intensiv der Raum von Novo mesto, dessen günstige Lage schon der hallstattzeitlichen Illyrer mit Fleiss nützte, besiedelt war. Die bisherigen Funde und Forschungen zeigen, dass sich eine befestigte Siedlung das ganze 1. Jahrtausend v. Chr. hindurch und wohl auch noch in der Römerzeit auf dem erhöhtem Marof befand, während die mittelalterliche Stadt auf der Kuppe des Kapitelhügels begründet und befestigt wurde, auf dem felsigen Söller, der von der Krka umspült wird. Anziehend wirkt die Vermutung, dass es noch eine zweite urgeschichtliche Siedlung gegeben habe gerade auf diesem Kapitelhügel, der zwar nach dem Ausmass viel kleiner als Marof ist, jedoch eine ausgezeichnete strategische Lage hat. Nur eingehendere archäologische Forschungen an dieser Stelle könnten diese Vermutung entweder beweisen oder widerlegen.

Wie zahlreich die Funde in Novo mesto aus den Zeitabschnitten der Urgeschichte und Römerzeit sind, so wenig wissen wir von diesem Ort aus der Zeit vom

CHRONOLOGIE DER FUNDE AUS NOVO MESTO

Vor Christi	1.000	Ha A 2	Gräber der Urnenfelderzeit in Bršljin	
	900	Ha B 1		
	800	Ha B 2		
	700	Ha B 3 = Ha C 1	Urnengräberfeld auf Mestne njive	
	600	Ha C 2	Hallstattzeitliche Hügelgräber- nekropolen in Kandija, auf Marof und in Ragovo	Die ältesten Gräber aus den Hügelgrä- bern auf Marof
	500	Ha D 1		Fürstengrab mit Panzer in Kandija
	400	Ha D 2		
	300	Ha D 3		Tumulus I in Kandija
	200	Lt C		
	100	Lt D	Keltische (Mittellatène-) Gräber in Kandija	
	0		Keltische (Spätlatène-) Gräber auf der Ljub- ljanska c. bei der ehemaligen Bezirkshaupt- mannschaft	
	Nach Christi	100	Römerzeit	Römische Gräber auf der Ljubljanska c., bei der Bezirkshauptmannschaft und in Bršljin
		200		
300				
400				

Verfall des weströmischen Reiches bis zur Gründung von Novo mesto 1365. Es fehlen uns bisher verlässliche Funde und Beweise im Stadtbereich aus der Zeit der Völkerwanderung und der Ansiedlung der Slawen im frühen Mittelalter. Einzelne Funde aus langobardischen⁴¹ und altslawischen⁴² Gräbern in der weiteren Umgebung von Novo mesto (Trebñje, Vinji vrh, Bela Cerkev, Smarjeta) füllen zwar langsam diese Lücke zwischen der späten Antike und dem hohen Mittelalter, da Dolenjsko wieder intensiv besiedelt war. Ein Wink und die Hoffnung, dass wir auch in Novo mesto altslawische Reste finden werden, sind uns gegeben durch den charakteristischen Flurnamen »Gradec« für die Anhöhe Kapitel, mitten der Altstadt mit der Kapitelkirche und dem ausgedehnten präbistlichen Garten. Wir kennen den Namen aus dem Tauschvertrag⁴³ aus dem Jahr 1365, der zwischen dem Abt Peter aus Stična und dem Herzog von Österreich Rudolf IV. abgeschlossen wurde. Aus Erfahrung wissen wir, dass man gerade auf Fluren mit dem Namen »Gradec« fast immer frühmittelalterliche slawische Funde entdeckte. Erst eingehende Forschungen auf dem Scheitel des Kapitelhügels werden zeigen ob sich diese Regel auch in Novo mesto bewähren wird.

BIBLIOGRAPHIE

Das Literaturverzeichnis umfasst alle Abhandlungen, Artikel und Zeitungsberichte über archäologische Funde aus dem Bereich von Novo mesto. Das Verzeichnis ist nach den Fundorten verfasst, die einzelnen Veröffentlichungen aber in chronologischer Folge. Im Verzeichnis sind Artikel und Handschriften einbegriffen, die bis Ende des Jahres 1967 veröffentlicht bzw. abgeschlossen worden sind.

1. Abhandlungen, die die Funde aus Novo mesto in Rahmen von Dolenjsko bzw. Slowenien behandeln.
2. Urnengräber in Bršljin.
3. Urnengräberfeld aus der frühen Hallstattzeit auf Mestne njive.
4. Hallstatt-Tumuli in Kandija.
5. Hallstatt-Tumulus im Smola-Wald und Tumulus-Malenšek.
6. Hallstatt-Tumulus in Stadtwald.
7. Hallstätter Ringwall und Tumuli auf Marof.
8. Prähistorische Eisenschmelze und Schmiede.
9. Keltische Gräber auf Marof, bei der Bezirkshauptmannschaft und in Kandija.
10. Gräber aus dem Spätlatène und römische Gräber bei der Bezirkshauptmannschaft.
11. Römische Gräber in Bršljin.
12. Verschiedene kleinere Funde aus der Stadt und näheren Umgebung.

Die in Novo mesto ausgegrabenen Funde sind in Verwahrung in folgenden Museen: Prähistorische Abteilung des Naturhistorischen Museum in Wien, Antikensammlung des Kunsthistorischen Museum in Wien, Joanneum in Graz, Narodni muzej in Ljubljana, Dolenjski muzej in Novo mesto und Mestni muzej in Celje.

Am Ende des Jahres 1967 betrug die Zahl der inventarisierten Funde aus Novo mesto in allen Museen über 1000 Inventarnummern.

ABBILDUNGEN IM TEXT

Abb. 1: Alfons Müllner (1840—1918), Kustos des Landesmuseums in Ljubljana. In seinem Werk »Geschichte des Eisens in Krain« veröffentlichte er den prähistorischen Ringwall in Novo mesto und die Schmelzöfen für Eisen beim Eisenbahnhof in Bršljin.

Abb. 2: Dr. Rudolf Hoernes (1850—1912), Professor der Geologie an der Universität in Graz. Im Sommer 1894 hat er zusammen mit Pečnik auf Marof in Novo mesto zwei hallstattzeitliche Tumuli ausgegraben.

Abb. 3: Jernej Pečnik (1835—1914), der berühmte Raubgräber. 1894 hat er auf Marof die Hallstatt-Tumuli gegraben, im Jahr 1902 aber in Bršljin römische

Gräber. Das Bild zeigt ihn bei der Ausgrabung auf Magdalenska gora im Jahre 1894, nach der Grabung in Novo mesto.

Abb. 4: Dr. Walter Šmid (1875—1951) hat als Kustos des Landesmuseums in Ljubljana im Jahre 1905 in Ragoški-Wald zwei Tumuli ausgegraben. Er war erster Archäologe von Beruf, der in Novo mesto gegraben hat.

Abb. 5: Dr. Rajko Ložar (1904), Kustos am Narodni muzej in Ljubljana, beaufsichtigte im Sommer 1941 die Grabung auf der prähistorischen Nekropole in Kandija, wobei der schöne Opferkessel gefunden wurde.

Abb. 6: Simon Rutar (1851—1903), Professor der Geschichte in Ljubljana, war Korrespondent der Zentralkommission für Denkmalpflege und Konservator für Krain. In den Zeitschriften berichtete er laufend über die archäologischen Funde in Novo mesto.

Abb. 7: Paläolithische Feuersteinklinge, die im Jahre 1962 auf Ruperč vrh gefunden wurde. Das ist der älteste archäologische Fund aus dem Gebiet von Novo mesto (nach M. Brodar).

Abb. 8: Urnengrab mit Steinbelag aus Bršljin.

Abb. 9: Funde aus dem Urnengrab in Bršljin: doppelkreuzige Gürtelschnalle, Torquesfragment, Teil einer Brillenfibel und Amphore.

Abb. 10: Blick auf Mestne njive, wo sich das grosse prähistorische Urnengräberfeld aus der frühen Hallstattzeit befindet.

Abb. 11: Graburnen auf Mestne njive in situ.

Abb. 12: Auf Mestne njive ausgegrabene Urnen, restauriert und ausgestellt im Museum.

Abb. 13: Zwei typische Graburnen mit plastischen Tupfenleisten als Verzierung, aus dem Gräberfeld auf Mestne njive.

Abb. 14: Bronzene Situla (26 cm hoch) aus dem Malenšek-Tumulus, verziert mit geometrischen Motiven.

Abb. 15: Ausgewählte Funde aus den hallstattzeitlichen Tumuli auf Marof (Prähistorische Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien).

Abb. 16: Ausgewählte keramische Funde aus den hallstattzeitlichen Tumuli auf Marof (Prähistorische Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien).

Abb. 17: Situationsplan der hallstattzeitlichen Grabhügel in Kandija.

Abb. 18: Teile des bronzenen Pferdegeschirrs aus dem Malenšek-Tumulus.

Abb. 19: Rekonstruktionsversuch des Pferdezaunzeuges aus dem Malenšek-Tumulus (nach Walter Šmid).

Abb. 20: Bronzene Ziste aus dem Malenšek-Tumulus.

Abb. 21: Der berühmte bronzene Fürstenpanzer aus dem Grabhügel in Kandija, ausgegraben 1939.

Abb. 22: Seitenansicht des Bronzepanzers.

Abb. 23: Versuch einer Rekonstruktion des berittenen hallstattzeitlichen Fürsten, nach Funden aus dem Fürstengrab in Kandija (Zeichnung: France Stare).

Abb. 24: Bronzener Opferkessel (Höhe 43 cm) aus dem Fürstentumulus in Kandija, ausgegraben im Sommer 1941.

Abb. 25: Zahlreiche keramische Gefässe aus dem Tumulus mit dem Panzergrab, Grabung 1941.

Abb. 26: Ausgrabung des Tumulus I in Kandija im Sommer 1967.

Abb. 27: Grundriss einer Hälfte des Tumulus I in Kandija. Die Gräber im Hügel sind im Kreise angelegt — typische Sippenbestattung in grossen unterkriener Hallstattumuli.

Abb. 28: Drei schöne keramische Vasen und ein Doppelgefäss aus den Grabhügeln auf Marof (Prähistorische Abteilung des Naturhistorischen Museums in Wien).

Abb. 29: Keltisches doppelhenkeliges Gefäss — Kantharos, ausgegraben im Sommer 1967 in Kandija und restauriert in den Werkstätten des Röm.-Germ. Zentralmuseums in Mainz. Die Enden der Henkel sind in stilisierte Schlangenköpfe geförm. An der oberen Wandung des Gefässes sind zwei plastisch geförmte menschliche Gesichter mit tragischem Ausdruck angebracht.

Abb. 30: Detail vom keltischen Kantharos: Porträtkopf mit tragischem Ausdruck.

Abb. 31: Keltisches Grab in Kandija mit Schwert und Urne, Ausgrabung 1967.

Abb. 32: Keltisches Grab mit vier keramischen Gefäßen und eiserner Lanzen-
spitze, Ausgrabung 1967.

Abb. 33: Funde aus einem keltischen Grab in Kandija.

Abb. 34: Keltisches Schwert mit Scheide (Prähistorische Abteilung des Natur-
historischen Museums in Wien).

Abb. 35 a, b: Avers und Revers der keltischen Bronzemünze vom Samoborer
Typ aus Novo mesto.

Abb. 36: Keramische Formen aus dem spätlatènezeitlichen Gräberfeld bei der
Bezirkshauptmannschaft in Novo mesto.

ARCHÄOLOGISCHE FUNDSTELLEN IM BEREICH VON NOVO MESTO

(siehe Abb. 37 auf Seite 51)

- 1 — Römische Gräber in Bršljin
- 2 — Prähistorische Urnengräber in Bršljin
- 3 — Prähistorische Schmelzöfen und Schmiede
- 4 — Hallstatt-Tumuli auf Marof
- 5 — Latène-Gräber auf Marof
- 6 — Urnengräber der frühen Hallstattzeit auf Mestne njive
- 7 — Befestigte prähistorische Siedlung auf Marof
- 8 — Spätlatène- und römische Gräber (Bezirkshauptmannschaft)
- 9 — Hallstatt-Tumuli und keltische Gräber in Kandija
- 10 — Hallstatt-Tumulus im Stadtwald (Portowald)

Sonja Petru

NOVO MESTO V RIMSKI DOBI

Arheologom zadaja pri opisu življenja v rimski dobi na območju Novega mesta težave v prvi vrsti dejstvo, da doslej v neposrednem območju mesta še niso odkrili temeljev hiš in drugih stavbnih ostankov iz te dobe. Prav zato je tudi težavno govoriti o tem, kje naj bi iskali zametek antične naselbine, kajti okolica Novega mesta nudi dovolj naravno zavarovanih predelov, kjer bi lahko v rimskem času zrastle naselbina. Omenjeno vprašanje je zadajalo težave tudi že starejšim raziskovalcem.

F. Schulz je domneval, da je bila antična naselbina na vzvišenem in s treh strani s Krko zavarovanem Kapiteljskem hribu.¹ V. Šribar pa domneva, da se je naselbina nahajala kontinuirano na prazgodovinski naselbini na Marofu.²

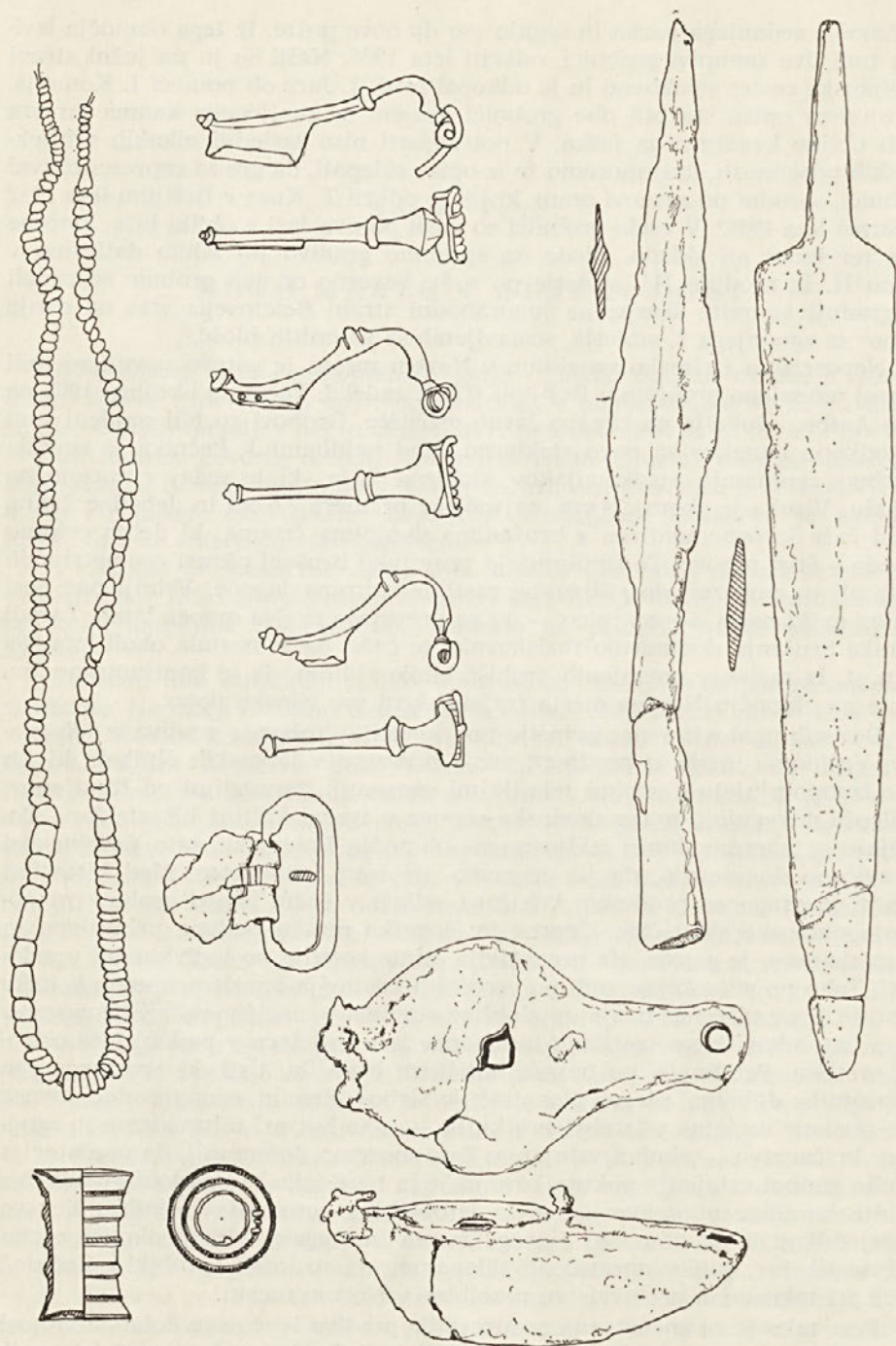
Zal nam tudi ohranjeni rimski potopisi ne omenjajo antičnega imena te naselbine. Najbližji Novemu mestu sta nekoliko večji rimski postojanki Praetorium Latobicorum (Trebnje) in Crucium (ali območje Grobelj pri Šentjerneju ali trikot Kronovo—Bela Cerkev—Šmarjeta), ki ležita ob magistrali Emona—Neviodunum—Siscia. Sama naselbina v Novem mestu, ki je bila vsekakor manjša od omenjenih dveh, je gotovo igrala pomembnejšo vlogo zaradi vicinalne poti, ki se je odcepila od magistrale proti Beli Krajini. Kajti gotovo je, da moramo iskati prehod te stranske ceste prek Krke v neposrednem območju Novega mesta. To bi dokazovala tudi najdišča, ki se od Karteljevega dalje vežejo v sklenjeno črto: Bučna vas, Bršljin, Novo mesto, Šmihel pri Novem mestu, Gotna vas, Hrast na Gorjancih itd. Omenjena stranska cesta je bila namreč primernejša in krajša povezava z Belo Krajino kot cesta, ki se je odcepila od magistrale pri Stični in Trebnjem in tekla po dolini Krke. Nemajhno vlogo pa je igralo tudi dejstvo, da je naselbina v okolici Novega mesta pripadala pod upravno območje Neviodunuma. Naselbina, razmeroma močno poseljena v predrimski dobi, se je obdržala nekako do polovice prvega stoletja n. št. Nato pa je pričela zaradi gradnje magistrale Emona—Neviodunum in že prej omenjene odmaknjenosti od te glavne poti počasi slabeti. Vendar pa moremo sklepati po številnih najdbah na njen obstoj vse do konca antike. Lahko da je botroval razcvetu naselbine ob koncu prvega stoletja pred n. št. — sodeč po sedanjih najdbah — prihod novega ljudstva, keltskih Latobikov, ki so večkrat omenjeni na napisih z območja Dolenjske in pri rimskih pisateljih. Obsežno grobišče teh Latobikov, kolikor ne gre tudi za staroselce Kelte in predhodne Ilire, so odkrili in delno odkopali v Novem mestu pri gradnji nove (Ljubljanske) ceste leta 1890 in leta 1902 v Bršljinu in pod Marofom ter ob gradnji sedanjega poslopja občinske skupščine.³ Tu so že med latensko-keltskimi grobovi odkrili tudi številne rimske, ki se razprostirajo še naprej

v območje sedanjega parka in segajo vse do nove pošte. Iz tega območja izvirata tudi dve zanimivi grobnici, odkriti leta 1936. Našli so ju na južni strani ljubljanske ceste; strokovno ju je odkopal prof. J. Jarc ob pomoči I. Komelja. Po njenem opisu sta bili obe grobnici grajeni iz lomljenega kamna ter sta imeli obliko kvadratnega jaška. V notranjosti niso zasledili nikakih arhitektonskih posebnosti, dasi moremo že iz opisa sklepati, da gre za reprezentativni grobnici, sorodni po zasnovi onim, ki jih je odkril T. Knez v Bršljinu leta 1962 in Straži leta 1959⁴. V vsaki grobnici so našli po dve žari v obliki hiše, lončene čaše ter lonec ali skledo. Glede na spremno gradivo jih lahko datiramo v pozno II. in zgodnje III. stoletje po n. št. Severno od teh grobnic so zadeli ob gradnji kamnite škarpe na jugozahodni strani Beletovega vrta na dvoje grobov iz zgodnjega I. stoletja, sestavljenih iz kamnitih plošč.⁵

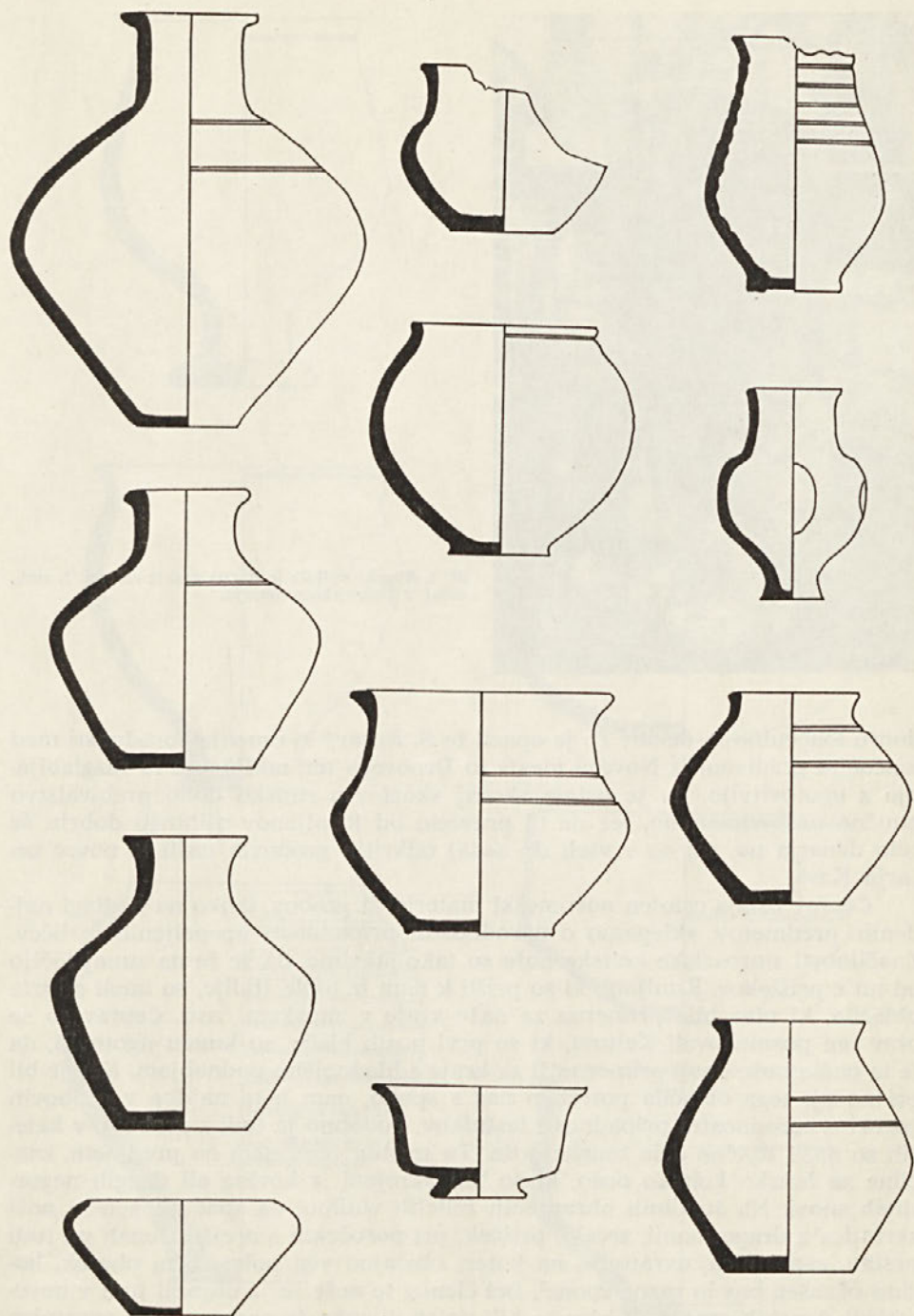
Neposredno z rimsko naselbino v Novem mestu je gotovo povezano tudi že prej omenjeno grobišče v Bršljinu. Tu je zadel J. Pečnik v oktobru 1902 na njivi Antona Kokalja na rimsko žarno grobišče. Grobovi so bili najdeni tudi pri odkopu temeljev za novo steklaro. Med najdbami J. Pečnika je zbudila posebno zanimanje strokovnjakov steklena čaša, ki je sedaj v muzeju na Dunaju. Visoka je skoraj 24 cm, največjega premera 7,6 cm in debeline 2 mm. Obod čaše je ornamentiran z brušenima dvojnima črtama, ki delita celotno posodo v štiri pasove. Te izpolnjujejo prav tako brušeni okrasi geometrijskih oblik ali pa ponazarjajo stilizirane rastline oziroma jagode. Vrhnji pas nosi brušen grški napis — napitnico —, ki ga prevajajo z: »Na mnoga leta!« Zaradi tehnike brušenja domnevajo raziskovalci te čaše, da je nastala okoli leta 300 po n. št. Iz raziskav omenjenih grobišč lahko vidimo, da je kontinuirano življenje na območju Novega mesta trajalo skozi vso rimsko dobo.

Do istih ugotovitev nas pripelje raziskovanje drobnega gradiva iz teh grobov. Večinoma imajo ti predmeti svoje pravzore v latenskih oblikah, ki jih nato izpopolnjujejo z novimi tehničnimi spoznanji, prevzetimi od Rimljanov. Najlepše dokazujejo prazgodovinske osnove v tvarni kulturi hišaste žare. Pojavljajo se namreč skoraj izključno na območju Dolenjske, zato raziskovalci upravičeno domnevajo, da jih moremo pripisati Latobikom. Med hišastimi žarami je dragocen predvsem vrh žare, odkrit v enem izmed grobov pri slossopju občinske skupščine. Čeprav je človeška maska podana primitivno in shematizirano, je gotovo, da predstavlja odraz hotenja po individualni upodobitvi. Tako po stilu kakor tudi po vsebini predstavlja izrazit primerek keltske plastike. Prav tako nas uvaja upodobitev petelina v magično-religijske zasnove kulta Latobikov, ki ga izpričuje tudi sama žara, izdelana v podobi hiše oziroma svetišča. Petelin je, po nekem antičnem besedilu, tisti, ki »premaga vse nasprotnike dobrega, njegov glas uničuje slabo«. Petelin, oznanjevalec novega dne, postane verjetno v latobiškem kultu — tako kot pri mitraicizmu in zgodnjem krščanstvu — simbol vstajenja. Zato moremo domnevati, da predstavlja petelin simbol vstajenja pokojnikove duše in nam tako ta upodobitev odkriva globlje korenine predstavnega sveta latobiškega verovanja in kulta. Ker so doslej odkopali na območju Novega mesta in njegovi bližnji okolici preko 20 hišastih žar, lahko upravičeno sklepamo, da so imeli Latobiki odločujoč delež pri takratnem prebivalstvu naselbine v Novem mestu.

Prav tako je za znanstvena proučevanja gradiva iz rimske dobe — ki nosi očiten pečat starejšega latenskega izročila — dragoceno tudi ostalo gradivo, odkrito v Novem mestu (Sl. 1). Med tem gradivom je izredno malo predmetov, ki bi jih mogli pripisati tujim izdelovalnim središčem kot: oljenke,

Sl. 1: Predmeti iz rimskih grobov, izkopani ob gradnji poslopja bivšega okrajnega glavarstva.

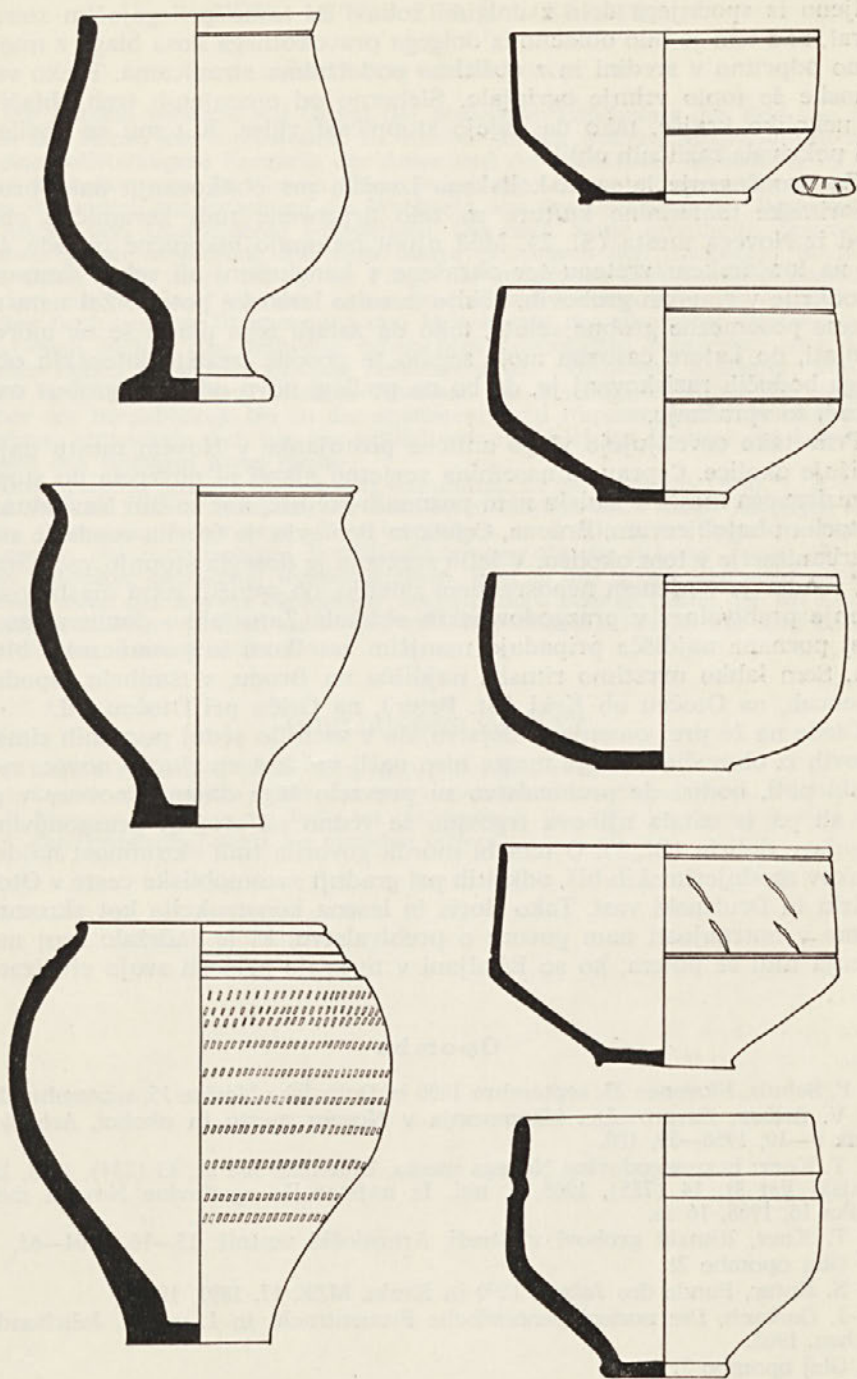
Sl. 2: Keramika iz rimskih grobov z značilnimi oblikami latenske kulture.

Sl. 3. Rimski milnik iz Bučne vasi iz začetka 3. stol., sedaj v Dolenjskem muzeju.

dobro lončenino in denar. To je opazil že S. Rutar,⁶ ki omenja sorodnosti med lončenim gradivom iz Novega mesta in Drnovega ter zaključuje ta razglabljanja z ugotovitvijo, da je ostalo skoraj skozi vso rimsko dobo prebivalstvo etnično nespremenjeno, ter da ni prevzelo od Rimljanov njihovih dobrin še celo denarja ne, saj so v vseh do sedaj odkritih grobovih našli le novec cesarja Kara.

Čeprav izhaja celoten novomeški material iz grobov, lahko na podlagi najdenih predmetov sklepamo o narodnostni pripadnosti upepeljenih mrličev. Značilnosti staroselske keltske noše so tako številne, da se že na zunaj ločijo od noše prišlekov. Rimljani, ki so prišli k nam iz tople Italije, so imeli odprta oblačila, ki niso bila primerna za naše kraje v zimskem času. Čeprav so se prav oni posmehovali Keltom, ki so prvi nosili hlače, so kmalu ugotovili, da je ta način noše dosti primernejši za kraje s hladnejšim podnebjem. Ker je bil pri nošnji tega oblačila potreben pas s spono, nam le-ta najdba v grobovih govori o narodnostni pripadnosti lastnikov. Podobno je tudi z grobovi, v katerih so našli tipične dele ženske noše. Tu mislim predvsem na predmete, značilne za žensko keltsko nošo, ki so bili narejeni iz kovine ali drugih negorljivih snovi. Na številnih ohranjenih reliefih vidimo, da spada k ženski noši skrinjica z dragotinami, zrcalo, prtiček, pri poročenih starejših ženah pa tudi prstan, zapestnica, ovratnica, na kateri običajno visi polmesečni obesek, bogato okrašen pas in razne sponde⁷. Del členov te noše se je ohranil tudi v novomeških ženskih grobovih, kjer so bili poleg oljenke še pasne sponde, ovratnica iz steklenih biserov in lepo izrezljana koščena cista — pušica za dišave. Če si поблиže pogledamo oblačila na reliefih, bomo videli, da je bilo oblačilo se-

Sl. 4: Značilna keramika iz rimskih grobov.

stavljen iz spodnjega dela z dolgimi rokavi in tesno prilegajočim izrezom za vrat, nad tem je bilo oblačilo iz dolgega pravokotnega kosa blaga z majhno ovalno odprtino v sredini in z obšitima podolžnima stranicama. Preko vsega so nosile še toplo vrhnje ogrinjalo. Sleherno od omenjenih treh oblačil je bilo nekoliko krajše, tako da dajejo stopničast videz. K temu so nosile na glavi pokrivala različnih oblik.⁸

Za proučevanje latensko-keltskega izročila pri oblikovanju naše provincialnorimske materialne kulture so zelo dragocene tudi keramične oblike posod iz Novega mesta (Sl. 2). Med njimi izstopajo bikonične posode, izdelane na lončarskem vretenu ter okrašene s kanelurami ali rebri. Čeprav so bile odkrite v rimskih grobovih, nosijo izrazito latenske poteze. Žal nam niso poznane posamezne grobne celote, tako da zaradi tega danes še ne moremo presojati, do katere časovne meje segajo te posode izrazito latenskih oblik. Naloga bodočih raziskovanj je, da bo na podlagi novo odkritih grobov osvetlila tudi to vprašanje.

Prav tako osvetljujejo vlogo antične postojanke v Novem mestu najdbe iz bližnje okolice. Čeprav se naselbina verjetno nikoli ni povzpela do stopnje organiziranega mesta v smislu nam poznanih središč, kot so bili Nevioudunum, Praetorium Latobiorum, Emona, Celeia in Poetovio, je tvorila vendarle središče urbanizacije v tem okolišju. V letih razcveta je dosegla stopnjo večje naselbine, vendar je v njenem neposrednem zaledju, ob samem robu mesta, ostalo življenje prebivalcev v prazgodovinskih oblikah. Zato lahko domnevamo, da doslej poznana najdišča pripadajo manjšim zaselkom in posameznim bivališčem. Sem lahko uvrstimo rimska najdišča na Brodu, v Šmihelu, Spodnjih Kamencah, na Otočju ob Krki (Št. Peter), na Griču pri Otočju itd.⁹

Glede na že prej omenjeno dejstvo, da v vseh do sedaj poznanih rimskih grobovih iz območja Novega mesta niso našli več kot en rimski novce, moremo sklepati, bodisi da prebivalstvo ni prevzelo šege dajanja novcev v grobove ali pa je ostala njihova trgovina še vedno na stopnji prazgodovinske zamenjave dobrin (Sl. 3). O tem bi morda govorila tudi skromnost najdenih ostankov zgodnjericinskih hiš, odkritih pri gradnji avtomobilske ceste v Otočju ob Krki in Družinski vasi. Tako tloris in lesena konstrukcija kot skromnost opreme v notranjosti nam govore o prebivalstvu, ki je zadržalo svoj način življenja tudi še potem, ko so Rimljani v te kraje prinesli svojo civilizacijo.

Opombe

¹ F. Schulz, Slovenec 23. septembra 1890 in Dolenjske Novice 15. septembra 1890.

² V. Stribar, Zavarovalna izkopavanja v Novem mestu in okolici, Arheološki vestnik 9—10, 1958—59, 108.

³ T. Knez, Iz prazgodovine Novega mesta, Dolenjski list št. 13 (784), 1965, 18 in Dolenjski list št. 14 (785), 1965, 5, isti, Iz najstarejše zgodovine Novega mesta, Kronika 16, 1968, 16 ss.

⁴ T. Knez, Rimski grobovi v Straži, Arheološki vestnik 15—16, 1964—65, 145.

⁵ Glej opombo 2!

⁶ S. Rutar, Funde des Jahres 1890 in Krain, MZK 17, 1891, 197.

⁷ J. Garbsch, Die norisch-pannonische Frauentracht in 1. und 2. Jahrhundert, München, 1965.

⁸ Glej opombo 7!

⁹ J. Pečnik, Prazgodovinska najdišča na Kranjskem, IMK 14, 1904, 35. P. Petru, Podoba antičnega podeželja na Dolenjskem in v spodnjem Posavju v luči najdb na avtomobilski cesti, Dolenjski zbornik 1961, 193 ss.

NOVO MESTO ZUR RÖMERZEIT

Zusammenfassung

Die Autorin versucht auf Grund der bisherigen Ergebnisse das Bild von Novo mesto zur Römerzeit vorzustellen. Es werden jedoch weitere Ausgrabungen nötig, um eine vollständigeres Kenntnis des Aussehens der römischen Ansiedlung in Novo mesto zu bekommen. In diesem Sinne haben die letzten grösseren Ausgrabungen schon wesentlich zur Erhellung des Wachstums und des Umfanges der Besiedlung in der Antike und Ungeschichte beigetragen. Die noch heute erhaltenen Spuren der prähistorischen Ansiedlung auf dem Marof bestätigen den damaligen Siedlungskern. Offen bleibt noch weiter die Frage der möglichen gleichzeitigen Besiedlung auf dem erhöhten und von drei Seiten vom Flusse Krka gesicherten Kapitelberge, welcher nach unserer Überzeugung den Mittelpunkt des römischen Postens in diesem Gebiet bildete. Die teilweise erforschten Grabstätten bestätigen auch kontinuierliches Leben in archäologischen Zeiträumen am nördlichen Krkaufer. Von den ersten Gräbern aus der frühesten Eisenzeit am Marofgipfel, über die jüngeren Gräber am Bergabhänge bis zu der spätlatène- und römerzeitlichen Nekropole am Bergfusse entwickeln sich vor uns zeitlich ununterbrochene Beweise des Lebens im Bereich des heutigen Novo mesto.

Das Material aus der römischen Sammlung in Novo mesto (Abb. 1, 2, 4) hat einen starken Latènecharakter, der hier offensichtlich auch einen kräftigen ethnischen Charakter beherbergt. Dies bestätigen auch für diese Gegend zahlreiche Hausurnen, die nach neueren Veröffentlichungen als ein sicherer Zeuge der keltischen Latobiker betrachtet werden können. Erst in der Spätantike wird auch auf diesem Posten der Import bemerkbar, insbesondere bezeugt durch den im Kunsthistorischen Museum in Wien aufbewahrten Glasbecher aus Bršljin mit eingraviertem griechischem Trinkspruch.

ABBILDUNGEN IM TEXT

Abb. 1: Funde aus römischen Gräbern beim Bau der Bezirkshauptmannschaft.

Abb. 2: Keramik aus römischen Gräbern mit charakteristischen latènezeitlichen Formen.

Abb. 3: Römischer Meilenstein aus Bučna vas (Anfang des 3. Jht.), jetzt im Museum in Novo mesto.

Abb. 4: Charakteristische Keramik aus römischen Gräbern.

USTANOVITEV NOVEGA MESTA

Novo mesto, zakaj novo, od kdaj novo, ali res novo, ta vprašanja pritegujejo našo pozornost.¹ Štiri listine, vse štiri izdane leta 1365, ki velja za leto ustanovitve Novega mesta, govore o tem »novem mestu«.

Prva je zamenjalna listina avstrijskega vojvode Rudolfa s stiškim opatom Petrom, izdana na Dunaju 6. februarja 1365. Poznamo jo le v prepisu iz 17. stoletja.

Druga je zamenjalna protilistina stiškega opata Petra z avstrijskim vojvodom, izdana na Dunaju 8. februarja 1365. Poznamo jo v originalu. Obe zamenjalni listini govorita o mestu, ki je bilo po vojvodu Rudolfu na novo zgrajeno (v stiški listini: stat von newn dingen gepawn hat die man nennet Rüdolfswerde).²

Tretja je tako imenovana ustanovna listina novomeška, datirana na Dunaju 7. aprila 1365, v kateri govori vojvoda Rudolf o »mestu imenovanem Ruedolfswerd, ki leži v Slovenski marki, ga je na novo zgradil (von neuen dingen aufgeworffen) in po svojem imenu tako imenoval«.³

Četrta listina je z dne 29. septembra 1365, danes v Arhivu Nemškega viteškega reda na Dunaju, ki navaja: »v Marki pri Brodu nad Novim mestom, blizu Šmihelske fare (auf der Marich pey dem Vruar ob der Newenstat cze hant pey der pharr sand Michelz)«. Brod je vas ob Krki pri Novem mestu, Novo mesto se pa v tej listini prvič s tem imenom imenuje.

Nova naselbina je torej imela od vsega začetka kar dve imeni. Eno Rudolfswert, kar pomeni Rudolfov otok ali bolje polotok, kajti wert pomenja v nemškem jeziku tistega časa eno in drugo, rekli bi okljuk v zavoju reke Krke. Drugo pa je Novo mesto, izpričano prvič že leta 1365. Stopimo malo na stran pot pa poglejmo, kako se je ena in druga označba v začetkih Novega mesta uporabljala. Po številu prevladuje od ustanovitve pa do leta 1500, za to obdobje imam zbrane podatke, označba Rudolfswert. Bila je, če smemo tako reči, uradna označba. Do leta 1500 se po mojih beležkah Novo mesto navaja v raznih virih kot Rudolfswert okoli 100-krat, Novo mesto s tem imenom pa v imenovanem razdobju okoli 40-krat. To pa v različnih oblikah, latinsko Nova civitas, nemško Newnstat, Newnstatel, Newnstatlein in podobno. Najstarejša meni znana zapisana slovenska označba je iz leta 1419: Noua mesta, Nouameista.⁴ Ne manjka pa primerov, da je hkrati v istem zapisu uporabljena ena in druga označba, na primer Rudolffswerd pri Newnstat⁵, v Newnstat Ruodolffswerd⁶, Rudolfsberd drugače Nova civitas⁷, Rudolffsberd drugače Newstatel⁸, Rudolffswerdt, ki se imenuje Neustatl⁹.

Ni dvoma, domače ime je bilo Novo mesto ali kratko malo le Mesto, umetno ime, ki ga je dekretiralo častihlepje ustanovitelja, ki se je dal celo

upodobiti v pečatu nove meščanske naselbine, je pa Rudolfswert, Rudolfov otok.

Po tej stranpoti o imenu Novega mesta se vprašajmo, ali je Novo mesto res novo, kot to pravijo omenjene štiri listine iz leta 1365, ali ni bilo na mestu Novega mesta pred nastankom meščanske naselbine nobenega naselja? In če je bilo, katero in kakšno je bilo?

Poseči moramo po času nekaj stoletij nazaj. Že za predсловensko dobo nam govore arheološke najdbe, nam govore podatki o prometnih potih, da je bil novomeški okoliš v dobi pred Slovenci sorazmerno gosto naseljen in prometen kraj. V zvezi z nastankom srednjeveške meščanske naselbine v tem okolišu pa nas mora predvsem zanimati njegova naseljenost v stoletjih srednjega veka. V visokem srednjem veku se nam s podatki iz pisanih virov začne odgrinjati preteklost novomeškega okoliša.

Ta preteklost je, kolikor daleč nazaj segajo ohranjeni podatki, sprva tesno povezana z gospodi, ki se imenujejo po Višnji gori. Ti so iz rodu koroške Heme. Velikanske površine zemlje iz njene dediščine so prešle na Hemine naslednike gospode Višnjegorske. Prvotno ima ta rod svoj sedež na gradu Puchs v zgornji dolini štajerske Mure. V prvi polovici 12. stoletja se je ena veja naselila na svoja kranjska posestva in se začela imenovati po Višnji gori, gradu, katerega razvaline so še vidne nad današnjo Višnjo goro. Na Dolenjskem sega raztresena posest Višnjegorskih od zgornje Krke, Višnje gore in Litije do jugozahodnega in južnega podnožja Gorjancev.¹⁰

V ožjem in širšem okolišu današnjega Novega mesta prebiva in se imenuje po dvorih in gradovih vrsta nekdanjih višnjegorskih ministerialov in vitezov. Hmeljnik, s prvo omembo leta 1223, je ena njihovih postojank.¹¹ Bliže Novemu mestu je Prečna, omenjena prvič v drugi polovici 12. stoletja.¹² Iz istega časa je prva omemba gradu, ki je imel nekdanje ime Breitenau in je bil tam, kjer je danes vas Zalog nad Novim mestom, pa Zalog sam.¹³

V širši okolici Novega mesta je na jugu Mehovo, grad s prvo omembo iz časa okoli 1162.¹⁴ Severozahodno so pa sedeži višnjegorskih vitezov na vrsti postojank. Najprej na Otočju, dalje v Kronovem, ki pa ni bilo zgrajeno v grad, prav tako ne kot postojanka višnjegorskih vitezov v Mokrem polju, zapadno od Šentjerneja.¹⁵ Še dva gradova Višnjegorskih sta v tem okolišu, neda leč eden od drugega pod Gorjanci. Eden je Prežek ali Prisekke (in podobno), kar je Prisovo brdo, po pridevku Pris, ki so ga imeli nekateri člani višnjegorskega rodu.¹⁶ Drugi je Hohenau ali Ajdiški grad, nad vasjo Mihovo, v bližini Prežeka; omenja se prvič okoli leta 1180.¹⁷

Ustanova rodu Višnjegorskih je samostan cistercijanskega reda iz leta 1136 v Stični. Višnjegorski so mu poklanjali bogato zemljiško posest. Stiške posesti ni manjkalo tudi v novomeškem okolišu. Soteska v dolini Krke, neda leč od tam Meniška vas, ki ima po stiških menihih ime, bližnje Toplice, Koroška vas pri Mehovem, pri Mirni peči Ivanja in Malenska vas, je šteti med kraje s posestjo v širšem okolišu Novega mesta, pridobljeno po Stični že v 12. in v prvi polovici 13. stoletja.¹⁸

Z nastankom Novega mesta je pa predvsem povezana stiška posest v ožjem novomeškem območju, mislim predvsem v kasnejšem mestnem pomerju novomeškem, ki se je širilo na levem bregu Krke, med Prečenskim potokom nad Novim mestom in potokom Lešnico, ki za Trško goro teče pri Šempetru v Krko. V tem območju je imela Stična posest v Ždinji vasi, Bršljinu, Ločni, Gradcu in v kraju, imenovanem Markstatt.

V Ždinji vasi sega stiška posest nazaj do 12. stoletja, pomnožena je pa bila potem v 13. in 14. stoletju.¹⁹

V Bršljinu pri Novem mestu sta brata Henrik in Ulrik, imenovana po gradu Planini ali Montpreis v Savinjski krajini, stiškemu samostanu v letih 1330 in 1334 deloma prodala deloma podarila najmanj devet kmetij. Tri od teh so spadale pod ondotni dvor. Stiška posest v Bršljinu je pa bila kmalu še pomnožena. Fevdnik gospodov s Planine Hans Stoss je prodal leta 1334 Stični v Bršljinu dvor, h kateremu so spadale tri kmetije in mlin. Brata Greif in Leopold s Čreteža (Reutenberg) pa sta leta 1346 prodala Stični v Bršljinu deset kmetij, ki sta jih imela v fevdu od avstrijskega vojvode Albrehta.²⁰

Bršljin je bil po številu kmetij in po dvorih sodeč kaj velika in pomembna vas. Postal je v tridesetih in štiridesetih letih 14. stoletja najmočnejša postojanka stiške posesti v novomeškem okolišu. V Bršljinu je nemara prebival že imenovani Hans Stoss, fevdnik Planinskih; ta je leta 1331 in nato leta 1334 prodal Stični v Ločni blizu Bršljina vsakokrat po štiri neobdelane kmetije, ki jih je imel v fevdu od gospodov s Planine.²¹

Preseneča v tem okolišu bogata lastna in fevdna posest gospodov z dokaj oddaljene štajerske Planine (Montpreis). Navedeni v Bršljinu in Ločni je dodati še posest v kraju, imenovanem Markstatt, ki jo je Stična pridobila tudi od Planinskih in bom o njej in kraju še podrobneje spregovoril.

Gospodje s Planine so bili pravzaprav veja gospodov s Svibnega (Scharfenberg). Kako so prišli do posesti okoli današnjega Novega mesta, ne morem reči. Če bi obveljala domneva, da izhajajo Svibenski iz rodu Višnjegorskih, tedaj bi bila njihova posest okoli Novega mesta razločljiva. Toda to domnevo po drugi strani zavračajo.²² Henrik in Ulrik, darovalca svoje posesti v Bršljinu in okolici Stični, sta bila zadnja te veje Planinskih. Svoje veliko zemljiško posest s središčem v Smledniku na Gorenjskem sta že leta 1328 oziroma leta 1332 zastavila oziroma prodala Ulriku Žovneškemu. Po smrti obeh imenovanih Planinskih, Ulrika in nato Henrika, je pa na podlagi raznih že prej sklenjenih dogovorov in pogodb tudi Planina-Montpreis pripadla Ulriku Žovneškemu, od leta 1341 grofu Celjskemu.²³

V okvir tega odsvojevanja posesti obeh Planinskih, ki sta bila brez potomcev in, kot kaže, tudi denarno ne posebno trdna, se dajo lepo vključevati v istem času izpričane odprodaje Stični v in okoli Bršljina. Da pa je prišla prav Stična na vrsto, je lahko razločljivo. V Stični je bil v letih, ko je opatija pridobivala od Planinskih v Bršljinu in ondotnem okolišu največ posesti za opata eden rodu Planina-Montpreis, Eberhard po imenu (1326—1332).²⁴

Posest, ki so jo v Bršljinu prodali Stični Čreteški, pa izhaja verjetno iz stare višnjegorske, saj so bili Čreteški vitezi nekdanjih Višnjegorskih.²⁵

Posest, ki jo je od Planinskih in drugih pridobila v 30. in 40. letih v ožjem novomeškem okolišu Stična, pa ni ostala dolgo pri samostanu. Skupaj z verjetno še drugo tamkaj po Stični pridobljeno posestjo postane glavna zemljiška podlaga za ustanovitev Novega mesta in območja, ki je bilo novi meščanski naselbini odrejeno. O tem govorita avstrijsko-stiški zamenjalni listini z dne 6. oziroma 8. februarja 1365, ki pravita: stiški opat Peter odstopi avstrijskemu vojvodu Rudolfu od lastnine stiškega samostana šest kmetij z zemljiščem, ki se je nekaj imenovalo Gretz, ob Krki, kamor je vojvoda postavil mesto, ki ga imenujemo Rüdolfswerde, dalje deset kmetij v Ločni (Lotschen), devet kmetij v spodnjem Bršljinu (cze Nidern Freschlawn), mlin v drugem Bršljinu (cze dem andern Freschlawn), devet kmetij v tretjem Bršljinu (cze

dem dritten Freschlawn) in gozd nad dvorom v Vinji gori (Weinberg).²⁶ — Vinja gora je današnja Trška gora, ondodni dvor je pač Vinji dvor — današnji Bajnof, po tradiciji nekdanj stiška last.²⁷

Najtesneje z nastankom in prostorom, na katerem je danes Novo mesto, povežem dva kraja, v listinah imenovana Gradec in Markstatt, ki pa danes s temi imeni nista znana. V obeh je pred ustanovitvijo Novega mesta imela Stična posest.

Najprej Gradec. Leta 1261 je koroški vojvoda Ulrik potrdil Stični kmetijo, ki jo je samostanu v Gradcu (Graz) podelila Gertruda s Hmeljnika.²⁸ Z Metodom Mikužem lokaliziram ta Gradec v kraj, ki je stal tam, kjer je danes Novo mesto. Gradec pri Litiji in Zagradec pri Grosupljem, kjer je Stična nekoč imela posest, bi težko prišla v poštev. Gradec ob Krki je Hmeljniku krajevno najbližji. V Zagradcu pri Grosupljem in v Gradcu pri Litiji ima Stična posest tudi še po ustanovitvi Novega mesta, v Gradcu ob Krki pa se taka več ne omenja.²⁹

Stiško-avstrijski zamenjalni listini iz leta 1365 pravita, da je Stična odstopila od svoje lastnine tudi šest kmetij z zemljiščem, ki se je nekdanje imenovalo Gretz, ob Krki, kamor je vojvoda Rudolf postavil novo mesto.

In tretjič poroča o tem Gradcu po stiških spisih — osnova sta verjetno pravkar omenjeni listini iz leta 1365 — Valvasor, ki govori o dvoru (hof) z imenom Grätz, ki da je pripadal Stični in je vojvoda Rudolf ta dvor pridobil, tam pa dal zgraditi sedanje Novo mesto.³⁰

Z Gradcem povežem drugo krajevno ime v tem okolišu: Markstatt (Marchkstatt, Marchstat, Marchstatt, Marckstadt, Markhstatt). Leta 1331 je stiški opat kupil od gospodov s Planine dve kmetiji »auf der Marckstadt«, oziroma po nekem drugem zapisu »prope oppidum Marchstatt«. Leta 1334 je vitez gospodov Planinskih Hans Stoss iz Bršljina prodal Stični eno pusto kmetijo »zu dem Markhstatt«.³¹

Menim, da je obe krajevni označbi, Gradec in Markstatt, treba povezati in ju spraviti v zvezo z nastankom Novega mesta.

Gradec je, poleg Gradišča, glavna označba, ki so jo Slovenci uporabljali za poimenovanje utrjenih krajev v prvih stoletjih po prihodu v novo domovino. Označba Gradišče velja predvsem za mesta utrjenih postojank iz pred-slovenske dobe, kar, zlasti po arheoloških najdbah iz novejših in najnovejših doba današnja novomeška tla so. Mnogi kraji Gradec poimenovani so dejansko pravzaprav gradišča. Ob ali v bližini starih gradcev in gradišč, tudi nenaseljenih, so nastale naseljene vasi tega imena: Gradec, Gradišče. Ali pa tudi ne: Gradec in Gradišče se je mogel imenovati tudi nenaseljeni kraj.³² Domnevam, da je bilo nekaj takega tudi pri Novem mestu. Listini iz leta 1365 govorita o šestih kmetijah z zemljiščem nekdanj (ettw.nn) Gradec imenovanim, pri Krki. Torej šest kmetij pri Krki in zemljišče (grunt) nekdanje imenovano Gradec.

Druga krajevna označba, ki pri Novem mestu priteguje našo pozornost, je Markstatt. Markstatt je povežati z Novim mestom. Tega mnenja je bil že pred več kot sto leti Peter Hitzinger, ki pravi, da kaže ime Markstatt — kar pomeni tržišče — na kraj, kjer se je že pred ustanovitvijo Novega mesta trgovalo. Hitzinger še dodaja, da so verjetno imeli avstrijski vojvodi tamkaj že prej posest, ki jo je potem Rudolf z zamenjavo s Stično zaokrožil, da je dobil prostor in okoliš za svojo novo meščansko ustanovo.³³ Viri, s katerimi danes razpolagamo, govorijo za Hitzingerjevo mnenje. Deset kmetij v Bršljinu, ki sta

jih dva brata Čreteška podarila Stični, sta fevd avstrijskega vojvode. Bršljin je največje in najpomembnejše naselje v zemljiškem kompleksu, v katerega območju je vzrastlo meščansko naselje Novo mesto.

Označba Markstatt more po svojem pomenu — ne izrazu samem — biti staro in originalno krajevno ime. Do kolike mere so ga sestavljavci prepisov in regestov stiških listin v 17. in 18. stoletju, iz katerih črpamo poglobitno znanje o krajih okoli Novega mesta pred samim Novim mestom, prikrojili po svoje, ali je tisti oppidum pri Markstatt bil že v originalni listini, ali je bil dodan v poznem prepisu ali regestu, to je seveda drugo vprašanje. Markstatt bi ustrezalo krajevnim nazivom, kot so Trg, Tržec, Tržič, Tržišče (nemško Markt, Märktl, Märktlein in podobno, latinsko Forum in Mercatum), pogostim na naših tleh.³⁴ Bila so to naselja z značajem vasi, v katerih pa se je tudi trgovalo in so se vršili sejmi. Le malokatero je postalo trg v pravem pomenu besede. Za gorenjski Tržič je leta 1492 naravnost povedano, da je iz vasi (dorf) povzdignjen v trg (markt), čeprav sta na primer prvi znani zapisani omembi Tržiča kot trga za 150 let starejši: 1337 Novi trg — Mercatum novum, 1341: trg pod gorami — forum sub alpibus.³⁵ Stara ves pri Grebinju na Koroškem je v nemščini Altenmarkt — Stari trg.

Pridevek oppidum, naveden enkrat pri Markstatt — seveda če ga je imela tudi originalna listina — nima nujno pomena mesto; oppidum je včasih tudi vas, zlasti če je bila utrjena ali imela kake posebne pravice.

Zlasti pa bi želel podčrtati zvezo med Gradec (Gradišče) in Markstatt — tržišče. Gradec in Markstatt spadata očitno v isti naselitveni prostor. Število kmetij, ki jih je Stična po znanih podatkih pred letom 1365 pridobila v Gradcu oziroma v Markstattu, ni večje od števila kmetij, ki jih je Stična tamkaj zamenjala za druge v drugih krajih.

Ob raznih Gradcih oziroma v njihovi bližini nastajajo na Slovenskem — pa tudi drugod — nemalokrat tržišča, iz njih pa se razvijajo pravi trgi in mesta.³⁶ Mesto Slovenj Gradec je nastalo pod staroslovenskim gradcem, ki je bil na gori sv. Pankracija in v bližini tržišča, danes Stari trg imenovanega vaškega naselja.³⁷ Brežice, trg, nato mesto, so nastale ob vasi z imenom Gradišče, ki se je z današnjim mestom povsem združila in svoje ime izgubila.³⁸ Ob Gradcu na gori (mons Grechensis ali Grecensis, in monte Grech, Grez, Grecz, Grech, Gradyz) je nastala meščanska naselbina, ki je eno jeder, iz katerih je nastal današnji Zagreb.³⁹ Podobno razmerje med gradcem in trgov ter kasneje mestom pod njim imamo pri Bavarskem ali Nemškem Gradcu, glavnim mestom avstrijske Štajerske.⁴⁰

Še na pridevek dvor (hof), ki ga daje Valvasor novomeškemu Gradcu, bi želel opozoriti. Če ga je Valvasor prevzel iz avtentičnih listin, ki so mu bile na razpologo, bi to kazalo, da je tržišče-markstatt, kasneje mesto, nastalo ob nekem dvorcu. Taka sosesčina glede nastanka ali obstoja tržne in meščanske naselbine ob ali v bližini nekega dvorca za naše kraje ne bi bila neka izjema. Imamo jo pri gorenjski Loki, pri Ptuju in Mariboru, na Koroškem pa pri Brežah, Velikovcu in Beljaku.⁴¹

Naselitev in naselje v območju današnjega Novega mesta v času pred Novim mestom si zamišljam takole:

Verjetno na višini današnjega Kapiteljskega hriba je bil Gradec, naselje ali pa tudi le zemljišče z dvorom še iz stare slovenske dobe, nemara na mestu starega gradišča s tradicijo v predslovensko dobo. Ob njem se je razvilo vaško naselje, v katerem se je tudi trgovalo, markstatt-tržišče, verjetno tam, kjer je

danes jedro mesta. Sem je staviti Rudolfovo meščansko ustanovo. Ta bi bila vključila nekdanji Gradec v svoj obseg in ga v taki meri prerastla, da mu je celo zatrla ime, kakor so npr. Brežice prerastle tamošnjo nekdanjo vas Gradišče. Mnenje, svoječasno tudi moje, da ni nastalo Novo mesto na mestu ali v neposredni bližini kraja, kjer se je že poprej trgovalo in kjer je bilo že poprej neko tržišče, bi bilo s temi izvajanji popravljeno. Novo mesto s svojimi, če smemo tako reči, več naselji se vključuje v mnogokrat dokazano razvojno črto naših krajev: gradišče — gradec — tržišče — trg — mesto.⁴²

Novo mesto je torej novo le do neke mere. Po čem pa je vendarle novo, saj se takó že ob ustanovitvi imenuje, zakaj je vojvoda Rudolf smel reči, da ga je na novo zgradil? Novo je kot naselje po pravicah, ki so mu bile s pismom z dne 7. aprila 1365 podeljene. Novo je po oddelitvi od podeželja, novo s trdno obmejenim in določenim pomerijem, ki je bilo izločeno izpod oblasti podeželskega sodnika in podrejeno mestnemu sodniku. V tem naselju naj se zbira in ga naseljuje prebivalstvo tudi od drugod, obdarjeno s privilegiji ustanovitelja, ki sam pravi v ustanovnem pismu: naša prirodna želja je tiste pomnožiti, povišati in jim dati milosti, ki smo jih sami skupaj zbrali in z ustanovitvijo nove naselbine združili in potrdili.

Vojvoda Rudolf daje temu novemu meščanskemu naselju — kot pravi — določene pravice in postave. Katere so te? Naštete so v že večkrat omenjenem ustanovnem pismu z dne 7. aprila 1365.⁴³

Praden bi pa spregovoril o vsebini te listine, naj dodam nekaj kratkih pri-pomb z vidika njene diplomatike, to je vede o proučevanju listin. Novomeška ustanovna listina se nam ni ohranila v originalu, marveč le v prepisih, in to po času dokaj poznih. Valvasor, ki pravi, da je listina — pač njegov prepis — sestavljena po originalu, objavlja le začetek in konec našega dokumenta. Vrhovec je pa priobčil tekst listine po nekem prepisu iz leta 1602, vendar ne povsem v celoti. Valvasor objavlja tudi invokacijo (In gottes namen, amen), seznam prič in koroboracijo (zur ewigen zeügniss und gantzer sicherheit heissen wüir unser gross fürstl. insiegel hangen an diesen brieff — za večno pričevanje in popolno varnost smo ukazali obesiti na to pismo naš veliki knežji pečat), česar Vrhovec nima. Pač pa manjka pri Valvasorju celotni glavni del listine, ki se nanaša na novomeške pravice.

Ker nam novomeška ustanovna listina ni znana v originalu, ne moremo nadrobno presoditi, kako je na zunaj izgledala, torej kakšno na primer je bilo njeno pismo, kakšen pergament, na katerem je bila napisana in kakšen je bil Rudolfov pečat. Pač pa spoznamo iz prepisov tako imenovane notranje znake naše listine, to je njeno dispozicijo, formule in jezik. Če s te strani, ob primerjavi z drugimi Rudolfovimi sočasnimi listinami oziroma listinami, ki so izšle iz njegove pisarne, primerjamo našo novomeško listino, moramo reči, da se ta z onimi drugimi glede formalne strani povsem sklada. Novomeška ustanovna listina je torej neoporečen izdelek iz pisarne vojvode Rudolfa.

Pač pa je v zvezi z diplomatiko novomeške ustanovne listine pokazati na nekatere posebnosti. Novomeška listina spada v vrsto privilegijev, kakršne je v tistem času izdajal vojvoda Rudolf ob posebnih prilikah in s posebnim podarkom. V teh je rad postavljaj svojo osebo v ospredje. To se kaže zlasti v arengi novomeške listine, ki pravi, kako mora on skrbeti za svoje podložne in zveste, pa dalje v formuli, imenovani naracija, kako mu je pri srcu rast in nastanek Novega mesta in kako je novo naselbino imenoval po svojem imenu.

Novomeška listina kaže s skupino nekaterih drugih listin vojvode Rudolfa iz tistega časa, da je plod neposredno njegove lastne iniciative. On osebno je povzročitelj pravnega akta, overovljenega z izdajo listine; njegov kancler, ki mu gre pri izdajah listin in vobče pri vladnih poslih sicer pomembna vloga, je naveden le v vrsti prič (bil je briksenški škof Johannes). Le malo je Rudolfovih privilegijev, ki začenjajo z invokacijo, novomeška pričinja z »v imenu božjem, amen«. Domneva je, da so z invokacijo začenjali le tisti Rudolfovi privilegiji, ki so jim hoteli dati posebno svečan značaj.⁴⁴ In tak je bil naš novomeški.

Posebne pravice in postave Rudolfove listine ne mislim tu v podrobnostih razčlenjevati. Nanašajo se na trgovanje, zlasti na letnih sejmih in na pravo, ki je pri tem veljalo. Govora je o prišlekih v mesto, posebno pod kakšnimi pogoji so mogli prebegi z zemljiških gospodstev v mestu ostati. Posebne določbe se nanašajo na sodstvo in kompetenco mestnega sodnika. Glede meščanov so našete njihove obveznosti napram mestu, govor je o prodaji in volilu nepremičnin, o zaščitencih v mestih in na koncu o stavbnem lesu ter o lesu za kurjavo, ki je meščanom na razpolago v gozdovih deželnega kneza.

To so vse zelo zanimive »pravice in postave«, toda za Novo mesto nikakor ne nove. Vemo namreč, da se, kar je bilo teh postav in pravic takrat Novemu mestu podeljenih, po svojem besedilu skoraj povsem ujema s pravom, izdanim Kostanjevici po koroškem vojvodu Henrikju, verjetno okoli leta 1300. Isto pravo pa imajo na Kranjskem še tudi mesta Metlika, Črnomelj, Kočevje in Lož.⁴⁵ Kostanjevica je torej za ta mesta in za Novo mesto, kar se prava tiče — kot to pravimo — matično mesto, seveda, izrečno poudarjam, primerjava z matičnimi mesti drugod drži le do neke mere.⁴⁶

Pravicam in postavam, posnetim po kostanjeviških, pa dodaja novomeška listina še nekatere določbe, ki se nanašajo na položaj nove ustanove in njenega prebivalstva.

Listina pravi: da se bo naša nova ustanova tembolj pomnožila na ljudeh in imetju, smo vse, ki bi v to naše mesto prišli in se hoteli v njem naseliti, za sedem let po naselitvi oprostili (davkov). Dalje naj bodo meščani nove naselbine za svoje trgovsko blago prosti carine in mitnine v Kostanjevici, Višnji gori in Rašici; pot iz Ogrske na Kranjsko in do morja naj gre skozi novo mesto, v tem naj se blago postavi na prodaj.

V teh določbah se kaže prizadevanje ustanovitelja novo meščansko naselbino v naselitvenem in gospodarskem oziru kar čimprej in najbolj povzdigniti, to se pravi privabiti vanjo nove naseljence, zlasti z oprostitvijo od davkov za določeno dobo, privabiti jih z oprostitvijo od carine in mitnine ob cesti, ki naj pelje skozi Novo mesto, ustvariti v novi meščanski naselbini ugoden trg s postavljanjem blaga na prodaj.

Gospodarski momenti so torej bili močno merodajni ob ustanovitvi Novega mesta. Velika trgovska pot Ogrska—Hrvatska—Kras—morje oziroma nazaj naj bo usmerjena preko Novega mesta in to naj ima od nje dobiček. Kaže se, da je pot od prejšnje, ki je pri Starem brodu tik nad Novim mestom prečkala Krko, sedaj premaknjena na prehod preko reke pri samem mestu.

Gospodarski momenti, merodajni za ustanovitev Novega mesta, se vključujejo v celokupno politiko Habsburžanov v 14. stoletju, zlasti pa vojvode Rudolfa IV. na kranjskih in kraških tleh. Potem ko je leta 1335 izumrla goriško-tirolska veja grofov Goriških, ki je od leta 1279 imela od nemških vladarjev

v zastavo Kranjsko s Slovensko marko, so nasledili Habsburžani njeno politično gospodstvo na Kranjskem. Vse njihovo prizadevanje v naslednjih desetletjih gre za tem, kako prodreti v kranjsko in kraško pregrado, ki jim je še zapirala pot do Tržaškega zaliva in do Kvarnera. Zlasti sredi 14. stoletja začnejo Habsburžani rušiti to pregrado z veliko doslednostjo. Postojanka za postojanko na Kranjskem in na Krasu pripade Habsburžanom. S posebnim uspehom vodi to politiko vojvoda Rudolf IV. v času svoje sicer kratke vladarske dobe. Z istrsko vejo goriških grofov sklene leta 1364 dedno pogodbo, ki je Habsburžanom obetala nasledstvo po Goriških med drugim tudi v Slovenski marki in Beli krajini, saj so gospodstva Šumberk, Žužemberk, Soteska, Hmeljnik, pa Metlika in Črnomelj bila takrat grofov Goriških, deset let kasneje (1374) pa, ko je ta veja Goriških izumrla, so prešla na Habsburžane.⁴⁷

Deželnoknežjo oblast nad Kranjsko, posest pridobljeno s smotrno politiko prodiranja na morje in pričakovano nasledstvo obsežne goriške posesti na Dolenjskem in v Beli krajini je morala habsburška oblast tudi vojaško in gospodarsko osvojiti in svojemu gospodstvu zagotoviti. V tem vidim glavni pomen ustanovitve nove meščanske nasebine ob Krki leta 1365. Bila je Habsburžanom sredstvo gospodarskega in političnega prodiranja na enem izmed potov, ki vodijo iz zaledja k toliko zaželenemu morju, na potu trgovcev Ogrska—Hrvatska—Kostanjevica—Novo mesto—Višnja gora—Rašica—do morja — an das mār, kot pravi tako imenovana novomeška ustanovna listina iz leta 1365.

Opombe

¹ O začetkih Novega mesta sem predaval v marcu leta 1941 v samem Novem mestu. Predavanje, pomnoženo z opombami, je bilo objavljeno v časopisu Kroniki leta 1954 (2. letnik, str. 171—177) in nato v nekoliko skrajšani obliki ponatisnjeno leta 1965 v Dolenjskem listu (št. 5 do 9). Razprava, ki jo v tem zborniku objavljamo, je v glavnem predavanje, ki sem ga imel na 13. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novem mestu 22. oktobra 1965. V njej sem želel témo zgrabiti z nekaterih drugih vidikov, neizbežno pa je, da sem moral ponoviti tudi nekatera izvajanja in izsledke iz mojega predavanja iz leta 1941.

² Prepis Rudolfove listine v Državnem arhivu SRS v Ljubljani. — Original listine opata Petra v Državnem arhivu na Dunaju [pergament, širina 58,5 cm, višina 18 cm, z dvema pečatoma: a) stiškega opata Petra, b) stiškega konventa]. — Razne starejše prepise, izpise in regeste, očitno sestavljene po listini stiškega opata, navaja Metod Mikuž, Topografija stiške zemlje (1946), 62, 63. — Glej tudi Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega Mesta (1891), 8, 9, in Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo (1929), 13.

³ I. Vrhovec, Zgodovina Novega Mesta, 309.

⁴ Archivio diplomatico pri Mestni biblioteki v Trstu, Vicedominaria 30, fol. 5, fol. 92.

⁵ Okoli 1400. — Mittheilungen des Musealvereines für Krain 2 (1889), 21.

⁶ Listina iz leta 1417 v Kapiteljskem arhivu v Novem mestu (danes v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani).

⁷ 1472, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 1 (1891), 19.

⁸ Listina iz leta 1494 (kot zgoraj pri op. 6).

⁹ Celjska kronika. — F. Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli (1883), 89.

¹⁰ L. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, v Erläuterungen zum historischen Atlas der österr. Alpenländer, I/4, 1929, 396, 397. — M. Kos, Začetki Novega mesta, Kronika 2 (1954), 174.

¹¹ Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev 5, 376. — Castrum 1290 (Mittheilungen des Musealvereines f. Krain 18, 1905, 130).

- ¹² Ok. 1180, Prekan (Gradivo 4, 637). — 1351 1/8, Purchstal (listina v Drž. arhivu na Dunaju).
- ¹³ Praneovege, okoli 1180 (Gradivo 4, 637). — Preutenowe, 1254 (Fr. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des H. Krain, 2, 164). — Castrum, 1270 6/8 (kod. notarja Joh. de Lupico, biblioteka Marciana v Benetkah, rokop. sign. 4601, str. 67). — Turen gen Praytenaw, 1351 1/8 (listina v Drž. arhivu na Dunaju). — Lokalizacija: Valvasor, Ehre XI, 452. — Saloch, okoli 1180 (Gradivo 4, 637).
- ¹⁴ Micho, ok. 1162 (Gradivo 4, 451). — Castrum Michow, ok. 1215 (Gradivo 5, 245).
- ¹⁵ Werde, 1252, 1254 (Schumi, Urkundenbuch... Krain 2, 147, 148, 164). — Vest, 1348 25/2 (listina v Drž. arhivu na Dunaju). — Kronowe, 1211 (Gradivo 5, 177). — Nazzenvelt, 1228 (Gradivo 5, 486, 487); Nazenvelt, 1264 (Schumi, Urkundenbuch... Krain 2, 164).
- ¹⁶ Priseeche, ok. 1180 (Gradivo 4, 637). — Castrum, okoli 1215 (Gradivo 5, 244).
- ¹⁷ Hohenowe, ok. 1180 (Gradivo 4, 1180); 1306, güt, burchstal (Fontes rerum Austr., II. Abt., 35, 24); 1383 gesez in 1447 hof z 9 kmetijami (Mittheilungen des Musealvereines f. Krain 14, 1901, 37, 63). — Lokalizacija: L. Hauptmann v Erläuterungen zum hist. Atlas, 394, op. 4, in P. Blaznik, Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti, Razprave IV/6, 28, 53 (Razred za zgod. in družb. vede, SAZU).
- ¹⁸ M. Kos z dokumentacijo v Glasniku Muzej. društva za Slovenijo 18 (1937), 43—46, 48, 50.
- ¹⁹ Schumi, Urkundenbuch... Krain 2, 134, 157. — M. Mikuš, Topografija stiške zemlje, 38, 46, 54.
- ²⁰ M. Mikuš, Topografija, 56, 57, 59.
- ²¹ M. Mikuš, Topografija, 57, 58.
- ²² Za povezavo Višnjegorski—Svibenski: Jaksch, Monumenta hist. duc. Carinthiae 4, rodovnik št. 10. — Proti L. Hauptmann, Erläuterungen, 405.
- ²³ F. Krones, Die Freien von Saneck, 75, 78, 98, 153, 163, 164, 166, 168. — H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte (1962), 243, 244.
- ²⁴ M. Mikuš, Vrsta stiških opatov (1941), 30.
- ²⁵ L. Hauptmann, Erläuterungen, 397.
- ²⁶ Glej opombo 2.
- ²⁷ I. Vrhovec, Zgodovina Novega Mesta, 9.
- ²⁸ Schumi, Urkundenbuch... Krain 2, 261. — Mikuš, Topografija, 47.
- ²⁹ Stiški urbar iz leta 1505 v Državnem arhivu v Ljubljani.
- ³⁰ Ehre, knjiga XI, 481.
- ³¹ M. Mikuš, Topografija, 57, 58.
- ³² M. Kos, Gradišče in gradec v slovenskem srednjem veku, Glasnik Muzej. društva 22 (1941), 116 d.
- ³³ Zur Geschichte von Neustadtl oder Rudolfswert, Mittheilungen des histor. Vereines f. Krain 14 (1859), 4.
- ³⁴ M. Kos, Stari Trg in sorodna krajevna imena, Geografski vestnik 5/6, 1929/1930, 163 d.
- ³⁵ Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 15, 72. — Listina 1337 julij 7 (B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane). — Listina 1341: notarska knjiga Gubertina de Novate, zv. 5, list vložen med ff. 18/19, nekdanj v Notarskem arhivu v Vidmu (Udine), danes mogoče prav tam v Državnem arhivu.
- ³⁶ M. Kos, Gradišče in gradec, 118 d.; F. Zwitter, K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, Zgodovinski časopis 6/7, 1952/53, 229.
- ³⁷ M. Kos, Stari Trg, 164.
- ³⁸ M. Kos v zborniku Posavje 1 (Brežice 1957), 8.
- ³⁹ V. Mažuranić, Prinosi za hrv. pravno-povjestni rječnik, 345, 352. — P. Skok, Toponomastički prilozi, Casopis za slov. jezik, književnost in zgodovino 7 (1928), 4, 13 d.
- ⁴⁰ Fr. Popelka, Untersuchungen zur ältesten Geschichte der Stadt Graz, Zeitschrift des Histor. Vereines f. Steiermark 17 (1919), 160—161.
- ⁴¹ F. Zwitter v Zgod. časopisu 6/7, 1952/3, 231—232.
- ⁴² M. Kos v Geografskem vestniku 5/6, 163 dalje.
- ⁴³ J. Vrhovec, Zgodovina Novega Mesta, 307—309.

⁴⁴ Prim. Franz Kürschner, Die Urkunden Herzog Rudolfs IV. von Oesterreich (1358—1365), Archiv für österreichische Geschichte 49 (1872), 33, 61—62.

⁴⁵ Fr. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1—3.

⁴⁶ Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev (1961), 169.

⁴⁷ M. Kos v Kroniki 2 (1954), 175.

DIE GRÜNDUNG VON NOVO MESTO

Zusammenfassung

Verfasser behandelt zunächst vier Urkunden aus dem sogenannten Gründungsjahre (1365) von Novo mesto (6. Februar, 8. Februar, 7. April, 29. September). Die neue bürgerliche Siedlung hatte in diesem und späteren Jahren bereits zwei Namen: »Neustadt«, und nach dem Gründer Herzog Rudolf von Oesterreich »Rudolfswerth«. Bis 1500 wird die Stadt in den dem Verfasser zugänglichen Quellen Rudolfswerth etwa 100 mal, Neustadt etwa 40 mal benannt. Die erste bekannte slowenische Benennung ist vom Jahre 1419: Noua mesta, Nouameista.

Vor der Gründung von Novo mesto standen im Umkreise und an der Stelle der neuen Gründung in einer verhältnismässig dicht besiedelten Gegend zahlreiche Dörfer. Als Grundherren tauchen um Novo mesto herum seit dem 12. Jahrhundert auf: die Puchs-Višnjegorski (Weichselburger) mit zahlreichen Ministerialen (in Hmeljnik, Breitenau, Zalog, Mehovo, Otočec, Kronovo, Prežek, Hohenau). Die Višnjegorski sind Stifter der Zisterze Stična in Unterkrain (1136), welche auch in der Gegend von Novo mesto reich begütert war, namentlich im Dorfe Bršljin knapp bei der Stadt. Grundherren in dieser Gegend sind auch die Herren aus dem steirischen Montpreis.

Der Besitztausch vom Jahre 1365 zwischen Herzog Rudolf und dem Abte Peter von Stična wurde zur hauptsächlichsten territorialen Grundlage für die Errichtung der neuen bürgerlichen Siedlung samt ihrem Burgfriedsbezirke. Vorher wird an Stelle von Novo mesto die Stätte Gretz (Gradec) erwähnt, an sie knapp anschliessend das Dorf in Urkunden Marktstatt, was auf eine rurale Ansiedlung, in der auch Markthandel betrieben wurde, hindeutet. Die Entwicklungsstufen wären: Gradišče (Burgstall) — Gradec — Marktstätte — Markt — Stadt.

Neu ist Novo mesto als Stadt auf Grund des Jahr 1365 von Herzog Rudolf erteilten Privilegiums mit der Festsetzung der Burgfriedsgrenzen.

Die sogenannte Gründungsurkunde von Novo mesto — nur abschriftlich erhalten — ist im Vergleiche mit anderen von Herzog Rudolf herrührenden Urkunden, ein Produkt seiner Kanzlei; sie gehört in die Reihe der Urkunden, die Rudolf zu besonderen Anlässen und mit besonderem Nachdrucke seiner Person edierte. Rudolf persönlich ist der Urheber des Rechtsaktes; sein Kanzler wird nur dem Namen nach in der Zeugenreihe der Urkunde erwähnt. Wenige Urkunden Rudolf's beginnen mit der Invokation; diese finden wir nur in solchen, denen der Aussteller einen besonders feierlichen Charakter beilegen wollte.

Wirtschaftliche und politische Momente waren für das Entstehen der neuen städtischen Siedlung massgebend. Wirtschaftliche: Mautbefreiung für die Bürger an der über Novo mesto geleiteten Strasse Ungarn—Kroatien—Novo mesto—Karst—Adriatisches Meer. Die Gründung von Novo mesto fügt sich ein in die Politik der Habsburger, namentlich Rudolf's IV. in Krain und am Karste, das ist ein stetes Vordringen gegen das Meer hin, bis zum Golfe von Triest und an den Quarnero. Der damalige Besitzstand der Habsburger in Unterkrain und der aus dem Erbe einer Linie der Grafen von Görz (Erbvertrag 1364, Aussterben der Linie 1374) zu erwartende sollte mit der neuen städtischen Gründung politisch, wirtschaftlich und strategisch gefestigt werden.

NOVOMEŠKI MESTNI PRIVILEGIJ IZ LETA 1365

1. *O privilegijskem pravu srednjeveških mest v osrednji Sloveniji in o pomenu kostanjeviškega privilegija.* Srednjeveška mesta na Kranjskem niso imela obsežnih zapisov svojega prava, kot so jih imela primorska mesta ali na Štajerskem Ptuj. V kranjskih mestih je veljalo večidel nezapisano običajno pravo, združeno s privilegijskim pravom.

Običajno pravo se je razvijalo z dejansko rabo po nekih temeljnih načelih, ki so brez pisanih postav veljala na splošno v srednjeveških mestih Evrope in posebej v njenem osrčju. Ta splošna načela so v vsakdanji rabi združevali z izročili svojega okolja, jih prilagojevali dejanskim potrebam in tako prenašali in spreminjali iz roda v rod. Ker tako nastajajočih, gibčnih pravnih pravil v kranjskih mestih niso zbirali v obliki predpisov, jih moramo razbirati iz zapiskov, ki so nam ohranjeni iz prakse. Teh pa v osrednji Sloveniji iz srednjega veka skoraj ni. Zato smo s srednjeveškimi mestnimi pravi v tem delu Slovenije neposredno seznanjeni le precej enostransko, namreč kolikor nam je bolje sporočeno privilegijsko pravo.

Privilegijsko pravo je nastajalo tako, da si je posamezno mesto skušalo pridobiti pismene svoboščine od svojega gospodarja — mestnega gospoda, ki ni bil nujno tudi vladar dežele, v kateri je mesto ležalo. Gospodar mesta je pri izdajanju svoboščin gledal predvsem na svoj prid, bodisi da mu je mesto privilegij plačalo, bodisi da si je obetal neposredne koristi od tega, da svoje mesto okrepi. Pri tem je moral seveda računati tudi s tem, komu bo privilegij v škodo, in premisliti, ali si s privilegiranjem mesta ne bo nakopal prehudih drugih težav. Mestni privilegiji so namreč praviloma urejali razmerja mest in meščanov navzven, do oseb zunaj njihove skupnosti — do tujcev, do drugih mest in predvsem do fevdalcev in njihovih podložnikov; skratka, urejali so »zunanje« zadeve. Le deloma so privilegiji urejali tudi notranja razmerja med meščani enega mesta, praviloma le toliko, kolikor je gospod v lastnem interesu posegal v trenja med različnimi družbenimi plastmi v mestu.

Najobsežnejšo zbirko privilegijskega prava je imela na osrednjem Slovenskem Ljubljana.¹ Najstarejši privilegij v tej zbirki je iz leta 1320.² Kakor v ljubljanskem privilegijskem pravu lahko opazujemo razvoj problemov, ki so se v teku časa postavljali razmeroma močni meščanski skupnosti, tako je kostanjeviško privilegijsko pravo vsebinsko zanimivo po drugi plati: kostanjeviški privilegij iz let okrog 1300³ je razmeroma obsežen in daje precej izčrpen prerez zunanjih problemov, ki so se meščanski skupnosti postavljali v času, ko je nastal. Po svojem obsegu sicer daleč zaostaja za ptujskim statutom in statuti obmorskih mest, približuje pa se jim v tem, da ne ureja le enega ali dveh spornih vprašanj, temveč skuša zajeti vsaj neko skupino vprašanj v ko-

likor moč popolni meri. Vendar ostaja kostanjeviški privilegij kljub temu tipičen primer privilegijskega prava; ne le zato, ker ga je izdal gospodar mesta pod svojim imenom — predvsem zato, ker je urejal »zunanje« zadeve mesta, zadeve, ki jih mestni samoupravni organi niso mogli in niso smeli samostojno urejati.

Zanimivo bi bilo ugotoviti, zakaj je Kostanjevica dobila okrog začetka 14. stoletja od Henrika Koroškega iz rodu goriških grofov, začasnega gospodarja Kranjske, tako izčrpen zapis svojih pravic navzven, mnogo pomembnejša Ljubljana pa od istega Henrika tako obsežnega privilegija ni dobila. Gotovo bi našli razlago v bolj zapleteni družbeni strukturi Ljubljane v tistem času, v dejstvu, da so tedaj uglednejši ljubljanski meščani močno prešli tudi v položaj zemljiških gospodov. Toda v okviru te razprave mora zadoščati ugotovitev, da je pač kostanjeviški privilegij pomenil v svojem času najbolj popolno, razmeroma celo dokaj sistematično in abstraktno ureditev »zunanjih« problemov nekega mesta, kakor so se ti problemi postavljali v osrednji Sloveniji ob koncu srednjega veka. Prav v tem je bila pomembnost kostanjeviškega privilegija.

Uvodoma še kratka pripomba o uporabljenih izrazih. Po vsem povedanem so privilegijska mestna prava urejala predvsem *pravice* mest in meščanov. Zato je Komatar pravilno govoril o kostanjeviških mestnih pravicah. V tedanjem pravnem redu pa so s privilegiji zagotovljene pravice neke skupnosti pomenile *del prava* tiste skupnosti in drugih skupnosti (npr. dežele), ki so jih te pravice tako ali drugače zadevale.

2. *Kostanjeviški privilegij kot matični privilegij in mesto novomeškega privilegija v rodovniku mestnih pravic.* Zaradi svoje pravkar nakazane pomembnosti je kostanjeviški privilegij postal vzorec, po katerem so podeljevali mestne pravice drugim mestom,⁴ praviloma takim, ki so šele pozneje dobila mestne pravice, in ki so bila tedaj pod istim mestnim gospodom kot mesto, katerega pravice so se prenašale.

Prvi je kostanjeviške mestne pravice dobil *Novi trg (Metlika)*, in sicer od istega Henrika,⁵ ki je izdal kostanjeviški privilegij. To pa je tudi skoraj vse, kar zvemo iz poznejše splošne potrditve z dne 29. aprila 1365, ki sama besedila pravic ne ponavlja. Ta potrditev se izraža nekoliko površno,⁶ vendar je iz nje razvidno, da se vsaj prvotno ni prenašal samo Henrikov privilegij iz let okrog 1300, temveč vse konstanjeviško privilegijsko pravo.⁷

Zelo nejasno je vprašanje, kako so kostanjeviške mestne pravice prešle na *Črnomelj*. Prvotna listina o tej podelitvi je namreč že v 15. stoletju zgorela⁸, poznejše potrditve pa so sestavljene po posrednih pričevanjih⁹. Iz njih moremo sklepati le to, da je Črnomelj stopil v krog kostanjeviških mestnih pravic pozneje kot Metlika, toda še v času goriškega¹⁰ mestnega gospodstva, vsekakor pred letom 1374. Pri tem se kot vir omenjajo vedno le metliške pravice in moramo vsaj za zdaj izvajati črnomaljske pravice iz teh in šele posredno iz kostanjeviških.

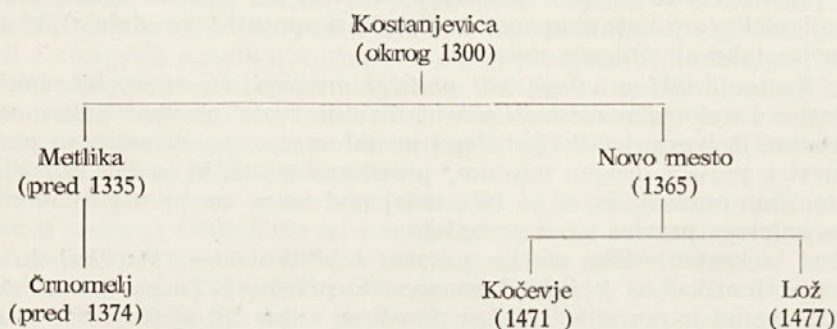
Bolje smo poučeni o tem, kako je kostanjeviške pravice prejelo *Novo mesto*¹¹. Podelil mu jih je Habsburžan Rudolf dne 7. aprila 1365, in sicer ne morda s kakim splošnim sklicevanjem, temveč tako, da je prenesene pravice izrecno naštel, besedilo nekoliko prilagodil potrebam in dodal še nekatera nova določila. Pri tem pa v privilegiju ni bilo nikjer povedano, da se naslanja na kostanjeviški obrazec, temveč spoznamo to le iz primerjave obeh besedil. Ker se bomo prav s tem privilegijem ukvarjali nekoliko podrobneje, naj tu

najprej dokončamo rodovnik kostanjeviških mestnih pravic, ki se nam je pravkar razcepil na metliško in novomeško linijo. Novomeška linija se je v 15. stoletju nekoliko razvejila:

Divljanje Turkov na Kočevskem je dalo povod, da je cesar in deželni knez Kranjske Friderik dne 19. aprila 1471 naročil, naj se *Kočevje* utrdi, obenem pa ga je povzdignil v mesto, mu določil pomirje in mu podelil vse pravice, ki so jih dotlej v splošnem imeli mesta in trgi na Kranjskem, posebej pa tiste, ki jih je dotlej prejelo Novo mesto, vendar ne da bi jih izrecno povzel. Določil je tudi semanje dneve in mestni grb, ki naj bi ga mesto smelo uporabljati tudi na pečatniku.¹²

Turški napadi so bili tudi povod, da je isti deželni knez dne 8. marca 1477 povzdignil na novo utrjeno naselbino v *Ložu* v mesto in ji prav tako podelil na splošno pravice kranjskih mest in trgov in posebej pravice, ki jih je dotlej prejelo Novo mesto. Tudi to pot novomeških pravic ni posamič povzel, toda razen določil o pomirju, sejmu in grbu je dodanih več drugih določil, iz katerih moremo sklepati, kako so v tistem času praktično razumeli pomen novomeških pravic in kakšne nove potrebe so se tedaj pojavile.¹³

Tako so kostanjeviške mestne pravice prešle neposredno na Novo mesto in Metliko, posredno pa na Kočevje, Lož in — kolikor povedo ohranjeni viri — na Črnomelj. Kostanjeviška mestna rodbina je imela torej tale rodovnik:

Pri tem se kostanjeviške pravice niso prenašale na druga mesta vedno v enaki obliki. Metlika jih je dobila skoraj gotovo samo v obliki splošne formule, ki se je lahko razlagala tako, da veljajo za Metliko vse pravice, ki jih ima Kostanjevica. Podobno bo veljalo — le z Metliko kot vmesnim členom — za Črnomelj. Novemu mestu pa so prenesene pravice izrecno zapisali, jih prilagodili potrebam in dopolnili. Ker se tudi kostanjeviški vzorec ni posebej omenjal, so se novomeške pravice popolnoma osamosvojile od kostanjeviških. Kočevje je dobilo novomeške pravice s splošno formulo, Lož pa jih je dobil s splošno formulo in z izrecnim zapisom in prilagoditvijo nekaterih posameznih pravic. Iz tega sledi, da pravice posameznih mest niso bile enako močno povezane s svojim virom in da je novomeški privilegij imel v tem rodovniku takoj za kostanjeviškim najbolj samostojen položaj.

Prenašanje pravic enega mesta na drugo mesto nekoliko spominja na razmerje med matičnim in pohčerjenim¹⁴ mestom na nemškem pravnem območju¹⁵. Mesto-hči je tam prejelo pravo, kakršno je veljalo v matičnem mestu; če sodnikom v mestu-hčeri kak primer ni bil prav jasen, so vpraševali za svet organe v mestu-materi. V naši mestni rodbini pa se ni prenašalo celotno pra-

vo; prenašale so se le mestne pravice. Zato tudi ni bilo predpisano, naj bi mesto, ki je prejelo privilegije po vzorcu kakega drugega mesta, spraševalo za pravno mnenje mesto, odkoder je izviral vzorec; tudi nam ni znan noben primer takega spraševanja za mnenje. Pri naši mestni rodbini torej ne gre za popolno razmerje med mestom-materjo in mestom-hčerjo.¹⁶

3. *Vprašanja, ki se postavljajo ob tej mestni rodbini in posebej ob novomeškem privilegiju; omejitve in razporeditev razprave.* Po vsem povedanem je glavni pomen privilegijev kostanjeviško-novomeške mestne skupine v tem, da nam pripomorejo do boljšega spoznavanja pravil, ki so veljala v razmerju med kranjskimi mesti in meščani na eni strani in drugimi plastmi prebivalstva na nasprotni strani. Ker s svojim prvim vzorcem segajo v razmeroma zgodnjo dobo naših mest, so privilegiji te skupine med najpomembnejšimi viri o problemih, ki so se pojavili v fevdalnem gospodarstvu in družbeni strukturi Slovenije kmalu po nastanku mest.

Glavna vprašanja, ki zadevajo nastanek in vsebino teh privilegijev, moremo v kratkem povzeti takole: Zakaj in v kakšnih okoliščinah je nastal kostanjeviški privilegij in ali so uporabili pri njegovi sestavi kake vzorce? V kakšnih okoliščinah je nastal novomeški privilegij in kakšno je njegovo razmerje do kostanjeviškega, v čem mu je podoben in v čem mu ni? Isto vprašanje se zopet postavlja za privilegij Loža. Pri vseh privilegijih, ki niso ohranjeni v izvirniku, se nadalje postavlja vprašanje, kakšno je bilo njihovo prvotno besedilo, in ko je to kolikor moč dognano, je treba dognati pomen in namen določil. Treba se je tudi vprašati, ali moremo v zaporedju od kostanjeviškega mimo novomeškega do loškega privilegija razbrati kake razvojne poteze, in slednjič je treba posamezna določila obdelati v široki primerjavi, predvsem v slovenskem okviru, pa tudi v povezavi s splošnim razvojem srednjeevropskih mest.

Vprašanja segajo torej zelo daleč. Pri današnjem stanju raziskav jih še ne moremo v celoti zajeti. Prej je treba podrobno obdelati posamezne privilegije, predvsem v krajevnem zornem kotu. Ta razprava, namenjena novomeškemu privilegiju, naj bo zato le eno izmed predel, ki naj pozneje pripomorejo k razjasnitvi mnogo širše problematike. Vprašanja se nam tako precej zožujejo: kakšno je po ohranjenih rokopisih najbolj verjetno besedilo prvotnega privilegija, v čem se novomeški privilegij razločuje od kostanjeviškega in zakaj se razločuje, kaj nam določila privilegija kot celota pomenijo po svoji vsebini in kaj nam novomeški privilegij pove, če ga postavimo v svoj čas in kraj?

Da nam razprava ob odgovorih na ta vprašanja ne bi preveč narasla, smo vse podrobnosti izločili iz njenega glavnega dela v dva pristavka. V prvem je razvidno izvirno nemško besedilo, kolikor ga moremo danes obnoviti; razloženo je, zakaj smo najstarejši rokopis na nekaterih mestih nekoliko drugače brali; izvedena je primerjava s kostanjeviškim privilegijem; nejasne besede so deloma pojasnjene, deloma pa je vsaj opozorjeno na možnosti za razlago; pomen in namen določil je deloma podan v slovenskem prevodu, deloma v komentarju k vsakemu členu. Drugi pristavek naj nadomesti podroben pregled vsebine.

S tem načinom obdelave nam je bilo tudi mogoče opraviti za prvo silo nalogo, ki bi jo bilo treba pravzaprav opraviti že pred obdelavo novomeškega privilegija. Z opombami in komentarjem v prvem pristavku smo namreč vsaj

v glavnih potezah podali tudi vsebino kostanjeviškega privilegija, ki je bil doslej precej napačno bran in razložen.

Ko smo tako iz glavnega dela razprave izločili vse podrobnosti, se lahko omejimo glede pravkar nakazanih vprašanj le na nekaj glavnih podatkov.

4. *Novomeški privilegij v razmerju do kostanjeviškega.* Ker nam ne prvi ne drugi privilegij nista ohranjena v izvorniku, je treba najprej pojasniti, na katerih podlagah obnavljamo njuno besedilo.

Kostanjeviški privilegij je bil doslej znan po Komatarjevi objavi,¹⁷ ki se je opirala na prepis iz leta 1772, shranjen v tedanji dunajski dvorni knjižnici. Pomembna popravka tega zelo poznega rokopisa pa nam danes omogoča starejši prepis iz l. 1568.¹⁸ Za primerjavo z novomeškim privilegijem uporabljamo popravljeno besedilo.¹⁹

Novomeški privilegij je — pod neustreznim naslovom »ustanovno pismo novomeško« — objavil Ivan Vrhovec,²⁰ sklicujoč se na prepis iz leta 1602.²¹ Ker se izvorni privilegij tudi do danes ni našel in je po vsej verjetnosti že pred stoletji postal žrtev požara, je za poznavanje novomeškega privilegija pomembno, da je Božo Otorepec našel in prvi uporabil starejši prepis iz leta 1567²² in na njegovi podlagi izdelal prevod privilegija.²³ Manj pomemben je neki tretji, nedatiran prepis iz druge polovice 16. stol.²⁴

Ker sta novomeški in kostanjeviški privilegij med seboj odvisna, nam včasih tudi sporočeno besedilo enega pomaga pri boljšem branju in razumevanju drugega. Na podlagi različnih sporočenih prepisov in s primerjavo obeh privilegijev smo si danes v glavnem na jasnem o tem, kako sta se glasili prvotni besedili.

Glavni razloček med kostanjeviškim in novomeškim privilegijem je v njunem nastanku. Prvi je bil podeljen že obstoječemu mestu, drugi mestu, ki je bilo v nastajanju. Primerjava²⁵ pove v glavnem tole: pri sestavi novomeškega privilegija so vzeli za podlago kostanjeviški privilegij,²⁶ le da so — v splošnem nebitveno — prilagodili besedilo s tem, da so izpustili koledarsko navedbo semanjih dni (6. člen), opis pomirja (7. člen) in krajevno ime gmajne (13. člen). Nekatera mesta so tudi malenkostno preformulirali. Deloma je pomen postal bolj jasen (2. in 5. člen), deloma so ga pokvarili (8. in 10. člen). Nato so dodali eno določilo začasnega pomena (14. člen) in eno novo določilo, ki je po svojem pomenu daleč presegalo vse pravice, kar jih je privilegijsko zagotovljenih imela Kostanjevica, namreč določilo o trgovinskih pravicah Novega mesta (15. člen). Slednjič so v 16. členu še pripisali opis novomeškega pomirja. Nadaljnja primerjava novomeškega privilegija z njegovim vzorcem zadeva že vsebino.

5. *Vsebina novomeškega privilegija.* Pravnozgodovinske obravnave starejših predpisov običajno razporejajo posamezna določila po sistematskih načelih, ki veljajo v modernem pravu in ki so deloma nastala ob obdelavi rimskega prava. Temu se ni moč vedno in načeloma ogibati, ker je taka razporeditev vsebine najbolj pregledna. Vendar ima tudi svoje velike hibe. Naš sistematični pregled²⁷ kaže — kljub vsem svojim odstopanjem od moderne sistematike — ne le mnogo ponavljanj, temveč tudi to, da se pri takem pregledu lahko povezana snov zelo razbije²⁸ in posameznosti iztrgajo iz svoje zveze. Sestavljavci srednjeveških pravnih predpisov, še posebej pa sestavljavci privilegijev, namreč snovi niso razporejali po nekem vnaprej danem sistemu, temveč na videz neurejeno. Navadno pa tiči za to neurejenostjo neki globlji vzrok, tako da nam lahko prav ta neurejenost nekaj pove. Zato je treba

pri obravnavi vsebine takega predpisa upoštevati oboje: povezavo v prvotnem miselnem poteku in povezavo po sorodnosti pravne snovi.

Sestavljavci srednjeveških predpisov pa tudi niso imeli namena določeno snov zaokroženo urediti in izčrpati. Hoteli so le rešiti posamezna vprašanja, ki so bila ali bi po njihovem lahko postala sporna, ali pa so hoteli uvesti neke spremembe obstoječega običajnega prava. Zato niso posebej navajali reči, ki so bile splošno znane in priznane. Takih predpisov torej ne moremo pravno razlagati tako, kot da bi šlo za moderen zakon, ki se naslanja na kak širši temeljni predpis (praviloma na ustavo) in ki skuša svojo snov zajeti kot celoto. Pravna zgodovina ne sme samo povzemati tega, kar je zapisovalec določila izrecno povedal, temveč mora tudi vedno računati s tem, kar je zapisovalec predpostavljal kot splošno znano in nesporno. To pa more pokazati do neke mere analiza krajevnih razmer in okoliščin, pa tudi primerjava z drugimi mesti tistega časa. Obdelava vsebine nekega srednjeveškega pravnega predpisa je zato mnogo širša naloga, kot bi se zdelo na prvi pogled. V tej razpravi ne nameravamo izpolniti te naloge v vsej njeni širini, temveč želimo osvetliti vsebino novomeškega privilegija le z dveh gledišč, z gledišča njegove sestave in z gledišča nekaterih njegovih značilnih vrzeli.

Z gledišča sestave je treba seveda razločevati člene, ki so bili povzeti po kostanjeviškem privilegiju, in tiste, ki so bili samostojno dodani. Pri prvi skupini členov (1—13) gre torej za sestavo kostanjeviškega privilegija. Ta je v prvih petih členih imel v mislih sporna vprašanja, ki so se pojavljala med mestom in vnanjiki (podložniki, njihovimi gospodi, meščani drugih mest); pri tem je opazno, da je šlo največ neposredno za podložniške zadeve. Zadnje določilo o vnanjikih (tožbe proti meščanu) je preusmerilo misel na semanje pravosodstvo, s tega pa je misel preskočila na mestno sodstvo sploh. Nato sledi drugo vsebinsko jedro kostanjeviškega vzorca: vprašanje mestnih bremen, ki mu kot privesek sledita dve manj povezani določili. Pri vsem tem pa gre v bistvu za razmerje med mestom in fevdalci, bodisi da so imeli v okolici mesta podložnike bodisi da so imeli v mestu hiše.

Popolnoma drugačen je vsebinski pomen novomeškega pristavka. Če narmč tu pustimo ob strani začasno priložnostno določilo in opis pomirja (ki samo nadomešča opis, izpuščen ob uporabi vzorca), ostane kot glavno določilo 15. člen, ki obsega v resnici kar tri predpise in ki ureja položaj Novega mesta v meddržavni in meddeželni kupčiji in v razmerju do trgovcev iz drugih mest. Za tem določilom stoji mnogo širši gospodarskopolični koncept kot za vsemi prejšnjimi.

Ce torej opazujemo novomeški privilegij po njegovi sestavi in miselnem jedru njegovih sestavin, nam po kostanjeviškem vzorcu sestavljeni del predstavlja mesto v njegovi ožji okolici in v njegovih drobnih krajevnih gospodarskih in družbenih funkcijah, ki jih v tem času nikakor ne bi smeli podcenjevati. Samostojni novomeški del privilegija pa nam govori o mestu kot središču široke trgovinske povezave.

Prvi, kostanjeviški del izhaja iz nekih že danih razmer, iz razmer majhnega podeželskega mesta — Kostanjevice — v začetku 14. stoletja, iz razmer, ki so se obetale tudi novo nastajajočemu Novemu mestu. Zamisliti si je treba srednjeveško mestece, obdano krog in krog z bolj ali manj razdrobljenimi posestvi večjih ali manjših fevdalcev, ki so si od časa do časa skočili v lase in ki so tudi radi bolj ali manj ponagajali meščanom. Podložniki fevdalcev so prinašali v mesto spravljat na varno svoje pridelke; mestu je bilo očitno v

lastnem interesu mnogo do tega in si je prizadevalo, da bi bilo spravljeno blago v resnici varno pred fevdalci, kadar so se ti med sabo bojevali in si skušali drug drugemu oškodovati podložnike. Podložniki pa so tudi sami uha-jali v mesto in hoteli ostati tukaj; mestni gospod je želel imeti dovolj oblju-deno mesto, meščani so potrebovali delovno silo — fevdalec pa je hotel, naj mu podložnika vrnejo. V tem je bi gotovo pogost vir trenj. — Med meščani in okoličani ter meščani drugih mest je prihajalo do pravnih; pri tem so pri-padniki različnih skupnosti držali skupaj in če se je npr. vaščan skliceval v pravdi na svoje sovaščane, si je hotel toženi meščan zagotoviti, da ne bo pod-legal njihovi solidarnosti. Odtod določilo o tožbah proti meščanom. — Blago in dohodek so meščanom prinašali sejmarji; treba je bilo zagotoviti kar moč veliko udeležbo na sejmih. — Meščani so bili večidel drobni obrtniki, ki so se deloma preživljali tudi s kakimi njivami in vinogradi pa tudi z živinorejo. Gmajna je bila zato zanje življenjsko pomembna, toda o obsegu gmajnskih pravic so radi nastajali spori. Vse to so na videz drobna vprašanja — a v srednjeveškem mestu je šlo pri tem vendarle za vprašanja gmotnega obstan-ka meščanov.

Drugi del novomeških pravic izhaja tudi iz nekih razmer, toda v drugač-nem pomenu: pod vplivom določenih razmer je Rudolf ustanovil mesto in s podelitvijo pravic temu mestu hotel izvajati določeno politiko. Toda namen določil o trgovini ni bil — kot pri prejšnji skupini določil — urejati krajevne spore v že dobro znanih primerih, temveč ustvariti popolnoma nov gospodarski, družbeni in pravni položaj. V novomeških dopolnilih kostanjevkega vzorca je torej mnogo več gibanja in dejavnosti kot v samem vzorcu.

Če se ozremo na vsebino novomeškega privilegija še s *pravno-sistemat-skega* gledišča, se nam skoraj vsa določila razvrščajo v področje javnega prava. Saj skušajo po svojem namenu obseči zunanje zadeve mesta in tako segajo v deželno ustavo in v družbeno strukturo. S tega gledišča pa opazimo tudi zelo značilne *vrzeli*. Ker je šlo predvsem za zunanje zadeve, nam privile-gij le zelo malo pove o notranji ureditvi mesta, čeprav bi tudi ta sodila v področje javnega prava.

Privilegij govori dosledno le o mestnem sodniku, kadar ima v mislih mest-no sodstvo. Ta sodnik je bil v času, ko je nastal kostanjeviški privilegij, go-tovo še imenovan od mestnega gospoda — čeprav iz vrst meščanov — in je pravno veljal le za gospodovega zastopnika²⁹. V času, ko je nastal novomeški privilegij, pa ne bi bilo izključeno, da so po običajnem pravu že dopuščali volitve mestnega sodnika³⁰, vendar je malo verjetno, da bi se bilo to pri novo ustanovljenem mestu razumelo že samo po sebi.

Čeprav privilegij govori le o mestnem sodniku, pa ni misliti, da je o vsem odločal kot posameznik. V tem času so sodniki predsedovali sodnim zborom. Te so spočetka v mestih sestavljali vsi meščani, pozneje pa sta se udeležba ali vsaj odločanje zoževala na manj številne svete. Tak svet se na Kranjskem prvič pojavlja prav v Kostanjevici že leta 1317³¹. Toda ne v kostanjeviškem ne v novomeškem privilegiju ni besedice niti o skupščini meščanov niti o svetu. Podobno kot Kostanjevica je tudi Novo mesto verjetno že v 14. stoletju imelo svoj mestni svet, čeprav privilegij o njem molči. Prvič se novomeški mestni svet omenja leta 1400.³²

Nastanek sveta ni le navadno pravno vprašanje. Svet je treba razumeti kot posledico neke družbene razslojitve med samim meščanstvom. Ta je v Evropi ponekod že v 13. stoletju, drugod v 14. stoletju, vedla do precejšnjih

trenj med meščani.³³ Zelo verjetno bi podrobnejša analiza ljubljanskega gradiva pokazala, da so se podobna trenja vsaj pozneje pojavljala tudi v Ljubljani. Za zdaj je kazno, da v tej zvezi v dolenjskih mestih 14. stoletja še ni bilo občutnih spornih vprašanj, ker tam razslojitev še ni dovolj napredovala, v Novem mestu že zato ne, ker je bilo šele v nastanku.

Za način sestavljanja srednjeveških predpisov je zelo značilen izbor določil o mestnih in meščanskih pravicah; privilegij govori le o tistih, ki so na Dolenskem že vedle do sporov ali ki bi utegnile postati sporne. Tako med mestnimi pravicami sploh ne omenja najbolj značilnih: pravic do tedenskega sejma in do obzidja ali vsaj do utrdb. O teh gotovo ni bilo dvoma. Manj verjetno pa je, da bi bila imela dolenjska mesta v 14. stoletju nesporno pravico do obmilja, to je do tega, da na podeželju v okolici ene milje ni smelo biti obrtnikov. Načeloma so si mesta to pravico gotovo lastila, v praksi pa je najbrž niso mogla izvesti. Molk privilegija o teh pravicah ne dokazuje, da so bile te pravice nedvomne. Nasprotno, prej bi kazal na to, da jih mestni gospod niti ni poskušal uveljaviti. Prav tako je značilen molk privilegija o tem, da smejo kupčevati le meščanski trgovci, ne pa kmetje. Teoretično je to pravilo gotovo veljalo, praktično pa že v tem času ni. Razen tega pa kmečko kupčevanje ni bilo zadeva, ki bi jo mogli uspešno reševati le v okviru privilegijev posameznih mest. Zadevalo je celotno gospodarsko strukturo dežele in so ga predvsem skušali urejati s predpisi širše veljave. Prav iz časa, ko je nastal novomeški privilegij, so znani prvi predpisi te vrste.³⁴

Med osebnimi pravicami meščanov ni posebej povedano, da je meščan osebno svoboden; to je le posredno razvidno iz 4. člena. Prav tako se je razumelo, da ima meščan pravico do obrti in do trgovine. Novomeški privilegij je to pravico samo razširil v razmerju do drugih mest.

Določila, ki jih razvrščamo pod sodni postopek in civilno pravo, so še bolj povezana z obsežnim področjem običajnopравnih pravil, ki jih je sestavljaavec privilegija enostavno predpostavljal kot znana. V komentarju k posameznim določilom nakazujemo nekaj takih širših zvez, ki bi jih mogli še dalje razpresti, daleč čez mejo tega, kar nam hoče privilegij izrecno povedati.

6. *Okrog nastanka novomeškega privilegija.* Iz uvoda k privilegiju zvemo, da je Rudolf Novo mesto »von newen dingen aufgeworffen«, kar pomeni v prvi vrsti pravni akt povzdignjenja v mesto, ima pa lahko tudi prizvok dejanskih stavbnih del. Vsekakor je bilo mesto ustanovljeno že pred izdajo privilegija z dne 7. aprila 1365 in so se stavbna dela in zbiranje ljudi tudi že prej začela, saj pravi Rudolf, da je že podelil sedemletno davčno prostost novim naseljencem (14. člen). Toda prebivalstvo in stavbna podoba mesta ob izdaji privilegija očitno še nista ustrezala ustanoviteljevemu načrtu, kar sklepamo iz ponovne zagotovitve sedemletne davčne prostosti in iz njene formulacije.

Ob izdaji privilegija je bilo torej Novo mesto v nastajanju. Kdaj so se začela dejanska dela, je težko določiti. Gotovo z deli niso začeli šele po sklenitvi pogodbe s Stično (6. in 8. februarja 1365)³⁵; v dveh mesecih, od katerih je bil prvi še zimski, še ni moglo toliko nastati, da bi bili v Novem mestu vsaj zasilno nastanjeni prvi meščani, ki jih privilegij očitno že predpostavlja. Sicer pa Rudolf v menjalni listini z dne 6. februarja 1365 že navaja, da je Novo mesto »sezidal«. Torej so s pripravami za ustanovitev mesta začeli že prej, preden je bila sklenjena pogodba s Stično in morda preden je Rudolf 3. junija 1364 sklenil dedno pogodbo z dolenjsko-istrsko vejo goriških grofov.

Tudi druge okoliščine navajajo k misli, da je začel Rudolf ustanavljati Novo mesto najprej dejansko in verjetno s silo, potem šele tudi po pravni poti. V privilegiju določeno pomirje Novega mesta je bilo tedaj in je ostalo tudi pozneje, še do leta 1374, vsaj po treh četrtinah svojega obsega, predvsem na zahodu in jugu, obdano z ozemljem goriške »grofije v Krajini in na Metliškem«³⁶; vsaj tako kaže poznejši obseg sosednih deželskih sodišč, ki so izšla iz te grofije — sodišč Ruperče-Mehovo, Žužemberk in vsaj zahodnega dela sodišča Otočec. Rudolf je imel sklenjeno ozemlje šele nekoliko bolj na vzhodu. Najbližje Novemu mestu je bilo deželskosodno ozemlje Kostanjevice, ki je proti jugu segalo v Gorjance. Med goriško in habsburško ozemlje se je severovzhodno od Novega mesta kot širok klin vrinjalo ozemlje deželskega sodišča Statenberk³⁷, ki je morda izšlo iz neke freisinške teritorialne posesti³⁸. Ker pa so na štatemberškem ozemlju pripadale kmetije zelo različnim gospodom, je bila pravna enotnost tega ozemlja zelo omajana in deželskosodni gospod — v 14. stoletju najbrž goriški grof kot gospodar sosednih zahodnih sodišč — ni mogel biti posebno močan. Prav na južnozahodnem koncu tega klina pa je Rudolf ustvaril novomeško pomirje³⁹, ki je po vsem povedanem izšlo verjetno iz deželskega sodišča Statenberk in ne iz habsburške teritorialne posesti. Kazno je, da je Rudolf ustanovil mesto na ozemlju, nad katerim ni imel prej ne deželnoknežje, ne deželskosodne oblasti in tudi ne teritorialne lastnine; v najboljšem primeru je bila pripadnost tega ozemlja vsaj zelo negotova. Ta negotovost je podjetnemu Rudolfu ustanovitev mesta prej olajšala kot oteževala, vraščenost novomeškega ozemlja v goriško ozemlje pa ga je napravila za Rudolfa še bolj mikavno. Na tem, naravno dobro zavarovanem kraju (zato je že nekdanj bil na tem mestu »Gradec«⁴⁰) je mogel Rudolf najbolj priti do živega goriškemu deželnemu gospodstvu.

Ozemeljski položaj okrog Novega mesta v 14. stoletju vsekakor utemeljuje domnevo, da Rudolfova pravica do ustanovitve mesta na tem kraju nikakor ni bila jasna in nesporna. Toda čeprav to za Rudolfa gotovo ni bila okoliščina, ki bi ga zadržala od ustanovitve mesta, vemo, da je tudi svojim bolj ali manj svojevoljnim ureditvam skušal tako ali drugače dati pravno obliko in varstvo. V tej zvezi je treba razumeti zamenjavo s Stično. Z njo in najbrž še z drugimi podobnimi zamenjavami si je zagotovil vsaj zasebno lastnino, zemljiško gospostvo na svetu, na katerem je gradil mesto. Pismena pogodba je bila očitno sklenjena po prejšnjih ustnih dogovorih in ni izključeno, da ni Rudolf zamenjave tudi nekoliko izsilil. Ko si je Rudolf kot lastnik pridobil kolikor toliko sklenjeno zemljišče, je ravnal, kot da bi bilo tudi sodstvo in deželno gospostvo njegovo. Skratka — z zasebnimi pridobitvami zemljišča si je dejansko zagotovil ozemlje, na katerega je raztegnil svojo deželnoknežjo oblast.

Novo mesto ni bilo ustanovljeno samo z vladarjevim dekretom. Pri ustanovitvi so morale sodelovati podjetnost (skoraj gotovo tudi nasilnost) in zasebna lastnina ustanovitelja, šele nazadnje — njegova deželnoknežja oblast, ki jo je na meji šele uveljavljal.

Tudi novomeški privilegij je treba povezati s temi okoliščinami. Z njim je Rudolf vidno in pismeno pokazal, da šteje Novo mesto z njegovim pomirjem k tistemu delu Slovenske krajine, nad katerim ima deželnoknežjo oblast. Obenem je z njim vezal meščane Novega mesta nase: zagotovil jim je vse pravice, ki so jih njegovi goriški nasprotniki priznavali Metliki⁴¹; povrh pa je dal Novomeščanom trgovinske pravice, kakršnih jim goriški grofje niso mogli

dati, ker niso imeli oblasti ne nad habsburškimi mitnicami ne nad cestami in mesti na habsburškem ozemlju.

Iste okoliščine dajejo tudi določilom, povzetim po kostanjeviškem privilegiju, novo vsebino. Ko je Rudolf po kostanjeviškem vzorcu omejeval pravice deželskega sodnika in ko je to ponovno pribil še v 16. členu, ni omejeval samo svojega deželskega sodnika, temveč predvsem goriškega. Tudi določila, ki so omejevala moč sosednih fevdalcev, so največ prizadela plemstvo, ki je živelo v goriški grofiji na Dolenjskem in v Beli krajini. Tako so kostanjeviške mestne pravice, kakor hitro so bile podeljene tudi Novemu mestu, vsaj v prvem desetletju po podelitvi imele mnogo globlji pomen, kot so ga imele v sami Kostanjevici.

7. *Sklep.* Kostanjeviški privilegij je bil vzet za vzorec novomeškemu predvsem zato, ker je času in željam mestnega gospoda primerno urejal razmerje mesta navzven. Rudolf je uporabil za svoje namene privilegij, ki je bil svoječasno izdan od goriškega grofa ene veje (Henrika Koroškega) in ki je medtem dobil veljavo tudi vsaj v glavnem mestu goriških dežel dolenjsko-istrske veje — Metliki. Ker je bila Kostanjevica pod Rudolfovim deželnim gospostvom, je tem lažje prenesel njene pravice tudi na mesto, ki ga je sam ustanovil.

Bilo bi napak meriti pomen kostanjeviško-novomeškega privilegija po obsegu, npr. ob ptujskem statutu. Gre za dve različni vrsti pravnih aktov in privilegijsko pravo pač ni statutarno pravo. Ocenjevati ne smemo obsega nekega pravnega akta, temveč njegov pomen in moč njegovih določil. Po pomenu in moči, ki ju je imel v svojem času, pa je novomeški privilegij med najpomembnejšimi zapisi mestnih pravic v srednjeveški Sloveniji.

Še dva sklepa nekoliko splošnejšega pomena: Novomeški primer dokazuje, da mest še v 14. stoletju niso nujno ustanavljali s pismenim ustanovitvenim aktom. Tem manj smemo pričakovati take akte v starejših časih. Tudi dokazuje ustanovitev Novega mesta, da za ustanovitev ni zadoščala le javna oblast ustanovitelja, temveč da se je morala ustanovitev še v 14. stoletju — in tem bolj prej — opirati na primerno zasebnopravno lastninsko podlago.

O p o m b e

¹ Prim. zlasti *F. Zwitter*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 3 sl.; *S. Vilfan*, Pravna zgodovina Slovencev (PZS), Ljubljana 1961, str. 168.

² *S. Vilfan*, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, Zgodovinski časopis VI—VII/1952—54, str. 417 sl.

³ *F. Komatar*, Kostanjeviške mestne pravice, Jahresbericht des ... Gymnasiums in Krainburg ... 1910/11, Kranj 1911, str. 1—7. Po njem: *J. Likar*, O nastanku mesta in mestnega prava Kostanjevice, Kostanjevica ob Krki ob sedemstoletnici mestnega obstoja, Kostanjevica 1953, str. 33—40. — *Komatar* dokazuje, da je privilegij nastal med leti 1295 in 1307, toda tudi nekoliko poznejši datum ni popolnoma izključen.

⁴ Splošno o tem *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 1 sl.

⁵ Torej je kostanjeviško mestno pravo vendarle prešlo na Metliko pred l. 1335, kar je bilo nekaj časa dvomljivo. Listino iz l. 1365 objavlja *M. Kos*, Iz metliškega mestnega arhiva, Etnolog X—XI/1937—1939, str. 26 sl. Prim. *A. Svetina*, Metlika, Ljubljana 1944, str. 4; *J. Dular*, Metlika skozi stoletja, Novo mesto 1961, str. 8 sl. Zelo značilno je, da je bila metliška potrditev izdana komaj tri tedne po izstavitvi novomeškega privilegija.

⁶ Henrik Koroški naj bi bil meščanom v Novem trgu dal vse pravice, ki so jih imeli Kostanjevičani od »knezov Avstrije in Koroške«. Besede Avstrija v Henrikovih podelitvah gotovo ni bilo in je bila očitno dodana šele ob obnovitvi privilegija, ker so medtem kostanjeviške privilegije potrdili Habsburžani.

⁷ To potrjuje tudi ohranitev prepisa kostanjeviške listine iz l. 1377 v metličkem mestnem arhivu; *Kos*, Iz metl. mest. arh., str. 25, 27.

⁸ *A. Dimitz*, Geschichte Krains I, Ljubljana 1874, str. 313.

⁹ Prim. *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 2, in potrditev črnomaljskih pravic z dne 26. 7. 1566 v sočasnem prepisu v notranjeavstrijski privilegijski knjigi I iz let 1564—68, fol. 43'—44' (Deželni arhiv v Gradcu, W 567; mikrofilm v Mestnem arhivu Ljubljane, uporabljam prepis *B. Otorepca* v tem arhivu).

¹⁰ Govor je o »goriških in modruških«
profilih.

¹¹ *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 2; prim. listino v pristavku I.

¹² *A. Dimitz*, Urkunden zur Geschichte von Gottschee, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain, XIX/1864, str. 55 sl. *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 3. Potrditev s prepisom (insertom) z dne 5. aprila 1567 je v sočasnem prepisu v notranjeavstrijski privilegijski knjigi I iz let 1564—1568, fol. 282'—285 (Deželni arhiv v Gradcu, W 567; mikrofilm in prepis *B. Otorepca* v ljubljanskem Mestnem arhivu).

¹³ Original je ohranjen v postojnskem muzeju. Uporabljam objavo: *P. Hitzinger*, Aus dem Archiv der Stadt Laas, Mittheilungen des historischen Vereines für Krain IX/1854, str. 44 sl.

¹⁴ Mesto — Stadt je v nemščini ženskega spola.

¹⁵ Npr. *H. Mitteis-H. Lieberich*, Deutsche Rechtsgeschichte, München-Berlin 1960, str. 161; *H. Planitz-K. A. Eckhardt*, Deutsche Rechtsgeschichte, Graz-Köln 1961, str. 133. *M. Dolenc*, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935, str. 117 sl., omenja nemškopravno obliko razmenja v taki zvezi, kot da bi veljala tudi pri nas, kar pa ne bi bilo pravilno.

¹⁶ *Vilfan*, PZS, str. 169.

¹⁷ Gl. zgoraj opombo 3.

¹⁸ Notranjeavstrijska privilegijska knjiga II, 1568—81, fol. 9—17 (Deželni arhiv v Gradcu, W 568), potrditev kostanjeviških pravic po nadvojvodi Karlu z dne 4. maja 1568. Po tem rokopisu je *B. Otorepec* ugotovil glavne razlike od Komatarjeve objave; uporabljam njegove rokopisne popravke.

¹⁹ Glavni popravki so (po vrsticah *Komatarjeve* objave):

v. 4 vrleng *namesto* vierling

v. 5 so *nam*. die

v. 7 wer ausser leuth in der stadt fert *nam*. wer ausserleuth in die stadt führt

v. 9 clagt den nach *nam*. clagt demnach

v. 10 vor im pietten *nam*. vor ihn pietten

v. 17 dane acht tag *nam*. damit acht tag

v. 38 vnzuchten *nam*. unziechten.

Pravopisnih popravkov je še mnogo več; izbrali smo v glavnem le nekaj takih, ki utegnejo priti v poštev v zvezi z razlago besedila.

Ker je *Komatar* uporabljal pomanjkljive prepise in ker nekaterih določil ni prav razumel, je njegov prosti prevod precej daleč od prave vsebine privilegija. Predaleč bi nas vedlo, če bi hoteli na tem mestu navajati, v čem in zakaj je *Komatarjev* prevod napačen. Vsekakor je tudi za Kostanjevico neuporaben in je treba dosedanja tolmačenja kostanjeviškega privilegija popraviti ob primerni uporabi prevoda novomeškega privilegija, ki ga vsebuje naš pristavek I.

²⁰ *I. Vrhovec*, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. [309—311]. Prepis se je *Vrhovec* še dokaj posrečil, slovenski povzetek vsebine (str. 12 sl.) pa je popolnoma napačen. — Na podlagi *Vrhovecove* objave je *F. Veselko* pripravil članek in slovenski prevod za zadnjo številko Kronike slovenskih mest 1941, ki zaradi okupacije ni več izšla (Ustanovno pismo Novega mesta z dne 7. aprila 1365). Ohranjene kratečne odtise mi je priskrbel na vpogled ravnatelj prof. *J. Jarc*. Tega prevoda tu nisem uporabil.

²¹ Iz navedbe virov na str. IV/V *Vrhovecove* knjige (gl. prejšnjo opombo) bi mogli sklepati, da gre za prepis, ki je bil tedaj v novomeškem mestnem arhivu. Danes je prepis v Ferdinandovi potrditvi z dne 16. marca 1602 v Arhivu Slovenije, Zbirki listin. Gre gotovo za tisti rokopis, ki ga je uporabljal *Vrhovec*; razlike med tem rokopisom in *Vrhovecovo* objavo so nebitvene in jih je treba očitno pripisovati napakam pri objavi.

²² Notranjeavstrijska privilegijska knjiga I 1564—1568, fol. 258—260' (Deželni arhiv v Gradcu, W 567; mikrofilm v ljubljanskem mestnem arhivu).

²³ *B. Otorepec*, Ustanovno pismo Novega mesta, Dolenjski list XVI/1965, št. 14 (785) z dne 8. 4. 1965, str. [4—5]; nepravilnega naslova objavi ni dal avtor.

²⁴ *B. Otorepec* ga je našel v Arhivu Slovenije, Vicedomski arhiv fasc. 133.

²⁵ Pristavek I.

²⁶ Močno dvomim o drugi možnosti (ki jo poleg gornje tudi omenja *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 2), po kateri bi bili obe listini izdelani po enakem formularju, ki sta ga uporabljali koroška in habsburška pisarna. Casovni presledek je prevelik in premalo je doslej znanih tedanjih mestnih privilegijev, da bi bil verjeten skupen formular. Dokončno pa bo mogoče soditi šele, ko bodo mestna prava primerjalno bolj obdelana. Tedaj se bo tudi pokazalo, koliko je kostanjeviški privilegij sam izviren in koliko se je naslonil na druge vzorce.

²⁷ Pristavek II.

²⁸ Še bolj bi se razbila, če bi hoteli ločiti ustavo, upravo in sodstvo ali stanove v javnopravnem pomenu in osebno pravo itd.

²⁹ *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 28.

³⁰ Ljubljanski mestni sodnik je bil v času, ko je nastajalo Novo mesto, brez dvoma že voljen. Prim. *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 29, in *isti*, Začetki ljubljanske meščanske naselbine, Razprave SAZU I/V. Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966, str. 236 sl.

³¹ *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 32, 69/70.

³² V listini iz l. 1400, maj 1. se omenjajo »der richter, die czwelff vnd die ganz gemain der pungere« (sodnik, dvanajstija in vsa skupščina meščanov). Novomeški kapiteljski arhiv v nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Podatek *B. Otorepca*.

³³ Prim. *E. Engelmann* (urednica), Städtische Volksbewegungen im 14. Jh., Berlin 1960.

³⁴ *Zwitter*, Starejša kr. mesta, str. 50 sl.; *J. Žontar*, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja, Zgodovinski časopis X—XI/1956—57, str. 32 sl.; *S. Vilfan*, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo, Kronika X/1962 str. 129 sl. in XI/1963, str. 1 sl.

³⁵ Podatke o teh listinah gl. na drugih mestih v tem zborniku.

³⁶ O tem zlasti *L. Hauptmann*, Kraain, v Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4, Wien 1929, str. 364, 439, 442 sl. Prim. *M. Kos*, Začetki Novega mesta, Kronika II/1954, str. 174 sl.

³⁷ Ta, dolenski Statenberk je treba razločevati od danes bolj znanega štajerskega. O tem sodišču *Hauptmann*, Kraain, str. 473.

³⁸ O freisinški posesti na Dolenjskem, toda ne v teritorialnem pomenu, prim. *P. Blaznik*, Urbarji freisinške škofije, Ljubljana 1963, zlasti str. 50 sl. — Deželsko-sodni teritoriji so nam za ta predel znani šele iz razmeroma poznega časa (gl. naslednjo opombo). Domnevam, da je vsaj del štatenberškega sodišča izšel iz prejšnje freisinške teritorialne posesti. *Kos*, Začetki, str. 174, govori o tingu Otoku na freisinškem »ozemlju«.

³⁹ *Hauptmann*, Kraain, str. 474.

⁴⁰ *Kos*, Začetki, str. 176.

⁴¹ Opozorili smo že na to (gl. op. 5), kako naglo je goniški grof reagiral na novomeški privilegij s tem, da je potrdil metliške pravice.

Pristavek I.

PREPIS IN PREVOD NOVOMESKEGA PRIVILEGIJA IZ LETA 1365

(s komentarjem)

[—] v nemškem besedilu: razdelitev na člene, ki je v rokopisih ni; pomembnejše variante po drugih rokopisih, ki utegnejo olajšati razumevanje; popravki sporočene oblike zapisa.

(—) v slovenskem besedilu: zaradi boljše razumljivosti dodane besede, ki jih v nemškem besedilu ni. Navedbe literature se navezujejo na opombe k razpravi.

(1365, april 7., Dunaj. *Rudolf IV. Habsburčan* — v zgodovinopisju imenovan tudi *Rudolf Ustanovitelj* — podeljuje Novemu mestu izrecno naštete pravice.)

In gottes namen amen. Wir Rudolff der vierdt von gottes gnaden erzherzog zu Österreich ze Steyr ze Kärndten vnd ze Crain herr auf der Windischen march vnd ze Porttenaw graue ze Habsburg ze Tyrol ze Phierdt vnd ze Kiburg march-graue ze Burgaw vnd landtgraf in El-sazze

bekennen vnd thuen khundt mit diesem briue allen den die in sehend lesen oder hörend lesen und oder hinach in khunfftigen zeiten wie das sey. Dan wir alle vnser vnderthanen vnd getrewen von angebomer güetlichkeit vnd mit fürstlicher gunst gem versongen vnd bedencken mit solichen rechten vnd gnaden mit den sy aufnehmen vnd ain jeglicher in seinem wesen bey rechte vnd guettem scherm beleibe so sein wir doch von nattürlicher begüer sonderlich genaget die aufzubringen zemern vnd zebegnaden die wir selber zesamenbracht vnd mit stiftung ainer neuen stat veraindt vnd geuestent haben. Darumb wan wir die statt genandt Ruedolffswerd gelegen auf der Windischen march die wir von neuen dingen aufgeworffen* vnd nach vnserm namen also genandt haben so geben wir ir mit fürstlicher macht diese recht vnd gesezte (!) die hernach geschriben stend.

* aufwerfen; einen erhöhen, erheben; A. Schmeller, Bayerisches Wörterbuch² (München, I 1872, II 1877), II, kol. 995.

[1. člen] Des ersten swas man in guettem fride in die stat zebehalten geit ez sey korn wein fleisch gewande* oder was es sey, das soll genzlich frey sein in der stat und ob sich ein vrleng** huebe so soll dennoch dasselbig guet frey sein daz dieselben die ez also ze behalten gebent ez mügen freylich verkhauffen oder führen swar sy hin wellen vnns vnd der stat nicht ze schaden.

* rokopis C: gewandt.

** vojska, nemir, fajda; ker so mišljeni predvsem spopadi med fevdalci, ustreza za prevod najbolj beseda fajda.

= kostanjeviški privilegij.

Tu je razvidna ena izmed funkcij srednjeveških mest; okoliško prebivalstvo naj bi imelo možnost shraniti v mestu svoje zaloge, da bi bile bolj na varnem. Ponavadi so bila taka skladišča znotraj mesta, ob obzidju. Ob fajdah so fevdalci po tedanjih pojmih legalno drug drugemu plenili in požigali podložne kmetije (prim. O. Brunner, Land und Herrschaft, Wien — Rohrer 1965*, str. 1—110). Po gornjem določilu naj bi pri tem ne smeli seči po zalogah, spravljjenih v mestu. Določilo, naj bo blago »prosto«, pomeni, da ga je shranjevalec po svoji volji prinašal in odnašal; v tej zvezi gotovo ni mišljena dajatvena prostost ali prostost od najemnine. Da je moral shranjevalec za shrambo nekaj plačati, sledi najbrž iz zadnjih besed člena: »nam in mestu brez škode«. — Mestu je ta pravica lahko mnogo pomenila, kajti z njo je postalo pomembno za vse okoliško prebivalstvo, ne glede na to, od katerega gospoda je bil posamezen kmet odvisen. Kljub prostosti odnašanja je mesto praktično imelo tudi zagotovljene zaloge živil, ki so seveda večidel vendarle prihajale na mestni trg.

V božjem imenu amen. Mi, Rudolff četrti, po milosti božji nadvojvoda avstrijski, štajerski, koroški in kranjski, gospod v Slovenski krajini in Pordenonu, grof habsburški, tirolski, pfirndski in kiiburški, mejni grof burgauski in deželni grof v Alzaciji,

izjavljamo in razglašamo s tem pis-mom vsem, ki ga berejo z vidom ali slu-hom, najsi bo zdaj ali v prihodnje: ka-kor vsem svojim podložnikom in zvestim po prirojeni dobroti in s knežjo naklo-njenostjo radi dajemo in naklanjamo ta-ke pravice in milosti, ki so jim v prid in po katenih naj ostane vsakdo po svo-jem bistvu (t. j. skladno s svojim druž-benim položajem) pri (svoji) pravici in v dobrem vanstvu, tako po naravni želji posebno radi pomagamo tistim, ki smo jih sami skupaj spravili in z ustanovi-tvijo novega mesta združili in utrdili, jih krepimo in jim naklanjamo milosti. Ko smo mesto, imenovano Rudolffovo, ležeče v Slovenski krajini, kot novo povzdigi-nili* in mu dali to ime po našem imenu, mu zato dajemo s knežjo oblastjo te-le pravice in postave, ki so spodaj zapi-sane.

(1. člen — Shrambe v mestu) Prvič: vse, kar se v dobrem miru (t. j. brez nasilja) daje shraniti v mestu, najsi bo ži-to, vino, meso, oblačila* ali karkoli že, naj bo v mestu popolnoma prosto, in tu-di če pride do fajde**, naj bo kljub temu to blago prosto, da ga lahko tisti, ki so ga tako dali v shrambo, prosto prodaja-jo ali odvažajo, kamor hočejo, nam in mestu brez škode.

[2. člen] Swas auch auzzer leütte* in die statt farent und burger werden wellent die soll der stat richter freylich zu burger emphachen on geuerde**.

* dobesedno »zunanjji ljudje«. Ta beseda lahko pomeni kogar koli, ki ni naseljen v tem mestu ali ni pod mestno jurisdikcijo, torej podložnike, meščane drugih mest, tuje in v nekaterih zvezah plemiče. »Vnanjik« (Pleteršnik II, 778) najbolj pokriva vse te pomene. V tem členu so mišljeni predvsem podložniki.

** običajni pomen: »brez zahrbtnosti«, »brez slabega namena«; lahko tudi »nepriustransko«, toda tudi »brez pomislekov« (Schmeller I, 741). V tej zvezi pač ni bilo mišljeno naročilo, naj sodnik ne bo zahrbtn, temveč naj pri sprejemu nima pomislekov, naj se ne boji posledic.

= kostanjeviški privilegij, vendar v novomeškem besedilu nekoliko jasneje.

Gre za normalni sprejem v meščanstvo, ki zanj tu niso postavljeni nikaki pogoji. Odločitev je prepuščena prosti presoji mestnega sodnika oziroma mestnih organov.

[3. člen] Wer aber daz jemandt clagte nach seinem man* dem soll der stat richter das recht von [prav: vor**?] im bietten vnd darumb ainen tag geben ze vierzehen tagen vnd wer das daz er ine danne behabt vor dem rechten so soll demnach derselbe man darnach vierzehen tag sicher sein und faren vngeirrt swo er will.

* man, množ. leute, pomeni v takih zvezah odvisnega človeka, odvisne ljudi. »Mož« bi bilo tu preozko.

** kostanjeviški prepis ima »vor«, kar smiselno bolj ustreza.

= kostanjeviški privilegij. Vendar se sporočeni prepisi obeh privilegijev po razumljivosti med seboj dopolnjujejo.

Prvi del določila, po katerem fevdalec lahko s tožbo ugovaranja sprejemu pobeglega odvisnega človeka, ustreza tedanjim splošnim pravnim pojmovanjem. Specifičen za kostanjeviško mestno rodbino pa je drugi del določila, po katerem se prebegli odvisni človek ne izroča tožniku, temveč mu je dana možnost, da se v teku 14 dni izmakne. Tu se naravnost podpira uhajanje kmetov; motiv je krepitev mestnega prebivalstva, morda tudi slabitev premočnih okoliških fevdalcev.

[4. člen] Swer auch freylich vnuer sprochenlich jar vnd tag sizet in der stat* der soll fürbaz daselbs berubt beleiben vor meniglichen on alle ansprach.

* Besed »in der stadt« rokopis B nima; očitno po pomoti.

= kostanjeviški privilegij.

Gre za splošno normo srednjeveških prav, s katero računa že deželni mir iz l. 1276. Njen namen je pospeševati naraščanje mestnega prebivalstva in odpraviti nejasnosti o osebnem položaju posameznih mestnih prebivalcev. Norma ne določa, da bi se s potekom leta in dne avtomatično pridobila tudi meščanska pravica. To pridobitev ureja 2. člen. (Prim. Zwitter, Starejša kr. mesta, str. 24).

[5. člen] Ez soll auch dhain auzzer man dhain burger nicht anbehaben mit auzzern leütten er hab dene zu den auzzern ainen burger von der statt.

= kostanjeviški privilegij, a v novomeškem nekoliko jasneje.

Srednjeveško pravo je bilo formalistično; namesto svobodne dokazne ocene je npr. veljalo dokazno pravilo, da je moč nekemu zahtevku ugoditi le, če zanj govori določeno število prič ali če določeno število prisežnih pomočnikov podpre stran

(2. člen — Sprejem vnanjnikov v meščanstvo) Vnanjike*, ki pridejo v mesto in hočejo postati meščani, naj mestni sodnik prosto, brez pomislekov** sprejme za meščane.

(3. člen — Pravda za odvisno osebo, ki je zbežala v mesto) Če bi kdo s tožbo zahteval svojega (odvisnega) človeka*, naj mu mestni sodnik nudi pravico pred** seboj in določi narok čez 14 dni; in če bi mu bil (namreč odvisni človek tožniku) v pravdi prisojen, naj bo tisti človek še 14 dni potem varen in lahko neoviran odide, kamor hoče.

(4. člen — Mestni zrak osvobaja) Kdor je prosto in ne da bi ga kdo zahteval naseljen v mestu leto in dan, ta naj potem mirno ostane tam, varen pred vsakim zahtevkom.

(5. člen — Dokazni postopek proti meščanu) Noben vnanjik naj ne toži meščana, opirajoč se na vnanjike (kot prič ali prisežne pomočnike), če nima poleg vnanjikov enega meščana (tega) mesta.

kine navedbe. Toda če je bilo potrebno število doseženo, je sodišče moralo verjeti njihovi izpovedi. Tu je v zaščito meščanov dodano eno dokazno pravilo več: med osebami, na katere se je tožnik-vnanjik skliceval proti meščanu, je moral biti vsaj en toženčev someščan. Namen določila je bil zagotoviti objektivnost in preprečiti, da zunanje krajevne skupnosti ne bi meščanom nagajale. Vendar določilo s tem še bolj zahaja v podpiranje samó formalne resnice. — Določilo vsaj po formulaciji ni omejeno le na novomeško mestno sodišče.

[6. člen] Auch soll zu den jar-marckhten der vorgeantanten vnserer stat allermenigclich dar* vnd dan acht tag vor vnd acht tag hinach sicher leibes vnd guettes varen baide für feindschafft** vnd für phandung one allein für todtschleg.

* dar: današnji nemški »da« (tukaj, tedaj, lat. quo, qua, hic, huc — *Schmeller* I, kol. 530).

** Lahko bi bilo mišljeno maščevanje, bolj verjetno pa v tem času kazenski pregon, kot smo navedli v prevodu.

= kostanjeviški privilegij. Razložek je v tem, da kostanjeviški privilegij navaja datume obeh se-manjih dni, novomeški pa datumov ne navaja.

Določena je prosta pot za sejmarje. Gre za eno izmed srednjeveških pravil o semanjem miru: udeleženec sejma naj bo na sejmu varen tudi pred — sicer dopustnim — sodnim pregonom in rubežem, razen če ga kdo obtoži uboja. Mišljeni so spori, ki so že prej nastali zunaj sejma. Za spore na samem sejmu je bilo pristojno semanje sodišče, kar tu ni posebej povedano. Določilo naj bi pomagalo pritegniti k sejmu kar največ sejmarjev, ker so ti prinašali dohodke tako mestnemu gospodu kot meščanom. Marsikdo namreč ne bi bil prišel na sejem, če bi ga tam lahko prijeli ali če bi mu upnik sodno zarubil blago. Zato je mestni privilegij zagotovil vsakomur varen prihod. Zamisel je zelo stara in sega še v dobo pred nastankom mest (prim. S. Vilfan, Vprašanje opasila, Slovenski etnograf IX/1956, str. 253 sl.).

[7. člen] Swas auch geschicht in der stat vnd dem purckhfride der hernach gescriben stet das soll der stat richter richten vnd nicht der landrichter wan in demselben burckhfride vnd den gemerckhen der stat richter vnd niemant anders richten soll.

= kostanjeviški privilegij. Razložek je v tem, da kostanjeviški privilegij že tu navaja meje pomirja, novomeški pa njihovo določitev prepušča 16. členu.

Omejitev pristojnosti deželskega sodnika še ni poln dokaz za to, da bi bilo mestu zagotovljeno pravo krvno sodstvo. Deželski sodnik tedaj ni bil samo krvni sodnik in lahko so bile mišljene njegove druge pristojnosti. To določilo je treba sploh tolmačiti v zvezi z 12. členom (gl. tam).

[8. člen] Ez sollen auch edel vnd vnedel baide arme vnd reiche die hauß vnd hof in der vorgeantanten vnserer stat zu Ruedolfswerde jez habend oder noch fürbaz gewinend vnd des marckhtes* daselbs wellen geniezen so des not ist helffen der statt zepezzern zierkheln** vnd wachen vnd mit der stat dienen***.

* Besedilo o uživanju »trga« je nesmiselno in tudi tolmačenje kot »tržnih pravic« tega dosti ne po-pravi. Govor je namreč tudi o plemičih kot lastnikih hiš, za te pa uživanje »trga« ali »tržnih pravic« také ni prihajalo v poštev. Kostanjeviški privilegij pravi samo »die hauss und hoff ... habend und des genissen wollend« (ki imajo hiše in stavbišča ... in hočejo to uživati). Kako je prišel trg v novomeške rokopise, ni jasno, verjetno po kakem nesporazumu. Toda za zdaj v prevodu besede ne smemo prezreti.

(6. člen — Varnost sejmarjev) Tudi naj bo prav vsakomur, ko prihaja k letnim sejmom v prej imenovano naše mesto — na sam semanji dan* in tudi osem dni prej in potem — varno telo in premoženje tako pred sovraštvom (kazenskim pregonom**) kot pred rubežem, razen (če ga kdo preganja) zaradi uboja.

(7. člen — Krajevna pristojnost mestnega sodnika) Karkoli se zgodi v mestu in v pomirju, ki je spodaj opisano, o tem naj sodi mestni sodnik, kajti v tem pomirju in mejah naj sodi le mestni sodnik in nihče drugi.

(8. člen — Meščanska bremena se drže hiš) Tudi naj plemiči in neplemiči, revni in bogati, ki zdaj imajo hiše in stavbišča v prej imenovanem našem mestu Rudolfovem ali si jih v bodoče pridobe, in ki hočejo tu uživati tržne pravice*, po potrebi pomagajo mestu popravljati (obzidje), krožiti** in stražiti in naj z mestom nosijo bremena***.

** zirkeln = krožiti, patroljirati. Prvotno so se meščani pri požarnih stražah vrstili.

*** Gre za dajatve mestnemu gospodu, predvsem za prispevanje k mestnemu davku.

= kostanjeviški privilegij. Razložek je le v besedici »trge« (zgoraj*) in v tem, da novomeški privilegij pristavlja »oder noch fürbaz gewinendte« ter s tem razširja določilo tudi na prihodnje pridobitve meščanskih nepremičnin.

Mestna bremena — popravljanje obzidja, razne oblike straženja in dajatve mestnemu gospodu — naj bi nosili vsi lastniki hiš, meščani in plemiči. Določilo je naperjeno predvsem proti plemičem, ker so ti v mestih radi kupovali hiše, nakar so se otepalih mestnih bremen, sklicujoč se na svojo davčno prostost. To pa je slabilo varnost in davčno moč mesta. (O podobnih vprašanjih v Ljubljani prim. v opombi 2 navedeno razpravo.) — Dostavek o prihodnjih pridobitvah pove v primeri z 10. členom le toliko več, da velja obremenitev tudi v primeru, če pridobi plemič meščansko hišo od plemiča. Toda težko, da so mislili prav na to fineso. Določilo je treba sploh primerjati z 10. členom (gl. tam).

[9. člen] So soll auch niemandt in der egenanden stat mundtleüt haben an der landsfürst allain vnd dieselben sulen vor dem stat richter das recht thuen vnd vor ander niemandt vnd sulen auch allen den dienst tun den ander burger thunt.

= kostanjeviški privilegij, le z drobno razliko v izražanju. Kostanjeviški privilegij govori o deželnem gospodu, novomeški o deželnem knezu. Za izstavitelja kostanjeviškega privilegija Henrika je bil izraz deželni gospod dejansko pravilnejši, posebno ker je imel deželo le v zastavi.

V zelo nestabilnih razmerah 13. in 14. stoletja so se ljudje zatekali pod varstvo kakega uglednega gospoda in s tem — ne zastonj — postali njegovi zaščitenci; tudi odvisni ljudje enega gospoda so sprejemali varstvo drugega. S pravicami, ki si jih je lastil nad zaščitenci, je njihov gospod krepil svojo moč na škodo drugih; z njimi je lahko segal tudi v področja drugih gospodov. Gornje določilo ima dva namena: preprečiti, da bi kak gospod razen mestnega gospoda razpredel svoje zaščitence po mestu in ga tako dobil v oblast; drugič: zagotoviti navadnim meščanom, da jim nekateri someščani kot zaščitenci mestnega gospoda ne bi zrasli čez glavo, zahtevali lastno sodstvo in se otresali mestnih bremen.

[10. člen] Ez sollen auch die burger khain hauß in der stat khainem edln mane verkauffen noch ander jemandt nur den die in der stat von* [prav: vor] burgern gesezzen sindt oder sizen welent vnd mit der gemain wachen vnd steurn.

* Tako vsi novomeški prepisi. Kostanjeviški privilegij ima na tem mestu »vor«, kar pomensko bolje ustreza, ker pomeni toliko kot »für bürgern«, torej »kot meščani«.

= kostanjeviški privilegij, z zgornjo izjemo.

Določilo je pravzaprav v kostanjeviškem privilegiju nepotrebno, ker je po 8. členu breme vezano na hišo. Toda očitno si od tega niso obetali posebnega haska. Da ne bi glede mestnih bremen vedno znova prihajalo do sporov s plemiči, so za prihodnje kratko malo prepovedali, da bi meščani prodajali hiše ljudem, ki bi se utegnili bremenom izmikati. Toda — drugače kot v 11. členu — ni zagrožena ničnost prenosa. Ker je novomeški privilegij (če so ohranjeni rokopisi na tem mestu sploh pravilni) s prepovedjo »trga« oslabil 8. člen, je 10. člen pridobil nekoliko več logike.

Oba člena skupaj pomenita: (8.) Meščanska bremena se drže hiše, ne glede na osebno lastnost njenega lastnika; (10.) da se ne bi kdo kljub temu glede na svojo osebno lastnost izmikal bremenom, naj mu pač meščan hiše ne prodaja; (8.) toda če mu jo vseeno proda ali če jo kdo že ima ali če jo pridobi od nekoga, ki ni meščan, naj velja obremenitev hiše.

Nikjer ni povedano, da se davek odmenja mestu pavšalno, »mesto« pa naj ga samoupravno porazdeli na meščane. Nedvomno pa so tudi mesta kostanjeviško-novomeške skupine odgovarjala za plačilo celotne davčne vsote. Zato meščanom ni bilo vseeno, koliko jih je udeleženih pri plačilu davkov.

(9. člen — Zaščitenci) Nihče naj tudi nima v prejšnjem imenovanem mestu zaščitence razen samo deželni knez; ti so podsodni mestnemu sodniku in nikomur drugemu in morajo tudi nositi vsa bremena kot drugi meščani.

(10. člen — Prepoved prodaje hiš nemeščanom) Meščani naj tudi ne prodajajo nobene hiše v mestu plemiču ali komu drugemu, temveč samo nekemu, ki je naseljen ali se hoče naseliti v mestu kot meščan in s skupnostjo (meščanov) straži in plačuje davke.

[11. člen] Sy sollen auch fürbaz khain ir gut das khaim* zu der stat jemandt hingeben oder schaffen bey irem lebenden leibe oder an irem tode ez seind heüser müllen fleischpenckh weingarten wisen oder ackher daz es vns von dienste kheme. Swer es darüber thette wellen wir daz das khain craftt habe.

* rokop. B: khainen; rokop. C: khain. Nedvomno gre obakrat za napako v prepisovanju, ker je beseda »nabeden« tu nesmiselna. Kostanjeviški privilegij je tu imel: »das zur stat gehört« (ki spada k mestu); novomeški je hotel zajeti tudi prihodnje pridobitve in hoče zato reči »ki bi prišlo k mestu« (nem. das zu der Stadt käme) in je treba torej khaim brati kot današnji käme.
= kostanjeviški privilegij, z edino, pravkar navedeno spremembo.

Določilo prejšnjega člena je tu od meščanskih hiš razširjeno sploh na vse nepremičnine, »ki bi prišle k mestu«, toda ne nujno pod njegovo jurisdikcijo, temveč v roke meščanu, in od katerih so šle dajatve neposredno gospodu. Meščan naj takih nepremičnin ne bi smel prenesti na nikogar, ki bi proti gospodu mogel uveljaviti svojo osebno prostost od vseh dajatev. Drugače kot v 10. členu je tu izrecno določena ničnost take prodaje, prvič zato, ker za take primere ni veljal 8. člen, drugič tudi zato, ker je bil gospod bolj neposredno prizadet.

[12. člen] Swer auch in der stat vnd in dem purokhfrid wider das gericht* icht thut ez sey mit vnzichten** oder mit andern sachen derselbe soll das recht thun vor dem stat richter vnd vor ander niemandt.

* »Gericht« ima najrazličnejše pomene; »ungericht« m. dr. pomeni protipravnost, prestopok, hudodelstvo (*Schmeller* II, 34).

** Kostanjeviški rokopis pravi »vnzuchten«, novomeški B »vntzüchten«. Unzicht ne pomeni ničesar, kvečjemu inzicht — obtožba zaradi hudodelstva (*Schmeller* II, 1103). Unzicht pomeni nesposobnost v vedenju (*Schmeller* II, 1108).
= kostanjeviški privilegij.

Komatar je razumel, da gre tu za storitev »zločinstva«. *Hauptmann* (Krain, str. 475) navaja glede Kostanjevice le navadno pomirje (brez krvnega sodstva), pri Novem mestu pa (po *Vrhovcu*) trdi, da je dobilo ob ustanovitvi 1365 krvno sodstvo (Krain, str. 474). Toda besedili privilegijev za Kostanjevico in za Novo mesto o tem sta enaki! *Zwitter* pomeni ta člen zagotovitev vsega, tudi krvnega sodstva, ki naj bi ga torej imela vsa mesta kostanjeviško-novomeške mestne rodbine (Starejša kr. mesta, str. 34). *Otorepec* (Dolenjski list) se je držal dobesednega pomena: »Kdor stori karkoli proti sodišču, naj bo to z obtožbo ali drugimi rečmi.« To tolmačenje je vablljivo, ker nam deloma pomaga čez težavo, da ni videti prave razlike med 11. in 7. členom. Toda besede »inzicht« ni v nobenem ohranjenem rokopisu; obtožba tudi ne bi bila postavljena (kot primer hudodelstva, o knivni obtožbi pa besedila sploh ne govore. Najbrž torej vendarle ni mišljen delikt proti pravosodstvu (»sodišču«) v modernem pomenu besede. — Kaj torej? »Wider das gericht« je treba očitno razumeti v zvezi s pomenom besede »ungericht« kot protipravno dejanje sploh, ne toliko v pomenu hudodelstva, za katerega je predpisana smrtna kazen. Kot primer navedene »vnzichten« naj bi še bolj pojasnile, da niso mišljena najtežja hudodelstva. Krvno sodstvo bi se bilo podelilo mestnemu sodniku s precej bolj jasnimi izrazi kot npr. vmb das blüt richten (prim. Gradivo za zgodovino Ljubljane III, Ljubljana 1958, listina 1364, okt. 24.). Tako je najbolj verjetno, da je prvotni pomen besedila zagotavljal mestnemu sodniku nižje kazensko sodstvo, da so ga pa pozneje mogli razumeti tudi v pomenu krvnega sodstva. — Kakšna je potem razlika med 12. členom (kdor kaj protipravno stori) in 7. členom (kar se zgodi)? Verjetno so tu mislili bolj na kazensko, tam bolj na civilno sodstvo.

[13. člen] Auch sullen sy nemen zimerholz vnd prenholz auz allen vnsern walden wieuil sy des bedürffent vnd wo in die aller negst gelegen sein.

(11. člen — Druge odsvojitve) Tudi ne smejo v bodoče nobenega svojega premoženja, ki bi prišlo* k mestu, nikomur dati ali prepustiti med živimi ali za primer smrti — naj bodo hiše, mlini, mesnice, vinogradi, travniki in njive — (takó da bi nam nehalo dajati (donose). Če bi kdo to kljub temu storil, hočemo, naj to nima nobene veljave.

(12. člen — Nižje kazensko sodstvo mestnega sodnika) Kdor tudi stori v mestu in v pomirju karkoli proti pravu*, naj bo to z razuzdanostjo** ali drugače, naj bo podsoden mestnemu sodniku in nikomur drugemu.

(13. člen — Gmajnske pravice) Tudi naj (lahko) jemljejo tesarski les in drva iz vseh naših gozdov, kolikor potrebujejo in kjer so jim ti (gozdovi) najbližji.

Določilo je prirejeno po kostanjeviškem privilegiju, vendar precej spremenjeno. V kostanjeviškem privilegiju se izrecno omenja Krakovo, v novomeškem pa so meščani dobili prosto izbiro; v prvem je govor tudi o paši, v drugem ne; v kostanjeviškem je bila sečnja za lastne potrebe — in ne za prodajo — mnogo bolj poudarjena kot v novomeškem.

Ta zelo široka naklonitev dokazuje, kako malo je gozd še pomenil v 14. stoletju: obseg mestne gmajne je bil prepuščen dejanski rabi. Rudolf pa je bil tako širokogruden tudi zato, ker so v neposredni bližini Novega mesta imeli gozdove goriški grofje in se je na njegov račun mogla mestna gmajna razširjati le precej daleč od mesta, v kostanjeviškem delu Gorjancev. Če so novomeški meščani neupravičeno segli tudi po goriških gozdovih, je to moglo biti Rudolfu le všeč.

[14. člen] Vnd durch daz die ege-
nante vnser stat desterbaz aufnem an
leütten vnd an guette haben wir ir die
gnad gethan vnd thuen auch für vnns
vnser brüeder vnd erben weliche die
sindt die in dieselben vnser stat ziehend
vnd daselbs sedelhafft sein welln daz
die siben ganze jar die negsten nach der
zeit als sy sich hininziehendt ledig vnd
frey sein sullendt.

Tega člena v kostanjeviškem privilegiju ni.

Določilo je značilno za novo ustanovljeno mesto. To ob času, ko je bil izdan privilegij, očitno zdaleč še ni bilo polno obljudeno. Sedemletna prostost more biti mišljena le za davčna bremena, ne pa za navadna meščanska bremena, kot npr. za straženje. Namen določila je bil privabljeti naseljenke; ima pa svojo gospodarsko utemeljenost tudi v tem, da si je moral pristopnik najprej stesati hišo in urediti gospodarstvo, preden mu je bilo moč naložiti davke.

[15. člen] Auch sullent die burger
vnserer egenandten stat mit irer khauff-
manschafft ledig vnd frey sein alles zol-
les vnd mautt zu Landstraß ze Weichs-
berg vnd ander Reschenz vnd daz auch
die strazz von Vngern geen Crain vnd
an das meer durch dieselben stat geen
vnd auch niderleg darinnen sein soll.

Tega določila v kostanjeviškem privilegiju ni.

Ta člen vsebuje tri različna določila, ki naj bi vsa okreplila položaj Novega mesta v trgovini:

a) Carinske in mitninske oprostitev naj bi novomeškim trgovcem pocenile transport blaga in jim s tem omogočile ali večji dobiček ali pa bolj konkurenčne cene kot drugim trgovcem. Seveda je mogel Rudolf določiti te oprostitev le v takšnih krajih, kjer je imel to oblast, t. j., kjer so bile carine in mitnine njegove. Tudi pri tem pa se je omejil in ni določil oprostitev v vseh krajih, kjer bi bil to mogel. Kazno je, da je hotel podeliti po eno oprostitev za vsako izmed treh glavnih smeri, ki so se tedaj odpirale novomeški trgovini, za smer proti Brežicam, Krškemu in Zagrebu (Kostanjevica), za smer Trebnje—Ljubljana in dalje (Višnja gora) in za danes manj znano smer Krka—Kočevje—Dobropolje—Rášica—Bloke—morje (Rášica). Na vsaki izmed teh smeri je oprostitev omejil na eno postajo. (Višnja gora je bila sicer pod goniško jurisdikcijo, toda mitnica je bila očitno habsburška; med letom 1308, ko je bil ustanjen bistveno drugačen položaj, in 1365 so se torej glede Višnje gore zgodile precejšnje spremembe; o tem prim. *Hauptmann*, Krain, str. 439. O srednjeveških potih in mitnicah pri nas nasploh prim. *F. Gestrin*, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 198 sl.)

b) Obveznost ceste je bila tipično srednjeveško sredstvo za politiko vezanega gospodarstva. Trgovci si svojim blagom niso smeli prosto izbirati poti, temveč so

(14. člen — *Pristopniki so prvih sedem let oproščeni bremen*) In da bi se imenovalo naše mesto kolikor moč povečalo na ljudeh in premoženju, smo mu podelili in mu tudi podeljujemo milost za sebe, za svoje brate in dediče; vsi ti, ki pridejo v to naše mesto in se hočejo tu naseliti, naj bodo celih sedem let potem, ko so se priselili, prosti in svobodni (bremen v prid mestnemu gospodu).

(15. člen — *Carinske in mitninske oprostitev, obveznost ceste in skladiščna pravica*). Tudi naj bodo meščani našega prej imenovanega mesta s svojim trgovskim blagom prosti in svobodni vse carine in mitnine v Kostanjevici, Višnji gori in na Rášici, in cesta iz Ogrske na Kranjsko in proti morju naj gre skozi to mesto, in naj bo v njem tudi (obvezno) skladišče.

se morali pri potovanju v določeni smeri držati določenih potov, ki so jih vodili skozi mitnice in mesta. Tako so si gospodje mitnic in mest zagotovili večje donose od mitnic, povečali pa so tudi dohodke meščanov — gostilničarjev, pekov, kovačev itd., kar je zopet dajalo mestu večjo davčno moč. Poseben pomen je imela obveznost ceste v zvezi s skladiščno pravico (gl. spodaj c). Po dobesednem pomenu privilegija naj bi bila skozi Novo mesto speljana cesta iz Ogrske čez Kranjsko in proti morju. To bi se dalo razumeti tudi tako, da so hoteli preusmeriti trgovski promet od ceste Ptuj—Celje—Trojane (oz. Kozlov hrbet) na novomeško cesto. Tako daleč pa skoraj gotovo niso mislili. Praktično more iti le za cesto, ki je prihajala iz Zagreba.

c) Skladiščna pravica mesta je drug značilen pojav srednjeveškega vezanega gospodarstva. Pomenila je, da so morali trgovci, ki jih je obveznost ceste privedla v mesto, svoje blago v mestu za nekaj časa uskladiščiti in ga praviloma tudi prodajati. Meščani naj bi imeli s tem zagotovljeno ponudbo blaga pa tudi možnost, da so — če so imeli potrebna sredstva — kupili blago in z njim dalje kupčevali.

[16. člen] Darzu beneue [praw: benennen*] geben vnd vnderschaüden wir der egenanten stat zu irem purkhfride den craiz** als er mit disen nachgeschriben gemerckhen inbegriffen ist: des ersten oberhalb der stat vnz an daz wazzer das man nennet die Prickhirne vnd von dem vrsprung der Prickhnen vnz für daz Lug vnd vmb den ganzen perg den man nennet den Kall vnd oben vmbher vnz an die gemerckhe vnder den Ziermez vmbhin vnz an die pimerckh die oben herzue sagent*** zu Sidnndorff vnd zu den zwayen hofen an dem perg vnz in dem pach der da rinnet vnder Ober Gentschaw dem grundte nach vnz hin zwischen Altenburg und Kersteten vnz in die Gurckh niderhalb der stat Ruedolfswerde.

Vnd was da entzwischen ist das soll der stat richter zu Ruedolfswerde richten vnd nicht der landrichter ez sey auf felde oder in dörrfern oder in ainschichtigen hofe oder swie ez genant ist.

* Rokopis B ima »benennene«, C »penenene«.

** Rokopis B ima »craiss«, C »crais«.

*** Najbrž je treba te besede razumeti tako, da mejniki »velijo« zaviti navzgor. Vrhovec ima Pimerk tudi kot zemljiško ime.

Ta člen nadomešča tisti del 7. člena kostanjeviškega privilegija, ki je bil v 7. členu novomeškega izpuščen.

V drugem odstavku tega člena je že tretjič določena krajevna pristojnost mestnega sodnika.

Glede krajev, ki se navajajo v opisu prim. Vrhovec, Zgod. Novega mesta, str. 12; Hauptmann, Krain str. 473 in 474.

Darumb gebieten wir bey unsern hulden für vns vnser bruder vnd erben allen vnsern landherrn haubtleütten rittern vnd khnechten allen richtern burggrafen phlegern vizthumben mauttern zollnern vnd allen andern vnsern amtleütten dienern vnd vnderthanen wie die genant sind gegenwürtigen vnd khunfftigen daz sy die egenant vnser stat vnd burger bey den vorgeschriben rechten vnd genaden bleiben lazzen on alle

(16. člen — Določitev pomirja) K temu opisujemo*, dajemo in razmejujemo imenovanemu mestu okrožje**, kot je obseženo z naslednjimi mejami: Prvič nad mestom do vode, ki se imenuje Prečna in od izvira Prečne do Luknje in okoli vsega hriba, ki se imenuje Kal, in zgoraj okrog do meja pod Strmcem okoli do mejnikov, ki potegnejo mejo navzgor*** v Zdinji vasi, in k dvema dvoroma na hribu do potoka, ki tam teče pod Zgornjim Grčevjem po zemljišču tja med Starim gradom in Češnjicami v Krko pod mestom Rudolfovim.

In kar leži vmes, naj sodi mestni sodnik v Rudolfovem in ne deželski sodnik, pa naj bo na polju ali v vaseh ali v samotnih kmetijah ali kakor se že pravi.

Zato zapovedujemo pri svoji naklonjenosti za sebe, za svoje brate in dediče vsem svojim sedanjim in prihodnjim gospodom-deželanom, glavarjem, vitezom in oprodam, vsem sodnikom, gradiščanom, oskrbnikom, vicedomom, mitničanjem, carinarjem in vsem drugim svojim uradnikom, slugam in podložnikom, kakorkoli se jim že pravi, naj brez vseh ugovorov puste zgoraj imenovano naše mesto in meščane pri spredaj zapisanih

widerrede vnd in daran khain irrung hindernuzze noch ingriff thuen noch jemand gestatten ze thuen.

Wer ez aber daruber mit freueler gedurstigkhait thet in dhain weeg der wizze sich darumb in vnser fürstliche vngenade schwarlich verfallen sein vnd ist vns darumb ze wandel verfallen hundert phundt goldes der vns funfzig in vnser camer vnd funfzig der egenandten stat an iren gemainen paw werden solend one alle genade.

Diser ding seind gezeugen die erwardigen herrn Orttolff erzbischoff ze Appony, herr Albrecht bischoue ze Pazzaw, herr Johann bischoue ze Prichsen vnser lieber getrewer fürst vnd canzler, die edlen vnser lieben ohaim graff Rudolff von Habsburg, graf Rudolff von Nidaw, graff Vlreich von Schawnberch, vnd vnser lieber getrewen graf Perchtold von Maidburg, Hainreich von Rauhenstain, Vlreich von Liechtenstain, von Greizenstetten, hauptman ze der Newn Stat, Andree von Liechtenstain von Gmunden, Steffan von Meissaw obrister manschalch, Alber von Puchhaim obrister druchsaz, Haidenreich von Meissaw obrister schenckh, Petter von Obersdorff, obrister camerer vnd Wilhalbm (!) von Kreuspekh obrister jagermaister in Osterreich, Leopoldt von Städtekh vnser landmarschalch in Osterreich, Hainrich von Hackenberg, Eberhart von Dachsparg, Alber der Stuchs, Jans der Turs von Rauchenegkh, Kadol von Ekherzaw der elter, Vlreich von Kranichperg vnd Hainrich von Rappach vnser hofmaister vnd ander erber leütte genug.

Vnd darüber zu ewiger zeugnuzze vnd ganzer sicherhait hiezzen wir vnser groß fürstlich insigl hahen an diesen brief der geben ist ze Wienn am montag nach dem palmtag nach Cristi geburd dreyzehen hundert jar vnd darnach in dem fünfundschzigisten jare, vnser alters in dem sechsundzweinzigisten vnd vnser gwaldes in dem sibenden jarn.

Wir der vorgeandt herzog Rudolff sterkhenn disen brief mit der vnder-schrift vnser selbß hand.

Prepis je izdelan po najstarejšem ohranjenem rokopisu (A), to je po insertu v potrditveni listini nadvojvode Karla 1567, februar 14, vsebovani v notranjeavstrijski privilegijski knjigi I, 1564-1568, fol. 258-260 (Deželni arhiv v Gradcu, W 567; gl. op. 22).

Upoštevan je tudi prepis (B) v Ferdinandovi potrditvi 1602, marec 16, (Arhiv Slovenije, Zbirka listin), vendar ta — razen tam, kjer je v opombah navedeno — bistveno ne olajšuje razumevanja rokopisa A. Ta prepis je — kljub nekaterim odstopom — očitno uporabil *Vrhovec* pri svoji objavi (gl. op. 21).

Rokopis C je nedatiran prepis na papirju iz druge polovice 16. stoletja v Arhivu Slovenije, Vicedomski arhiv fasc. 133, (gl. op. 24). Rokopis je pisan precej površno.

Prepis: B. *Otorepec*. Kolacioniral, prevod predelal in izdelal pripombe s komentarjem S. *Vilfan*.

Pristavek II

PRAVNO-SISTEMATIČNI PREGLED DOLOČIL

Ustavna ureditev, organizacijski temelji

DEZELNI KNEZ ima (na lastnih zemljiščih) pravico

- ustanavljati mesta (uvod), jim določiti zemljišča (13., 16. člen);
- podeljevati privilegije (uvod);
- pobirati mestni davek (10. člen);
- dobivati dajatve od nepremičnin, ki jih na njegovi posesti uživajo meščani njegovih mest (11. člen);
- imeti zaščitence (9. člen)

in (v mejah svoje oblasti)

- podeljevati carinske in mitninske oprostitve (15. člen);
- določati obvezne ceste (15. člen);
- podeljevati mestom skladiščno pravico (15. člen);
- določati pristojnost sodnikov (gl. mestni sodnik);
- urejati osebni položaj podanikov (gl. meščani).

MESTO kot naselbinska skupnost oseb meščanskega stanu

ima pravico

- do posebne ureditve osebnega statusa (gl. meščani);
- do sodstva pod posebnim sodnikom na svojem pomirju (gl. mestni sodnik);
- do shranjevanja okoliških pridelkov, očitno za plačilo (1. člen);
- do sejemskega miru (6. člen);
- do uživanja gmajne (13. člen);
- do sodelovanja vseh hišnih lastnikov pri mestnih bremenih (gl. javna bremena);
- do prisilnosti ceste (15. člen);
- do skladišča za tranzitno blago (15. člen);

ima dolžnost

- plačevati gospodu dajatve, predvsem davek (gl. javna bremena).

JAVNA BREMENA so delovna in finančna in so jih dolžni:

mesto svojemu gospodu — mestni davek (10. člen);

posamezniki mestu

- udeležbo pri mestnem davku (10. člen);
- sodelovanje pri popraviljanju obzidja, kroženju in straženju (8. člen).

Dolžnost do prispevka k bremenom se drži meščanske hiše in stavbišča ter velja v tem obsegu tudi za plemiče (8. člen) in za zaščitence (9. člen).

Oprostitev od davka velja za pristopnike v prvih sedmih letih (14. člen).

Sankcija za neprispevanje k mestnim bremenom: neuživanje hiše oziroma prepoved tržne pravice (8. člen).

(Bremena, obravnavana v 11. členu, niso javnopravna.)

VARSTVO REDA IN SODSTVO

Deželni mir je posredno vsebovan v prepovedi, da bi v fajdi segel po premoženju, ki je spravljeno v mestu (11. člen).

Deželski sodnik nima civilnega in nižjega kazenskega sodstva v pomirju (gl. mestni sodnik).

Mestni sodnik je

krajno pristojen za pomirje (7., 12., 16. člen);

stvarno pristojen za:

- sprejem v meščanstvo (2. člen);
- razpisovanje naroka in za postopek v pravdi o prostosti (3. člen);
- karkoli se zgodi v pomirju (7. člen);
- protipravno dejanje v pomirju, dejansko verjetno le male kazenske zadeve (12. člen);
- kar leži v pomirju (16. člen).

Razume se, da so mu osebno podsodni meščani (kot toženci), izrečno pa je to določeno za zaščitence (9. člen).

Sodni postopek

je bil glede civilnih zahtevkov urejen po »dnevih« (kontumačni postopek) in očitno ni potekal le pred večo (3. člen).

Proti meščanu je bil mogoč dokaz s pričami ali prisežnimi pomočniki le tedaj, če je bil med njimi vsaj en someščan (5. člen).

Kazenskega postopka (razen za uboj) in civilne rubeži (v zadevi, ki ni nastala na sejmu) ni bilo moč sprožiti v času sejma (6. člen).

Družbena struktura in osebno pravo

PLEMIČI so sicer načeloma prosti delovnih in gmotnih bremen, toda

- so od hiš v mestu dolžni prispevati k mestnim bremenom (8. člen) in
- ne smejo kupovati meščanskih hiš (10. člen).

ZASCITENCE sme v mestu imeti le deželni knez in so glede mestnih bremen izenačeni z »drugimi« meščani (9. člen).

ODVISNE OSEBE morajo sicer načeloma ostati na zemljiščih svojega gospoda, toda če zbeže v mesto

- se njihov položaj ugotovi v pravdi, ki jo more sprožiti le tisti, ki se ima za njihovega gospoda (3. člen);
- se ne izročajo svojemu gospodu, temveč v 14 dneh potem, ko je ugotovljena njihova odvisnost, lahko odidejo (3. člen);
- pridobe prostost, a ne nujno meščanstvo, če v letu in dnevu nihče ne zahteva njihove izročitve (4. člen).

MESČAN

postane tisti, ki je sprejet v meščanstvo, pri čemer je sprejem odvisen od njegove proste volje in od sklepa mestnih organov; izrecno je urejen le sprejem vnanjikov, ne meščanskih sinov (2. člen);

ima dolžnost, prispevati k javnim bremenom (8., 10. člen);

ima pravico

- do lastnine na določenih nepremičninah in v nekih mejah do razpolaganja z njimi (gl. stvarno pravo);
- do trgovanja (posredno izraženo v 15. členu);
- do posebnega dokaznega pravila v sodnem postopku (5. člen);
- do udeležbe pri drugih mestnih pravicah (gl. mesto).

Civilno in kazensko materialno pravo

SPLOSNO je le glede pravnih poslov mimogrede nakazano razločevanje med prepuščanjem nepremičnin med živimi in za primer smrti (11. člen); določena je ničnost odsvojitve, s katero bi bil oškodovan mestni gospod (11. člen).

V STVARNEM PRAVU je

- promet s hišami in stavbišči v mestu — brez sankcije — omejen na meščane (10. člen);
- promet z drugimi nepremičninami — pod sankcijo ničnosti — omejen na tak krog oseb, da ostanejo zagotovljeni dohodki deželnega kneza (11. člen).

KAZENSKO PRAVO ni urejeno z materialnopravnimi normami; določitev kazenske sankcije za kršitev privilegija (100 funtov zlata) je praktično nepomembna formula.

DAS PRIVILEGIUM DER STADT NOVO MESTO (RUDOLFSWERT) VON 1365

Zusammenfassung

(Die Anmerkungsnummern beziehen sich auf die Quellen- und Literaturnachweise unter dem slowenischen Text.)

Die Krainer Städte des Mittelalters hatten keine geschriebenen Statuten; neben dem weit vorherrschenden Gewohnheitsrechte galt hier — insbesondere gegenüber auferstehenden — ein ziemlich ausgebildetes Privilegienrecht¹⁻². Diesbezüglich nimmt Kostanjevica (die spanheimische Gründung Landstrass unweit der kroatischen Grenze) mit seinem um 1300 seitens Heinrichs von Kärnten als provisionischen Landesherrn erteilten Privilegium¹ eine besondere Stellung ein. Dieses Privilegium bildete eine ziemlich abgerundete Regelung der Beziehungen zwischen Stadt und Land und wurde — direkt und indirekt, mittels genereller Formeln oder unter

ausdrücklicher Wiedergabe seiner Bestimmungen — auch an andere Städte verliehen¹³. Dadurch kam eine Art Stadtrechtsfamilie zustande, deren Stammbaum auf S. 90 ersichtlich ist, der jedoch — da es sich bloß um die Übertragung von Privilegien handelte — nicht auch eine Verbindung der Rechtsprechung, wie etwa zwischen Mutter- und Tochterstädten, festzustellen ist.¹⁴⁻¹⁶

In dieser Familie nimmt das 1365 verliehene Privilegium von Novo mesto (wörtlich: Neustadt, zeitweise deutsch auch Neustadtl), einer Stadtgründung Rudolfs des Stifters, eine besonders selbständige Stellung ein, da es ohne ausdrückliche Bezugnahme auf das Muster von Kostanjevica (also originär) erteilt war, den übernommenen Artikeln neue hinzugefügt wurden und das derart umgestaltete Recht später an andere Städte weiterverliehen wurde. Sowohl das Recht von Kostanjevica¹⁷⁻¹⁸ als auch jenes von Novo mesto²⁰⁻²⁴ sind uns nur in jüngeren Abschriften erhalten, die sich stellenweise an Verständlichkeit ergänzen. So stellte sich uns hier unter anderem die Aufgabe, den ursprünglichen Wortlaut und Sinn der beiden Privilegien so gut als möglich zu bestimmen, was allerdings für Kostanjevica einstweilen nur in dringendst notwendigen Maße¹⁹ geschehen konnte. Der Vergleich ergibt, daß die Bestimmungen des Privilegiums von Kostanjevica²⁵ in ihrer neuen, für Novo mesto bestimmten Fassung, nur geringfügige Änderungen erfuhren, daß aber die Rechte von Novo mesto durch den Zusatz über die Handelsgerechtigkeiten der Stadt (Art. 15) im Vergleich zur Vorlage wesentlich erweitert waren. Die Bestimmungen der Vorlage und die nach ihnen gebildeten Bestimmungen des Privilegiums von 1365 (Art. 1—13) begrenzen sich ihrem Gegenstand nach auf die Beziehungen zwischen einer mittelalterlichen Stadt und ihrer unmittelbaren feudal-agrarischen Umgebung. (Diese Feststellung hat nicht als Unterbrechung der Tragweite solcher Bestimmungen aufgenommen zu werden.) Dagegen reichen die Handelsgerechtigkeiten von Novo mesto viel weiter; sie erstrecken sich auf den Raum zwischen Binnenkroatien und dem adriatischen Meer und umfassen neben Zoll- und Mautbefreiungen auch den Straßenzwang und das Niederlagsrecht zugunsten der Stadt.

Was den sonstigen Inhalt des Privilegiums von 1365 betrifft, sei hier bloß auf den deutschen Text im Anhang (Pristavek I) hingewiesen, wobei in dieser Zusammenfassung infolge Raummangels nicht in Einzelheiten über die Lesung und Interpretation eingegangen werden kann, die in der slowenischen Übersetzung, in den Anmerkungen und im slowenischen Kommentar zur Edition enthalten sind.

In rechtssystematischer Sicht (siehe die systematische Inhaltsübersicht im zweiten Anhang — Pristavek II) enthält das Privilegium fast nur öffentliches Recht. Die innere städtische Autonomie²⁷⁻³² wird im Privilegium infolge seiner nach außen gerichteten Gesichtspunkte vollkommen übergangen, da ja die Bestimmungen über die Befugnisse des Stadtrichters an sich noch nichts über die Beschaffenheit der Autonomie besagen. Sehr bezeichnend ist übrigens auch das Schweigen des Privilegiums über den Geihandel, den man allerdings in einem weiteren Gebietsrahmen zu bekämpfen trachtete³³.

Das Privilegium von 1365 wurde von Rudolf einer Stadt erteilt, die zu dieser Zeit auf seine Initiative — doch nicht ohne gewisse fortifikatorische Grundlagen — in einem Grenzgebiet aufgebaut wurde, das zwischen der habsburgischen Windischen Mark und der görzischen »Grafschaft auf der Mark und in der Möttling« lag³⁵⁻³⁹. Rudolf hatte sich dabei sein Gründungs- und Stadtherrenrecht — wohl erst nachträglich — durch privaten Erwerb von Grund und Boden zu sichern. Das Privilegium hatte die gewiß nicht ganz unzweideutig beschaffene Landesherrschaft über dem entstehenden Stadtgebiet zugunsten Rudolfs zu festigen und zugleich die Neugründung an Rudolf zu binden. Die von Kostanjevica übernommenen Bestimmungen, durch welche die Jurisdiktion des Landrichters zugunsten jener des Stadtrichters eingeengt wurde, waren in der gegebenen territorialen Situation der Neuen Stadt in erster Reihe gegen den görzischen Landrichter gerichtet und erhielten dadurch bei ihrer Übertragung einen wesentlich neuen staatspolitischen Inhalt und eine neue Tragweite.

Božo Otorepec

PREPIS IN PREVOD ZAMENJALNE LISTINE MED RUDOLFOM IV. IN STISKIM SAMOSTANOM

1365, februar 8. Dunaj.

Opat Peter in samostan v Stični zamenjata z vojvodom Rudolfom IV. šest kmetij z zemljiščem »nekoč imenovanim Gradec pri Krki«, kjer je vojvoda zgradil mesto imenovano »Rudolfswerde« in drugo posest za posest, ki sodi k vasi Sv. Stefan in desetine v Lanišću.

Originalni pergament v Državnem arhivu na Dunaju.

Wir abt Peter vnd der conuent gemainlich ze Sitich, veriehen vnd tûn chûnt offenlich mit disem briefe fuer vns selber vnd fuer alle vnser nachkomen ewichlich daz wir mit dem durchleuchtigisten fursten herren Rûdolfen herczogen ze Österreich, ze Steyr, ze Kernden vnd ze Krain, herre auf der Windischenmarich vnd ze Portennow, graf ze Habsprung, ze Tyrol, ze Phirt vnd ze Kyburg, marichgraf ze Purgow vnd lantgraf in Elsazzen, vnserm lieben genedigen herren vns ze bederseit vnd ouch seinen landen vnd leuten sûnderlich ze nûcz, ze frûm vnd ze furderûng eins wechsals hernach geschriben mit wolbedachtem mût vberain komen sein. Also daz wir fuer vns vnd fuer die egenanten vnser nachkomen demselben vnserm herren herczog Rûdolfen, seinen brûdern, irn erben vnd nachkomen zu ainer ewigen vnd unwiderrufflichen gab gegeben haben vnd geben auch vnsern rechten aigens die sechs huben mitsampt dem grûnt ettwenn genant Grecz bey der Gurk da hin der egenante vnser here herczog Rûdolf ein stat von newn dingen gepawn hat, die man nennet Rûdolfswerde, zehen huben ze Lotschen, nevn huben ze Nidern Freschlawn vnd ain mul ze dem andern Freschlawn, nevn huben ze dem dritten Freschlawn vnd den vorst ob dem hofe ze Weinperg mit allen den nuetzen, rechten, eren vnd wîrden als wir diselber habent ingehebt vnd die darzu dhains weges gehorent oder gehoret habent, mit der beschaidenhait, daz derselb vnser herre herczog Rûdolf, sein brûder, ir erben vnd nachkomen damit allen irn frûmen schaffen mûgen vnd sullen als in das aller peste kome vnd fuge an alle irrûng, ze gleicher weis als si das tûnt mit andern irn aigen gûtern. Da wider hat vns vnd vnsern nachkomen der obgenante vnser herre herczog Rûdolf für sich selber, sein bruder, erben vnd fur sein nachkomen mit guter vorbetrachtung gegeben seins rechten aigens das dorf dacz Sant Stephan in Trefner pharr gelegen auf der Windischenmarich des vier huben sind vnd fûmfczehen huben besezzen vnd gestift vnd syben öde huben die alle zû dem egenanten dorf gehorent der ze Mayrhofen drey, ze Windischdorf vier, ze Rosenberg vier, ze Hrudendorf sechs vnd ze Pulklein fûmf huben ligent der summen ist vberal sechs vnd zwaintzig huben. Darzû hat er vns gegeben ainen zehenten auf ain vnd achtzig huben gelegen dacz sand Marienchirichen in der pharr ze Harlant auf des egenanten vnsern gotzhauses ze Sitich gutern daran wir haben sullen zwen tail vnd der pharrer daselbs ze Harlant den dritten tail mit allen den nuzen rechten eren vnd wîrden als er dieselber hat ingehebt vnd die darzu dhains weges gehorent oder gehoret habent. Mit solichem gedînge, daz wir mit demselben dorf, den huben vnd mit den zehenten furbaz ouch alle vnsern frûmen geschaffen mûgen vnd sullen als vns das aller peste kome vnd fuge an alle irrûng, ze gleicher weis als wir das tûn mit andern vnsern aigen gutern die czu demselben vnserm kloster gehorent vnd als ouch der brief sagt den er vns sunderlich darûber gegeben hat. Swaz ouch seine gûter die er vns gegeben hat

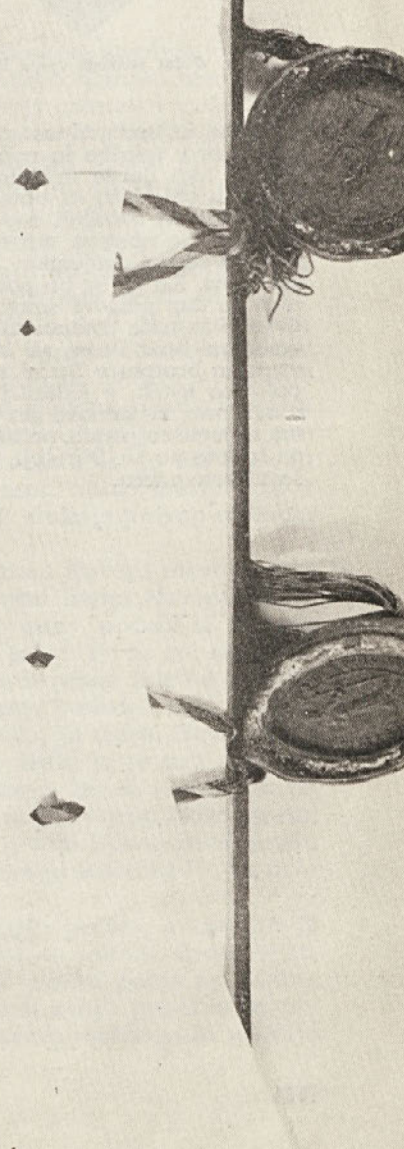
pezzér vnd tewr sind denn die güter die wir im gegeben haben, dieselben pezzérung vnd vbteurung hat er vns lautterlich durch got vnd durch seiner vnd aller seiner vordern sele trost vnd hail willen gantzlich gegeben vnd gelazzen. Vnd ze erkantnuzze derselben gab vnd gnad die er vns also an derselben pezzérung vnd vbteurung hat getan, haben wir im verhaizzen vnd gelobt daz wir im alle iar an dem nechsten sūntag vor aller heiligen tag, die weil er lebt, ein messe vnd ampt vmb hail der lebentingen singen vnd begen sullen vnd wellen. Vnd sol ich abt Peter oder swer abt nach mir da ist, an demselben tag den coventbrüdern allen ir phrünt pezzern vmb halbe phrünt in das refent von vischen vnd von gemuez vnd in das siechhaus von fleisch vnd von gemuez. Swenn er aber von diser werlt verschaidet, so sullen wir im einen ewigen jartag begen auf den tag seiner hinuart mit vigili, mit selmessen vnd mit ander schonhait vnd gute als wir vmb vnser stiftern tūn sullen vnd als er des ouch vnsern brief hat. Vnd sol ich der obgenante abt Peter oder swer nach mir abt wirt daselbs ze Sitich denselben conuentbrüdern ze Sitich an dem tag seiner hinuart auch ir phrünt pezzern vmb halbe phrünt in das refent von vischen vnd von gemuez vnd in das siechhause von fleisch vnd von gemuez an geuerde. Vnd das ze vrkunt vnd ze einer vestung diser sache geben wir disen brief besigelten mit vnsern anhangunden insigeln. Der brief ist geben ze Wiene an samztag nach sand Dorothen tag nach Kristis gebürt drezehen hundert iar darnach in dem fünf vnd sechzigstem jare.

(Na svilenih vrivicah visita lepo ohranjena veliki okrogli pečat stiškega samostana in veliki ovalni pečat opata Petra.)

Prevod

Mi, opat Peter skupno s konventom v Stični izjavljamo in sporočamo javno s tem pismom za nas in za vse naše naslednike za večne čase, da smo se s presvetlim knezom gospodom Rudolfom, vojvodom Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske, gospodom v Slovenski Marki in v Pordenonu, grofom habsburškim in tirolskim, v Pfirtu in Kiburgu, mejnim grofom v Burgauu in deželnim grofom v Alzaciji, našim ljubim milostnim gospodom, premišljeno sporazumeli o zamenjavi v našo obojestransko korist in tudi njegovih dežel in ljudi, kot stoji tukaj v naslednjem zapisano: mi dajemo za nas in za naše prej imenovane naslednike temu našemu gospodu vojvodi Rudolfu, njegovim bratom, njihovim dedičem in naslednikom v večni in nepreklicljivi dar od našega pravega imetja šest kmetij skupno z zemljiščem, nekoč imenovanim Gradec pri Krki, kamor je omenjeni naš gospod vojvoda Rudolf na novo zgradil mesto, ki se imenuje Rudolfswerde, deset kmetij v Ločni, devet kmetij v Spodnjem Bršljinu in en mlin v drugem Bršljinu, devet hub v tretjem Bršljinu in gozd ob dvoru na Vinjem vrhu z vsemi koristmi, pravicami, častmi in dostojanstvi, kot smo jih imeli mi in ki k temu pripadajo ali so pripadali, s pojasnilom, da se smejo ta naš gospod vojvoda Rudolf, njegovi bratje, dediči in nasledniki s tem koristiti in razpolagati, kot se jim to najboljše zdi, brez vseh nasprotovanj, na enak način, kot to delajo z ostalimi svojimi posestvi. Nasprotno pa je nam in našim naslednikom omenjeni naš gospod vojvoda Rudolf dal zase, za svoje brate, dediče in naslednike z dobrim premislekom od svojega pravega imetja vas Sv. Štefan v fari Trebnje, ležečo v Slovenski Marki, ki ima štiri kmetije in petnajst zasedenih in obdelovanih kmetij in sedem zapuščenih, ki vse spadajo k omenjeni vasi in od katerih leže v Pristavi tri, v Slovenski vasi (= Zg. Nemška vas) štiri, v Rožnem vrhu štiri, v Prudofu šest in v Zidanem mostu pet, katerih vsota je povsod 26 kmetij. K temu nam je dal še desetino od 81 kmetij v Smarju v fari Lanišče, ki so last naše stiške cerkve, od katere naj imamo mi dva dela in župnik v Lanišču tretji del z vsemi koristmi, pravicami, častmi in dostojanstvi, kot jih je imel on in ki k temu pripadajo ali so pripadali, s takim dogovorom, da imamo tudi mi od te vasi, kmetij in desetine odslej naprej vse naše koristi in z njimi razpolagamo, kot se nam to najboljše zdi, brez vseh nasprotovanj, na enak način, kot to delamo z drugimi našimi posestvi, ki so last našega samostana in kot to pove tudi pismo, ki nam ga je o tem dal še posebej. Kar pa bi bila posest, ki nam jo je dal, boljša in dražja od posesti, ki smo mu jo dali mi, to

18
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Pečat stiškega opata Petra

Pečat stiškega samostana

boljšavo in nadvrednost nam je izrecno in popolnoma poklonil in prepustil vbo-gajme in v tolažbo in rešitev njegove in vseh njegovih prednikov duš. In v pripo-znanje tega danila in milosti, ki nam jo je storil s to boljšavo in nadvrednostjo, smo mu obljubili, da bomo vsako leto na nedeljo pred Vsemi svetniki, dokler bo živel, peli in obhajali eno mašo in obred v rešitev vseh živih. In jaz opat Peter, ali kdor bo opat za mano, naj na ta dan zboljšamo prejemke vsem konventnim bratom za pol prejemkov v jedilnici pri ribah in zelenjavi, v hiralnici pri mesu in zelenjavi. Ko pa se bo poslovil od tega sveta, bomo obhajali večno mašo — oblet-nico na dan njegove smrti z vigilijami, mašo in z drugim lepim in dobrim, kot to delamo za naše ustanovitelje in kot to pove pismo, ki ga ima o tem od nas. In jaz omenjeni opat Peter, ali kdor bo opat po meni tu v Stični, bom omenjenim kon-ventnim bratom v Stični tudi na dan njegove smrti izboljšal njihove prejemke za polovico letih, v jedilnici pri ribah in zelenjavi in v hiralnici pri mesu in zele-njavi, brez zvižčnosti pri tem. In v pismeno potrdilo tega in okrepitev te zadeve mu dajemo to pismo, pečateno z našimi obešenimi pečati. Pismo je dano na Dunaju na soboto po sv. Doroteji, po Kristusovem rojstvu trinajststo let in potem v petin-šestdesetem letu.

STAREJŠI MESTNI PEČATI IN GRB NOVEGA MESTA

Med ohranjenimi starejšimi pečati mest na Slovenskem zavzemajo pečati Novega mesta prav posebno in zanimivo mesto. Spadajo namreč med redke mestne pečate v Evropi, ki imajo podobo ustanovitelja mesta¹, v našem primeru avstrijskega vojvode Rudolfa IV. Težko bi si namreč mislili, da bi podoba na novomeških pečatih predstavljala koga drugega. O tem so si edini tudi vsi dosedanji zgodovinarji, ki so opisovali ali omenjali pečat oziroma grb Novega mesta, kot n. pr. P. Hitzinger, A. Kraus in I. Vrhovec². Že samo ime mesta Rudolfswerd, ki so ga uporabljali za Novo mesto v srednjem veku, je pričalo o tem, tako da je podoba Rudolfa IV. na pečatu bila neke vrsta »govoreča«, saj je sama predstavljala delno že ime mesta. Pri tem pa moramo opozoriti, da je Novo mesto, enako kot druga mesta, imelo sicer že kmalu svoj mestni pečat s podobo Rudolfa IV., grba pa še dolgo časa ne. Ločiti moramo namreč med podobo na mestnem pečatu, upodobljeno na pečatu v starejši dobi, in grbom, ki nastane šele takrat, ko je prvotna podoba s pečata prešla na ščit, kar šele predstavlja pravi mestni grb.³ Na Slovenskem je do tega prišlo pri večini mest šele v XV. stoletju, pri Novem mestu pa je dal podobo Rudolfa IV. s pečata v ščit oziroma grb šele Valvasor. Samo mesto tega v starejši dobi ni nikoli storilo in tako tudi tja do XIX. stoletja pravno ni imelo svojega grba.

Oglejmo si najprej, kako je bilo z mestnim pečatom Novega mesta v prvi dobi njegove zgodovine. Dejstvo je, da v t. i. ustanovni listini Novega mesta od 7. aprila 1365, s katero mu je Rudolf IV. pravzaprav podelil le mestno pravo in pomirje, ni besede o pravici do pečata ali grba⁴. To ni nič nenavadnega, saj so prve podelitve grbov ob ustanovitvi mesta znane šele od začetka XV. stoletja⁵, pri nas na Slovenskem pa šele od druge polovice tega stoletja n. pr. pri Kočevju (1471)⁶, Ložu in Krškem (1477)⁷. Kdaj je začelo Novo mesto uporabljati svoj mestni pečat, zaradi pomanjkanja listin iz prvega obdobja mestnega življenja, ki bi bile pečatene s takim pečatom, žal ne vemo. Ker pa so takratna mesta na Slovenskem v času, ko je bilo ustanovljeno Novo mesto, že vsa imela svoje pečate⁸, smemo domnevati, da si je tudi Novo mesto kmalu po ustanovitvi omislilo svoj pečat, v zahvalo ustanovitelju Rudolfu IV. pa dalo vanj njegovo podobo.

Prva danes znana omemba novomeškega mestnega pečata, s katerim je bila pečatena neka listina, je šele iz leta 1400. Takrat so sodnik, dvanajst zapriseženih članov sveta in občina meščanov obesili mestni pečat na listino, s katero je duhovnik Pavel iz Novega mesta zastavil svojo pristavo in pet juter njiv pri griču, kjer so stale vislice, novomeškemu meščanu in učitelju

Stefanu⁹. Žal se je ta pečat v teku stoletij izgubil z listine. Enako se je zgodilo z drugimi pečati, za katere se omenja, da so bili pritrjeni na listine iz let 1436, 1457, 1472, 1481, 1485, 1487, 1488, 1490, 1491 in 1497¹⁰, da navedemo samo nekaj danes znanih primerov. Niti eden izmed njih se ni ohranil do danes. Zanimivo je, da se v zadnjih dveh listinah iz 1491 in 1497 v tekstu listin mestni pečat označuje kot »sekreth, secrett« od latinske besede secretum, ki je v srednjem veku rabila za označbo »tajnega«, po navadi manjšega mestnega pečata, ki so ga uporabljali za pečatenje in zapiranje raznih aktov in dopisov in ga tako že v nazivu razločevali od večjega slavnostnega pečata.¹¹ V tem primeru bi smeli torej domnevati, da je imelo Novo mesto vsaj od 1491 dalje dva mestna pečata, enega večjega in enega manjšega, označevanega kot tajni pečat ali secretum. In res ima najstarejši ohranjeni pečat v napisu besedo secretum, čeprav bi po izdelavi mogli soditi, da je nastal že v prvi polovici XV. stoletja. Verjetno gre za pečat, ki ga je Novo mesto uporabljalo od začetka XV. stoletja poleg prvotnega starega večjega mestnega pečata, od katerega pa danes nimamo ohranjenega nobenega odtisa. V primeri z velikim mestnim pečatom pa je bil ta manjši in zato že v napisu označen kot »secretum«. Ko se je v teku časa prvotni pečat izgubil, je ostal le še ta kot edini mestni pečat, toda še s starim napisom. Šele konec XV. stoletja so ga začeli tudi v tekstu listin označevati kot sekret, secrett, ne da bi pri tem vedeli za prvotno funkcijo. Poleg tega pečata (tip A) je iz XV. stoletja tudi drugi tip mestnega pečata (tip B), ki je danes znan tudi le po nekaj odtisih na listinah iz konca XVI. stoletja. Po črkah in zunanjem videzu sploh bi mogli soditi, da je nastal v drugi polovici XV. stoletja. Zanimivo je, da se tudi ta drugi tip novomeškega srednjeveškega pečata v listini iz 1598¹², na katero je odtisnjen, označuje kot »mitter insigil«, t. j. kot srednji pečat, kar je bila poleg zgornje latinske označbe secretum nemška oznaka za drugi manjši mestni pečat, rabljen v istih zadevah kot secretum. Tako je torej Novo mesto imelo v XV. stoletju dva pečata, po velikosti skoraj enaka in v listinah iz konca XV. in iz XVI. stoletja tudi enako označevana. Žal sta nam od tipa A ohranjena le dva zelo slabo ohranjena oziroma odtisnjena izvoda, le malo bolje je s tipom B, od katerega je več primerkov, a tudi precej slabih, tako da je pri obeh težko podati natančen in zanesljiv opis. Mogoče pride pri načrtnem pregledovanju in zbiranju naših starejših listin kdaj še kak primer teh dveh pečatov na dan, upajmo le, da boljše ohranjenih. Žal ne vemo, kateremu tipu pripada mestni pečat pritisnjen na nedatirano prošnjo Novega mesta Maksimiljanu I. (1493—1519), ki jo omenja K. Kovač v Carnioli II (1911), str. 172.

Poleg zgoraj omenjenih srednjeveških listin, ki so bile pečatene z mestnim pečatom Novega mesta, naj bi nam bila iz XV. stoletja ohranjena še ena vest o pečatenju Novega mesta. Valvasor namreč trdi, da je Novo mesto zaradi hrabrega odpora proti Celjanom leta 1442 dobilo poleg drugih privilegijev od kralja Friderika pravico pečatiti z rdečim voskom.¹³ To po virih nepreverjeno trditev je povzel tudi Vrhovec v svoji Zgodovini Novega mesta.¹⁴ Nobena ohranjena listina namreč ne govori o taki podelitvi. V resnici je tak privilegij isto leto in za iste zasluge dobila Ljubljana, ki je od tedaj redno pečatila z rdečim voskom.¹⁵ Novo mesto pa v XVI. stoletju, iz katerega so ohranjeni najstarejši odtisi mestnih pečatov, redno pečati z zelenim ali temno rjavim voskom. Na listini iz 1534¹⁶, na kateri je ohranjen poleg pečatov Ljubljane, Kamnika, Kranja, Višnje gore in Radovljice danes najstarejši znani odtis novomeškega pečata (tip A), je le pečat Ljubljane odtisnjen v rdeč vosek, vsi drugi pa v temno

zelenega, kar priča, da je samo Ljubljana imela pravico pečatiti z rdečim voskom. Šele od XVII. stoletja dalje, ko je postalo pečatenje z rdečim voskom splošna navada in ni bilo več odvisno od posebnega vladarjevega privilegija, pečati tudi Novo mesto z rdečim voskom.

Ker so posamezni tipi novomeških pečatov, ki so danes znani oziroma ohranjeni, opisani na koncu tega sestavka, naj podamo v naslednjem le nekaj splošnih značilnosti.

Vsi doslej znani novomeški pečati so okrogli, kot je bil to primer tudi pri drugih starejših mestnih pečatih na Slovenskem, z edino izjemo pečata Slovenj Gradca, čigar pečat iz začetka XIV. stoletja je kvadraten in tako zanimiva redkost.¹⁷ Premer novomeških pečatov se giblje med 27 in 55 mm (tipi (A—F), pri pečatih sodnika in sveta pa med 22—23 mm (tipa G, H), enake velikosti je ohranjeni pečat zdravstvenih skrbnikov v Novem mestu (tip I). Napis je pri obeh pečatih iz XV. stoletja ob zunanjem robu med dvema črtama, pri pečatih od XVI. stoletja dalje pa na posebnih napisnih trakovih, ki pa so tudi položeni ob zunanji rob pečatov. Pisava napisov je pri obeh pečatih iz XV. stoletja gotska minuskula, pri vseh drugih pa so črke majuskulne. Jezik napisov je pri najstarejših dveh latinski, razen da je pri prvem beseda »stat«, ki pa je dvomljiva, ker se ne da jasno prebrati, pisana v nemščini, kar bi pa bilo v XV. stoletju možno. Vsi drugi pečati od XVI. stoletja dalje imajo napise v nemščini razen pečata zdravstvenih skrbnikov iz začetka XVII. stoletja, ki ima latinski napis, ker so ga pač uporabljali za pečatenje zdravstvenih listov in dopisov o širjenju nalezljivih boleznih tudi v kraje ob obali in v Furlanijo. Tudi v Ljubljani je zato tak pečat imel v XVI. in XVII. stoletju latinski napis.¹⁸ Jezikovno je zanimiva sprememba nemškega w v b pri imenu Rvdolfsbert (tip D), kar kaže, da je bil pečat izdelan v naših krajih. Omeniti je tudi nenavaden način krajšanja besed pri pečatu sodnika in sveta (tip G), kjer so enostavno spuščeni vsi konci besed. Težje rešljivo vprašanje so letnice na napisih. V navado so prišle sredi XV. stoletja in večinoma označujejo leto nastanka pečata ali podelitve grba. Od devetih novomeških ohranjenih pečatov jih ima kar pet v napisu letnice ali njih sledove: dva mestna (C, E), oba pečata sodnika in sveta (G, H) in pečat zdravstvenih skrbnikov (I). Žal so vsi odtisi teh pečatov tako slabi, da je le pri pečatu sodnika in sveta (G) možno jasno razbrati letnico 1599, ki je nedvomno letnica nastanka tega pečata. Zelo nejasna in težko razrešljiva je letnica pri pečatu C, kjer bi bilo možno na koncu napisa brati številki 13 ali 15, ki se utegneta nadaljevati na drugi strani glave podobe in bi lahko pomenili del letnice o nastanku tega pečata. Enako nejasno je pri tipu E, kjer zadnja beseda »anno« pove, da gre nedvomno za letnico, toda pri edinem ohranjenem izvodu jo je mogoče brati kot 12 . 75 , kar seveda ne more pomeniti letnice nastanka, bolj verjetna bi bila letnica 1575 kot leto nastanka tega pečata. Za isto letnico gre morda tudi pri pečatu sodnika in sveta (tip H), ki pa je tako drobno izpisana nad glavo podobe, da je ni možno točno prebrati na nobenem ohranjenem primerku. Prav tako nerazločna je letnica o nastanku pečata zdravstvenih skrbnikov, kjer sta bolj razločni le prvi dve številki 1 in 6, ostanek letnice pa je zabrisan oziroma nejasen.

Oznake za vrsto pečata v napisih smo že omenili zgoraj, to je »secretum« pri tipu A in »mitter insigil« pri tipu C. Enako označbo »mitter sigil« ima tudi pečat E, ki je sicer po velikosti največji od vseh novomeških ohranjenih pečatov. Nekako dobimo vtis, da v kasnejši dobi niso več prav vedeli, kaj pomeni

»mitter« na pečatu, pa so jo dali zapisati, ker je pač ta beseda bila tudi v starejših pečatih. Še posebej bi pričala o tem — seveda, če je tu prav tolmačena — kratica M. S. za »mitter sigil« v pečatu sodnika in sveta iz 1599, kjer taka označba nima pravega smisla.

Najbolj zanimiv del vseh novomeških pečatov so nedvomno podobe deželnega kneza oziroma vladarja na njih. Pri najstarejšem mestnem pečatu je bila to gotovo podoba Rudolfa IV., ustanovitelja mesta. Pri kasnejših pečatih od XV. stoletja dalje pa je vprašanje, ali so skušali upodobiti tudi tedaj Rudolfa IV. pač v obliki, kot so si ga v posamezni dobi nastanka pečata predstavljali, ali pa so hoteli upodobiti na pečatu vsakokratnega deželnega kneza oziroma mestnega gospoda in koliko gre pri taki upodobitvi za poskus izdelati veren portret posamezne izmed teh osebnosti. Vse to so vprašanja, ki se nam porajajo ob pregledu teh podob na posameznih pečatih. Še posebej naj opozorimo na zanimiva oblačila, pokrivala, insignije in sedeže oziroma prestole. Na vseh starejših pečatih je knez upodobljen sede; navada upodabljati ga stoje je šele iz novejšje dobe. Žal je primerjalnega gradiva, t. j. podobnih upodobitev kneza na drugih pečatih razen na vladarskih pečatih, tako malo, da je težko dati kakršnekoli zanesljive rezultate. Razen tega gre velikokrat za kopije starejšega pečata oziroma njegovega odtisa, tako da tudi po noži ne moremo vedno zgotovo sklepati na dobo nastanka posameznega pečata. Edina resnična pomoč bi bile jasno vidne letnice. To delo je nezanosljivo tudi zato, ker so skoraj vsi novomeški pečati ohranjeni v zelo slabih odtisih, na katerih razne podrobnosti niso dobro vidne. Naj zato na tem mestu opozorimo na nekatere, v ohranjenih pečatih bolj vidne značilnosti, kot npr. obliko pokrivala, ki je na starejših pečatih precej visoko in polkrožno in le malo podobno vojvodskemu klobuku, kot so ga nosili habsburški vojvode in tudi Rudolf IV. v tej dobi,¹⁹ dalje na državno jabolko, ki ga ima oseba skoraj na vseh pečatih razen pri zadnjem tipu F v desni roki, čeprav je to izključno insignija kralja oziroma cesarja in so jo ti vedno držali v levi roki.²⁰ Na enem pečatu iz XV. stoletja (tip A) ima vojvoda v levi roki žezlo, na drugem (tip B) pa zastavo na dolgem drogu. Žezlo je simbol kraljevske oblasti in ga vojvoda ni imel, pač pa je znamenje njegove oblasti zastava. Vidimo torej precej nedoslednosti, še bolj neznanja pri upodobitvah vojvode na teh pečatih, kar priča, da so jih izdelale osebe, ki niso dobro poznale razlik med upodobitvijo vojvode in upodobitvijo kralja. Tudi sama izdelava je pri obeh pečatih iz XV. stoletja zelo enostavna, še posebno pri tipu B, značilna pa je primitivna izdelava podobe na pečatu D, ki nekako močno spominja na podobe z bosanskih srednjeveških nadgrobnikov — stečkov. Zlasti zanimive so čudno prekrizane noge, katerih drža je na nekaterih pečatih skoraj nenaravna.

Nejasna upodobitev vojvode na pečatu iz leta 1599 (tip G) je zavedla Valvasorja, da je v svoji knjigi grbov upodobil v eni varianti novomeškega grba vojvodo, sedečega po turško s prekrizanimi nogami na rdeči blazini, položeni na zeleno travo,²¹ blazina pa je pri novomeškem grbu, objavljenem v Slavi vojvodine Kranjske, okrašena na eni strani s tremi sonci, na drugi pa s tremi polmeseci,²² kar so na omenjenem pečatu iz 1599 v resnici le stranski okraski na gotskem sedežu. Tudi Vrhovec je po Valvasorju podal zaradi tega v svoji Zgodovini Novega mesta popačen opis novomeškega grba.²³

OPISI PEČATOV

A. Pečat mesta iz prve polovice XV. stoletja.

Pečat je okrogel in ima premer 42 mm. Zunanji rob pečata je iz niza bise-rov, ki ga na zunanji in notranji strani spremljata tanki ravni črti. Med tem robom in obodom osrednjega kroga, v katerem je podoba vojvode, je v got-skih minuskulnih črkah napis:

☆ (stat?) ☆☆ ruedolfs ☆☆ wert ☆ secretum

Na začetku napisa na levi strani podobe je peterokraka zvezdica, med prvo in drugo besedo sta dve taki zvezdici, enako kot med drugo in tretjo, pred zadnjo besedo pa je ena sama, ker je izdelovalcu pečata začelo primanjkovati prostora, tako da so tudi črke zadnje besede bolj stisnjene kot pri prejšnjih. To se je zgodilo, ker je med prejšnjimi zvezdicami pušcal preveč prostora in ker je ime mesta delil na dve besedi.

A. Najstarejši znani ohranjeni pečat Novega mesta iz prve polovice XV. stoletja (na listini 1534, nov. 1. v Mestnem arhivu v Ljubljani).

V osrednjem delu pečata, ki ima malo hrapavo ozadje, je upodobljen vojvoda Rudolf IV. Ta sedi na preprostem sedežu, čigar stranici oz. nogi sta široki in kvadratasto šrafirani, videti pa je tudi nizka stranska naslona za roki. Vojvoda sedi na tem sedežu z malce nenaravno skriviljenimi nogami, od katerih je desna položena preko leve. V levi roki, ki se opira na bok, drži žezlo, ki je naslonjeno na zgornji del roke, končuje pa se z dvema okroglima okraškoma in kroglo na vrhu. V desni roki drži sorazmerno precej veliko državno jabolko v obliki krogle s križem na vrhu.

Podoba sega zgoraj z glavo in pokrivalom že v prostor z napisom in delno do roba pečata. Enako segata v prostor z napisom zgornji kraj žezla, polovica državnega jabolka, spodaj pa konica čevlja. Noša vojvode je precej enostavna. Sestavljena je iz kratke suknje, ki sega do sredine beder. Močnejše nabrani zgornji deli rokavov bi morda kazali na to, da je bilo oprsje obdano s kratkim oklepom, vendar pa to zaradi nejasnih odtisov ni dobro vidno. Videti je še ozek pas, ali pa je to morda spodnji konec oklepa. Pod suknjo ima vojvoda

tesno prilegajoče se dolge hlače, na nogah pa visoke čevlje, ki so ob straneh zgoraj konicasto zarezani, končujejo pa se v precej dolgo konico.

Glava s pokrivalom je na obeh ohranjenih primerkih zelo slabo vidna. Precej razločno je na enem videti, da je vojvoda upodobljen z brado, ki se končuje v dve konici, kar je značilno za začetek XV. stoletja. Pokrivalo je precej visoko in zgoraj zaokroženo, težko je reči, da bi bila to oblika avstrijskega vojvodskega klobuka. Na vsaki strani obraza visi izpod pokrivala šop kodrastih las.

Ta danes najstarejši znani pečat Novega mesta je ohranjen le v dveh primerkih. Eden je pritisnjen na listino od 1. novembra 1534, ki jo hrani Mestni arhiv v Ljubljani. Ker je bil ta pečat pritisnjen na listino iz papirja med dva lista, je bil močno sploščen, še posebno slabo sta ohranjena osrednja podoba in zunanji rob. Razen tega se je zaradi pečatenja na papir pečat v teku časa na posameznih mestih odkrušil, odkrušeni delčki pa so se izgubili. Drugi znani primer tega pečata je ohranjen na listini od 14. maja 1665, ki je razstavljena v Dolenjskem muzeju v Novem mestu. Pečat, ki je bil tu odtisnjen v leseno škatlico, skozi katero je speljana pod pečatom rumeno-črna svilena vrstica, je precej bolj ohranjen kot prvi. Žal pa je bil odtis narejen tako slabo, da je tudi tu podoba vojvode premalo jasna in plastična, napis pa sploh težko čitljiv. V tekstu listine se ta pečat označuje kot »mitter insigill«.

Pečat je bil torej v rabi sorazmerno zelo dolgo, skoraj dve stoletji in pol, in to kljub dejstvu, da je mesto imelo v XVI. in XVII. stoletju tudi druge pečate.

B. Pečat mesta iz druge polovice XV. stoletja

Pečat je okrogel in ima premer 43 mm. Zunanji rob pečata je debelejša črta, ki je na notranji strani okrašena z drobnim ornamentom. Notranje polje pečata omejuje krog iz niza biserov, ki pa se na levi strani pečata v višini prve črke e v besedi »ruedolfswerd« ne stikajo natančno. Med obema krogoma

B. Pečat Novega mesta iz druge polovice XV. stoletja (na list. 1562, maj 10. v Kapiteljskem arhivu Novega mesta, fasc. VI, št. 4).

C. Mestni pečat Novega mesta iz druge polovice XVI. stoletja (na list. 1648, junij 5. v Dolenjskem muzeju v Novem mestu).

je, začeni desno od vojvodove glave, v gotski minuskuli precej grobih črk napis:

sigillvm civitatis ruedolfswerd

Med posameznimi besedami napisa ni opaziti nobenih znamenj bodisi v obliki zvezd ali pik.

Osrednji del pečata zavzema podoba vojvode. Ta sedi na sedežu, podobnem klopi, ki ima spredaj, na vsaki strani nog, po dve drobni četverokraki zvezdi kot okrasek. Vojvoda je oblečen v enostavno nošo, sestavljeno iz sukne, ki sega do sredine beder in ki je opasana s širšim pasom, ter iz tesno prilegajočih se hlač. Čevlji so visoki in enostavne oblike, pač pa precej koničasti. Na glavi, ki sega tudi tu v prostor z napisom, ima visok polkrožen klobuk. V desni roki drži okroglo državno jabolko s precej velikim križem, v levi pa na dolgem, do tal segajočem drogu zastavico, ki se za hrbtom ob državnem jabolku končuje z dvema ostrima konicama.

Vsa podoba je izdelana precej grobo in primitivno, zlasti je to opaziti pri obdelavi nog in rok. Noge so prekržane v višini kolen tako, da je desna položena preko leve.

Ta pečat je ohranjen na več listinah, izdanih med leti 1562²⁴ in 1598. V tej zadnji se označuje v tekstu kot »mitter insigil«²⁵.

C. Mestni pečat iz druge polovice XVI. stoletja

Okrogel pečat ima premer 42 mm. Zunanji rob pečata je močnejša ornamentirana črta, osrednji krog s podobo pa omejuje tanjša okrašena črta. Med obema je na posebnem napisnem traku, ki se na obeh konceh zavito zaključuje, v majuskulnih črkah napis:

RVEDOL (FSWERT MIT) TER SIGIL 13(?)

Ker je ta pečat znan doslej le v enem izvodu, ki pa je zelo slabo odtisnjen preko papirja, je tekst napisa dvomljiv. Zlasti je nejasno, kaj pomenita številki 13 (ali 15?) na koncu napisa. Verjetno gre za del letnice nastanka tega pečata. Bolj kot 1513 bi kot leto nastanka bila verjetna kaka druga let-

nica iz druge polovice XVI. stoletja, na kar bi kazala izdelava tega pečata. Med besedami je kot okrask drobna štirilistnata roža, ki je na našem izvodu vidna pred besedo sigil.

V osrednjem krogu pečata je podoba vojvode. Ta sedi na enostavnem sedežu brez okraskov in naslona, le sedežna ploskev je precej ukrivljena. Vojvoda je tu upodobljen v oklepu, kar je precej jasno vidno. Oklep je na prsih in ramah iz cele pločevine, na rokah, bokih in nogah do kolen pa sestavljen iz obročev. Spodnji del nog ima kovinske ščitnike iz enega kosa. Oblikovno je ta upodobitev posneta po prvem pečatu iz XV. stoletja (tip A), zlasti glede drže prekrižanih nog, desne roke z državnim jabolkom, ki tudi tu sega do polovice v prostor z napisom, in leve roke, ki drži žezlo, skoraj čisto podobno onemu na tipu A. Glava in pokrivalo sta tudi na tem ohranjenem izvodu skoraj čisto sploščena, videti je le, da je bilo pokrivalo precej visoko, morda gre tu za krono z visokim okraskom iz pavovega perja.

Ta pečat je ohranjen, kot že rečeno, v enem samem doslej znanem izvodu, pritisnjem čez papir na listino od 5. junija 1648, ki sta jo sodnik in svet izdala za kovaški ceh v Novem mestu. Tudi ta pečat se v tekstu listine omenja kot »gemainer statt mitter sigill«. Listina je razstavljena v Dolenjskem muzeju v Novem mestu.

D. Manjši mestni pečat iz XVI. stoletja

Pri tem pečatu je zanimivo, da je danes znan v dveh variantah, ki pa se malenkostno razlikujeta:

a) Okrogel pečat s premerom 27 mm. Zunanji rob pečata je gladka črta, notranji pa je tanjši in se ob vrhu pečata kot napisni trak razcepi v dve konici. Napis v majuskulnih črkah se glasi:

SIGIL ☆ RVDOLFS ☆ BERT ☆

Med posameznimi deli napisa so drobne zvezdice. V sredini pečata je podoba vojvode, ki sedi na nizkem enostavnem sedežu. Noge so sorazmerno majhne

D. Manjši pečat Novega mesta iz začetka XVIII. stoletja (varianta b) (na list. 1718, avgust 9. v Mestnem arhivu v Ljubljani, Varia mag., fasc. 7, fol. 273).

E. Mestni pečat Novega mesta iz XVI. stoletja (na list. 1696, sept. 11. v Arhivu Slovenije, Cehalia A XI, Klobučarski ceh v Novem mestu).

in prekrizane na precej nenavaden način. Oblečen je v enostavno suknjo ter opasan s širokim pasom. V desni roki drži državno jabolko z velikim križem, v levi pa zastavico na drogu, ki se za vojvodovim hrbtom ob državnem jabolku odrezano končuje. Na glavi ima jasno viden polkrožen klobuk z zavitim robom. Vsa podoba je precej grobo in primitivno izdelana.

Ta varianta je ohranjena na številnih aktih in dopisih Novega mesta, izdanih med leti 1574 in 1695.²⁶

b) Druga varianta tega pečata se od zgornje razlikuje le po tem, da je ta v premeru za 1—2 mm večji, drog z zastavo se pri tej varianti končuje spodaj s kroglo, zastava pa za hrbtom vojvode ob državnem jabolku v zaviti konici in ne ravno kot pri prvi. Sicer pa so črke in celotna izdelava precej natančna kopija prve variante.

Ta druga varianta je ohranjena tudi na številnih aktih in dopisih iz let 1702—1733.²⁷

E. Mestni pečat iz XVI. stoletja (1575?)

Okrogli pečat ima premer 55 mm in je med vsemi novomeškimi doslej znanimi pečati največji. Na zunanjem robu ga omejuje okrašena močnejša profilirana črta. Ob njej je skoraj ob celotnem pečatu speljan napisni trak, katerega konca prehajata v zvitke ob zgornjem delu prestola. Na napisnem traku je v lepo oblikovanih majuskulnih črkah napis:

STATT · RVDOLFSWERT · MITTER · SIGIL · ANNO · 12 (?) · 75

Ker je ta pečat doslej znan le v enem izvodu in je zlasti zadnji del napisa slabo odtisnjen, ni mogoče z gotovostjo reči, katera letnica je tu zapisana. Pri branju na tem izvodu je videti kot 1275, ki pa ne bi imela pravega pomena. Mogoče gre za kako okrajšavo, potem bi zadnji dobro vidni številki lahko pomenili letnico 1575, ki bi tudi po zunanjem videzu pečata ustrezala letu nastanka. Med posameznimi besedami so dobro vidne pike, postavljene v sredini višine črk.

Ves osrednji del pečatne ploskve zavzema širok prestol, ki se zgoraj končuje s polkrožnim baldahinom, ki je zgoraj okrašen in sega s konico do roba pečata. Ob spodnjem robu je baldahin okrašen z resastimi okraski, ki so dobro vidni, za njim ob straneh pa se v treh gubah spušča do tal pokrivalo iz blaga, ki daje prestolu z baldahinom videz odprtega šotora.

Na tem prestolu sedi vojvoda, tu upodobljen kot kralj ali cesar, ki drži v desni roki državno jabolko, v levi pa žezlo. Oblačilo je tu precej podrobno upodobljeno. Na glavi ima visok klobuk s širokimi navzgor zavihanimi krajci in okrasjem okoli njih. Vojvoda ima dolge, do ramen segajoče lase in koničasto brado. Okrog vratu ima širok ovratnik, ki je spredaj spet. Preko ramen ima široko pokrivalo, ki mu sega do zapestij in je spredaj speto z veliko zaponko, ob robu pa bogato okrašeno, verjetno s krznom. Pod tem pokrivalom je videti spodnji del prsnega oklepa, ki je brez okraskov in ima dvignjen rob sredi prsi, spodaj pa prehaja v koničast zaključek z dvojnimi robom. Pod oklepom je videti široko nabrano suknjo ali hlače, ki segajo do kolen. Spodnji del nog od malo nad kolena do gležnjev je zaščiten z nožnim oklepom, ki je spredaj koničast, zgoraj pa okrašen z dvojnimi robom. Sedež, na katerem sedi vojvoda oziroma vladar, je malo viden le ob straneh. Da bi se izpolnila precej velika prazna ploskev okoli vojvode, sta na vsaki strani glave upodobljena po en vitičast okras in šesterokraka zvezda, spodaj ob nogah pa po ena peterokraka zvezda. Ves prestol stoji na dobro vidnem profiliranem podnožju.

Ta najlepši od novomeških mestnih pečatov je danes ohranjen le v enem izvodu, ki je obešen na modrem in rdečem svilenem traku, verjetno v barvah novomeške mestne zastave, posnetih po barvah v mestnem grbu, na listini od 11. septembra 1696, s katero je novomeški mestni svet potrdil privilegije klobučarskega ceha v Novem mestu. Pečat je bil prvotno v leseni škatlici s pokrovom, ki pa je danes izgubljena. Listino hrani Arhiv Slovenije v fasciklu Klobučarski ceh v Novem mestu.

F. Mestni pečat iz XVIII. stoletja

Okrogli pečat ima premer 40 mm. Zunanji rob je močnejše okrašena črta. Tik ob njem je na ploskem napisnem traku, ki se zgoraj na vsaki strani končuje z zavitim okraskom, v majuskulnih črkah napis:

STATT • RVDOLPHSWERTH

Ker je napis kratek, so črke zaradi enakomerne razporeditve precej oddaljene druga od druge. Črke in napisni trak so v sorazmerju z velikostjo pečata zelo majhni.

Ves osrednji del pečatne ploskve zavzema nekaj visok portal, pod katerim stoji prestol z visokim naslonjalom, ki je lepo okrašen. Od vrha portala, ki je zgoraj okrašen s kupolo, okrašeno v sredini s cvetlico, se na vsako stran širi naguban baldahin iz blaga, ki je ob napisnem traku povezan v zavito gubo, od koder se potem spušča proti tlu. Na tem prestolu sedi vojvoda, tukaj upodobljen že izrazito kot kralj ali cesar. Na glavi ima trirogljato krono s križem na vrhu. Oblečen je v dolgo, do tal segajoče oblačilo in odet v širok plašč. V desni roki drži dolgo žezlo, v levi pa državno jabolko.

Ta pečat je ohranjen na več pogodbah, ki jih je Novo mesto sklenilo med leti 1742 in 1784,²⁸ žal pa noben izvod ni prav dobro in jasno odtisnjen.

F. Mestni pečat Novega mesta iz XVIII. stoletja
(na list. 1784, marec 16. v Mestnem arhivu v No-
vem mestu, fasc. Usnjarski ceh).

G. Pečat novomeškega sodnika in sveta iz 1599

Okrogli pečat ima premer 23 mm. Na napisnem traku, ki se vije ob robu pečata in se zgoraj koničasto zaključi, je v majuskulnih črkah močno okrajšan napis:

N RIC(HTER) V(ND) RA(TT) D(ER) ST(ATT) RVEDOLFSWERD
M(ITTER?) S(IGIL?) 1599

To je edini novomeški pečat z dobro čitljivo letnico, ki priča o letu njegovega nastanka. Okraski med posameznimi kraticami imajo obliko veje kot narobe obrnjena črka y. Napisni trak je ozek in črke so zaradi slabih odtisov le redko dobro čitljive, tako da je bilo mogoče ves tekst napisa rekonstruirati le s podrobnim pregledom in primerjavo večjega števila odtisov.

G. Pečat sodnika in sveta v Novem mestu iz leta
1599 (na list. 1652, marec 5. v Mestnem arhivu v
Ljubljani, Varia mag., fasc. 7, fol. 43').

Osrednji del pečata zavzema podoba vojvode. Ta sedi na lepem sedežu, okrašenem z značilnimi gotskimi okraski ob straneh in nizkim stranskim naslonom. Na sprednji strani spodaj je videti velik izrez v obliki loka. Obleka vojvode je do sredine beder segajoča kratka sukinja z nabori in ozkim pasom, ob ramah pa je okroglo napihnjena. Spodnji del telesa je oblečen v tesno prilagajoče se hlače. Obuvalo ni dobro vidno. Zanimivo je tudi tu čudno zverženje prekrižanih nog, ki sta s prsti obrnjeni druga proti drugi. Vojvoda ima na glavi trirogeljno pokrivalo, ki je tu podobno t. i. avstrijskemu vojvodskemu klobuku. Na glavi so vidni dolgi, stran štrleči ravni lasje, ki segajo do ramen. Okrog vratu je viden ozek ovrtnik ali morda neke vrste ogrlica. V desni roki drži vojvoda državno jabolko s sorazmerno velikim križem, v levi pa po strani drog z ozko zastavo, ki izza njegove glave pada proti desni roki.

Ta pečat je ohranjen na mnogih aktih in dopisih novomeškega sodnika in sveta iz let 1601 do 1658.²⁹ Ker se po tem letu ni več uporabljal, bi lahko domnevali, da je bil uničen v velikem požaru leta 1664, ko so zgorele tudi vse starejše mestne listine.³⁰

H. Pečat sodnika in sveta iz srede XVII. stoletja

Manjši okrogel pečat meri v premeru le 22 mm. Na zunanem robu ga omejuje precej debela in močno okrašena črta. Tik ob njej na notranji strani se vije napisni trak, ki je v sorazmerju z velikostjo pečata precej ozek. Malo pod vrhom pečata se na vsaki strani zavito končuje. Na njem je v zelo majhnih majuskulnih črkah napis:

N · RICHTER · V(ND) · RATT · DER · STATT · RVDOLFSWERTT

Med posameznimi besedami so v sredini drobne pike kot ločila. Tudi pri tem pečatu, ki je ohranjen le v odtisih čez papir, je zaradi drobnih črk bilo možno rekonstruirati napis le iz več odtisov.

H. Pečat sodnika in sveta v Novem mestu iz srede XVII. stoletja (na list. 1662, nov. 18. v Arhivu Slovenije, Viced. arh., fasc. 134).

I. Pečat zdravstvenih skrbnikov v Novem mestu iz prve polovice XVII. stoletja (na list. 1646, okt. 4. v Mestnem arhivu v Ljubljani, Varia mag., fasc. 6, fol. 423').

Sredi pečata je podoba vojvode oziroma vladarja na prestolu. Prestol ima lepo okrašeno hrbtno naslonjalo, ki sega do glave, s stranskimi okraski pa tudi čez. Vladar ima na glavi visoko krono s križem na vrhu. Na vsaki strani tega križa sta na nekaterih odtisih vidni po dve drobni številki. Zadnji dve se na nekaterih odtisih bereta kot 75, kar bi morda dalo letnico 1575 kot pri pečatu E. Ta letnica pa ne pomeni leta nastanka tega pečata, ampak je verjetno bila dana v ta pečat po vzoru starejšega pečata tipa E. Težko bi verjeli, da je bil ta pečat izdelan 1575, ne more pa pomeniti letnice 1675, ker je bil 1662 že v rabi.

Vladar je tu upodobljen z dolgimi nakodranimi lasmi in precej dolgo, spodaj zaokroženo brado. Preko ramen ima ogrinjalo, ki mu sega do konca rok. Pod njim je videti prsni oklep. Spodnji del telesa je v široko nabrani suknji ali hlačah — ta podrobnost na odtisih ni dobro vidna. Hlače ali suknja segajo do kolen, spodnji del nog je v nogavicah ali pa v škornjih; tudi ta podrobnost ni jasna. V desni roki drži državno jabolko, v levi pa okrašeno žezlo. Noge počivajo na posebnem podstavku.

Ta pečat je ohranjen v mnogih odtisih na raznih aktih in dopisih Novega mesta, ki so jih izdali sodnik in svet med leti 1662 in 1788.³¹

I. Pečat novomeških zdravstvenih skrbnikov iz XVII. stoletja

Okrogel pečat meri v premeru 23 mm. Med obema drobnima krožnicama se zgoraj že malo levo od sredine začenja napis v majuskulnih črkah:

RVDOLFSWERT • PROVISORES • SANITATIS ☆ 16..

Med posameznimi besedami so v sredini pike kot ločila, le pred letnico je drobna peterokraka zvezda. Ker je ta pečat doslej znan le v enem odtisu, ki je precej slab, ni bilo možno ugotoviti cele letnice, ki tu zagotovo pomeni letnico nastanka pečata. Ta je torej nastal enkrat med leti 1600 in 1646, ko je ohranjen ta edini odtis.

Osrednji del pečatne ploskve zavzema tudi tu podoba vojvode na prestolu. Prestol ima zadaj visok, lepo okrašen naslon, ob strani pa močno narazen štrleča naslona za roke. Na njem sedi vojvoda s široko razprtimi nogami, ki so spodaj prekrižane druga preko druge. V desni roki drži državno jabolko z zelo velikim križem, v levi pa lepo ornamentirano žezlo z večjim nastavkom in ročajem. Oblečen je v tesno prilegajoče se oblačilo z dolgimi rokavi. Vidne so kratke, močno nabrane hlače, ki segajo le do zgornjega dela beder. Na glavi ima precej visoko, zgoraj potlačeno pokrivalo, morda krono. Podoba je izdelana dokaj spretno, vsa zasnova kaže močno težnjo po simetričnem oblikovanju.

Ta pečat je danes znan le po enem odtisu na listini od 4. oktobra 1646³², ki pa so jo izdali sodni upravitelj in svet v Novem mestu in ne zdravstveni skrbniki.

O p o m b e

Uporabljene kratice pomenijo:

AS = Arhiv Slovenije v Ljubljani

KANM = Kapiteljski arhiv Novo mesto, danes v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

LMS = Letopis Matice Slovenske

MALj = Mestni arhiv v Ljubljani

MHVK = Mittheilungen des histor. Vereins für Krain

¹ W. Ewald, *Siegelkunde*, 1914, str. 212.

² P. Hitzinger, *Zur Geschichte von Neustadt oder Rudolfswerd*, MHVK XIV (1859), str. 5; A. Kraus, *Urkunden des Collegiatscapitls in Rudolfswerth*, MHVK XX (1865), str. 84; I. Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1890*, str. 11.

³ Felix Hauptmann, *Wappenkunde*, 1914, str. 42, 57.

⁴ Vrhovec, n. d., dodatek I.

⁵ Hauptmann, n. d., str. 42.

⁶ MHVK XIX (1864), str. 56, LMS 1874, str. 82.

⁷ Za Lož: MHVK IX (1854), str. 45; Krško: Dimitz, *Geschichte Krains*, I, str. 311.

⁸ M. Kos, *Pečat in grb mesta Ljubljane*, *Zbornik za umet. zgodovino XIX* (1943), str. 40.

⁹ Listina 1400, maj 1. v KANM, fasc. III/2.

¹⁰ Listine: 1436, november 30. v KANM, fasc. I/10; 1457 s. d. v KANM, fasc. III/13; 1472, maj 1., objavil R. Klemenčič v Programu k. k. Obergymnasiums zu Rudolfswert za 1868, str. 8; 1481, julij 11. v KANM, fasc. IV/2; reg. MHVK XXI (1866), str. 7—8; 1485, avgust 28. v KANM, fasc. IV/4, reg. MHVK XXI (1866), str. 8. — 1487, maj 20. v KANM, fasc. V/26, reg. MHVK XXI (1866), str. 7; 1488, junij 19. v KANM, fasc. VII/1, reg. MHVK XX (1865), str. 39; 1490, maj 2. v KANM, fasc. IV/5, reg. MHVK XXI (1866), str. 8; 1491, december 16. v KANM, fasc. V/27; 1497, februar 14., reg. MHVK XX (1865), str. 40.

¹¹ E. Melly, *Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters*, Wien 1846, str. 157.

¹² Listina 1598, marec 26. v KANM, fasc. III/25.

¹³ Valvasor, *Ehre*, XV, str. 340.

¹⁴ Vrhovec, n. d., str. 51.

¹⁵ Listina 1442, avgust 3. v Gradivu za zgodovino Ljubljane, III. zv., št. 55.

¹⁶ Listina 1534, november 1. v MALj.

¹⁷ Ströhl, *Städtewappen*, str. 39.

¹⁸ M. Kos, n. d., str. 47.

¹⁹ Karl v. Sava, *Die Siegel der österr. Regenten*, Wien 1869, str. 115—116.

²⁰ ravno tam, str. 154—155, 158; G. Seyler, *Geschichte der Siegel*, Leipzig 1859, str. 206.

²¹ Valvasor, *Opus insignium armorumque...*, fol. 19, rokopis v Sveučilišni knjižnici v Zagrebu, sign. MR 160.

²² Valvasor, *Ehre*, IX, str. 121.

²³ Vrhovec, n. d., str. 11—12.

²⁴ Listina 1562, maj 10. v KANM, fasc. VI/4.

²⁵ Listina 1598, marec 26. v KANM, fasc. III/25, reg. v MHVK XX (1865), str. 84.

²⁶ Prvič na listini 1574, februar 8. v AS, Viced. arh., fasc. 133; zadnjič na listini 1695, november 16., ravno tam, fasc. 134.

²⁷ Prvič na listini 1702, november 15., zadnjič na listini 1733, junij 7. v AS, Viced. arh., fasc. 134.

²⁸ Prvič na listini 1742, december 28. v AS, Viced. arh., fasc. 133, zadnjič na listini 1784, marec 16. v Mestnem arhivu v Novem mestu. Cehi, fasc. Ušnjarski ceh.

²⁹ Prvič na listini 1601, januar 5., zadnjič na listini 1658 november 15. v AS, viced. arh., fasc. 134.

³⁰ J. Jarc, Novomeški mestni arhiv, Kronika slovenskih mest, IV (1937), str. 82.

³¹ Prvič na listini 1662, november 18. v AS, Viced. arh., fasc. 134, zadnjič na listini 1788, maj 29. v Mestnem arhivu v Novem mestu, fasc. Kresija 1788.

³² Listina 1646, oktober 4. v MALj, Varia magistratica, fasc. 6, fol. 423.

DIE ÄLTEREN STADTSIEGEL UND DAS WAPPEN VON NOVO MESTO

Zusammenfassung

Der Verfasser gibt in der vorliegenden Abhandlung zuerst allgemeine Angaben über die neun erhaltenen Stadtsiegel von Novo mesto, gegründet im Jahre 1365 von dem österreichischen Herzog Rudolf IV. mit dem Namen »Rudolfswerde«. Mit dem Bilde des Gründers auf den Siegeln stellen diese auch im breiteren Rahmen eine Seltenheit dar. Die früheste Nachricht über eine Besiegelung mit dem Stadtsiegel ist uns erst aus dem Jahre 1400 erhalten, doch das darin erwähnte Siegel, wie auch alle in den Urkunden des XV. Jahrh. noch erwähnten Stadtsiegel sind heute verloren. Das älteste bekannte Stadtsiegel ist erst aus dem Jahre 1534. Im weiteren werden besprochen: die Bezeichnungen »secretum« bzw. »mitter sigil« in den Aufschriften und in den Urkundentexten, das Wappen von Novo mesto in Valvasors Ehre des Herzogtums Krain, die angebliche Verleihung des Rechtes mit dem roten Wachs zu siegeln durch König Friedrich IV. im Jahre 1442, die Form, Grösse, Schrift, Sprache, Jahreszahlen, Bezeichnungen und die Figuren des Herzogs auf diesen Siegeln. Anschliessend werden die fünf Stadtsiegel, zwei Siegel des Richters und des Rates sowie ein Siegel der städtischen provisosores sanitatis genauer beschrieben.

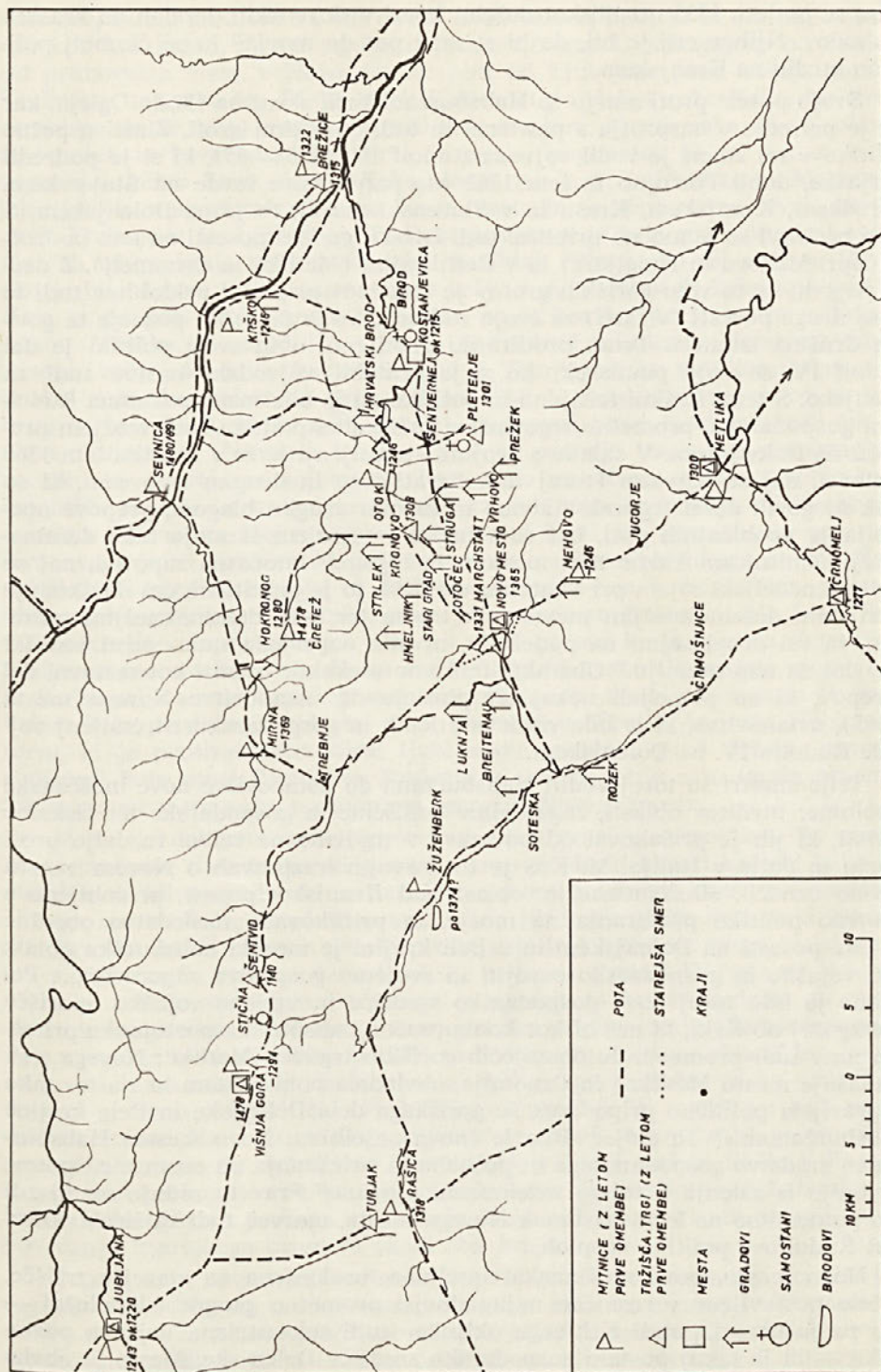
TRGOVSKO PROMETNI POLOŽAJ NOVEGA MESTA

(od ustanovitve do konca 16. stoletja)

Okoli srede 14. stoletja je slovenske dežele zajel hitrejši razvoj trgovine in so se gospodarsko prometno že tesno povezovale s sosednjimi področji v Italiji, z nemškimi pokrajinami na severu in s hrvatsko ogrskimi na vzhodu. S tem razvojem je v veliki meri povezovati tudi ustanovitev Novega mesta.

Dolenjska in še posebej pokrajina ob Krki se je do tedaj že sorazmerno močno vključila v prometno mrežo, ki je iz hrvatskih in ogrskih dežel usmerjala trgovino prek slovenskega ozemlja k primorskim mestom ob zgornjem Jadranu in dalje v Italijo. Pomikanje politične in nato tudi cerkvene meje Kranjske s spodnje Krke na Gorjance in v Belo krajino od 12. stoletja dalje, močno poseljeno ozemlje, razdeljeno med zemljiška posestva pomembnih plemiških in cerkvenih lastnikov, številni gradovi in dvorci ter samostani so dali trdne politične in gospodarske pogoje za razvoj trgovine in prometne smeri od vzhoda proti zahodu in obratno.¹ Posebej je ob tej poti omeniti obsežno zemljiško posest samostana v Stični, kar je za pomen prometne smeri že zgodaj važno, a važno tudi za sam nastanek Novega mesta.² Ob njej so si ustvarjali posest tudi ljubljanski meščani, nedvomno zainteresirani na tej poti.³ Že mnogo pred ustanovitvijo Novega mesta so tod nastajala tržišča in tržne ter mestne naselbine. Take so bile Kostanjevica⁴, Otok (Gutenwerde)⁵, Kronovo⁶, Šentvid pri Stični⁷ in Višnja gora⁸ ter na to smer vezani Črnomelj⁹ in Metlika (Novi trg v Metliki)¹⁰ ter Mokronog¹¹ in Pleterje. Tudi na kraju poznejšega Novega mesta je bila naselbina, imenovana Marchstatt¹², kjer se je trgovalo. Prav tako so bile ob tej smeri v istem času že številne mitnice: v Kostanjevici, na Otoku, v Mehovem¹³, Višnji gori¹⁴, Rašici¹⁵, Mirni¹⁶, verjetno tudi v Žužemberku¹⁷ ter v Črnomlju in Metliki. Samostani na Dolenjskem so si na poti proti morju že zgodaj znali pridobiti razne mitninske in druge ugodnosti na mitnicah in v mestih.¹⁸ V zvezi s prometom je bilo prav tako pred ustanovitvijo Novega mesta na tem prostoru na Krki več brodov; nad poznejšim Novim mestom je bil brod pri vasici Brod v šmihelski fani kot prehod iz trebanjske smeri proti Beli krajini¹⁹ in zelo verjetno tudi že brod čez reko v Žužemberku, pod njim pa brod pri Hrvaškem brodu²⁰ in vsekakor tudi pri Otoku²¹ in pri Brodu niže Kostanjevice.

Trgovina po najvažnejši prometni smeri Dolenjske in ogrskih in hrvaških dežel proti Jadranskemu morju je bila torej že pred nastankom Novega mesta precej živahna in v tem stoletju, tako sodimo, v neprestanem porastu. Prav okoli srede 14. stoletja zaznamujemo namreč zaradi vrste pospeševalnih okolnosti povečan razvoj trgovine na slovenskih tleh nasploh in proti morju še posebej.²² Ob istem času pa sledimo tudi intenzivni dejavnosti Habsburžanov,

ki so se po letu 1335 utrdili kot deželni knezi v slovenskih deželah do kraških prehodov. Njihov cilj je bil, da bi si utrli pot do morja²³ in se čimbolj politično utrdili na Kranjskem.

Svojo posest proti morju so Habsburžani širili zlasti na škodo Ogleja, kar jih je privedlo v nasprotja s patriarhi in tudi goriškimi grofi. Zlasti uspešno politiko v tej smeri je vodil vojvoda Rudolf IV. (1358—65), ki si je podredil Turjaške, dobil Postojno in leta 1362 vse patriarhove fevde na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Krasu in v Slovenski marki, to je na Dolenjskem. S temi posestvi se je močno približal tudi istrsko goriški posesti na tem področju (npr. Mehovo in Hmeljnik) in v Beli krajini (Metlika in Črnomelj). Z dedno pogodbo s to vejo goriških grofov je leta 1364 pripravil pridobitev tudi te in še druge posesti (v Istri) za svojo rodbino, ko je deset let pozneje ta goriška družina izumrla. Temu prodiranju proti morju in svoji politiki je dal Rudolf IV. še večji poudarek, ko si je pridobil vojvodski naslov tudi za Kranjsko. S temi širšimi težnjami in politiko pa je bila tesno povezana Rudolfova gospodarska, prometno trgovinska in fiskalna politika tudi v ožjem prostoru na Dolenjskem. V skladu s svojimi stremljenji je že v začetku leta 1360 zahteval, naj se ogrskim (torej tudi hrvatskim) in drugim trgovcem, ki so prek njegovih dežel trgovali z živino in raznim drugim blagom, prepove uporabljanje neobičajnih poti, ker se s takim ravnanjem škoduje tako deželno-knežjim mitnicam kakor tudi mestom in trgovom.²⁴ Istočasna zapoved, naj se odpravi nedeljski sejem pri Sentvidu v Marki, to je pri Stični, češ da škoduje kranjskim deželnoknežjim mestom in trgovom ter tudi deželnoknežjim mitnicam, in vsi drugi sejmi na podeželju, ni bila naperjena samo proti kmečki trgovini na tem ozemlju.²⁵ Oba akta moremo vsekakor oceniti kot sestavni del ukrepov, ki so pripeljali nekaj let pozneje do ustanovitve Novega mesta (1365), ustanovitve, ki je bila višek političnih in gospodarskih stremljenj vojvode Rudolfa IV. na Dolenjskem.

Trije smotri so torej vodili Habsburžana do ustanovitve nove meščanske naselbine: utrditev oblasti, zagotovitev dediščine in gospodarske ter fiskalne koristi, ki jih je pričakoval od povezave v trgovino na velike razdalje proti morju in dalje v Italijo. M. Kos je to v svojih razpravah o Novem mestu sijajno označil. »Deželnoknežjo oblast nad Kranjsko, posest, pridobljeno s smotrno politiko prodiranja na morje, in pričakovano nasledstvo obsežne goriške posesti na Dolenjskem in v Beli krajini je morala habsburška oblast tudi vojaško in gospodarsko osvojiti in svojemu gospostvu zagotoviti... Potrebno je bilo torej novo gospodarsko središče in utrjeno vojaško oporišče više zgoraj ob Krki, ki naj bi kot konkurenčna habsburška postojanka pritegnila nase tudi promet iz že obstoječih goriških trgov v Metliki: Novega trga (današnje mesto Metlika) in Črnomlja, obvladala pota od tam in tja ter tako pripravljala politično pripadnost še goriškega dela Dolenjske in Bele krajine Habsburžanom.«²⁶ In dalje: »Bila je (nova naselbina: Novo mesto) Habsburžanom sredstvo gospodarskega in političnega prodiranja ob enem med potov, ki vodijo iz zaledja k toliko zaželenemu morju.«²⁷ Prav to zadnje se mi zdi zelo pomembno ne le za nastanek Novega mesta, marveč tudi za širokopoteznost Rudolfove politike nasploh.

Novo mesto, nova meščanska naselbina, naslonjena na starejše tržišče, je bilo postavljeno v resnično najugodnejši prometno geografski položaj — bilo pa je hkrati, sredi Krkinega okljuka, tudi zelo utrjena vojaška postojanka — in je takoj postalo gospodarsko središče Dolenjske. Mesto je obvla-

dalo in postalo središče na eni strani dveh važnih poti, ki bi jih lahko označili kot dva kraka glavne trgovsko prometne smeri, prihajajoče od zahoda, od primorskih mest, v Novo mesto: poti od Ljubljane prek Višnje gore in Trebnjega ter poti čez Bloke, prek Rašice in po dolini reke Krke. Na drugi strani pa sta se tedaj v mestu strnili tudi dve poti, ki sta prihajali od vzhoda, iz ogrskih in hrvaških dežel. Prva in poslej poglavitna se je, potem ko je zapustila dolino Save, držala Krke, druga pa je prek Metlike in Mehovega, kjer je bila stara mitnica, šla na Novo mesto in se neposredno vezala na pot prek Trebnjega in Ljubljane. Tudi ta povezava je bila med drugimi važen člen za izbiro kraja novi meščanski naselbini. Promet po tej poti na Hrvaško je bil namreč v tem času mnogo večji in pomembnejši kakor po poti ob Krki in po poti prek Črnomlja, čeprav se ta kot trg preje javlja v listinah kakor Metlika. Že sredi 13. stoletja je namreč mitnica v Mehovem imela mnogo večje dohodke kakor mitnici v Višnji gori in na Otoku skupaj in enake dohodke kakor na primer Kamnik.²⁸ V zvezi s to povezavo so tudi brod iz vasi Brod, ki se začne poslej imenovati Stari brod, prenesli tik ob Novem mestu k »Novemu brodu«, kjer je pozneje, vsekakor najpozneje v začetku 16. stoletja, zrasel most.²⁹ Toda nova naselbina je bila v veliki meri izhodišče tudi še za druga pota. Tako za pot prek Kronovega ali Trebnjega oziroma Mirne na Mokronog in dalje proti Savi pri Sevnici, za pot prek Kronovega proti Krškem in tudi za pot, ki je šla od velikega kolena Krke pri Soteski proti Črnomlju in dalje na Hrvaško³⁰ in kvarnerskim pristaniščem, sprva predvsem na Reko, pozneje pa tudi na Bakar in celo Senj. Pota v Belo krajino so pridobila na pomenu zlasti potem, ko je porasla vloga Reke tudi v prometu s Kranjsko in ko sta Metlika in Črnomelj postala mesti. Obe ti dve smeri sta morali pritegovati tudi promet od Ljubljane sem in obratno, kakor kaže pritožba Ljubljane proti glavarju v Metliki Andreju Hohenwarterju, ki je protizakonito klical ljubljanske meščane pred deželno ograjno sodišče.³¹ Pota proti Ribnici in Kočevju v tem obdobju niso igrala omembe vredne vloge v trgovsko prometnem omrežju Novega mesta.

Mestu je dal ustanovitelj precej obsežne pravice in postave. Za nas so zlasti zanimive tiste točke, ki govore o trgovini in ki hkrati kažejo, kako pomemben je bil gospodarski in fiskalni moment deželnega kneza pri nastanku Novega mesta. Poleg splošnih pravic, ki so jih imela glede trgovanja vsa mesta (pravica letnih sejmov, prosto prodajanje in kupovanje vsega blaga v mestu v mirnem in vojnem času itd.), je vojvoda Rudolf IV. ukazal Novemu mestu v korist, naj gre vsa trgovina iz ogrskih in hrvaških dežel na morje skozi novo naselbino; dal mu je torej pravico prisilne ceste (Strassenzwang). Poleg tega je novi naselbini podelil tudi tako imenovano skladiščno pravo (»...vnd auch niderleg darinen sein soll«.), po katerem so se morali vsi trgovci v mestu ustaviti, dati svoje blago v prodajo in morda ga tudi uskladiščiti. Novomeščani so za svojo trgovino, za svoje trgovsko blago, dobili še oprostitev mitnin na mitnicah v Kostanjevici, Višnji gori in Rašici.³² Pozneje so pokazali zanimanje tudi za mitnici v Čretežu (Reutenberg) in Zužemberku, kakor kaže njihova prošnja na cesarja Maksimilijana,³³ ki sta nastali zaradi povečanja trgovskega prometa skozi oba kraja.

Čeprav nam razpoložljivi viri ne dopuščajo, da bi količinsko določali obseg trgovine v Novem mestu, moremo vendar reči, da je moral biti promet v novi naselbini že kmalu precej obsežen. Z njim je morda povezovati novo in neobičajno mitnino, ki jo je začel pobirati pri Mirni (Nydeck) Koloman Svi-

benjski proti deželnoknežjim interesom in tudi proti koristim mest na Kranjskem. Na pritožbo ljubljanskih meščanov je vojvoda Leopold leta 1369 zapovedal, naj se nova mitnina odpravi in ostane pri stari.³⁴ Vsekakor je promet iz ogrskih in hrvaških dežel proti primorskim mestom v Tržaškem zalivu in obratno močno porasel. Že od prvega desetletja po ustanovitvi Novega mesta dalje se namreč v primorskih mestih od Trsta³⁸ prek Kopra³⁵ in Izole³⁶ do Pirana³⁷ začno pojavljati ljudje iz Zagreba (Sagabria, Ysagabria, Xagabria), pod čemer je seveda razumeti ne samo mesta, marveč bolj ali manj obsežno področje okoli njega, in Ogrske (Ongaria, Ungaria, Vngaria, Hungaria, Hongaria), torej tudi Hrvaške nasploh, in se začeli v njih tudi naseljevati. Tu so bili prebivalci in postajali meščani ter so se na razne načine vključevali v novo okolje. O tem vemo nekoliko več za Piran. Stopali so v službe piranskih trgovcev in plemičev, prevzemali od meščanov tudi za dobo petih let v obdelovanje posamezne vinograde ali polja, kupovali (in prodajali) tam zemljiško posest ter hiše in se ukvarjali z obrtjo. Bili so tudi trgovci in so sklepali trgovske družbe (societas fraterna), postajali so lastniki ladij (bark, gondol), dajali so in najemali kredite. V Piranu so se poročali, postajali priče pri raznih pravnih aktih, umirali tam in zapuščali del svojega premoženja tudi cerkvam. Njihovo število je bilo, sodeč po podatkih v Piranu, precejšnje in se je javljalo daleč tja proti koncu 15. stoletja.^{38a} Ne pretiravamo, če trdimo, da je veliko večino vseh teh doseljencev v primorska mesta pritegnila pot čez Novo mesto in trgovina ter promet, ki sta se razvijala po njej iz hrvaških dežel proti morju. O tem pričajo posamezni doslej znani podatki o prebivalcih iz »Ogrske« tudi v mestih ob tej poti. Tak je bil na primer Nikolaj, prebivalec Višnje gore, v prvi polovici 15. stoletja.³⁹ Prav tako pa moremo domnevati, da je precejšen del ljudi, ki se pod istimi oznakami, kakor smo jih navedli zgoraj, javljajo od konca 14. stoletja tudi v mestih onkraj Jadranskega morja v Markah,⁴⁰ šel po poti preko Novega mesta in primorskih mest v Slovenski Istri. Vsi ti podatki nedvoumno kažejo, kolikšen trgovsko prometni pomen je imela pot prek Novega mesta v smeri proti morju in dalje v Italijo že kmalu po ustanovitvi naselbine, hkrati pa seveda tudi, v kakšni meri se je prisilna pot v resnici izvajala.

V trgovino med ogrskimi in hrvaškimi deželami ter primorskimi oziroma italijanskimi mesti so že proti koncu 15. stoletja posegle tudi razne ogrske in italijanske trgovske družbe, ki so trgovale zlasti z živino, kožami, kožuhovino in raznim drugim blagom ter so razpolagale z velikimi kapitali.⁴¹ S kožuhovino so v tej smeri doslej trgovali zlasti ljubljanski trgovci, ki so imeli za to trgovino posebne pravice; leta 1513 jih je cesar Maksimilijan ponovno potrdil. Obenem pa je zapovedal, naj tuji trgovci, med katerimi so izrecno omenjeni Italijani in Ogri, ne hodijo mimo Ljubljane po kožuhovino na Hrvaško oziroma naj z njo ne trgujejo mimo tega mesta, marveč jo morajo kupovati v njem, kakor je bilo dotlej v navadi.⁴²

Zaradi važnosti te poti in trgovine po njej tudi za svoje dohodke je deželni knez kranjskemu vicedomu še posebej naložil dolžnost, da je pazil na pota, ki so šla v Italijo, in zvezam s Hrvatsko in Ogrsko. Tako je moral v skrbi za neovirani promet z živino, ki so jo v velikih množinah gnali zlasti iz Ogrske v primorska mesta, vicedom paziti na to, da so ostali »gmajnski« pašniki v okolici Ljubljane neokrnjeni.⁴³ O pomembnosti trgovinsko prometne vloge Novega mesta govori med drugim tudi to, da si je samostan v Stični, vsekakor eden važnih činiteljev na Dolenjskem v gospodarstvu in v trgovini še posebej,

pri nadvojvodi Frideriku leta 1437 izprosil oprostitev vseh mitninskih pristojbin v mestu.⁴⁴ Pozneje si je pri istem knezu pridobil podobne pravice v Novem mestu tudi samostan v Pleterjih za olje, fige in vse druge postne jedi.⁴⁵

Trgovsko blago, s katerim so trgovali skozi Novo mesto, se po svojem sestavu ni ločilo od tistega, ki je bilo na splošno predmet trgovanja v slovenskih deželah v vsem obravnavanem obdobju. Vendar so v prometu proti morju močno prevladovali živina (govedo, zlasti voli, svinje, konji), žito, kože (goveje, konjske in ovčje), in kožuhovina ter krzneni izdelki, tudi žito in vino. Poleg tega so v isto smer šli še med in vosek, razna živila (sir, mast, slanina), platno in običajno sukno, lesni izdelki, vrvi in drugo, v 16. stoletju tudi baker in svinec. V nasprotni smeri pa je šlo zlasti blago iz Primorja in Italije, kot na primer sol, olje, južno sadje, razna špecerija in kramarsko blago, fino sukno, svila, dragocenosti, dalje razne začimbe, a iz zahodnoslovenskih območij tudi železo (surovo in kovano), jeklo, raznovrstni železni izdelki in drugo blago.⁴⁶ Govoriti o količinskem obsegu trgovine skozi Novo mesto je, kakor že rečeno, seveda nemogoče. Moremo le ugibati na podlagi poznejših posrednih podatkov. Po taki zelo približno napravljeni oceni bi mogli reči, da je poleg živine šlo ob koncu 15. in v prvih desetletjih 16. stoletja, to je v času viška novomeške stare trgovine, skozi mesto vsaj 15.000 tovorov blaga letno.⁴⁷

Kakšna in kolikšna je bila vloga Novega mesta in njegovih meščanov v tej trgovini, zlasti tisti na velike razdalje iz ogrskih in hrvatskih dežel proti Italiji, je prav tako ob sedanjih razpoložljivih virih malo težko presoditi. Nismo pa preveč oddaljeni od resnice, če trdimo, da se novomeški meščani, ki so sicer obvladali precej obširen lokalni trg, niso v večji meri mogli uveljaviti v trgovini na velike razdalje. Vsekakor o tem nimamo vesti. Pomanjkanja virov, ki bi govorili o tovrstni trgovini, pa ni vezati samo na uničenje gradiva, marveč tudi na to, da je bilo velikih trgovcev, trgovcev na velike razdalje, v Novem mestu malo. Kolikor so posegali v to trgovino — in o tem zopet ni dvomiti —, pa njihova dejavnost verjetno ni segala dosti izven smeri poglavitne novomeške prometne poti in ne prek meja, ki so jo postavljala hrvatska področja na eni in primorska mesta na drugi strani. Pri tem vsekakor ni imela majhne vloge konkurenca meščanov in trgovcev drugih kranjskih mest, ne samo Ljubljane, marveč tudi manjših, kakor nam kaže primer Višnje gore.⁴⁸ Prav tako pa je tudi na teh poteh v 15. stoletju porasla konkurenca tujih, nemških in zlasti italijanskih trgovcev, kakor smo deloma že videli.⁴⁹ Trgovci so bili v mestu vsekakor v precejšnji manjšini, in so obrtniki, zlasti tisti, ki so imeli še posebne koristi od trgovine, bili med meščani zastopani v večjem obsegu, kakor je bilo sicer običajno. Meščani so torej v veliki meri živeli od ugodnosti in vseh možnosti, ki sta jim jih dajala prisilna pot skozi mesto in pa skladiščno pravo, bodisi da so imeli posredovalno vlogo v trgovini bodisi da so z razno obrtno dejavnostjo služili živahni trgovini skozi mesto. Tudi štirje letni sejmi, ki jih ima mesto že v tem obdobju — Ljubljana jih ima le tri in si četrtega izprosi šele 1560. leta —, so prvenstveno služili posredovalni trgovini. Novo mesto se nam torej pokaže na eni strani kot lokalno gospodarsko in trgovinsko prometno središče svojega širšega območja, na drugi strani pa kot pomembna prehodna točka, funkcionalno povezana s svojo poglavitno trgovsko prometno smerjo od vzhoda proti zahodu in obratno.

Od ustanovitve pa več kakor poldrugo stoletje je Novo mesto na tej osnovi živelo v blaginji in se povzpelo v vrh med mesti na Kranjskem.^{49a} Turški vpadi od druge polovice 15. stoletja dalje v tem času še niso bistveno vplivali

ne na obseg ne na tok trgovine skozi Novo mesto; bili so le občasna ovira, katere posledice so se hitro popravile. Brez takega stanja si namreč le težko predstavljamo, kako bi moglo imeti mesto 1515. leta 281 oziroma po nekem poznejšem viru celo nad 300 hiš in okoli 1500—2000 prebivalcev.⁵⁰ Prav tako pa bi bilo brez označenega velikega prometa in nasploh razgibanega gospodarskega življenja nerazumljivo tudi to, da je bilo Novo mesto po višini davkov in obveznosti deželnemu knezu med mesti na Kranjskem kmalu za Ljubljano, ki je bila okoli leta 1500 najvažnejše trgovsko središče na slovenskih tleh in zlasti tudi središče trgovine na velike razdalje tako proti zahodu v Italijo kakor proti vzhodu na hrvatsko ozemlje in tudi proti severu v habsburške nemške in južnonemške dežele.⁵¹ Po ureditvi imenjske knjige leta 1542 so namreč Novomeščani plačevali 1653 goldinarjev, 16 krajcarjev in 3 fenige davka deželni gosposki.⁵²

V tem času, torej okoli srede 16. stoletja, so novomeški meščani med drugim trgovali zlasti z Ljubljano, ki je bilo zanje pomembno tržišče vse obravnavano obdobje, in z Reko. Tako so tedaj v Ljubljani trgovali novomeški sodnik Jernej Lužar (Luser), Pavel Šporar (Sporer) in Jakob Gričar, ki je bil v trgovskih zvezah z Janezom Krstnikom Požem, od katerega je kupoval zlasti olje, in ki je še v sedemdesetih letih pogosto prihajal v glavno deželno mesto.^{52a} Precej pred tem časom je novomeški trgovec Mišmaš (Mischmasch von Ruedolffswerdt) trgoval z znanim ljubljanskim trgovcem Žigom Mospacherjem.^{52b} Z Ljubljano je trgoval tudi Janez Schumpl, ki je bil kot zastopnik kranjskih mest izvoljen na kranjskem deželnem zboru l. 1521 v deputacijo k cesarju Karlu V.^{52c} Z reškimi trgovci pa sta bila sredi 16. stoletja npr. povezana Pavel Križah (Paulus Xrixach de nouo mesto) in Krištof, zelo verjetno Stainer (Christoforus de nouo mesto). Prvi je bil l. 1545 dolžan reškemu prebivalcu Martinu za škombre, ki mu jih je prodal v Novem mestu na kredit.^{52d} Drugega pa je na Reki v sporu z reškim meščanom Mihaelom Bonti, ki je bil Krištofu dolžan tri dukate, zastopal kot prokurator Sebastijan del Bene, član znane reške rodbine. Mihael Bonti je 5. oktobra 1545 obljubil, da bo v dogovorjenem roku prišel v Novo mesto in bo tam poravnal svoj dolg. Pri aktu sta kot priči nastopila Ludvik Nikolić in Mihael Dmnić.^{52e}

Ze v prvi polovici 16. stoletja pa se je opisano stanje Novega mesta začelo poslabševati, čeprav se je zaključil razvoj povsem v škodo mesta res šele v drugi polovici istega stoletja.⁵³ Na ta preobrat je vplivala cela vrsta momentov in dogajanj, ki so povzročila, da se je tok trgovine in njen obseg bistveno spremenil. Turške vojne in Sulejmanova osvajanja na Ogrskem in Hrvatskem so močno zožila gospodarsko moč in ozemeljski prostor, ki se je tu na vzhodu vezal na trgovski promet prek Novega mesta po tedaj eni važnejših prometnih poti v slovenskih deželah. Turška nevarnost je istočasno za sorazmerno daljši čas zopet ogrozila tudi širša obrobna področja slovenskega ozemlja in je bila leta 1528 zelo prizadeta tudi neposredna okolica Novega mesta; vir govori o opazno veliki škodi, ki so jo naredili tedaj Turki.⁵⁴ Še leta 1564 so Novomeščani tožili v svoji prošnji na cesarja, da so prej največ trgovali s hrvatskimi deželami, da pa sedaj človek ni varen 5 milj (35 kilometrov) od Novega mesta zaradi groznega turškega sovražnika.⁵⁵ Ogroženost prometa, ki so ga poudarjali meščani kot enega vzrokov za upad trgovine, nam po svoje potrjuje in osvetljuje tudi prošnja podložnikov iz Črmošnjic in okolice, naslovljena 1578. leta na deželne stanove. V njej prosijo za pomoč pri gradnji začetega tabora, ki ga postavljajo za obrambo. Stanovi so jim pomoč odobrili kljub odporu, ki

so ga imeli proti postavljanju taborov.⁵⁶ Tudi nastajanje in utrditev Vojne krajine novomeški trgovini ni bilo v večjo in trajnejšo korist. Z njenim ozemljem se je namreč trgovinsko območje, kamor so mogli poseči Novomeščani, še zoževalo, krajišniki sami pa so postajali nov element, ki je neposredno posegal v trgovino. Pomena Vojne krajine in sploh bližine meje za svoj položaj so se meščani Novega mesta kmalu zavedli in so se označevali kot tedaj na meji živeči meščani.⁵⁷

Zaradi teh dogajanj ob meji se je začel zmanjševati obseg trgovine iz hrvatskih in ogrskih dežel, ki je prej tekel skozi Novo mesto. Že od začetka tridesetih let 16. stoletja dalje so se začele množiti pritožbe mest in trgov na Kranjskem, češ da padajo v revščino zaradi upadanja trgovine s temi deželami.⁵⁸ Tudi usihanje trgovine na Reki ni ostalo brez posledic za Novo mesto. Že leta 1520 je namreč deželni knez ukazal, naj se promet od Reke zaradi turških vpadov prenese na Trst. Ukrep se je vsaj do konca dvajsetih let začel v večji meri izvajati in je promet na Reki izredno naglo upadel.⁵⁹ Tako ni izgubljala na pomenu samo pot ob spodnji Krki, marveč tudi pot čez Metliko in dalje na Hrvatsko. Upadala je tako tudi pomembnost novomeških privilegijev prisilne poti in skladiščnega prava za deželnoknežji fiskalizem in fiskalno politiko. Prednosti, ki jih je od obeh pravic Novo mesto uživalo, so začele tedaj usihati. Trgovina v Novem mestu se ni samo zmanjševala, marveč se je začela že v prvi polovici 16. stoletja prenašati na poti, ki niso šle skozi mesto, zlasti na poti čez Štajersko. Na pomenu je pridobivala v odnosu na novomeško, predvsem zaradi turške nevarnosti, tudi pot po Savi od Ljubljane do Zagreba.⁶⁰ Pa tudi promet proti Hrvaški prek Bele krajine, ne glede na to da je padal, se je Novemu mestu vedno bolj izogibal in šel bolj kakor na Metliko na Črnomelj in prek Vinice.⁶¹ Del prometa, ki je šel doslej čez Novo mesto, je v tem stoletju prevzemala tudi pot prek Ribnice in Kočevja.⁶² O povečani trgovini po tej poti in rasti njenega pomena govori že akt iz leta 1496, v katerem je cesar naročil deželnemu glavarju in vicedomu na Kranjskem, naj trgovci opuste neobičajno cesto skozi Ribnico in Kočevje in naj gredo zopet skozi Ljubljano.⁶³

Mesto, v katerem je upadala trgovina in se je v njem zmanjševal tok trgovine, ki se je prej usmerjal skozenj, se je počasi znašlo v vedno večji bedi in revščini. Leta 1564 so Novomeščani v svoji že omenjeni pritožbi in prošnji na cesarja za znižanje previsokih davkov precej nazorno opisali svoj novo nastali položaj. Poudarjali so, da je trgovina s hrvatskimi in ogrskimi deželami povsem izpadla iz njihovih rok in da se preživljajo po večini le z obrtjo in mnogi celo z dninarskim delom.⁶⁴ Čeprav moremo upravičeno sklepati, da položaj le ni bil tako težak, kakor so ga opisovali, pa je vendar res, da je trgovina kot eden pglavitnih življenjskih sokov Novega mesta v tem času izgubila precejšen del nekdanjega pomena za mesto in meščane. Ti so v vedno večji meri živeli le od obrti. Toda tudi tej so se z upadanjem trgovine iz leta v leto ožile osnove. Novo mesto so začeli zapuščati mnogi meščani in se seliti drugam, tako da je mesto začelo pusteti.⁶⁵ Ta populacijski razvoj je nato zopet negativno vplival tako na trgovino kakor tudi na obrtno dejavnost v mestu. Po zgraditvi Karlovca leta 1579, ki ni postal samo sedež dela Vojne krajine, marveč se je naglo spreminjal tudi v vse bolj pomembno trgovsko središče, je novomeški delež pri trgovini še bolj padel.⁶⁶ Prav v tem času do začetka 17. stoletja je mesto utrpelo tudi hude udarce zaradi raznih nesreč. Mnogi požari (1540, 1576, 1583, 1605)⁶⁷ so mesto vedno znova močno prizadeli. Številni

meščani so izgubili voljo in tudi finančne možnosti, da bi vedno znova obnavljali svoje domove. Prebivalstvo, ki se je številčno krčilo, so v istem času nadlegovale tudi kuge (1578, 1590, 1625).⁶⁸ Na prehodu stoletja ali vsaj v začetku 17. stoletja je bila večina hiš v mestu ali pustih ali naseljenih z ljudmi, ki niso zmogli plačila davkov. Po nekem podatku naj bi bilo tedaj v Novem mestu le še 125 pravih gospodarjev (meščanov), a kar 160 takih hiš, ki so bile puste, požgane in nenaseljene in torej niso plačevale davkov.⁶⁹ Leta 1608 je deželnoknežja propozicija Novo mesto označila kot zelo opustelo mesto.⁷⁰ Razumljive nam postanejo potem številne pritožbe Novomeščanov proti previsokim davkom, ki se zlasti po letu 1575 kar vrste,⁷¹ a so ostale neizpolnjene in so meščani ves ta čas plačevali 834 goldinarjev 10 krajcarjev in 1 fenig davka. Zaradi visokih davkov so prodajali mestna premoženja, da so jih mogli plačati, v ta namen pa so se tudi zadolževali. Mestni proračun je v tem obdobju ves čas izkazoval deficit in je bilo ravnotežje med izdatki in dohodki doseženo šele mnogo pozneje.⁷²

Trgovski promet skozi Novo mesto konec 16. oziroma v začetku 17. stoletja še zdaleč ni bil tolikšen, kakor smo ga ocenili za prejšnje obdobje. Po posameznih podatkih, ki jih uvrščamo približno v ta čas, so se letni dohodki od novomeške mitnine gibali od 150 do niti ne polnih 200 goldinarjev.⁷³ Če vzamemo glede na mitninsko tarifo v Novem mestu kot povprečno (prej prenizko kakor previsoko) mitnino za tovor blaga 3 krajcarje, potem je celoletni promet mitnini podvrženega blaga znašal le okoli 4500 do 6000 tovorov letno, kar je vsekakor zelo malo. To sliko dopolnjujejo tudi podatki, ki jih imamo za višino mestnega dohodka od pobranih stojnin na letnih sejmih. Ta je v tem času padla na 30 do 40 goldinarjev letno.⁷⁴ Če vzamemo, da je bila stojnina v Novem mestu približno enaka kakor v Ljubljani, potem je bilo na vseh štirih letnih sejmih v uporabi 80 do 90 oziroma 100 do 120 stojnic ali povprečno le 20 do 24 oziroma 25 do 30 na letni sejem. V njem to obdobje skoraj ni več večjih trgovcev⁷⁵ in trgovina, ki je šla v zgoraj označenih količinah skozi mesto, deloma ni v njihovih rokah. Obvladajo jo tudi drugi in meščani živijo tedaj v večji meri od obrti, prometa in drugih zaposlitev kakor poprej.

Novo mesto je torej do začetka 17. stoletja v glavnem izgubilo tisto vlogo, ki jo je imelo še v začetku 16. stoletja. Mesto ni več važno trgovsko prometno središče niti nima omembe vrednega pomena v trgovini na velike razdalje. Postal je predvsem tržišče svojega lokalnega področja.

Vendar sem na prehodu iz 16. v 17. stoletje in v prvih desetletjih tega stoletja mogel ugotoviti vsaj devet Novomeščanov, ki se v viru izrecno označujejo kot trgovci, oziroma ki so ta poklic opravljali. Eden vidnejših med njimi je bil Martin Rab (Raab), sin Gregorja; bil je notranji svetnik in se l. 1606 posebej označuje kakor trgovec (»burger des innernrhats und handelsmann zu Rudolfswerth«). Trgoval je z ljubljanskimi trgovci, med njimi tudi s Frankoviči. Ti trgovski stiki so ga tudi pripeljali do lastništva rodne hiše Frankovičev. Pripadla mu je kot upniku. Dve leti pozneje je to hišo sicer prodal ljubljanskemu meščanu Janezu Straussu, vendar si jo je l. 1615 zopet pridobil zaradi dolgov, ki jih je Strauss napravil pri njemu.⁷⁶ Naslednji, ki je sodil v vrh novomeškega trgovskega kroga, je bil Jakob Buset. Srečujemo ga vso prvo polovico 17. stoletja in je bil v tem času tudi mestni sodnik.⁷⁷ Sem je šteti trgovca »Türaboschkho von Ruedolfswerth«, ki je v Ljubljani l. 1601 kupil trgovino od Ivana Ambšla (Ambschl) in je želel postati tudi ljubljanski meščan,⁷⁸ dalje Kristofa Stainerja, verjetno sina zgoraj omenjenega Kristofa,

ki je trgoval z Reko, bil l. 1596 proviantni oskrbnik v Novem Mestu in v l. 1596/8 prejemnik mitnine in naklade v Podkorenu⁷⁹, Mihaela Resmana (Ressmann)⁸⁰, Petra Gortana, ki se označuje tudi kot Gortoni⁸¹, Hieronima Butaliča, ki je neko dobo imel v zakupu čepnino v Višnji gori⁸², Andreja Jeriča, ki je bil tudi mestni sodnik, bil fužinar v Bohinju in je opravljal med drugim tudi posle proviantnega upravitelja v Karlovcu⁸³ in Andreja Rötterja, mestnega sodnika l. 1603 in nato upravitelja proviantnega urada v Novem mestu⁸⁴. Zelo verjetno pa so se ukvarjali s trgovino poklicno ali pa so vsaj posegali vanjo tudi naslednji novomeški meščani: Franc Toman (Frankh Thoman)⁸⁵, Jakob Weiss⁸⁶, Andrej Wiz⁸⁷, Blaž Greyller, ki je bil l. 1621 mestni sodnik⁸⁸, Andrej Layk⁸⁹ in Ivan Kern, ki je bil prejemnik kontribucije⁹⁰.

Opombe

¹ Prim. M. Kos, Začetek Novega mesta, Kronika 2 (1954), str. 171 sl.

² M. Mikuž, Topografija stiške zemlje. Doneski k zgodovini stiške opatiije. Ljubljana 1946, str. 14, sl., 23; M. Kos, o. c., str. 176.

³ Prim. Schumi, Archiv II, str. 260, 271; AS — listine 1321 24. avg.; B. Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane (poslej GZL) I/52 — 1344 26. april; GZL IX/9 — 1376 25. marec; F. Gestrin, Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku, ZC 5 (1951), str. 203.

⁴ F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 10 sl.; F. Gestrin, o. c., str. 195.

⁵ Prvič se forum omenja 1251 (Schumi, UB II, str. 142; Jaksch, MC IV, 398; FRA II, 31, 154), mitnica pa že v babenberških urbanjih (A. Dopsch, Oesterreichische Urbare I/2, str. 51); kraj ima svojega sodnika (AS — listine 1321 24. avg.). Prim. F. Zwitter, o. c., str. 12; K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains, Carniola II (1911), str. 116; S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do pive tretjine 16. stoletja, Ljubljana 1943, str. 16; I. Pirkovič, K topografiji freisinških posesti na Dolenjskem, Kronika 9 (1961), str. 176 sl.; P. Blaznik, Urbanji freisinške škofije, Ljubljana 1963, str. 73, 117.

⁶ Prim. J. Kelemina, Trg Kronovo, GMS 18 (1937), str. 138 sl., kot tržišče se omenja leta 1308.

⁷ Prim. K. Crnologar, Dorf St. Veit bei Sittich 1475 noch ein Markt?, MMK 13 (1900), str. 135 sl.; F. Zwitter, o. c., str. 15.

⁸ F. Zwitter, o. c., str. 14.

⁹ Prav tam, str. 13.

¹⁰ Prav tam, str. 13 sl.

¹¹ Prim. I. Steklasa, Je bil Mokronog kdaj mesto?, GMS 1 (1920), str. 20 sl.

^{11a} DAS — listine 1305 3. febr.; F. Zwitter, o. c., str. 15.

¹² Glej P. Hitzinger, Zur Geschichte von Neustadtl oder Rudolfswert, MHK 14 (1859), str. 4, in zlasti M. Kos, Ustanovitev Novega mesta, v tem zborniku.

¹³ A. Dopsch, o. c., str. 51, omenja se med mitnicami na Kranjskem v babenberškem urbanju.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Glej A. Melik, Prometni položaj Raščice v Trubarjevi dobi. Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952, str. 57 sl.

¹⁶ L. 1369 se tu govori že o povišani mitnini, torej je zelo verjetno mitnica ob stajala že pred tem letom — GZL III/8, 1369 8. jul.

¹⁷ Domnevam, da je bila mitnica v tem kraju že pred ustanovitvijo Novega mesta. Rudolf IV. jim oprostitev ni mogel podeliti, ker je bil Zužemberk posest istrske veje goriških grofov. Vsekakor pa je tu mitnica vsaj po l. 1374.

¹⁸ Prim. Schumi, Archiv I, 11/6; W. Milkowicz, Die Klöster in Krain, 1889, str. 278; F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 36.

¹⁹ GZL IX/35 — 1365 29. sept.; M. Kos, Začetki Novega mesta o. c., str. 176.

²⁰ Tu je bil v bližini freisinški grad (Schumi, UB II, str. 142; FRA II, 31/214; prim. I. Pirkovič, o. c., str. 176 sl.

²¹ Glej I. Pirrkovič, o. c., str. 177.

²² Prim. F. Gestrin, o. c. str. 29, 38 sl.

²³ A. Luschin — Ebengreuth, Die Handelspolitik der österreichischen Herrscher im Mittelalter, Wien 1893; isti, Österreichs Anfänge in der Adria, Wien 1916; M. Kos, o. c.

²⁴ GZL III/3 — 1360 20. febr.

²⁵ GZL III/4 — 1360 20. febr.

²⁶ M. Kos, Začetki Novega mesta, str. 175 sl.

²⁷ M. Kos, Ustanovitve Novega mesta, v tem zborniku.

²⁸ Med mitnicami, ki jih omenja že zgoraj citirani babenberški urbar, ima mitnica v Mehovem 160 mark denarjev dohodka; mitnica na Otoku le 24 mark, a mitnica v Višnji gori 50 mark denarjev. Leta 1318 je mitnica na Otoku prinesla 18 mark dohodkov (P. Blaznik o. c., str. 117).

²⁹ Stani brod sta leta 1365, nekaj mesecev po ustanovitvi Novega mesta, tedanja lastnika Urban in njegova žena Gera iz Slovenske marke podarila Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani z vsem, kar je brodu pripadalo. Prim. o prenosu M. Kos, Začetki Novega mesta, o. c. str. 176. Most na tem mestu se v meni znanih virih prvič omenja v 16. stoletju in se je na njem pobirala mostnina, bil pa je v oskrbi meščanov, ki so morali skrbeti tudi za vse štiri poti iz mesta.

³⁰ Prim. F. Zwitter, o. c., str. 13.

³¹ GZL III/76 — 1465 13. marec.

³² AS - vic. arhiv F/I 133 — 1365 7. april, (prepis ustanovne listine).

³³ K. Kovač, o. c., str. 172; F. Zwitter, o. c., str. 12.

³⁴ GZL III/8 — 1369 8. jul.

³⁵ Prim. PA — V. k. 94 f 26' — 1396 31. dec.: »Andreas sartor quondam Martini de Ongania nunc habitator Justinopolis«.

³⁶ Prim. PA — listine, IX. zabož — 1423 22. avg.: »Antonius quondam Andree de Ysagabria habitator Insule«.

³⁷ Prim. PA — V. k. 1375/6 f 15 — 1375 23. febr.; V. k. 1385/6 f 15' — 1385 20. jun.; V. k. 71 f 21 — 1386 24. jun.; V. k. 74 f ? — 1386 31. okt.; V. k. 76 f 1 — 1386 7. nov.; V. k. 78 f 40' — 1388 28. okt.; V. k. 83 f 132'—133 — 1392 27. april; V. k. 86 f 34 — 1393 9. febr.; V. k. 87 f 43' — 1393 31. marec; V. k. 86 f 80' — 1393 21. dec.; V. k. 92 f 5 — 1395 22. jan.; V. k. 92 f 24' — 1395 5. marec; V. k. 93 f 21 — 1395 21. jun.; V. k. 91 f 23' — 1395 19. sept.; V. k. 92 f 43' — 1395 6. jun.; V. k. 91 f 49 — 1396 21. maj; V. k. 91 f ? — 1396 8. avg.; V. k. 94 f 26' — 1396 31. dec.; V. k. 94 f 107 — 1398 21. jan.; V. k. 97 f 125 — 1398 14. maj; ibidem f 126' — 1398 13. maj; V. k. 97 f 70' — 1400 19. sept.; ibidem f 70' — 1400 19. sept.; V. k. 97 f 80 — 1401 16. jan.; V. k. 96 f 93 — 1402 8. febr.; ibidem f 93 — 1402 12. febr.; V. k. 95 f 124' — 1402 25. april; ibidem f 130 — 1402 3. jul.; ibidem f 107 — 1402 4. jul.; V. k. 1404/6 f 80 — 1405 27. dec.; V. k. 1406/11 f 182; V. k. 1431/38 f 158 — 1436 25. jan.; listine XI. zabož — 1437 3. febr.; V. k. — testamenti 1405/59 f 155 — 1442; listine XI. zabož — 1443 13. nov.; F. Gestrin, Trgovina, str. 40.

³⁸ J. Cavalli, Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, Trieste 1910, str. 185 sl., 409, 410.

^{38a} Glej vicedomske knjige v Piranu, zlasti za leta 1450 do 1470.

³⁹ Monumenti di storia Fiumana 2 (1912) str. 38—1437 14. dec.: »Nicolaus ungarus habitator Visigne gore«. Številni so podatki o Ungerjih v Ljubljani, kamor so prvi prišli verjetno že v 15. stoletju. Prim. V. Fabjančič, Mestni sodniki II, str. 437; isti, Nekaj ljubljanskih županov, Kronika 6 (1939), str. 197; številne omembe v MALJ — Cod. I/1 f 37, 66'; Cod. I/2 f 39; Cod. I/5 f 40, 41', 58', 60, 60', 62, 62', 135; Cod. I/6 f 153; Cod. I/8 f 12, 12', 52', 53, 56, 57, 130; Cod. I/9 f 53', 71', 101', 111', 133, 133', 184, 184', 250; Cod. I/10 f 157, 178', 183'; Cod. I/11 f 25, 69', 76', 159', 164'; Cod. I/12 f 27', 60, 188, 191, 191'; Cod. I/13 f 81, 88, 106'; itd. Neki Unger se je v drugi polovici 16. stoletja omenjal tudi v Skofji Loki (P. Blaznik, Reformacija in protireformacija na tleh loškega gospostva. LR 9 (1962), str. 86).

⁴⁰ Za Fano prim.: F. Gestrin, Slovani v službi pri Malatestovih organih v Fano (1434 do 1455), ZČ 19 (1965); Archivio di Stato — Fano, notarska knjiga Pierantonio Galassi f 53' — 1459 13. sept., f 64 — 1459 12. nov., f 248 — 1461 3. avg.; isti notar knjiga U f 72 — 1479 7. nov. itd. Za Fermo: Marini, Liber conciliorum I, f 278 — 1457 27. dec. Za Recanati: Archivio comunale Recanati: Ser. IX Fiera, št. 1140, na pengamentnih platnicah k letu 1472 Paulus Georgii de Sagabria. Za Pesaro: Archivio di Stato — Pesaro: notarska knjiga Marco Paladini f 150' — 1449 10. okt. f 166 — 1450 5. febr., f 176' — 1450 21. marec, f 182' — 1450 15. dec.; notarska knjiga Fran-

cesco Damiani — 1463 19. sept., 29. okt., 1464 28. junij; notarska knjiga Gaspare Compagni f 26 — 1462 4. sept., f ? — 1465 2. jan.

⁴¹ Prim. GZL IV/50 — 1510 4. april.

⁴² Prim. GZL IV/58 — 1513 4. avg. in IV/59 — 1513 4. avg.

⁴³ GZL III/60 — 1451 18. avg.; F. Komatar, Das städtische Archiv in Laibach, Jahresbericht der k. k. Oberrealschule in Laibach für das Schuljahr 1903/1904, Laibach 1904, str. 36; J. Zontar, Kranjski deželni vicedom, Razprave SAZU V (1966), str. 306.

⁴⁴ P. Hitzinger, o. c., str. 5.

⁴⁵ AS — listine 1478 12. nov.

⁴⁶ Zaradi pomanjkanja virov nam služijo za seznam trgovskega blaga zlasti mitninski redi in tarife ter mostnina, ki so se ohranili iz poznejšega časa, verjetno konec 16. oziroma iz začetka 17. stoletja (AS — vic. arhiv FI/133), kajti vrste blaga se v srednjem veku niso bistveno razlikovale od tistih, ki jih omenjajo ti najstarejši redi in tarife, kar potrjujejo tudi posamezni konkretni primeri.

⁴⁷ Po izračunu o množini blaga konec 16. ali začetek 17. stoletja je promet v Novem mestu dosegel 4500–6000 tovorov letno (glej opombo 73); torej število tovorov za dobo viška verjetno ni pretirano.

⁴⁸ Videli smo že, da se tudi sem naseljujejo ljudje iz Ogrske; na to kaže tudi pritožba Višnjegorčanov proti novi mitnini v Novem mestu, ki naj bi se nato po zapovedi cesarja Friderika odpravila (1478 4. febr. — Notizenblatt II, str. 175/382).

⁴⁹ Prim. F. Gestrin, o. c., str. 56 sl.

^{49a} V seznamu izrednega davka za doto princeze Katarine, sestre Friderika III., iz l. 1446 je bila razvrstitev mest po višini tega davka naslednja: Ljubljana (1600 ogr. gld.), Kamnik (500 ogr. gld.), Novo mesto (300 ogr. gld.), Kranj (200 ogr. gld.) in Kostanjevica (60 ogr. gld.); prim. o tem GZL 10/58 in S. Vilfan, Zgodovina ne posrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, ZC 6–7 (1952/3), str. 431. O oceni gospodarskega položaja mesta prim. še J. Gregorič, Kulturna slika Novega mesta in njegovo zunanje lice, Kronika 6 (1939), str. 122 sl.

⁵⁰ Prim. AS — vic. arhiv F I/59 — Der Zeichnis Abschrift der Hoffstett der Statt Ruedolphswerth anno 1515; I. Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 56, verjetno po istem viru vicedomskega arhiva navaja za isto leto število 272 hiš, med njimi 20 nenaseljenih. AS — vic. arhiv F I/133, s. d.: »... vor zeiten seindt vber 300 heyser bewohnt...«. V 16. stoletju, kakor bomo še videli, je število poseljenih hiš zelo upadlo. Leta 1792 naj bi mesto imelo 268 hiš (I. Vrhovec, o. c., str. 22), leta 1857 277 hiš in 2152 prebivalca (P. Hitzinger, o. c., str. 6), a leta 1905 le 249 hiš.

⁵¹ F. Gestrin, o. c., str. 44; Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965, str. 62 sl.

⁵² I. Vrhovec, o. c., str. 58.

^{52a} Glej MALJ — Cod. I/5 f 10, 11; Cod. I/7 f 55', 58, 75', 115, 119', 120, 120', 121', 122, 166', 174', 175; Cod. I/12 f 81'; AS — Stan. arhiv F 289 f 1169/72, 1287, 1288, 1439, 1441/2, 1445/7; Stan. arhiv F 290 c f 241, 249, 341, 370, 700, 702, 1251/2; Stan. arhiv F 292 d f 71, 74, V. Fabjančič, Kronika 6 (1939), str. 133.

^{52b} MALJ — Cod. XXIII/48 f 102'.

^{52c} V. Fabjančič, Knjiga mestnih sodnikov I, str. 147.

^{52d} RA — Lib. civ. III — 1545 24. febr. in 6. marec (f 98').

^{52e} RA — Lib. civ. III — 1545 5. okt. (f 270').

⁵³ Zdi se mi vsaj deloma pretirana trditev I. Vrhovca, da je prva polovica 16. stoletja najlepša doba, kar jih je mesto kdaj imelo; glej o. c., str. 59 sl.

⁵⁴ AS, stan. arhiv F 101 Landesvertheidigung — 1528 9. jul. in 13. nov.

⁵⁵ AS, vic. arhiv F I/133 — 1564 s. d., vendar pred 25. aprilom.

⁵⁶ AS — Lantags Protocoll I, str. 460.

⁵⁷ Opomba 55: »... wir arm nun an den graniz sessshafft burgersleut«.

⁵⁸ F. Gestrin, Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Drugi Trubanjev zbornik, Ljubljana 1952, str. 20, in v op. 35 navedeni viri in literatura; isti. o. c. 57, 59.

⁵⁹ F. Gestrin, Trgovina, str. 113.

⁶⁰ Opomba 55: »Dann sich der meiste handel an anddere frembde strassen vnnd nach dem wasserstramb der Saw bey Laibach bis auf Agram gezogen, vnnd zwischen vnns gar khainer wie wir zuor gegen Khrobatten vnnd andern ortten gehabt haben nichts handnden mügen. Nachdem das landt Crabatten durch den

erbfeindt verhörrt vnnnd verderbett, darin wir hieuer vnnser maiste hanndtierung gehabt...«

⁶¹ MHK 17, str. 52 sl.

⁶² Prim. Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, str. 67 sl., 71; Kočevsko. Zemljepisni, zgodovinski in umetnostno-kulturni oris kočevskega okraja. Kočevje 1956, str. 96 sl.; F. Gestrin, Trgovina, str. 204.

⁶³ GZL IV/34 — 1496 13. avg.

⁶⁴ Opomba 55: »... Derhalben wir vnns meistes tails nuer mit vnnsern schwären schuster, schneider, khurschnr vnnnd dergleichen hanndtwerch vnnnd ir vill mit den schwären tagwerchn henttigelichen erneren muessen.«

⁶⁵ Ibidem: »... weckgezogen vnnnd ire heisser am Platz vnnnd in den gassen wider verkhauffen od amme wittiben zinnssweiss einsetzen vnnnd zum tail gar odt steen lassen muessen.«

⁶⁶ I. Vrhovec, o. c., str. 60, 77 sl.; J. Gregorič, o. c., str. 124.

⁶⁷ Ibidem, str. 57, 77 sl.; P. Hitzinger, o. c., str. 5; AS, vic. arhiv F I/133 — Sumarischer begrüff..., s. d. (po oktobru 1605).

⁶⁸ AS, glej op. 67; P. Hitzinger, o. c., str. 5.

⁶⁹ O pustih hišah itd. glej AS, vic. arhiv F I/133 in F I/134.

⁷⁰ AS, vic. arhiv F I/133 — 1608 9. febr.

⁷¹ AS, vic. arhiv F I/133 — 1564 19. jan., 19. maj; stan. arhiv F 285 — 1567 8. april, 1573 3. sept.; vic. arhiv F I/133 — 1573 22. sept., 1578 4. okt., 1576 20. dec., 1579 2. jun., 1575 12. marec, 1580 13. sept., 1582 8. marec, 1601 7. marec, 1604 6. april, 1605 4. nov., 1606 27. sept., 1608 9. febr., 1615 3. febr., 1625 s. d. in 1628 10. april.

⁷² Do leta 1605 so imeli že 1709 goldinarjev dolga (AS, vic. arhiv F I/133 — s. d.: Sumarischer begrüff dern von Ruedolffswerdt), naslednjega leta pa so bili izdatki mesta skoraj za tretjino večji od dohodkov (AS, vic. arhiv F I/133 — 1606 s. d.).

⁷³ AS, vic. arhiv F I/133 — s. d.: Extract gemainer Städtcs Rudolffswerth völlig einkhomens in Extract gemeinen städtels Rudolphswerth völligen einkommens vnd aussgebens; tudi Mautt Tarife der Stadt Rudolphswörth.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ I. Vrhovec, o. c., str. 82, 83.

⁷⁶ MALJ — Cod. I/16 f 122', 142, 159'; Cod. I/20 f 46'. AS — Stan. arhiv F 291 b f 789, 2906; F 292c f 1247, 1249/50; F 292-f, f 23; F 292-g f 543/4, 789, 841/2, 844, 1127/8, 1130, 1135/6; glej še F 293, 293b, 294a, 294c, 296, 299 in 303a. V. Fabjančič, Mestni sodniki I, str. 278; I. Vrhovec, o. c., str. 94.

⁷⁷ AS — Stan. arhiv F 294a f 843/4, 882, 884, 912, 983; F 294b; 294c; F 295a f 2453, 2427; F 297 f 1474; F 298a f 613; F 299 f 1543; F 299a f 1538/9; F 300a f 1996/7, 1999, 2058, 2079.

⁷⁸ MALJ — Cod. I/18 f 118'.

⁷⁹ AS — Stan. arhiv F 290a/2 f 539; F 291a f 31, 165, 1360, 1452, 1877, 2006; F 291c f 633, 637; F 291d f 1017.

⁸⁰ AS — Stan. arhiv F 292c f 1247, 1249/50; F 292e f 529; F 293a/2 f 483/4, F 293 f 343, 350; F 294 f 1199, 1255, 1257, 1262; F 297 f 1818; F 299 f 1012.

⁸¹ AS — Stan. arhiv F 292 f 1667, 1671/2, 1674; F 292a f 755/6; F 292b f 260, 323; F 292c f 396; F 292e f 2204, 2815; F 293b f 33; F 293c f 3, 33.

⁸² AS — Stan. arhiv F 292 f 775; F 294a f 430, 656, 1075; F 294-d f 1135, 1459, 1591; F 295 f 552; F 298 f 1453; F 299 f 793.

⁸³ AS — Stan. arhiv F 292a f 582; F 293a/2 f 51, 55, 501/2; F 293b f 473/4, 476, 490, 500, 508, 524, 1389, 1411; F 293c f 1611, 1697; F 294b, F 294c, F 294d, F 295, F 295a, F 295b, F 297, F 298, F 298a in F 301.

⁸⁴ AS — Stan. arhiv F 291 f 5, 29; F 292c f 1247/8, 1250; F 292d f 299, 955, 957, 960; F 292g f 599, 600.

⁸⁵ MALJ — Cod. I/19 f 132, 223'; Cod. I/20 f 111', 112'.

⁸⁶ AS — Stan. arhiv F 290c f 343; F 292a f 1041/2, 1095/6.

⁸⁷ AS — Stan. arhiv F 294a f 430, 461/2, 475, 647, 649, 651; F 294d f 923—34, 1511; F 295 f 525; F 295b f 1618; F 296 f 117, 119, 122, 287.

⁸⁸ AS — Stan. arhiv F 294d f 1567—70.

⁸⁹ AS — Stan. arhiv F 295a f 445, 767.

⁹⁰ AS — Stan. arhiv F 297 f 474; F 299a f 758, 823, 1025/6; F 300 f 138/9, 1007; F 300a f 1274; F 300b f 1027, 1039, 1043; F 301 f 1137, 1283, 1937; I. Vrhovec, o. c., str. 96.

DIE HANDELSVERKEHRSLAGE DER STADT NOVO MESTO VON IHRER GRÜNDUNG BIS ZUM ENDE DES 16. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Unterkrain war schon vor der Gründung der Stadt Novo mesto in den Verkehr, den der Handel aus kroatischen und ungarischen Ländern über das slowenische Territorium zum Adriatischen Meer und weiter nach Italien richtete, verhältnismässig stark eingeschlossen.

Gerade die Entwicklung des Handels in der Mitte des 14. Jahrhunderts in Slowenien und besonders auf den Wegen gegen das Meer, ist, neben politischen und fiskalen Interessen, eins der wichtigsten Motive gewesen, welche den Herzog Rudolf IV. im Jahre 1365 zur Gründung der Stadt Novo mesto (Rudolfswert) bewegt haben.

Mit Privilegien, welche die Stadt von seinen Landes- und Stadtherrn bekommen hat (Strassenzwang, Niederlagsrecht usw.), ist Novo mesto nicht nur zum Mittelpunkt des Lokalhandels und zur Marktstadt seines Gebiets geworden, sondern auch ein sehr wichtiger Verkehrspunkt, funktionell gebunden mit seinem ost-westlichen Weg zum Meer und umgekehrt. Novo mesto lebte auf dieser Grundlage bis zur ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts im vollen Wohlstand und erhob sich zur Spitze der krainischen Städte. Der Autor vertritt die Meinung, dass der Verkehr durch die Stadt in dieser Epoche ausser Vieh wenigstens bis 15.000 Lasten jährlich erreichte.

Am Ende des 16. Jahrhunderts hat die Stadt aus verschiedenen Gründen (Nähe der türkischen Grenze, Übertragung des Handels auf andere Wege usw.) ihre ursprüngliche Rolle und Bedeutung eingebüsst. Novo mesto hörte auf ein bedeutendes Handelsverkehrszentrum zu sein, und hatte auch keinen nennenswerten Fernhandel mehr. Die Stadt wurde zum Marktplatz und zum Mittelpunkt des Gewerbes ihres Lokalgebietes.

Ludovik Modest Golia

KRIŽATIJA V NOVEM MESTU

Hiša, kjer je Dolenjski muzej, ima najmanj 400 let zgodovine. To izpričuje napisna oziroma spominska plošča z grbom komendatorja Lenarta Frumentina¹. Ta plošča je sedaj vzdana nad glavnim vhodom v poslopje. Kje je bila nekdanj, ne vemo. Leta 1825 jo je ljubljanski komtur dal odstraniti s poslopja in shraniti². Spet so jo vzdali na stopnišču leta 1837. Delo je bilo menda zahtevno, ker so dolgo časa iskali mojstra in končno se je ponudil neki italijanski polir, ki je delo izvršil³.

Podatki o Križatiji so bili doslej zelo skopi. I. Vrhovec⁴ ne ve o njej razen o omenjeni plošči povedati ničesar. Šest let nato je zvedel, da je imela komenda okoli Novega mesta precej podložnih vinogradov⁵. Njemu je v podatkih sledil L. Podlogar⁶. Najobširnejše o komendi oziroma o nješem delovanju je napisal doslej M. Dolenc⁷. Obdelal je foliant, ki ga je našel Tomaž Einspieler, vodja c. kr. okrajnega za mesto delegiranega sodišča v Novem mestu, v registraturi tega sodišča, ki je bilo nastanjeno do leta 1905 v Križatiji. Tomaž Einspieler je namreč leta 1897 izvedel uradno izločanje aktov in pri tem iztaknil ta foliant. Skoro gotovo ga je izročil tedanjemu novomeškemu profesorju zgodovine I. Vrhovcu, ki ga je bežno pregledal in nastala je iz tega njegova razprava o gorskem zakonu. Temeljito ga je proučil šele vseučiliški profesor dr. Metod Dolenc ter napisal omenjeno razpravo⁸.

Ko je profesor Dolenc začel proučevati ta foliant, se je pozanimal pri redovnem predstojništvu za zgodovino Križatije. Tedanji arhivski svetnik redovnega arhiva na Dunaju dr. Vinzenz Schindler mu leta 1920 ni vedel drugega odgovoriti, kakor da je bila zemljiška posest te komende za časa francoskega vladarstva na Kranjskem izgubljena (1809—1814), za tem pa vzpostavljena titularna komenda. Na Dunaju shranjene arhivalije iz Novega mesta so bile po njegovem mnenju jako redke. Iz 18. stoletja je bilo malo in nevažnih računskih knjig in korespondence⁹. To je lahko napisal, ker ni poznal arhiva. Ko pa je v zadnjih letih izdelal sedanji arhivar dr. Klemens Wieser za ves fond obširne repertorije, je mogoče spoznati zgodovino te, do sedaj nepoznane hiše nekdanjega nemškega viteškega reda¹⁰.

Red je dobil svojo posest v Novem mestu 29. septembra 1365, kar izpričuje listina¹¹, ki piše, da dajeta zakonca Urban in Gera, naseljena v Marki, pri Brodu nad Novim mestom v župniji Smihel, svoj dvorec ob Krki v Novem mestu, v fevd bratu Umanu, komturju nemške hiše v Ljubljani, v primeru ako bosta umrla brez potomcev. Dvorec sta pa kupila od grofa Alberta Goriškega, ki je tedaj stoloval v Metliki. Kako se je v nadaljnjem množilo posestno stanje, ni znano. Pregled stanja v 16. stoletju dajeta urbarja iz leta 1560 in 1563¹², ki se skoro ujemata. Posestva so ležala po večini v okolici Stopič v sledečih vaseh:

Orehek (Nusfidorff), kjer so imeli 18 podložnikov: Miklavža Romuša (Romustha 1560, Remusha 1563), Lukeža Pipana (Vpippan 1560, Martin Pypan 1563), Linharta Vnuka (Vunkh 1560), kar je 1563 prevzel Matevž Vesek (Vesekh), Miklavž Stariha, Gašper Strah (Strahain 1560, Matija Strach 1563), Tomaž Mindorfer, Peter Grabner, Jernej Judež, Pavel Kočevc (Khatscheuz), Jakob Žuti (Schotti), Andrej Zupan (Suppan), Marko Romuša (Remushe), Gregor Pipan, Matej Vurek (Vurckh), Pavel Kralj (Paule Chrelle). V vasi je stal tudi mlin, ki so ga imeli Urban Pakar (Pagkhar), Martin Mikec (Mikhez) in Gregor Puncer. Kolikšna posestva so imeli, ni nikjer zaznamovano, dolžni pa so bili dajati od vsake hiše sledečo desetino: 4 vedra mošta, 1 koštruna, 1 mernik ovsa, 4 pogače, 2 sira, 20 jajc, po eno breme sena in slame, 2 kokoši in opraviti 5 dni tlake. Namesto dajatev so lahko plačali v denarju po 16 krajcarjev.

V *Zajčjem vrhu* (Hasenberg) je bilo 8 podložnikov: Simon Hvale, Pavel Ovnič (Ovonitsh), Klemen Šašek (Schasskh), Matija Šašek, Pavel Zajčar (Seitscher), še en Pavel Zajčar, Martin Miklav in Miha Kralj (Chralle), katerega je 1563 nasledil Martin Miklav. Za desetino je dajala vsaka hiša 2 vedri mošta, pol koštruna, pol mernika ovsa, 2 pogači, 1 sir, 1 kokoš, 10 jajc ter po eno breme sena in slame. Tlako pa je bilo treba opravljati 5 dni.

V *Brezovici* so bili 4 podložniki: Jure Šuša (Schuscha), ki ga je 1563 zamenjal Rale, Jurij Ovnič (Ovonitsh), Matija Šutej (Schuttey) in Janez Romuša (Remusha). Dajatve so bile iste kot v *Zajčjem vrhu*.

V *Selih pri Zajčjem vrhu* (Zu Seeldorf) je bilo 5 podložnikov: Florijan Kočevc (Hotsheuz 1560, Khatsheuz 1563), Matej Kočevc, Lovro Turk, Jurij Vidic in Peter Vidic, ki so imeli iste obveznosti kot zgoraj omenjeni podložniki.

Pod Grmom so bili trije podložniki: Matija Nagonar, Peter Hrovat (Khra bath) in Martin Šenk (Schenk) z istimi obveznostmi kot zgoraj.

Na Grmu je bilo 5 podložnikov: Jože Šašek (Schasskh), Pavel Šašek (Sasskh), Matija Turk, Lenart Turk in Jurij Risek (Riŕegkh) z istimi obveznostmi.

V *Sentjoštu* je bil podložnik Gregor Grabner, ki je bil lastnik cele hube.

V *Crmošnjicah pri Stopičah* so bili trije podložniki: Jurij Špeh (Spech), ki je imel iste obveznosti kot vsi doslej, Jurij Špeh, ki je moral plačati davek 90 krajcarjev in dajati 1 sir, 2 pogači, 2 kokoši in 10 jajc. Jernej Špeh pa je plačeval davek 68 krajcarjev in dajal 2 pogači, 2 kokoši in 10 jajc.

Na *Brodu* (Am fuerth) so bili 3 podložniki: Luka Šetina, Luka Senič in Mihael oziroma Lenart Senič, ki ga je 1563 nasledil Jernej. Prva dva sta plačevala davka 26 krajcarjev in 1 novčič, tretji samo 3 novčiče. Prvi je dajal 2 kokoši, drugi nič, tretji 2 kokoši in 10 jajc.

V *Jami* (In der Grueben) je bil podložnik Luka Prašiček (Preshitshegkh), ki je plačeval 26 krajcarjev in 1 novčič.

V *Rajnovščah* (Renushitsh) je bil podložnik Simon Markov, ki ga je nasledil Janez Maretič, ter je plačeval isto kot prejšnji.

V *Skrjančah* je bil podložnik Gašper Klemenčič, ki je imel iste obveznosti kot prejšnji.

Na *Slatniku* je bil podložnik Mihael Perhart (Perhartt), ki je plačeval samo 53 krajcarjev in pol novčiča.

V *Beli cerkvi* (Weissenkirchen) je bil podložnik Pavel, ki je posedoval 1 hubo in je plačeval 1 šiling 46 krajcarjev in 1 novčič.

V *Plemberku* (Preinpach) je bilo 6 podložnikov: Pavel Urbanc (Vrhanc), Janže oziroma Štefan Semen, Simon Urbanc, ki ga je 1563 zamenjal Resič (Resich), Miklavž oziroma Janže Zupan (Suppan), Pavel Zarepec (Sarepiz) in Klemen oziroma Jurij Zupan. Plačevali so v denarju davka po 1 šiling, 1 krajcar in pol novčiča. V naravi pa so dajali po 3 škafe ovsa, 1 škafe pšenice, 15 posevem prediva, 2 kokoši in 10 jajc.

Od skupno 62 podložnikov je Križatija prejela 152 veder mošta. Kakšna zmešnjava glede mer je vladala že v onem času, daje podatek ob koncu urbarja, ki preračunava višnjegorski čeber, ki da po 53 veder in vedro 18 bokalov. Če to preračunamo v litre po Vilfanu¹³, dobimo število 219.310,2 litrov, če vzamemo, da je pisec urbarja zamenjal vedro za čeber. To bi bilo skoro nemogoče in bi bila za to količino potrebna že obširna klet. Če pa računamo, da je vedro držalo 33 litrov, dobimo 5016 litrov. Poleg tega so dobili nekaj pšenice in ovsa, 36 koštrunov, 148 pogač, 76 sirov, 100 kokoši, 810 jajc ter po 36 bremen sena in slame. Zato je tudi Lenart Frumentin¹⁴ leta 1564 kupil hišo v Novem mestu za 370 fl, da bi bilo shranjeno žito in vino iz Orehka, kakor pristavlja v svojem dnevniku¹⁵.

Kolikšna je bila ta hiša, se vidi iz inventarja¹⁶, ki je bil narejen 15. julija 1569 v prisotnosti Nikolaja Bonoma (Wonohm) in upravnika Franca. Imela je dve sobi (Stuben, Khamer), kuhinjo, podstrežje in klet. V sobah so bili 2 mizi, 3 skrinje, 4 stoli, 1 velika omara in 1 postelja. Vse kaže, da je Frumentin kupil staro hišo s pohištvom, ker večkrat omenja, da je to pohištvo staro. Kako je bila oprema skromna, naj priča še drug inventar. Za posteljino in perilo sta bili 2 žimnici, 5 platnenih rjuh, 4 vzglavne blazine, 3 odeje, 2 plahti in 1 koc, 2 namizna prta, 2 brisači (katerih eno so odnesli v Ljubljano!) ter 2 namizna prtiča.

Posodje in jedilni pribor je bil bakren, cinast, železen in lesen. Bakrenega je bilo 5 kotličev in 1 razbit vrč, cinastega 3 sklede, 2 ročki za četrtinko in polovinko, 1 svečnik in umetno izdelana posoda z lončenim podstavkom, železnega pa 1 trirogelna helebarda, nekaj drogov z železnimi konicami, 3 zajemalke, 2 žlici za odlične goste, kuhinjsko sito, tolkač, svečnik, 2 ražnja, veriga za kotel in 1 ribežen. Poleg tega so bila še železna vrata, lopata, motika in sekira. Iz lesa pa je bilo vedro, vrči za olje, kis in vodo, korci za pitje, 12 žlic, 23 velikih in majhnih krožnikov, 4 sklede, pomivalna posoda, posodi za sol in mast, krušne nečke, omara, čeber za pranje, navaden čeber in škafe. Poleg tega sta bila še 2 stola, 1 koželj (za presti), košara za smeti, zaboj za žito in 2 lopati za žito. V kleti je bilo 17 velikih in majhnih sodov, 4 lajte in lijak. V hiši je bilo poleg vsega tega malo domačega vina, malo zdroba, 3 škafi ovsu in omarica s kosom slanine. Iz vsega tega je gotovo, da ne moremo govoriti o kakršnem koli udobju, ki naj bi vladalo v novomeški Križatiji v 16. stoletju.

Stanje pa se je kmalu izboljšalo. V primerjavi z inventarjem iz leta 1582 in 1583¹⁷, ki sta bila narejena, prvi ob predaji hiše v upravo Baltazarju Preglu in drugi, ko je postal Lenart Frumentin deželni komtur ter je postavil za oskrbnika Novomeščana Gregorja Rabena, in s prejšnjim, se je v razdobju dobrih deset let in nadalje enega leta močno povečal inventar ter ustvarila večja udobnost. Prostori so ostali isti, oprema pa se je spremenila, zlasti posodje. V inventarju so že cinaste sklede s Frumentinovim grbom, pločevinast vrček za pivo, krožniki pa so ostali še leseni. Perilo in posteljina sta postali nekoliko bogatejši, tako postelja z nebom itd., zlasti brisač je bilo več na razpolago. Pozornost vzbuja vojaška oprema: 5 platnenih vrečk za brašno,

Plošča Leonharda Frumentina o nakupu Križatije, ki je sedaj vzdana nad vhodom v Dolenjski muzej.

ki se ga rabi na vojni; triroba helebarda; 4 oklepi z ovratnikom, čelado in pločevinastimi rokavicami; 1 rokavice, zaplenjene v vojni; 2 ovratnika za pod oklepom; 2 zavitka voščenih sveč; vreča s podkvmami in žebliji; kladivo z žebliji in zakovicami za oklep; 1 oklep za igro in 1 oklep za vojno. V kuhinji se je pomnožila oprema s 3 ponvami, kotlov je ostalo 5, samo opisani so bolj. Največji je držal poldrugo vedro, t. j. okoli 50 litrov. Ostali 4 so bili vojaški kotli. Za merjenje žita so imeli posodo za 1 star novomeške mere, za novi polovični star ter četrtinek (Tshetertin 1582, Tshetertinekh 1583). Žita je bilo v kašči še kar precej, zlasti 1583: 71 starov pšenice, 23 starov rži, 10 starov leče, 9 starov stare ajde ter 43 starov nove ajde in 25 starov ovs. Za vino so imeli 25 sodov (1582), od teh je držalo 15 (1583) 419 veder, to je okoli 13.827 litrov. V kleti so imel dva nepremerjena čebra, tri vedra in 1 lajto. Iz tega se vidi, da se je začelo gospodarstvo razvijati in širiti. Ko je nastopil novi novomeški sodnik Luka Sovič, so ob njegovi navzočnosti naredili spet nov inventar 15. nov. 1586¹⁸, ki daje vpogled v še bolj ugledno opremo, da so imele cinaste posode znak L. K. (Land Komthur — deželni komtur), kar je dal narediti gotovo Lenart Frumentin. Zmanjšalo se je število lesenih krožnikov, povečala pa bojna oprema z vrvjo, ki se je rabi v boju (mogoče laso?).

Povezava novomeške hiše z ljubljansko komendo je bila velika, ker se skoro v vsakem inventarju navajajo predmeti, ki so bili odneseni v Ljubljano. Nerazumljivo je tudi vedno menjavanje oskrbnikov. 10. aprila 1588 je prevzel upravo novomeške hiše Jurij Derlätsh in napravljen je bil spet inventar, ki

pove, da sta bili dve cinasti posodi z znamenjem deželnega komturja odneseni v Ljubljano, kot novost pa je bila posest turške preproge, ki so jo morda uplenili¹⁹. Naslednji inventar, ko je Jurij Derlätsh najbrž napredoval in je prevzemal Jakob Vidic 7. decembra 1593, nam pokaže tudi trgovsko poslovanje, da je namreč vso vinsko letino 1593 kupil Novomeščan Adam Gričar²⁰.

Za nadaljnjih dvajset let nimamo nobenih zapiskov. Aprila 1616 je izšlo poročilo o vinskih dohodkih: 32 hub je moralo dajati po 4 čebre gorščine, novomeška hiša je imela v Tshättertbergu²¹ vinograd, kjer so pridelali 22 veder, 13 bokalov in 2 maselca vina, da je bilo letnega prejemka do 750 veder vina²². Vinogradi so bili dobro obdelani in leta 1638 so upali na donos 300 malih veder domačega vina²³.

Gospodarstvo se je razvijalo, hiša pa je propadala in bila potrebna popravila²⁴. Ko je prišel 26. februarja 1660 vizitator v Novo mesto, je ugotovil, da je komtur Staudach popravil streho in zgradil novo klet. Tako ni komenda (ne menuje se več »hiša« kot doslej, čeprav je še spadala pod ljubljansko komendo) služila samo za stanovanje komturju, temveč tudi za prostor za vino. Prej so morali dajati vino v tuje kleti. Kletar Peter Gigneter ali Seggartner je stanoval v svoji hiši v mestu, redovno poslopje pa je pustil razpadati. Kletarjevo delo je bilo hraniti ključke od kleti, pošiljati vino v Ljubljano, nadzorovati delo v vinogradih ter vzdrževati red med podložniki. Zato je dobival na leto 30 fl, 10 veder vina in 10 kablov rži. Urbar je vodil komtur v Ljubljani, zato je bil inventar in žito vneseno v ljubljanski inventar, ker ni komtur nikomur nič zaupal. Komtur Staudach je zgradil zidanico in stiskalnico v Starcih²⁵, ki pa še nista bili tedaj gotovi. Vizitatorju so se podložniki pritoževali, da je komtur zahteval večjo tlako, kot je zapisano, zlasti pri zidanju zidanice, da jih je skoraj uničil. Čeprav je bil določen davek na 6 krajcarjev, je on zahteval 7 krajcarjev in poleg tega so morali tlačaniti čez mero. Ob Mihelovem je bilo treba plačati deželne davke in kdor je ta dan zamudil, mu je komtur naložil kazni 6 in več krajcarjev na en goldinar davka. Deželi pa je bilo treba dokončno plačati davke preteklega leta šele ob svečnici. Ko se je vizitator še pozanimal o komturju v Ljubljani, je zvedel, da je v resnici večkrat neznosen in da se z vsakomer prepira²⁶.

Čez dve leti, 20. maja 1662²⁷, je bila spet sprememba v upravi novomeške hiše. Dotedanji kletar Peter Seggartner (ali Gigneter) je predal inventar novemu kletarju Janezu Krstniku Čadežu. Inventarni zapisnik se je seveda spet napravil in inventar se je deloma pomnožil, deloma zmanjšal. Nabavljenih je bilo več postelj, pojavijo se medeninasti in železni svečniki ter utrnjevalci, za udobje pa en naslanjač in 8 slik. Tudi v zidanici so bile 4 slike, predstavljajoče štiri letne čase. Za lov je bilo 10 mrež za lovljenje zajcev. Vinska klet je imela 24 sodov, ki so držali 546 veder. Na redovnem kapitulju 1664²⁸ so ugotovili, da je novomeška posest, ki je bila še vedno pod ljubljansko komendo, imela oskrbnika, pisarja in kletarja. Dobivali so kontribucije od podložnikov letno 144 fl 13 kr 2 d, od desetinskih in gorščinskih dajatev je ostalo poleg doma porabljenega vina toliko, da so lahko izkupili 321 fl. Pri Beli cerkvi je prinašala pšenična desetina 25 fl, ržena in ajdina 37 fl, stroški za obdelavo vinograda in napravo posodja pa 82 fl 40 kr.

Naslednje leto je prevzel ljubljansko komendo grof Saurau. Zaradi slabe letine in zaradi brezbriznosti miso zadnja leta pobirali desetine in davkov. Novi komtur se ni takoj znašel in šele 17. junija 1676, ko je nastopil službo kletarja Matija Böhmshiz, so ugotovili, da je bilo zadnja leta zaostankov za 350 fl

23 kr 3 d. Kljub temu da so ljudje zaradi slabih letin skoro popolnoma obubožali, so hoteli zaostanke izterjati. Za to so pooblastili kletarja, ki so mu dajali 50 fl letne plače, 10 veder vina, en mernik pšenice in pet mernikov ajde. Ta je nabral toliko sredstev, da so mu ukazali popraviti hišo, zlasti okna, sam pa se je moral naseliti v poselski sobi, ki je bila edina v redu²⁹. S tem prenehajo podatki za 17. stoletje.

Zapiski o službeni hiši³⁰ v Novem mestu prenehajo za skoro 40 let. Mogoče tedaj, mogoče že prej je bil ali postal red gorski gospod, kakor poroča Metod Dolenc v omenjeni razpravi. Vendar žal razen razprav ne izvemo iz omenjenega folianta popolnoma nič o instituciji in pravicah reda kot gorskega gospoda. Dokler ne bodo najdeni novi dokumenti, ne bo mogoče o tem ničesar zvedeti.

Pod točajem Andrejem Glojakom je bil 23. oktobra 1714 narejen nov inventar³¹, ki pokaže silen razvoj in obogatitev. Medtem ko je bila nekdanja železna žlica za odlične goste, je sedaj na razpolago srebrni pribor, kombiniran s črno roževino, in namesto lesenih krožnikov je 12 cinastih posod v teži 25 funtov. Namiznega perila je cela vrsta od damastnih prtov do hodničnih in platnenih prtičev. Miz, stolov in naslanjačev, prevlečenih z rdečim usnjem, je lepo število. Tudi v gospodarstvu se je spremenilo. Bilo je sedaj 40 sodov, od teh 22 z železnimi obroči, poleg sodov v vinogradu. Za merjenje so jim rabile tele mere: ena za $\frac{24}{4}$ in druga za $\frac{12}{4}$, mernik in za vino čeber. Za lov sta bili 2 pasti. Žitno desetino so dobivali od pšenice, rži, ječmena, pira, prosa in ovsa.

Posestvo se je širilo in z njo gospodarska dejavnost, zato je prvotno plosnje postajalo premajhno. Ljubljanski komtur grof Harrach je prosil velikega mojstra, da bi smel kupiti od grofa Barba hišo, ki jo je imel pod kapitljem ter jo je kupil od rajnega Wolfa Daniela Breuna. Hiša je imela hlev, tri vrtove in hišo za posle. Kupna vsota je znašala 1200 goldinarjev. Z dovoljenjem velikega mojstra je bila kupčija sklenjena 19. marca 1724³².

Dve leti nato, 18. marca 1726, je ljubljanski upravitelj Gabriel Abraham Werth predal upravo novemu kletarju Francu Pavlu Krabarju in skupno sta naredila inventar za obe hiši in vinograd. Inventar se je pomnožil z nakupi komturja Harracha, z nakupom opremljene Barbove hiše in kar so pripeljali iz Ljubljane. Nekaj pa je bilo še starega³³. Grof Harrach si je bržčas hotel urediti v Novem mestu rezidenco in je zato imel takšno opremo: *srebrni predmeti*: 6 srebrnih starih modnih žličk z znakom in grbom ljubljanskega komturja grofa Sauraua, cinasta posoda in kar k njej pripada, cinasta okrogla posoda z ročko, 12 cinastih skled v teži 25 funtov, cinasti četrtinska in polovična mera, dva para posebrenih bakrenih namiznih svečnikov. *Medeninasti in bakreni predmeti*: dve medeninasti svetilki in zraven utrinjevač, medeninaste pipe za sod, 6 namiznih nožev z ročaji iz črne roževine s pripadajočimi nožnicami, 6 roževinastih črnih žlic, bakrena, znotraj pocinjena posoda za potrebnjak. *Posteljina*: 7 žimnic, 2 slamnjači, 17 vzglavnikov, 8 pregrinjal iz damasta in kotenine. *Pohištvo*: 7 turških in salzburških preprog, rdeče prebarvana ovčja koža za predposteljni, 18 miz in mizic iz trdega in mehkega lesa, nekatere pokrite z brušeno kamnito ploščo, 5 majhnih (bojnih) mizic, 14 stolov, 45 usnjenih, platnenih in lesenih naslanjačev, 2 klečalnika, 3 omare, 1 skrinja, 4 zavese, 10 postelj z baldahinom in brez njega, iz trdega in mehkega lesa, deloma poslikane, 2 zofi in kanapeja, 2 potrebnjaka, 1 polica, 5 klopi. *Slike in zemljevidi*: 27 slik olje in bakrorezi, 10 zemljevidov. *Kuhinjsko posodje*: 1 raženj, 2 ponvi, 2 svetilki, 2 utrinjača. *Vinarska oprema*: 1 mernik,

okovano vedro, ki drži $2\frac{1}{4}$, okovano vedro, ki drži $1\frac{1}{4}$, 2 sodomerni šibiki, nečka, 92 raznih sodov, kletnih in prevoznih, 2 vinska lijaka, 5 usnjenih cevi za pretakanje vina, 5 vinskih stiskalnic, 12 lajt, 3 kotli za kuhanje žganja, železen drog, železen tolkač, 2 krampa, železno znamenje s križem, s katerim so zaznamovali lesene predmete, potem ko so ga razbelilli, okovan volovski rog.

Kljub temu da je inventar precej obširen, vendar kaže pomanjkljivosti, zlasti pri perilu in kuhinjski opreми, ker vemo že iz prejšnjih inventarjev, da je bilo tega že precej prej v Novem mestu. Vendar tudi iz tega vidimo obseg udobnosti, ki jo je nudila ta oprema in stopnja stanovanjske kulture 18. stoletja.

Da je prišlo do tega blagostanja, je v veliki meri vzrok v širjenju novomeške redovne posesti. Žal ni sedaj mogoče zaslediti vseh nakupov in pridobitev razen teh, ki so bili omenjeni. Ob izdelavi jožefinskega katastra 3. junija 1788 pa dobimo popoln vpogled v finančno moč in gospodarsko razsežnost te posesti.³⁴ V denarju so podložniki dajali 16 fl 10 $\frac{1}{2}$ kr obrestnine, 2 fl 10 kr zaščitnine, pisarnine 7 $\frac{1}{2}$ kr in tlakovine 33 fl. Za obdelavo vinogradov in dovoz desetinskih dajatev (obrestnega in gorščinskega vina, žita in preje) je bilo treba napraviti 109 tlačanskih voženj, toliko kot je bilo podložnikov, v vinograde Zajčji vrh, Pangerč grm, Selo, Dolž, Belo cerkev, Šmarjeto, Starce in Igljenik.³⁵ Ročne tlake je bilo za 924 dni za obdelavo vinograda, pri dovozu, zbiranju in urejanju desetinskih dajatev. Tlačani iz 9 dvorcev so morali opravljati selsko tlako v Ljubljano in sel je dobil 7 kr popotnine. Na redovni posesti v vaseh Hrib, Orehek, Zajčji vrh, Brezovica, Selo, Grm, Verdun in Črmošnjice je bilo 38 hub in lastniki teh so bili dolžni napraviti vsak po dve vožnji v Ljubljano, eno z vinom, drugo z žitom. Kadar je vozil vino, je dobil tri masele pijače. Podložniki z Broda so bili dolžni vsak dan poslati v komendo enega človeka za ves dan, ki je moral biti na razpolago za drobna dela. Žita so podložniki dajali 14 mernikov pšenice, 41 $\frac{1}{2}$ mernika prosa in 170 $\frac{1}{2}$ mernika ovsa. Vinske desetine je bilo 203 veder (81 $\frac{1}{2}$ hl), gorščine 78 veder (30 hl), mošta 332 veder (143 hl). Po napovedi gornika je imela novomeška posest 300 gorskih in desetinskih podložnikov.

V denarju so plačevali desetino v vaseh Hrib, Grm, Zajčji vrh, Selo, Dolž, Igljenik ter v župnijah Šmarjeta in Bela cerkev 249 fl 37 kr ter za male pravice še 70 fl 2 $\frac{1}{2}$ kr. Nekoč je bilo določeno, da so dajatve za male pravice morali oddajati ob gotovem času, npr. ob beri ovsa. Leta 1788 pa je bilo to spremenjeno in so oddajali po lastnem preudarku. Zato se je uprava pritoževala, ker so oddali 8 prašičkov in je imela uprava s tem samo izgubo, ker so bili oddani ob nepravem času.

Novomeška posest je imela tudi ribolovno pravico v potoku Klamfer »od štolcovega jezua do črmošnjiškega jezua«, vendar od tega ni bilo nič koristi, ker je bil potok brez rib.

Po letu 1769 so se bremena za zemljiške gospode precej povečala. Plačevati je bilo treba vinsko naklado, vojaški stanovanjski prispevek, prispevek za zgradbo šol in stanovanj, prispevek za politično nadzorovalne stroške, prispevek za kaznovanje političnih zločinov, prispevek za zdravljenje nalezljivih bolezni itd. Samo stroški za novo ureditev davkov komende so znašali 1740 fl 37 kr. Zato ni neresničen podatek, da bi imel novomeški urad letno 1947 fl 1 $\frac{5}{8}$ kr dohodkov, izdatkov pa 1992 fl 8 $\frac{3}{4}$ kr.

S koncem 18. stoletja je končano mirno razdobje, ko so imeli novomeško hišo ljubljanski komturji za počitniški dom. Po francoskih vojnah, zlasti ob schönbrunskem miru 14. oktobra 1809 so bila z mirovno pogodbo zaplenjena vsa posestva nemškega viteškega reda, ki so prišla pod Francijo. Vendar red kljub temu ni izgubil upanja, da ne bi dosegel kakšnega sporazuma s francosko upravo ali o vrnitvi ali o odškodnini.³⁶ Naračunalni so, da bi francoska država morala plačati za odškodnino za komende Ljubljana, Novo mesto, Metlika in Črnomelj takoj 26.840 fl, komturju dajati dosmrtno penzijo 8000 fl in deželnemu komturju skoro 2000 fl. Red ni kljub temu ugodno rešila, ko je Avstrija dobila svoje pokrajine nazaj³⁷ po Napoleonovem porazu.

Po vrnitvi ni imel red več posebnega zanimanja za gospodarjenje in so vse desetine in gorščine oddali v najem. Te so bile v vaseh: Slatina, Travnik, Požarenca, Družinska vas, Sela pri Beli cerkvi, Gradinje, Bela cerkev, Draga, Ruhtna vas, Spodnje Toplice, Zgornje Toplice, Čilpak pri Trebelnem, Obrh pri Šmarjeti, Gomila, Radež, Brezovica, Jezero, Zajčji vrh, Selo pri Starcih, Pangerč grm, Vrh, Dolž, Hrib, Stopiče, Selski vrh, Bregi, Miklavžev hrib, Vinja reber, Reber, Župenca, Brezovica, Šentjurski vrh, Sadeži, Zaloke in Čatež za skupno začetno dražilno vsoto 423 fl 35 kr. Pri dražbi se je pojavilo 28 dražiteljev in je uspela.³⁸ Iz imetja je red hotel samo še vleči koristi, nič več pa ne vlagati. Redovna hiša Križatija je bila samo še upravna stavba, ki so jo od časa do časa zasedale preko Novega mesta premikajoče se vojaške čete. Samo vinograd Starci, ki je še ostal v redovni lasti, so s podložniki obdelali, čeprav so se ti upirali proti prenapornemu delu.³⁹ Čeprav so začeli z likvidacijo posesti, so podložniki morali plačevati še vse obveznosti in dajati dajatve. Kdor je bil v zaostanku, so ga izterjaval z vojaško eksekucijo. Pri vsakem takem podložniku so namestili vojake za 8 dni, ki jih je moral hraniti. Vendar tudi s tem niso mogli izterjati vseh dolgov⁴⁰.

Francoska okupacija je naredila veliko zmedo v upravi redovnih posestev. Ob vizitaciji, ki jo je naredil deželni komtur grof Alojzij Harrach 1824⁴¹, so ugotovili, da so kapitali novomeškega urada pomešani z ljubljansko komendo. Zato so 12. junija 1824⁴² naredili temeljit pregled vse novomeške posesti, ki je bil tudi zadnji v tej posesti nemškega viteškega reda. Glasi se pa takole: Poslopje tako imenovane redovne hiše v Novem mestu stoji v nekoliko strmi ulici nekaj korakov stran od drugih hiš, je trdno zidano, ima nadstropje ter je krito z opeko. V pritličju je obokana klet, ki ima prostora za 500 veder vina ter majhna klet za kislo zelje in repo. Poleg tega so tri sobe, obokana kamra in stranišče. V nadstropju so tri navadne sobe, ena majhna, stranišče, kuhinja in dve dvorani. Med francosko okupacijo je bila v poslopju bolnišnica, pozneje pa orožniška postaja, ter je bilo vrnjeno v zelo slabem stanju. Na novo je bilo treba prekriti streho, narediti nekaj novih oken in stara popraviti, popraviti strope, ograditi vrt itd. K hiši spadata še konjski hlev in kolnica za vozove. Hiša ima dva vrtova.

K redovni hiši spada vinograd v Starcih, kjer je zidana zidanica, pokrita s skodlami, ima obokano klet za okoli 300 veder vina, eno sobo, eno kamro ter veliko stiskalnico za grozdje. Stiskalnica je slaba. Poleg stoji slabo zidano poslopje, krito s slamo, kjer je hlev za dva konja in dve majhni vinski kleti. Za časa francoske vlade so bili v občini Veliki Orehek pri Stopičah oddani v najem travniki Jenčič, Na bregu, Pri travniku, Dimovec, ki merijo skupno 1 joh 1100 klafter. Dominikalni vinograd Starci meri 5 johov 672 ³/₆ klafter. Tudi

dominikalni pašnik v Starcih, kjer raste samo brinje, meri 1119 klafter. Redovna hiša ima skupno z Novomeščani v gozdu pri Kačji ridi (Schlangenwald) svoj del, ki pa ne prinaša nobene koristi, ker je Novo mesto z okoliškimi občinami v pravnem sporu. Ta gozd meri 18 johov 1200 klafter.

Dohodke je imela redovna hiša tele: od hiše 32 fl, od vinograda Starci 22 fl 30 kr, od povprečja za $50\frac{3}{4}$ kupovnih (kaufrechtlich) hub 30 fl, od zemljiške pristojbine 8 fl, od urbarialne pristojbine od drugih $50\frac{3}{4}$ kupovnih in najemščinskih hub na najemnici s pisarino in odkupom malih pravic z $\frac{1}{5}$ odbitkom 70 fl 41 kr $3\frac{3}{5}$ d, od rektificiranih tlačanskih dajatev z $\frac{1}{5}$ odbitkom 26 fl 24 kr, od t. i. ljubljanskih voženj po 4 fl z $\frac{1}{5}$ odbitkom 340 fl, od dolžnega mošta z $\frac{1}{5}$ odbitkom 305 veder $19\frac{1}{5}$ bokala 305 fl 48 kr, od 10 mernikov $2\frac{2}{5}$ bokala pšenice 10 fl 8 kr, od 24 mernikov $12\frac{1}{5}$ bokala prosa 14 fl 23 kr 3 d, od 134 mernikov $6\frac{2}{5}$ bokala ovska 44 fl 48 kr, od najemnine v letih 1821 do 1824 v župnijah Stopiče, Šmarjeta, Bela cerkev in Čatež za vinsko, žitno, mladežno in berno desetino po $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$ in $\frac{1}{4}$ za letnih 456 fl, od vinske desetine in gorščine v župnijah Stopiče in Čatež 246 fl, od žitne, mladežne in birne desetine v župnijah Stopiče, Šmarjeta in Bela cerkev 210 fl, torej zneso vse skupaj 1816 fl 42 kr $6\frac{3}{5}$ d.

Dominikalni vinograd Starci so morali obdelovati podložniki iz Velikega in Malega Orehovca, Hriba, Zajčjega vrha, Brezovice, Sela, Pangerč grma in Verduna. Poleg tega so morali dajati desetino od mošta, gorščično vino in žitno desetino. Vse to so morali pripeljati v gospoščinsko poslopje, opraviti gradbeno tlako, delati vožnje in opraviti ročno tlako. Ker je bila žitna in vinska desetina in gorščina v najemu od leta 1821 dalje, so bili tega oproščeni. Obdelati pa so morali vinograd v Starcih, spraviti seno, napravljati plotove ob dominikalnih zemljiščih, pripeljati vino in kolje za vinograd, preorati domače vrtove ter pomagati pri živini in popravilu hiše. Vsak podložnik je moral opraviti letno največ 6 dni ročne tlake in 2 dni vprežne tlake.

Od šestih podložnikov z Broda, ki so imeli skupaj $2\frac{1}{2}$ hube, je moral prihajati vsak dan po eden vse leto v komendo, da je opravljal selsko in poštno službo.

Podložniki so se upirali oddajati desetino in gorščino. Tako niso v župniji Čatež oddali v vinogradu Čatež dveh tretjin desetine in vse gorščine, v župniji Stopiče v vinogradih Selski vrh, Višnek in Verdun treh četrтин desetine, v vinogradih Zajčji vrh, Miklavžev vrh, Kančev vrh, Brezovica, Vinja reber, Jesenovec, Na rebrih, Župenca, v Dolžeh in Na vrhah treh četrтин desetine. V vinogradih Jenčič, Hrenovec, Srebotnik, Novoselski vrh, V bregih, Sadeži, Brezovica, Vinja reber, Starci, Zajčji vrh, Ostarije in Zaloke niso oddali niti desetine niti gorščine.

Od desetine od pšenice, rži, pire, ječmena, ovska, od mladežne desetine od telet, prašičev in ovac so dajali samo četrtno v vaseh Vrh, Dolž, Zajčji vrh in Sela, na Hribu in Pangerč grmu tri četrtnine, Janez Malnasperg v Vinji rebri in Matija Ravnik v Malem Orehku pa nič. V župniji Bela cerkev so dajali dve tretjini od žitne, mladežne in birne desetine od pšenice, rži, ječmena, ovska, ajde, kokoši, telet, prašičev in ovac v vaseh Družinska vas, Sela, Bela cerkev, Draga, Ruhtna vas, Gradinje, Maline, Travnik, Požarnica. V župniji Šmarjeta so dajali od žitne, mladežne in birne desetine od pšenice, rži, pire, ječmena, ovska, ajde, kokoši, telet, prašičev in ovac dve tretjini v vaseh Spodnje Toplice, Zgornje Toplice, Čilpak, Obrh, Gomila, Radež, Brezovica, Orešje, Kočjan in Na jezeru.

Kljub vsemu temu so dobili pri novomeškem uradu za vinsko desetino in gorščino v letih 1823—1827 povprečno po 225 fl, za žitno, mladežno in birno desetino pa povprečno 190 fl.

Od desetine in gorščine ni red plačeval nobenih davkov, ker je bilo to pravica zemljiške gosposke. Prispevati pa je moral za mestne potrebe, ker ni imela redovna hiša v Novem mestu nobenih regalij. Podložniki pa so spadali pod okraje Novo mesto, Ruperčevrh in Trebnje.

Najbolj so se podložniki pritoževali zaradi voženj v Ljubljano. Napraviti so jih morali letno 78. Ker ni bilo več toliko podložnikov, bi pa morali plačati v denarju. Dokler je bilo podložnikov dosti, je prišel vsak na vrsto na nekaj let. Zato so bili sedaj pripravljeni tožiti upravo. Prav tako so se odločili, da ne oddajo prostovoljno zaostale desetine. Upravnik pa ni čakal na njihovo tožbo, temveč je uporabil vojaško eksekucijo, deloma jih je pa on tožil. Tlačanom je upadel pogum. Nekaj jih je odplačalo dolgove, drugi pa so jih vsaj zmanjšali. Ker je bila prodaja desetinskega vina združena z velikimi težavami, je uprava nameravala to obveznost spremeniti v denarno. Vsi podložni tlačani so bili odločno proti tej nameri. Že oddajanje desetine jim ni bilo po volji, sedaj pa naj bi oddajanje v naravi spremenili v denarno, (kar bi jih popolnoma uničilo).

Podroben pregled tlačanov novomeške komendske hiše, od kod so bili doma in kakšne obveznosti so imeli, bo pokazal vso težo kmečkega življenja tik pred kmečko odvezo 1848. Ta seznam je narejen po jožefinskem katastru. Velikost posestev — hub so označevali v denarju. Cela huba je bila 60 kr, polovična 30 kr, četrtingska 15 kr. V tem razmerju so označene tudi v seznamu. Kadar pa jih je bilo zaradi vmesne vsote težje označiti, je navajana kar vsota.

V *Velikem Orehku* so bili tlačani na hišnih številkah: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 35, ki so imeli vsi po pol hube. Obrestnine so plačevali po 43 kr $2\frac{2}{5}$ d. Opraviti so morali $\frac{4}{5}$ vožnje vina in žita v Ljubljano ali plačati 3 fl 12 kr. Dajati po 1 mernik $9\frac{3}{5}$ bokala ovsa, 4 vedra vina, opraviti za 2 dni voženj in 8 dni ročne tlake.

Številki 3 in 17 sta imeli $\frac{3}{4}$ hube. Plačevali sta obrestnino prvi 1 fl 5 kr 2 d, drugi 42 kr $2\frac{1}{2}$ d. Opraviti eno vožnjo v Ljubljano ali plačati 4 fl 48 kr. Dajati po 2 mernika 6 bokalov ovsa, 6 veder vina, opraviti 2 dni voženj in 8 dni ročne tlake.

Na številkah 16 in 18 sta imela po četrtingo hube. Plačevala sta obrestnine 31 kr 3 d. Opraviti sta morala $\frac{2}{5}$ vožnje v Ljubljano ali plačati 1 fl 36 kr. Dajati po 12 bokalov ovsa in 2 vedri vina, tlaka pa je bila ista kot pri ostalih.

V *Malem Orehku* so imeli tlačani na hišni številki 1 pol hube, na št. 2 in 3 po četrtingo hube, na št. 4 pa bajto. Obrestnine je plačeval zadnji po 28 kr 3 d, drugi pa nič. Oddajati v naravi in opravljati tlako so morali isto kot prejšnji.

Na *Hribu* sta tlačana na hišnih številkah 2 in 3 imela hubi za 25 kr ter sta plačevala 5 kr 4 d obrestnine, opraviti sta morala po pol vožnje v Ljubljano ali plačati 1 fl 36 kr ter oddati po 2 vedri vina. Ostala tlaka pa kot zgoraj. Na št. 1 in 4 sta imela tlačana po četrtingo hube in sta plačevala obrestnine eden 9 kr 3 d, drugi 25 kr 4 d. Opraviti sta morala pol vožnje v Ljubljano in dajati po 2 vedri vina. Ostala tlaka pa je bila kot zgoraj. Na št. 5 je imel podložnik $\frac{3}{4}$ hube in je plačeval 25 kr 2 d obrestnine, opravljal je običajno tlako, sicer mu pa ni bilo treba nič oddajati.

Na *Zajčjem vrhu* so imeli tlačani po pol hube na hišnih številkah 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 14, 15, 16 in brez številke. Štirje od teh so plačevali po 59 kr 2 d,

drugi pa po 43 kr 2 d obrestnine. Vožnjo v Ljubljano so morali opraviti vsi enako. Trije so oddajali po 1 mernik 9 bokalov prosa, vsi po 2 mernika 6 bokalov ovsa, vina 4 vedra in opravljali isto tlako kot zgoraj. Eden je imel četrtingsko hubo in je plačeval obrestnine 21 kr 3 d, napraviti je moral pol vožnje v Ljubljano, dajati po 12 bokalov prosa in ovsu ter 2 vedri vina. Dva sta imela hube po 35 kr in sta plačevala po 28 kr 4 d obrestnine, napraviti po pol vožnje v Ljubljano, eden od njiju je dajal 1 mernik 9 bokalov pšenice, oba po 12 bokalov prosa in ovsu in eden 2, drugi pa 3 vedra vina. Tlako pa sta opravljala kot drugi. Dva sta imela hubi po 22 kr in sta plačevala po 32 kr in sta plačevala po 32 kr 2 d obrestnine, narediti sta morala $\frac{3}{5}$ vožnje v Ljubljano ali plačati 2 fl 24 kr in dajati po 1 mernik 3 bokale ovsu ter 3 vedra vina. Tlako sta opravljala kot drugi zgoraj.

V *Brezju* je imel tlačan na hišni številki 7 dve hubi in je plačeval 1 fl 27 kr 4 d obrestnine, narediti je moral $1\frac{1}{3}$ vožnje v Ljubljano ali plačati 6 fl 24 kr. Dajati je moral 3 mernike 3 bokale ovsu, 8 veder vina in tlako kot ostali zgoraj. Tlačani na številkah 1, 2, 3, 4, 5, 6 so imeli polovične hube in so plačevali po 43 kr 2 d obrestnine, narediti so morali po $\frac{1}{4}$ vožnje v Ljubljano ali plačati v denarju 3 fl 12 kr. Dajali pa so po 1 mernik 9 bokalov ovsu, 4 vedra vina in opravljali tlako kot ostali zgoraj.

Na *Selu* so imeli tlačani na hišnih številkah 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 polovične hube in so plačevali po 43 kr 2 d obrestnine, narediti so morali po četrtingo vožnje v Ljubljano ali plačati v denarju 3 fl 12 kr. Dajali so po 1 mernik 9 bokalov prosa in ovsu, 4 vedra vina in delali tlako kot zgoraj.

V *Pangerč grmu* so imeli tlačani na hišnih številkah 6, 7, 8, 12 polovične hube ter so plačevali od 43 kr 2 d do 53 kr 4 d obrestnine, narediti so morali po četrtingo vožnje v Ljubljano, dajati po 1 mernik 9 bokalov prosa in ovsu ter po 4 vedra vina in opraviti tlako kot ostali zgoraj. Četrtingske hube so imeli tlačani na številkah 1, 2, 5, 9, 10, 11 in so plačevali obrestnino različno: 21 kr 3 d, 25 kr 4 d, 31 kr 1 d in 41 kr 4 d, narediti so morali po pol vožnje v Ljubljano, dajati po 12 bokalov prosa in ovsu z izjemo dveh in po 2 bokala vina. Tlako pa so delali kot vsi zgoraj. Dve hiši brez številke sta imeli hubi po 10 kr in sta plačevali samo 2 kr 1 d obrestnine, sicer pa niso imeli drugih obveznosti. Ena hiša brez številke je imela hubo za 20 kr in je plačevala 14 kr 1 d obrestnine, sicer pa ni imela drugih obveznosti.

V *Verdunu* so imeli tlačani na hišnih številkah 1, 2, 3, 4, 5 polovične hube ter so plačevali po 43 kr 2 d obrestnine, morali so opraviti četrtingo vožnje v Ljubljano, dajati po 1 mernik 9 bokalov ovsu in 4 vedra vina. Tlako pa so delali kot vsi ostali zgoraj. Tlačan v hiši brez številke je imel četrtingo hube, plačeval 21 kr 3 d obrestnine, opraviti je moral četrtingo vožnje v Ljubljano in dajati po 1 mernik 9 bokalov ovsu, 4 vedra vina in tlako opravljati kot vsi ostali. Tlačan na številki 7 je imel hubo za 35 kr in je plačeval obrestnine 28 kr 4 d, narediti je moral pol vožnje v Ljubljano, dajati 12 bokalov ovsu, 2 vedri vina in opravljati običajno tlako.

V *Crmošnjicah* sta imela tlačana na št. 5 in v hiši brez številke polovični hubi. Plačevala sta po 43 kr 2 d obrestnine, narediti sta morala četrtingo vožnje v Ljubljano, dajati po 1 mernik 9 bokalov ovsu, 4 vedra vina in opraviti običajno tlako.

Na *Brodu* so imeli tlačani na hišnih številkah 3, 7, 8, 14 polovične hube in so plačevali po 17 kr obrestnine ter so morali opraviti vsak po 8 dni ročne

tlake. Na št. 9 in 10 sta imela četrtninske hube in sta plačevala obrestnine po 13 kr 3 d opravljala prav tako po 8 dni ročne tlake.

V *Selih pri Beli cerkvi* je bil en tlačan, ki je imel hubo za 40 kr ter je plačeval 56 kr 3 d obrestnine, dajal za tlačanski davek samo v denarju 1 fl 36 kr.

V *Igleniku pri Trebnjem* so imeli tlačani na hišnih številkah 1, 3, 9, 10 cele hube ter so plačevali po 1 fl 6 kr 3 d obrestnine, tlačanskega davka po 4 fl 48 kr ter dajali po 1 mernik ter 1 do 3 bokale ovs. Niso pa opravljali ročne tlake. Tlačana na št. 2 in 5 sta imela polovični hubi ter sta plačevala po 33 kr 1 d obrestnine, 2 fl 24 kr tlačanskega davka, 8 oziroma 9 bokalov pšenice in 1 mernik 9 bokalov ovs. Nista pa opravljala ročne tlake. Tlačan na hišni številki 4 je imel tričetrtninsko hubo in je plačeval 50 kr 2 d obrestnine, 3 fl 36 kr tlačanskega davka, dajal 14 bokalov pšenice in 2 mernika 6 bokalov ovs in ni opravljal ročne tlake. Na hišni številki 6 je imel podložnik četrtninsko hubo ter je plačeval 16 kr 2 d obrestnine in 1 fl 12 kr tlačanskega davka, dajal 4 bokale pšenice in 12 bokalov ovs in ni opravljal ročne tlake. Tlačana na št. 7 in 7' sta imela hubi po 5 kr in sta plačevala po 10 kr obrestnine, vsega drugega sta bila oproščena. Tlačan v kajži brez številke je plačeval 48 kr zaščitnine.

Upravo vsega tega aparata so imeli upravitelj Štefan Murgel, star 61 let, oskrbnik je bil že 13 let. Dobival je 450 fl v denarju in v naravi 15 klafter drv in 12 stotov 20 funtov sena. Župan Matija Turk, star 62 let in bil v redovni službi 4 leta, je za svoje delo dobival 4 vedra vina in 1 mernik 9 bokalov ovs ter Gregor Urbančič, star 58 let, v službi je bil 2 leti ter je dobival $4\frac{1}{5}$ bokala pšenice in $12\frac{4}{5}$ bokala ovs. Valpet Janez Uzman, star je bil 30 let, v službi je bil 3 leta, je dobival za svoje delo 4 vedra vina in $12\frac{4}{5}$ bokala ovs. Dolžnost zadnjih treh je bila, da so napovedovali tlako, jo nadzorovali, bili navzoči pri eksekucijah, pri pobiranju vinske in žitne desetine ter pomagali pri vsem, kar je spadalo k podložniškemu delu.

Po rektificiranih določilih je vsaka huba morala dajati po 2 tlačana za prevoz vina in žita v Ljubljano. Do leta 1800 je bila tlaka izvrševana v naravi, v letih 1800—1827 je bila plačevana z $\frac{1}{5}$ odbitkom v denarju 3 fl 12 kr. Leta 1828 so se tlačani uprli, da ne bodo več plačevali tega denarja, in če hoče gosposčina uveljavljati še to dolžnost, jo bodo rajši izvršili v naravi⁴³. Vendar so tudi tokrat odnehali. Dve leti nato so bili pripravljani plačevati določeni znesek, samo da bi bili oproščeni vozanjenja v Ljubljano. Upravi posestva pa to ni šlo v račun, ker ne bi mogli pokriti stroškov prevoza. Nastala je namreč velika konkurenca z uvoženimi štajerskimi vini in ker je užitminski davek znašal 2 fl 20 kr na vedro vina, niso šla lahka dolenjska vina v promet in so ostajala v novomeških kleteh.⁴⁴ Kljub temu pa so imeli od domačega in desetinega vina v letih 1833—1938 povprečno po 200 fl letnih dohodkov⁴⁵.

Takšno pritiskanje s spremembo tlačanskih storitev v denarne je razumljivo, ker je morala redovna pisarna izplačevati visoke deputate redovnim vi-tezom. Ti so imeli sicer vsak kakšno službo, civilno ali vojaško, v redu pa je dobival na račun komende, katere imetnik je bil formalno, še določen deputat. Leta 1844 je bil komtur v Novem mestu grof Coudenhove in je imel 1200 fl deputata; ko je bil leto pozneje pomaknjen na višje in boljše mesto v črno-meljsko komendo, se mu je zvišal deputat na 1500 fl.⁴⁶ In ta denar je bilo treba iztisniti iz tlačanov.

Leta 1847 je imel red po zemljiški knjigi v Novem mestu dve hiši: št. 159 (Križatijo) z gospodarskimi poslopji in vrtovi ter št. 222 (Barbovo hišo), ki je popolnoma razpadla,⁴⁷ in posestvo Starci v izmeri 50 ha 45 arov. Za vse so plačevali 197 fl 22 kr 1 d dominikalnega davka.⁴⁸ Po letu 1848 ni imel red več smisla vzdrževati novomeško hišo zaradi zemljiške odveze, ker je odpadla večina dohodkov iz tlačanskih, gorščinskih in desetinskih dajatev. Ostala je samo meščanska hiša v Novem mestu z majhnim delom v mestnem gozdu ter dve uri oddaljeni vinograd v Starcih pri Zajčjem vrhu. Ta posest je prinašala premajhne dohodke, da bi bila samo uprava plačana, zato so jo skušali združiti s kakšno drugo komendo. Ker je prejšnjo jesen umrl novomeški upravitelj Franc Mahorič, ni bilo treba odpustiti upravitelja in upravo je avtomatično prevzela komenda Metlika. Ostala pa so še druga bremena. Za obdelavo vinograda v Starcih bi sedaj rabili, ker ni bilo več tlačanstva, 246 goldinarjev in pol bokala vina na dan za vsakega delavca. Letni donos vinograda pa je bil po štiriletnem povprečju 68 veder 28 bokalov vina. Cena za vedro vina je bila 2 fl 5 kr. Bruto donos bi bil torej 143 fl 8 1/2 kr in nastala bi letna izguba 102 fl 51 1/2 kr. Zato so vinograd razparcelirali na 20 zemljišč ter jih prodali s pašniki, travniki, zidanico in njenim inventarjem⁴⁹ za 1495 fl 20 kr.

Tako je ostala samo še Križatija v Novem mestu v redovni posesti, Barbova hiša je bila brez pomena, ker je razpadla. Bila je brez prave funkcije in da bi dobila novo upravičenost, so skrbeli številni interesenti, ki so jo hoteli ali vzeti v najem ali kupiti. Za najem sta se zanimala justični erar po justičnem organizacijskem komisarju pl. Scheuchenstuelu (možu Primicove Julije) in vojaški erar. Prvi je hotel v poslopju namestiti novo ustanovljeno sodišče, drugi pa v njem urediti vojašnico. Kupiti jo je hotel novomeški trgovec Karel Martini, ki je ponujal 6000 fl, vendar red ni bil voljan prodati hiše. Najbolj privlačna je bila ponudba justičnega erarja. Ta je dal temeljito pregledati hišo po inž. Viljemu Vollhoffu, ki je podal podroben popis hiše⁵⁰:

Popis poslopja št. 159, ki pripada novomeški komendi nemškega viteškega reda, preden se ga je prezidalo in preuredilo. V tem poslopju je podzemna klet, pritličje in nadstropje je zidano, ima visoko ostrežje po starem načinu, ima dvorano ter je krito z opeko.

1. Klet je podzemna, v katero vodi 15 stopnic, je obokana, ima dvokrilna okovana vrata s ključavnico. Druga kletna vrata so okovana in vzdana ter imajo ključavnico. Ima 4 zamrežena okna, eno ima železne naoknice.

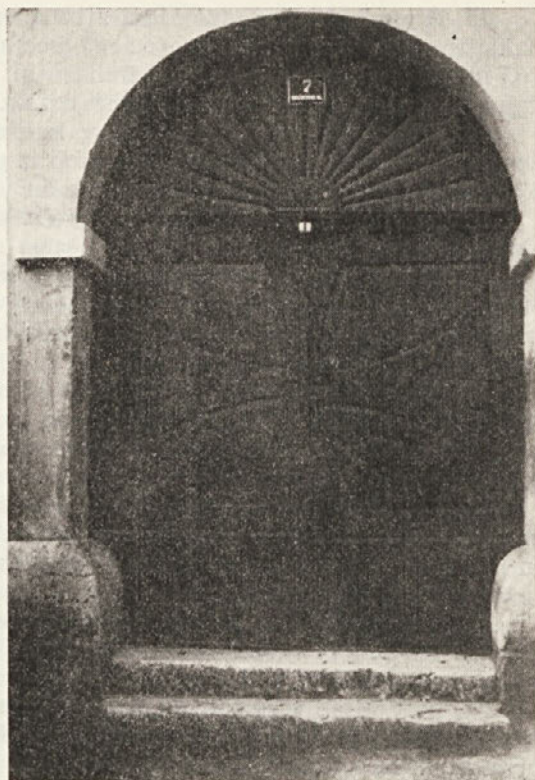
2. Pritličje. Vhod ima okovana vrata s ključavnico, predprostor je obokan in tlakovan s kamenjem, druga vrata, ki vodijo na dvorišče, so zgoraj polkrožna, vkovana v kamen in imajo zapah.

3. V tem prostoru se nahaja mala shramba, dolga 1 klaftro 1 seženj (2,2 m) in široka 1 klaftro 1 čevelj (1,9 m) z majhnim enokrilnim zamreženim oknom. Vhod ima okovana vrata z enostavno ključavnico.

4. Levo od vhoda je soba s sadrenim stropom in slabim podom, je vlažna in ima okovana vrata s ključavnico. Ima 4 notranja zamrežena okna in zimska okna, manjkajo 4 naoknice. Peč je slaba.

5. Kuhinja je obokana, tlakovana z opeko, vrata so slaba s ključavnico, ima dvojne slabih zamreženih oken; peč in ognjišče sta slaba.

6. Desno od vhoda je soba, dolga 3 klaftre 1 seženj (6 m) in široka 3 klaftre 2 sežnja (6,3 m), strop je iz prečnikov, zelo vlažen in slab pod, vrata in 4 okna, ima 2 zimskih oken, zvezna vrata v naslednjo

Nekdanja vhodna vrata v Križatijo z vrezanim križniškim križem.

7. sobo, ki je dolga 3 klaftre 1 seženj (6 m) in široka 2 klaftri 3 sežnje 6 čevljev (5 m) s poskobljenim podom in sadrenim stropom, vrata in okna so kot pod št. 4, 2 zimskih oken. Peč je lončena in greje obe sobi.

8. Klet na koncu tega poslopja je obokana, dolga je 2 klaftri 4 sežnje (5 m), široka 1 klaftro 2 sežnja 3 čevlje (2,6 m), vhodna vrata so okovana, ključavnica je slaba, ima dvoje slabih zamreženih oken. Druga vrata druge kleti so prav takšna.

9. Druga klet je prav tako obokana, dolga je 2 klaftri 4 sežnje (5 m) in široka 1 klaftro 4 sežnje (2,5 m). Vrata so hrastova, zamreženo okno je slabo.

10. Tretja klet je obokana, leži nekoliko nižje, je dolga 2 klaftri 4 sežnje (5 m) in široka 2 klaftri 3 sežnje 3 čevlje (5 m), ima okovana vrata in dvoje zamreženih oken.

11. Na tej strani se nahaja leseno stopnišče s 17 stopnicami pod napuščem, kritim s skodlami v srednjem stanju.

Nadstropje.

12. Stopnišče je obokano, ima 14 kamnitih stopnic, ki so slabe, z dvema majhnima oknom.

13. Predsoba ima pod in strop iz prečnikov in dvoje oken.

14. Vogalna soba je dolga 3 klaftre 2 sežnja 6 čevljev (6,6 m), široka 2 klaftri 2 sežnja (4,4 m), ima poskobljen pod in strop iz prečnikov, je v dobrem stanju, ima dvokrilna vrata, ključavnico, dvoje notranjih in dvoje zimskih oken. Tukaj je stranišče z enokrilnimi vrati. Peč je samo zidana.

15. Druga soba ima dvokrilna zvezna vrata s slabo ključavnico, je dolga 3 klastre 2 sežnja 6 čevljev (6,6 m) in široka 3 klastre 1 seženj 6 čevljev (6,7 m), ima skobljen pod in sadren strop, 4 okna brez zimskih. Peč je običajna lončena in služi tudi za prejšnjo sobo.

16. Tretja soba je dolga 3 klastre 1 seženj (6 m) in široka 3 klastre 1 seženj 6 čevljev (6,3 m), ima pod in strop iz prečnikov, dvokrilna zvezna vrata, 4 dvokrilna okna; manjkajo zimska okna.

Druga vhodna vrata iz veže so dvokrilna. Peč je zeleno loščena in služi skupno za prejšnjo sobo št. 16.

17. Četrta soba je zvezana s prejšnjo, je dolga 3 klastre 2 sežnja (6,3 m), široka 3 klastre 2 sežnja 6 čevljev (6,6 m), s skobljenim podom in stropom iz prečnikov, ima dvokrilna vrata, 2 dvokrilna okna. Peč je štirioglasta, zeleno loščena, v dobrem stanju.

18. Peta predsoba je dolga 3 klastre 2 sežnja (6,3 m), široka 2 klastri 4 sežnje (5 m), s slabim podom in stropom iz prečnikov, brez peči, dvokrilna vrata so nerabna, ima eno okno, zimsko okno manjka. Tudi druga dvokrilna vrata, ki vodijo pred dvorano, so nerabna.

19. Šesta majhna soba je obokana, dolga 2 klastri 4 sežnje (5 m) in široka 1 klastro 2 sežnja (2,5 m), ima enokrilna vrata s francosko ključavnico in ključem; je v redu. Ima notranje dvokrilno in eno zimsko okno. Štirioglasta lončena peč je uporabna.

20. Kuhinja je obokana, enokrilna vrata so neuporabna, proti vratom na dvorišče so še ena enokrilna vrata in okno, oboje je zelo slabo, štedilnik, peč in lijak so uporabni, pod iz opeke je slab.

21. Iz kuhinje se pride v obokano kamro, ki je tlakovana z opeko, kjer je z deskami obito zelo slabo stranišče, z deskami obita zelo slaba shramba, okna in vrata so zanič. Vse skupaj je dolgo 2 klastri 6 čevljev (4 m) in široko 2 klastri 3 sežnje 6 čevljev (5 m).

22. Iz predsobe št. 13 se pride na poselsko stopnišče, ki ima 14 stopnic, pri vhodu so navadna vrata, ima zidan pod, streha je pokrita z opeko, dimniki so zidani.

Hlev leži desno od stavbe, je dolg 6 klastre 6 sežnje (13 m) in širok 3 klastre (5,6 m). Prostora je za 6 konj. Ima dvokrilna vrata, 3 slaba okna, strop iz prečnikov, streha je krita s skodlami. Poleg stoji slab svinjski hlev in drvarnica, dolga 4 klastre 5 sežnje (9 m) in široka 2 klastri 1 seženj (4 m), je krita s skodlami; les, iz katerega je grajena, in kritje sta slaba. Med glavnim poslopjem in hlevom so vhodna vrata na dvorišče, ki so dvokrilna. Ograja okoli dvorišča je široka 5 klastre 3 sežnje (10,5 m) in dolga 17 klastre 2 sežnja (32,8 m), je v slabem stanju.

Inženir Vollhoff je preračunal stroške prezidave za sodišče na 4154 fl, ki bi jih nosil justični erar. Avgusta 1850 so se dogovorili za najemninsko pogodbo za 10 let in letno najemnino 300 fl. Septembra so bila popravila že gotova in sodišče se je začelo seliti v poslopje.⁵¹ S hišo v Novem mestu red ni imel odslej nobenih skrbi več, ker jo je prevzel justični erar v oskrbovanje. Vendar 300 letnih goldinarjev, od katerih je bilo treba plačevati še davek, je bil tako majhen dohodek, da ga ni bilo skoro vredno jemati v ozir. Zato se je 1861 začel deželni komtur zanimati za dokončno prodajo Križatije. Država tedaj ni imela dosti denarja, poleg tega je bilo v Novem mestu dosti poceni stanovanj. Edini interesent naj bi bil samo justični erar. Desetletna najemninska pogodba je potekla in zato je imel red proste roke. Ponujal jo je vo-

jaškemu erarju, ki naj bi v njej imel vojaško skladišče ali bolnišnico, prav tako novomeški občini, ki je prav tedaj nameravala narediti mestno bolnišnico. Predvsem zaradi cene, ki so jo nastavili na 6500—7000 goldinarjev, se do decembra ni nihče oglasil, da bi jo kupil. Edini interesent je bil frančiškan p. Gratian Ziegler, profesor prirodopisa na novomeški gimnaziji, ki je prosil deželnega komturja za dodelitev vrta, ki ga je imel tedaj v najemu sodnik Čuber, da bi na njem uredil botanični vrt za prirodopisne vaje. Vendar mu deželni komtur ni ugodil.⁵² Do septembra naslednjega 1862. leta so objavili v Laibacher Zeitung šest oglasov. Na oglase se je javil samo eden, toda ko je zvedel za ceno, je takoj odnehal.⁵³ Hiša pa je spet propadala in kazala vedno večje razpoke in popravilo je bilo nujno. Gradbeni urad je moral dati zidove in oboke celo podpreti. Proračuni za popravilo so bili dvojni. Podpiranje vzhodnega zidu in popravilo južnega posedlega zidu bi stalo 763 fl 85 kr. Po drugem načrtu, ko bi se hiša obenem povečala, pa 3647 fl 15 kr. Red je sicer imel namen popraviti hišo, vendar je preudarjal, da bi šla vsa najemnina za popravilo in končno bi lahko justični erar odpovedal najemninsko pogodbo, ker se je sodišče prav tedaj reorganiziralo. Ker pa Križatija ni imela nobenega lastnega kapitala, bi bilo treba poravnati nastale stroške iz rezervnega fonda balivije. To pa ni šlo redu v račun. Zato so hišo popravili samo zasilno in pokrпали najbolj nujno škodo za 519 fl 72 kr ter tedaj vzdali v okna nove železne mreže, ki jih je vliła livarna v Dvoru pri Žužemberku. Dela je izvršil zidar Mihael Faleschini. Skrb, da ne bo obnovljena pogodba, je odpadla, ker je justično ministrstvo 14. julija 1863 obnovilo pogodbo in vzelo v najem še prostore, ki jih je imela doslej davkarija.⁵⁴

Red je še nadalje vztrajal pri prodaji. Leta 1868 je dal oglase v Laibacher Zeitung, Novice in ponudil hišo deželnemu odboru in novomeški občini, a vse zaman. Cena 6000—7000 goldinarjev je bila previsoka, mogoče bi imeli več uspeha s ceno 4000 goldinarjev, kot so nekateri ocenjevali stavbo.⁵⁵ Nekaj uspeha so dosegli s sestankom 7. maja 1870 s predstojnikom okrajnega sodišča Gerčarjem, ki mu je bila stavba všeč, ker je bila izolirana in zračna. Pri bodoči reorganizaciji sodišč bi bilo treba imeti več zaporov, veliko razpravno porotno dvorano in pisarne. Red je postavil za začetno ceno 5200 goldinarjev, ki bi jo tudi znižal.⁵⁶ Vendar se zadeva zaradi počasne reorganizacije ni premaknila z mrtve točke niti prihodnje leto.⁵⁷ Zato je red ponovno ponudil Križatijo v nakup deželnemu odboru, ki je hotel tedaj napraviti na Dolenjskem kmetijsko šolo. Toda ponudba je bila zavrnjena.⁵⁸ Edino, kar se je posrečilo, je bilo zvišanje najemnine. Tedaj, ko je sodišče prevzelo še prostore davkarije v Križatiji, se je najemnina dvignila za 15 goldinarjev letno. Sedaj pa so 1. septembra 1875 sklenili novo pogodbo, zvišali najemnino na 400 letnih goldinarjev s pogojem, da traja najemninska doba 10 do 15 let z odpovednim rokom enega leta.⁵⁹ Končno pa se je redu le posrečilo, da se je znebil Križatije in jo 10. marca 1882 prodal justičnemu erarju.⁶⁰

Ko se je sodišče izselilo, je bilo najprej v njem nameščeno vojaštvo vse do prvih let po drugi svetovni vojni. Po temeljiti obnovi je v njej dobil svoje prostore Dolenjski muzej.

¹ Der ehrwirdig edel vnd gestreng herr Leonhart Frumentin zv der herrschaft tvlmein ritter tevtisches ordens vnd diser zeit commentevr zv laibach hat dise behavsvng erneltem loblichem ritterlichen orden vnd dem tevtischen havs zv laibach erkhavfet vnd zvegeaignet anno domini 1564.

² DOZA Oe 343/1 april 7 in junij 24 1825.

³ DOZA Oe 344/1 jan. 19, febr. 1, jun. 2 1837.

⁴ Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 46.

⁵ I. Vrhovec, Gorski zakon in gorske pravde. IMK VII (1897) str. 71.

⁶ Nemški viteški red v Beli Krajini IMK XVII (1907) str. 163.

⁷ Pravosodstvo pri novomeškem inkomponiranem uradu nemškega viteškega reda v letih 1721 do 1772. ZZR I (1920—21), Ljubljana 1921, str. 22—100.

⁸ M. Dolenc, *ibidem*, str. 23.

⁹ *ibidem*, str. 24.

¹⁰ Nemški viteški red, sedaj knjižniški red, je imel sledečo organizacijo. Na čelu reda je stal veliki mojster s svojim svetom. Delil se je na pokrajine — balivije, katerim na čelu je bil deželni komendator ali komtur. Naši kraji so spadali pod avstrijsko balivijo, ki se je delila na komendature — komende, katere so upravljali komturji. Po degeneraciji reda, zlasti ko so prišli na njegovo čelo avstrijski nadvojvodi, so bile komende razdeljene po dohodkih; katera je prinašala več, tista je bila boljša. Vitezov so sprejemali v red le toliko ali pa malo več, kot je bilo komend. Zadnje vstopivši je dobil najmanj donosno komendo in ko se je izpraznila katera od višjih, so se vsi, ki so bili nižje, pomaknili višje. Pozneje v 18. stoletju niso komturji več sami upravljali posestev, temveč je to zanje delala osrednja pisarna na Dunaju, sami pa so dobivali denarne dajatve — deputate, ki so bili različni po komendah.

¹¹ Nahaja se v DOZA — Deutschordenszentralarchiv na Dunaju, G. Pettenegg, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien I. Prag, Leipzig 1887, str. 365.

¹² Anno domini 1560 Vrbar vmb oder Bey Neustattl ligind guetter so hieher in das devtsh Hauß Zu Laybach gohorn. DOZA Mei 479/13.

¹³ Prispevek k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim oziroma na ljubljansko mero (16.—19. stoletje) ZC VIII (1954) str. 85.

¹⁴ Leonhart Frumentin je bil doma iz Tolmina. Bil je zelo vesten človek in si je mnogo prizadeval, da bi v času reformacije, ko je zadel red z odpadom velikega mojstra Albrehta Brandenburškega leta 1525 uničujoč udarec, rešiti, kar se je rešiti dalo. (M. Tumler, Der deutsche Orden, Wien 1956, str. 74.) Na redovni hierarhični lestvici se je nezadržno dvigal, skrbel za redovna posestva in za disciplino med vitezi ter redovnimi duhovniki, med drugim zgradil, popravil in kupil komende Metliko, Ljubljano, Novo mesto in končno postal deželni komtur. O njegovem delovanju priča ohranjeni dnevnik, kjer je zapisoval vse prejeme, izdatke, razne informacije, vtise in vsa svoja številna potovanja.

¹⁵ Frumentinov dnevnik list 166 DOZA Hs 312.

¹⁶ DOZA Oe 271/1.

¹⁷ DOZA Oe 271/1.

¹⁸ DOZA Oe 271/1.

¹⁹ DOZA Oe 271/1.

²⁰ DOZA Oe 271/1.

²¹ Čatež pri Trebnjem. Morda je bilo tedaj pridobljeno to posestvo.

²² DOZA Oe 411/5.

²³ DOZA Oe 411/6.

²⁴ DOZA Oe 1653 Oe 412/8.

²⁵ Na Selih v župniji Stopiče stoji še zidana zgradba, ki je služila kot zidanica in kletarsko poslopje sredi redovnih vinogradov. Sedanji lastnik hiše je posestnik Franc Turk. Ohranjeni napis na hiši se glasi: Dises Gebey sambt der Pres Mayergeheis und Mauren umb den Weingarten ist durch dem hochwirdig und woledelgeborenen Herrn Georg Andre von Staudach T. O. R. und Commendatorm zu Laybach von Grundt aufenbauth und verfertiget worden anno 1660. Nad hišnimi vrati se nahaja tudi komendatorjev grb. (Valerijan Učak), Novomeška redovna posest, Vestnik križniškega reda VIII (1938) str. 1—2.

²⁶ DOZA Oe 413/1.

²⁷ DOZA Oe 271/1.

²⁸ DOZA Cap 816/4.

²⁹ DOZA Oe 413/1.

³⁰ Že iz dosedanjih izvajanj vidimo, da so jo imenovali Križatijo, hišo, kometo, službeno hišo.

³¹ DOZA Oe 271/1.

³² DOZA Oe 271/1.

³³ DOZA Oe 271/1.

³⁴ DOZA Oe 276/1.

³⁵ Za lokalizacijo krajevnih imen sem uporabljal H. Freyer, Alphabetisches Verzeichnis aller Ortschafts — und Schlösser — Namen des Herzogthums Krain in deutsch und krainerischer Sprache, Laibach 1846; Krajevni leksikon ljudske republike Slovenije, Ljubljana 1954; Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937; avstrijski zemljevid — specialka Novo mesto 1882. Za imena dajatev pa Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs, Wien 1853; A. Krošl, Zemljiška odveza na Kranjskem, Ljubljana 1941.

³⁶ L. M. Golia, Najdeno Zoisovo pismo. SR XV (1967) str. 358.

³⁷ DOZA Oe 368/2.

³⁸ DOZA Oe 343/1.

³⁹ DOZA Oe 343/1.

⁴⁰ DOZA Oe 343/1.

⁴¹ DOZA Mei 520/1.

⁴² DOZA Oe 343/2.

⁴³ DOZA Oe 276/1.

⁴⁴ DOZA Oe 276/1 12. marec 1831.

⁴⁵ DOZA Oe 276/1.

⁴⁶ DOZA Oe 368/1/71.

⁴⁷ DOZA LR 48/3.

⁴⁸ DOZA LR 48/2.

⁴⁹ DOZA Oe 370/13. 6. marec 1849.

⁵⁰ DOZA Oe 345/1 1. julij 1850.

⁵¹ DOZA Oe 345/1.

⁵² DOZA Oe 345/1.

⁵³ DOZA Oe 345/1.

⁵⁴ DOZA Oe 345/1.

⁵⁵ DOZA Oe 345/1.

⁵⁶ DOZA Oe 345/1.

⁵⁷ DOZA 345/1 9. junij 1871.

⁵⁸ DOZA Oe 345/1 2. oktobra 1874.

⁵⁹ DOZA Oe 345/1 14. aprila 1875.

⁶⁰ Dolenc, Pravosodstvo, str. 23.

KRIŽATIJA (DAS AMTSHAUS DES DEUTSCHEN RITTERORDENS) IN NOVO MESTO

Zusammenfassung

Das ehemalige Amtshaus — Kelleramt des Deutschen Ritterordens in Novo mesto, wo sich zur Zeit die Räume des Dolenjski muzej befinden, hat eine lange Geschichte.

Den ersten Besitz hat der Orden in Novo mesto mit der Schenkungsurkunde von 29. September 1365 erworben, als die Eheleute Urban und Gera ihren Hof an der Gurk dem Bruder Uzman, Komtur des deutschen Hauses in Ljubljana vermacht haben. Das Ordenseigentum hat sich mit den Besitzungen und Untertanen in Pfarreien Stopiče, Bela cerkev, Šmarjeta und Trebnje immer mehr ausgedehnt. Darum hat der Komtur von Ljubljana Leonhart Frumentin im Jahre 1564 ein Haus in Novo mesto gekauft, um die Verwaltung, die Speicher und die Keller unterzubringen. Das Inventar des Hauses war in der ersten Zeit sehr gering. Als aber der Komtur von Ljubljana, Graf Staudach, im 17. Jahrhundert mit einer intensiver Wirtschaft anfang, hat sich die Beschaffenheit im Grunde verändert. Er errichtete im Jahre 1660 den Weinkeller im Ordensweinberg Starci, schaffte wertvollere Ein-

richtung für das Haus in Novo mesto an, so das die Niederlassung in Novo mesto als eine Sommerresidenz der Komture in Ljubljana gegolten hat.

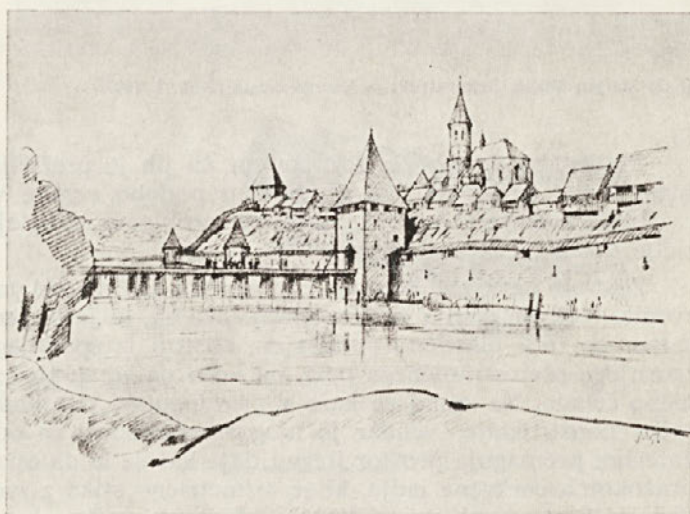
Mit der französischen Okkupation im Anfang des 19. Jahrhundert war mit der Hülle und Fülle aus, weil der französische Staat den ganzen Ordensbesitz beschlagnahmt hat. Zwar hat der Orden nach der Niederlage Napoleons alles wieder zurückgewonnen, doch die Wirtschaft wurde lahmgelegt und hat nur noch die Untertansabgaben eingetrieben. Mit der Bauernentlastung im Jahre 1848 hat auch das aufgehört. Dem Orden sind der Weinberg in Starci und das Haus in Novo mesto geblieben. Die Bebauung des Weinberges mit Aufgebot der bezahlten Arbeiter war für den Orden zu kostspielig, darum hat er ihn veräussert, das Haus aber hat er dem Justizärar in Bestand gegeben. Dort wurde dann das Kreisgericht eingerichtet. Endlich hat der Orden im Jahre 1882 das Haus an das Justizärar verkauft.

Als das Kreisgericht in das neue Gebäude übersiedelte, wurde das Haus an das Militär übermittlelt. Die Kaserne blieb bis zu den ersten Jahren nach dem zweiten Weltkrieg in dem Haus. Nachher ist das Haus dem Dolenjski muzej übergeben worden.

Marjan Mušič

PODOBA NOVOMEŠKE KAPITELJSKE CERKVE SKOZI ČAS

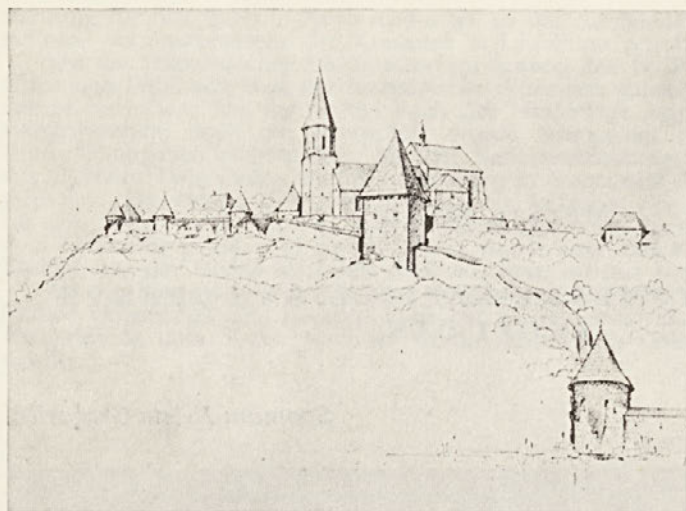
Spominu Jožeta Gregoriča

Sl. 1: Marjan Mušič, Rekonstrukcija Novega mesta iz ok. l. 1600.

Novomeška kapitelska cerkev spada med najlepše pa tudi najzanimivejše arhitekturne spomenike pri nas. Njen dominantni položaj na vrhu pomola, ki ga s treh strani v mehkem zavoju oplakuje Krka, ji daje značilnost akropole. Postala je simbol mesta, ki se je zgrnilo k njej v intimni prilagoditvi tlem. Mestno tkivo je z njeno prisotnostjo oživel in se spojilo s cerkveno kompozicijo v impresivno, monumentalno celoto.

Vrh pomola, na katerem se je oblikovalo srednjeveško Novo mesto, je pravzaprav nekoliko vstran proti zahodni smeri, tik za zidom, ki oklepa proštijijski vrt. Neposredno od tod pada teren proti zahodu, severu in jugu ter je edinole v vzhodni smeri zložno teme, ki je hkrati teme pomola, razprostira pa se v obsegu zvonika in cerkvene ladje; na stikališču cerkvene ladje in prezbiterja se tla prevesijo, vendar ta nagib na južni in vzhodni strani ukroti zid v obliki visoke škarpe, ki oklepa témenos kot arhitektonsko definiran zunanji cerkveni prostor.

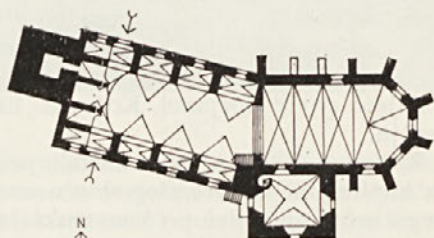
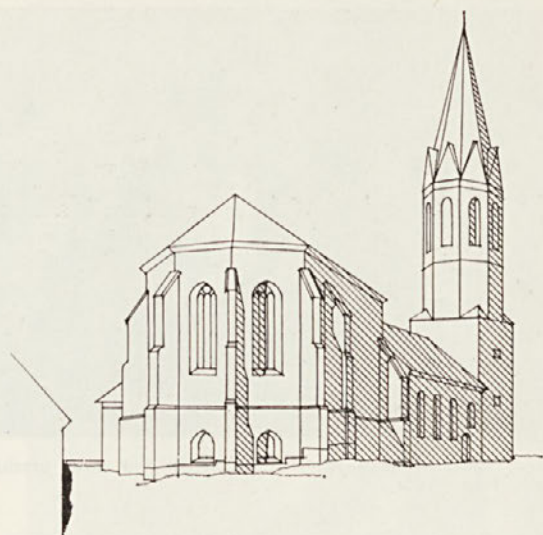

Sl. 2: Marjan Mušič, Rekonstrukcija Novega mesta iz ok. l. 1600.

Preden bomo segli k dogajanjem, ki jih je preživljala cerkvena arhitektura, si pri tem poskušali predstaviti podobo cerkve v raznih obdobjih in razvozlati nekatere doslej še nerešene probleme, si oglejmo cerkveno kompozicijo takšno, kakršna se nam kaže danes.

Zasnova cerkvene kompozicije je osna. Od zahoda proti vzhodu se zvrsté: zvonik, cerkvena ladja in prezbiterij. Zvonik, ki je na treh straneh nezazidan, s tem pa tudi plastično poudarjen, obstoji iz spodnjega štiristraničnega in zgornjega osemstraničnega dela, na vrhu pa je zaključen s šilasto osemstranično čelado. Na zunaj se kaže v psevdogotski preobleki, ki je prekrila starejše konstrukcije, vendar je njegova posebnost in odlika v dimenzijah, s katerimi premaguje prostor in mu daje kar se le da opazen pečat. Preprosta, pravokotna cerkvena ladja, ki se asimetrično stika z zvonikom, ima ob obeh podolžnih stranicah po tri kapele, obokana pa je z banjastim obokom s sošvodnicami (lunetami). Na zahodni strani cerkvene ladje je pevski kor. Okna, ki so na sredini kapel, so polkrožno zaključena, oba portala, od katerih južni nosi letnico 1621, pa sta šilastoločno oblikovana in ohranjata s tem zvezo z gotiko, dasi se je v ostalem arhitekturnem oblikovanju že vsepovsod uveljavil barok. Cerkvena kompozicija se zaključí z mogočnim prezbiterijem, ki ima kripto v spodnji etaži, in s kockastim prizidkom na stikališču s cerkveno ladjo na južni strani, ki služi v zgornji etaži za zakristijo, v spodnji pa za vhodno vežo h kripti. Na stiku prezbiterija s cerkveno ladjo se kompozicijska os zlomi; medtem ko je prezbiterij skoro točno orientiran proti vzhodu — odklonjen je le za 3° proti jugu —, pa je cerkvena ladja odklonjena za celih 19° proti jugu.

Že na prvi pogled je cerkvena kompozicija neenotna. Disonanten je kompleks volumnov in mas, kot posledica tega pa je neskladna tudi njena silhueta. Silnemu poudarku, ki ga s sunkom v nebo daje zvonik, se zoperstavi nizka cerkvena ladja, to pa zopet vznemiri mogočen prezbiterij, ki pa kljub svoji težki govorici, s svojimi strukturami, s stopnjasto členjenimi oporniki in viso-

0 5 10 20m

Sl. 3: Kapiteljska cerkev, kakršna je danes.

kimi okni premaguje materijo, jo oživlja in ji daje polet. Minila je doba, ki je dajala prednost ortodoksnim, stilno enotnim spomenikom; postali smo občutljivi za iracionalne vrednote, za slikovito razvrstitev zunanjih mas, za živahno prostorsko členitev, za presenečenja, za nenavadne silhete, ki kršijo zakonitost pravil, zato pa prispevajo k večji dojemljivosti in mikavnosti, ki se porajata v slogovno neenotnih ter čestokrat v razvoju zatrtih, rudimentarnih stavbnih delih. Z lomljeno osjo in višinsko razliko med visokim prezbiterijem in nizko ladjo, s prepletom aktivnih in pasivnih kompozicijskih motivov je v spomeniško arhitekturo šinilo življenje, postala je fluidna, s tem pa tudi organska. Kapiteljske cerkve ne doživljamo pasivno kot katero koli v sebi zaključeno, trezno in reprezentančno stavbo, ampak aktivno; doživljamo jo postopoma v vseh njenih sestavinah in z raznih gledišč, dokler se h kraju ne razodene v vsej celovitosti kot v sebi čvrst produkt umetnostnega hotenja raznih dob. Le redka so pri nas doživetja arhitekturnih kompozicij, ki bi v tolikšni meri spodbudila gledalčevo dejavnost, kakršna so ta, ki se nudijo občutljivo uglaseni notranjščini, ko se bližamo spomeniku po strmih ulicah z glavnega trga in nas h kraju pretrese finale, brž ko se znajdemo neposredno pod

Sl. 4: Notranjščina kapiteljske cerkve. Pogled proti prezbiteriju v smeri glavne osi cerkvene ladje (foto: Franc Kučej).

njim pred stopnicami, ki peljejo na témenos. Tedaj se zbudi v nas predstava pravljirnega bitja, ki se je lagodno zleknilo na vrhu pomola. Iznenada se je zganil prednji del trupa in se za spoznanje nagnil na desno stran, kvišku pa se je zvedavo sprožila glava, kakor da se hoče razgledati po prostranstvu, ki mu dajejo okvir Gorjanci, Kočevski hribi in vinorodno gričevje s Trško goro v osrčju.

Kakor vse stavbe, ki so nastale pred približno 1430. letom, je tudi arhitektura kapiteljske cerkve slogovno neenotna. Ker so bile te stavbe skromne po obsegu in nezanesljive po konstrukcijah in gradivu, ker niso več ustrezale novemu programu in zahtevnejšemu okusu, so jih kasneje v spremenjenih razmerah prezidavali in povečavali. Toda medtem ko so ostale zgradbe bolj ali manj realizirale vsakokratni stavbni program, pa je arhitektura kapiteljske cerkve ostala torzo; ohranili so se sledovi najstarejših konstrukcij, ki naj bi bile kasneje odstranjene, in nove dozidave, ki so le del nikoli uresničenega programa.

Ko so bili poleti leta 1937 odkriti važni arhitekturni preostanki iz dobe postanka cerkve, je bila dokončno odstranjena zmota, ki se je vse od Vrhovčeve zgodovine Novega mesta vzdržala v naši zgodovinski literaturi.¹ Po Vrhovcu naj bi bil prezbiterij kot najstarejši del cerkve sezidan šele po ustanovitvi kapitlja leta 1493, torej šele v začetku 16. stoletja, v dobi torej, ko je jel, kot pravi, gotski slog že propadati, zidal pa da ga je stavbar, ki boljšega ni znal. Slabe letine, zlasti pa turške vojne, so prisilile kapiteljske gospode, da so opustili drago gotsko zidanje ter so preprosto zgrajeno cerkveno ladjo potegnili »od gotskega prezbiterija naravnost do negotskega stolpa ter se niso ozirali na to, da so jo postavili proti prezbiteriju v ulomljeni črti.« Nasprotno pa je trdil pred njim Hitzinger, da je prezbiterij najstarejši del cerkve in ga je treba zaradi preproste in okorne zidave pomakniti v dobo zgodnje gotike, morebiti že v dobo nastanka mesta.² Oba, Hitzinger in Vrhovec, sodita, da je bila na tem položaju cerkev že od samega postanka mesta, če ne že od prej, vendar je sedanja cerkev po Vrhovcu nastala kasneje, medtem ko je vsaj delno bližja resnici Hitzingerjeva trditev, da izvira cerkev že iz početkov mesta, torej od leta 1365.

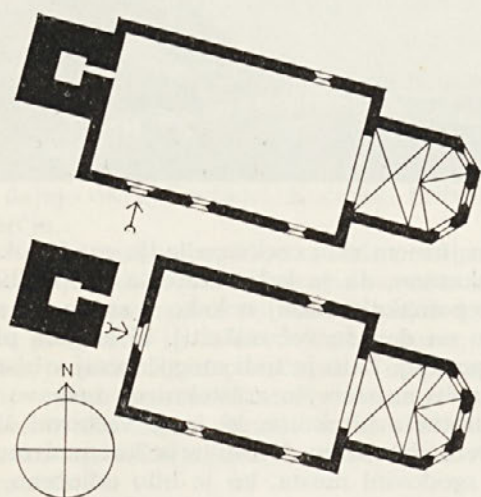
Sl. 5. Leta 1937 odkrito gotsko okno v južnem zidu cerkvene ladje (foto: Tone Mlakar)

Ko so bila odkrita v severnem in južnem zidu cerkvene ladje gotska okna, je bilo s tem tudi neizpodbitno dokazano, da je ladja starejša od prezbitorija in da je treba nastanek cerkve pomakniti nazaj nekako v sredo 14. stoletja. Poleg tega pa je takrat prišlo na dan še več odkritij, ki so bila plod raziskav neposredno pred vojno in po njej. Zato je tudi mogoče vsaj v bistvenih potezah v rekonstrukciji predstaviti najstarejšo arhitekturno zasnovo ter pričarati vizijo edinstvene, stilno enotne arhitekture, ki jo je vseboval širokopotezen gradbeni program v prvem desetletju 15. stoletja kot nedvomno najbolj širokopotezen v vsej dolgi zgodovini mesta, ko je bilo odločeno, da dobi Novo mesto svojo monumentalno župno cerkev sv. Nikolaja, kasnejšo kapiteljsko cerkev.

I. PERIODA — REKONSTRUKCIJA PRVOTNE CERKVE

Prvotno cerkev so pričeli graditi okr. srede 14. stoletja na najlepšem položaju vrh pomola, kjer je že stala utrjena pristava stiškega samostana Gradec. Okoli nje se je oblikovala naselbina obrtnikov in trgovcev s svobodnim tržiščem. Iz prostranosti te cerkve in iz obstoja manjše cerkve sv. Antona v gozdu, ki je verjetno tudi že stala leta 1365 malo nižje, na poti k trgu, na današnjem Florijanskem trgu, bi lahko domnevali, da je šlo za večjo naselbino, ki je v ugodnih geopolitičnih razmerah skoro dobila mestne pravice.

Cerkvena ladja je v bistvu prostorna dvorana, ki je bila krita z ravnim lesenim, verjetno patroniranim stropom (tabulatum pictum). Njene prostorske razsežnosti so postale dojemljivejše z odkritji gotskih oken in s sledovi stropa v obsegu današnjega podstrešja. Na vzhodni strani je bil ladji dodan

Sl. 6: Rekonstrukcija prve cerkve v dveh variantah z ozirom na odnos zvonika do cerkvene ladje.

0 5 10 20m

prezbiterij v obliki t. im. kratkega kora z dvema ali morda le z eno samo obočno polo in s petosminskim oziroma triosminskim zaključkom. V tej zasnovi spoznamo začetno stopnjo v razvoju gotskega cerkvenega prostora, ki se je vsaj v obsegu »kratkega kora« ohranil pri nešteti podružničnih cerkvah, a je bil raven strop v večini primerov nadomeščen z obokanim; ta cerkev torej organično pripada skupini srednjeveških cerkvá, tipu podeželske cerkve s pravokotno, ravno krito ladjo in obokanim prezbiterijem. Ko so »kratki kor« v drugi razvojni periodi odstranili in ga nadomestili s t. im. dolgim ali meščanskim korom so uporabili kot gradivo med drugim tudi stara obočna rebra; ohranjena so v zidu nad slavolokom v obsegu podstrešja. Zanimivo je, da zanje niso uporabili kamna, ampak so posamezne dele reber v kalupih izdelali iz gline in zatem žgali.³ Če je južna, severna pa tudi vzhodna omejitev nesporno definirana, pa se zdi zahodna omejitev vendarle problematična. Težko

Sl. 7: Deli obočnih reber prvotnega »kratkega kora«, ki so bili uporabljeni kot gradivo v zidu nad slavalokom v obsegu podstrešja (foto: Franc Kučej).

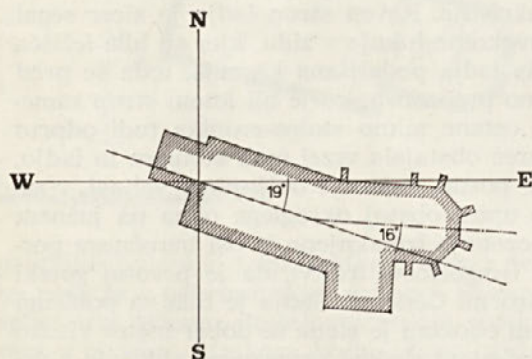
je kar brez čvrstih dokazov trditi, da se je tudi prvotno cerkvena ladja stikala s stolpom. Pa tudi vprašanje stolpa oziroma zvonika ostaja slej ko prej odprto. Zapeljiva je misel, ki se je po Vrhovcu oklepa tudi Gregorič, da bi v njegovem spodnjem kubastem delu mogli spoznati utrjen stolp stiške pristave. Za to domnevo vsekakor govori ugoden obrambni položaj in enostavnost adaptacije, ki je bila potrebna, da so lahko v njem obesili zvonove. Za vrzel med njim in ladjo, ki si jo predstavljamo v obsegu morda kasneje prizidanega pevskega kora, pa govori iz osi izmaknjeni položaj in preostanek gotskega zidnega venca z značilnim profilom gotskega okapnika, ki je še delno ohranjen na oglu vzhodnega in severnega zidu zvonika v obsegu podstrešja; ta profil je prav takšen kakor tisti na vrhu zakristije. Raven strop ladje je sicer segal vse do zvonika, o čemer pričajo pravokotne luknje v zidu, kjer so bila ležišča stropnikov, vendar se zdi, da je bila ladja podaljšana kasneje, toda še pred požarom oziroma pred njeno baročno preosnovo, ko je bil leseni strop zamenjan z obokanim⁴. Zaradi tega pa ostane mimo stolpa-zvonika tudi odprto vprašanje obeh portalov. Če je namreč obstajala vrzel med stolpom in ladjo, potem je tudi bilo mogoče namestiti portal, kakor je običajno in veljavi, v zahodni zid ladje. Temu pa se delno upira obstoj okroglega okna na južnem pročelju cerkvene ladje, ki je za spoznanje izmaknjeno iz osi baročnega portala⁵. To bi morda govorilo v prid Gregoričevi trditvi, da je prvotni gotski portal bil tam, kjer je današnji, baročni. Cerkvena ladja je bila za poldrugi meter nižja od sedanje. Nad sedanjim obokom je stena še dober meter visoko pobeljena in so na več mestih še ohranjeni sledovi renesančne slikarije z dekorativno motiviko girland. V severni steni blizu prezbiterija je bilo eno samo dvodelno okno, v južni steni pa sta bili dve tridelni okni. Krogovičje, ki je v oknu severnega zidu in v oknu južnega zidu ob prezbiteriju deloma ohranjeno, kaže motiviko ribjega mehurja.

II. PERIODA — PREZBITERIJ S KRIPTO IN Z ZAMETKOM ZVONIKA KOT TORZO MONUMENTALNE ZASNOVE

Kmalu po ustanovitvi mesta leta 1365 se je morala pojaviti potreba po novi večji in trajnejši cerkvi, ki naj bi ustrezala zahtevnejšemu programu in tudi dostojno reprezentirala cerkveno in novo meščansko sredino. Ta je namreč bila deležna blagostanja, ki se je stalno krepilo v novih razmerah privilegijev. V mestni strukturi se je pričelo oblikovati dvoje območij: na temenu pomola cerkveno, pod njim pa meščansko s prostranim trgom v osrčju. Ko je bilo vse dodobra premišljeno, se je kmalu po 1400. letu primaknila k stari cerkvi stavbna delavnica, ki je začela uresničevati velikopotezen načrt. Ta je namreč predvidel v zadnji fazi odstranitev stare cerkve z zvonikom vred, dela pa so se — takó kot je bilo povsod in vselej v navadi, da ne bi bila prekinjena kontinuiteta obredov — pričela z odstranitvijo starega »kratkega kora« in s postavitvijo novega »dolgega kora«. Stavbišče so ločili od cerkvene ladje z začasno pregrado, da so lahko na eni strani nemoteno gradili, na drugi pa v zasilno prirejenem sanktuariju izvrševali obrede. Ničesar ne vemo o stavbni delavnici, ki je gradila prezbiterij, niti ne od kod je prišla in kam je po izvršenem delu odšla. Ne poznamo magistra operis, o vestnem in predanem delu pričajo le znaki kamnosekov, ki so vrezani v posameznih kamnih.

PROBLEM LOMLJENE PODOLŽNE OSI

Še preden so pričeli delo, je bilo treba po veljavnih predpisih določiti vzhodno orientacijo. Ker bi tako ali tako staro cerkev podrli, brž ko bi bil dozidan prezbiterij, se tudi ni bilo več treba ozirati na njeno nepravilno orien-

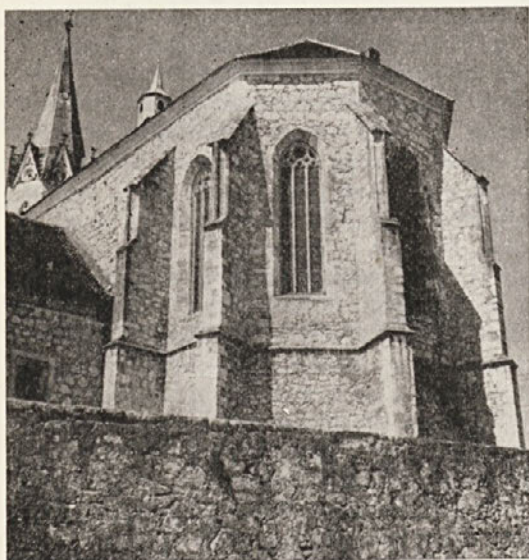

Sl. 8: Odklon podolžne osi.

tacijo. Usmeritev proti vzhodu so po pravilih skrbno določili na osnovi opazovanja vzhajajočega sonca ob pomladnem oziroma jesenskem enakonočju (ekvinoxu), 21. marca oziroma 23. septembra, in ne ob poletnem oziroma zimskem sončnem obratu (solsticiju) 22. junija oziroma 21. decembra. Že v 12. stoletju je zapisal Johannes Belet in v razpravi »Divini officii explicatio«: »... Zgrajena naj bo proti vzhodu, se pravi proti vzhajanju sonca, ob enakonočju, ne pa proti poletnemu sončnemu obratu, kakor hočejo nekateri in takó tudi delajo...⁶ V 13. stoletju pravi isto Durandus, škof iz Mende, v razpravi

»Rationale divinatorum officiorum«: »...Cerkev mora biti takó zasnovana, da gleda glava pravilno proti vzhodu, se pravi proti vzhajanju sonca, ob enakonočju... in ne proti sončnemu obratu, kakor delajo nekateri...«⁷ V strokovni literaturi se navaja kot vzrok tudi razlika med Julijanskim koledarjem (46. pr. n. š.) in Gregorijanskim koledarjem (1582), vendar je ta razlika takó malenkostna, da skoroda ne prihaja v poštev. Razlika v smeri osi prvotne, stare cerkve in osi dozidanega prezbiterija je 16°. Te razlike torej ni zakrivila razlika med koledarjema, ampak edinole površno opazovanje vzhodne točke. Verjetno v tako odročnih krajih niso vedeli za pravi datum enakonočja, niti se niso posebno potrudili pri opazovanju sončnega vzhoda, ki je bilo otežkočeno zaradi Gorjancev, izza katerih vzhaja sonce. Odtod torej tudi odklon stare cerkve za celih 19°, medtem ko je prezbiterij skoro točno orientiran proti vzhodu.⁸ S tem je tudi končno razrešen problem lomljene osi pri kapiteljski cerkvi, ki velja za eno od njenih posebnosti, in bi vsaka druga razlaga bila le plod zgrešenih spekulacij. Glede tega in tudi marsičesa drugega so se v raznih časih in krajih zatekali k vsem mogočim razlagam. Tako so npr. menili, da povzema odklon prezbiterija od podolžne osi nagib Kristusove glave na križu. Dajali so pač preveč veljave simboličnim izvorom in pomenom. Tako je npr. že sveti Izidor iz Sevilje v svojih »Origines« v 6. stoletju, prav tako pa tudi sveti Hraban okr. leta 830 v razpravi »De Universo«, poskušal za vsaketeri predmet od strešnika in škarnika do temeljev najti paralelo v krščanski morali in svetem pismu. Simbolični izvori in pomeni so prav gotovo vsega upoštevanja vredni, še posebej v arhitekturi srednjega veka. Izvor nekega sloga ni nikdar tako enostaven, kakor bi si želeli. Nešteto je komponent, ki so pri tem sodelovale. Med njimi sta dve, ki sta za naše razpravljanje predvsem važni. Prva je iracionalna, nanaša pa se na umetnostno hotenje dobe, druga pa je racionalna in se nanaša na sočasno raven tehnike. Racionalistična estetika je skušala umetniško obliko razložiti predvsem iz določene praktične naloge in njene tehnične rešitve. Iracionalistična estetika pa je nasprotno skušala razložiti tudi tehnično rešitev kot plod oblikovnega umetnostnega hotenja. Vendar je pri eni kot tudi pri drugi šlo za zamenjavo vzrokov in posledic. Prav gotovo je, da nista umetnostno hotenje in tehnika med seboj neodvisni. V kulturnih obdobjih, v katerih ni globljih notranjih protislovij, tudi ni načelnih nasprotij med umetnostnim hotenjem in tehniko, zakaj umetnostne oblike izpovedujejo in potrjujejo isto kot tehnika, zato sta oba činitelja enako racionalna ali iracionalna. Nasprotno pa se v tistih obdobjih, v katerih je vsa kultura raztrgana med protislovja, pogostoma dogaja, da govoré duhovne in materialne prvine umetnosti v dveh različnih jezikih. To pa velja tudi in predvsem za gotiko, kjer je tehnika racionalna, a je umetnostno načelo iracionalno.⁹ Lomljeno podložno os so skušali tudi razložiti z domnevo, da so opazovali vzhajanje sonca na dan zaščitnika cerkve. Tudi so bili taki, ki so menili, da so lomljeno podložno os v srednjem veku povzročili neprecizni instrumenti, s katerimi so zakoličili premico. Vendar če bi se le nekoliko pazljiveje razgledali naokrog, bi videli, da so tudi v njihovem času zakoličevali gradbene črte z vrvcio prav tako, kakor je bilo v navadi v srednjem veku in se te rabe tudi še danes poslužujemo. Končno pa je bil tisti, ki je umel zasnovati in zgraditi takó smeje, dá, naravnost donebesne konstrukcije, prav gotovo tudi sposoben, da je znal zakoličiti enostavno premico brez pregiba. Skratka, lomljena podložna os je edinole posledica površnega, le približnega opazovanja vzhodne točke.

Ko so določili vzhodno usmeritev, so segli v nagnjeni teren in pričeli graditi prezbiterij s kripto, obenem s kubasto osnovo novega zvonika. Kripta je zasnovana kot triladijska dvorana; to je prvi primer dvoranskega prostora pri nas, nastal pa je zgolj kot logična posledica ravnih tal prezbiterija, ki jih obok kripte podpira, in ne po zavestnem hotenju, ki bi bilo za ta zgodnji čas vse-kakor preuranjeno. Med štirimi pari osmerokotnih stebrov, ki delé kripto v tri enako visoke ladje, imajo vsi brez izjeme kamnitne kapitele in baze, trije od njih tudi kamnitne trupe, medtem ko so trupi ostalih stebrov zgrajeni iz posebnih opečnih zidakov. Obstoja kripte ni mogoče razložiti zgolj iz talnega reliefa, da bi se namreč na ta način izognili podzidavi prezbiterija, kakor nekateri trdijo, ampak se pridružujemo mnenju Gregoriča, ki domneva v novomeški kripti še vedno živ spomin na romaniko in naj bi torej imele terenske prilike šele drugotno vlogo.

Sl. 9: Pogled na prezbiterij z jugovzhodne strani (foto: Marjan Mušič).

Prezbiterij, ki je eden najprostornejših pri nas, se odlikuje v notranjosti po skladnosti prostorskih razmerij; dosežena je bila za gotško lepотно občutje takó dragocena »longitudinis et latitudinis pulchritudo« (lepota, ki je osnovana na skladnosti med dolžino in širino). OdlIKE njegove zunanje arhitekture je prepričljivo opisal njegov prvi in zaslužni poznavalec Jože Gregorič. Takole pravi: »Trdno je zakopan v tla, drzno rastejo stene, podprte z oporniki, v višino, dvakrat jih vodoravno režeta podzidek in venčni zidec. Dvakrat se stene med oporniki odpro, prvič takoj pri tleh, drugič nad venčnim zidcem. Stena je tako dematerializirana in če so spodnja okna še nizka, potlačena, zgornja močno zrastejo in z motivom vmesnih stebričkov močno podpro vertikalne tendence stavbe. Oporniki so dvakrat stopničasto prirezani, dvakrat zgubijo na svoji teži, dvakrat zapadejo istemu vertikalizmu, ki se mu podreja vsak arhitekturno važen detajl na stavbi. Vsi tektonski deli: oporniki, podzidek, venčni

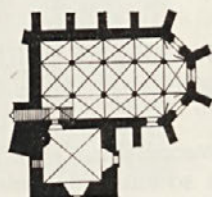
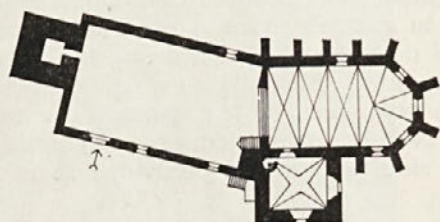
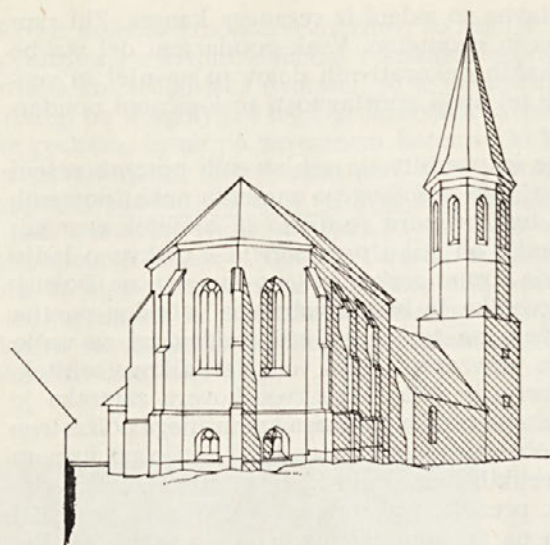
zidec, podboji oken, vrat in ogli stavbe so zidani iz rezanega kamna. Zid sam je iz grobega, neobdelanega kamna in neometan. Vsak poudarjeni del stavbe je njen konstruktivni element, nikakih dekorativnih delov ni na njej in vendar kako monumentalna je prav v tej svoji enostavnosti in logičnem poudarjanju konstruktivno važnih delov.«

Medtem ko so problemi kripte in prezbiterija v bistvenih potezah rešeni in tudi publicirani, pa zahteva vprašanje zvonikovega zametka nekaj pojasnil. Dovolj dokazov je za to, da gre v tem primeru resnično za zameetek zvonika. Motiv plastično poudarjenega zvonika ob stiku prezbiterija s cerkveno ladjo je pogosten; naj omenimo le bližnjo župno cerkev v Sent Rupertu na Dolenjskem iz leta 1482. S preložitvijo zvonika je bila osvobojena zahodna partija cerkve. Močni zidovi prizidka kažejo na to, da so bili predvideni za večjo obtežbo. Sedanji napuščni venec je pravzaprav zidni venec zvonikove arhitekture. V oglu južnega zidu prezbiterija in zahodnega zvonikovega zametka je kamnitni valjasti plašč kot dobro znana oblika gotskega kamnitnega polžastega stopnišča.¹¹ Ko se razgledujemo v obsegu podstrešja nad zakristijo po južnem zidu prezbiterija, opazimo brade velikih kamnitnih klad, ki štrlé iz zidu; pripravljene so bile, da utrdijo stik prezbiterija z zvonikom. Ko je propadel velikopotezni načrt in so bila dela na zvoniku zaustavljena, so preuredili dostop v preddurje kripte, ki je v najnižji etaži zvonikovega zametka; preuredili so okno v južni steni v vrata in zazidali prvotno predvideni dostop v zahodni steni. Zvonik so nameravali do vrha zgraditi h kraju, ko bi že stala nova cerkev, dela na novi cerkvi pa bi se zaključila z odstranitvijo starega stolpa in z monumentalnim vhodnim pročeljem. To je že samo po sebi razumljivo, vidi pa se tudi po tem, ker so zvonik v današnjem obsegu gradili hkrati s prezbiterijem, za naprej pa so v zidu prezbiterija predvideli že navedene brade kamnitnih klad.

III. PERIODA — ZDRUŽITEV STARE CERKVE NE LADJE Z NOVIM PREZBITERIJEM

Leta 1429 je bil prezbiterij posvečen. Tedaj pa so z zidanjem prenehali zaradi mnogih udarcev in nesreč, ki so zadevale mesto. Že med zidanjem so Turki pričeli vznemirjati Belo krajino in so prišli vse do Gorjancev. Prvič pa so prišli pred mesto v taistem letu, ko je bil posvečen prezbiterij. Odtlej so se menjavali vpadi Turkov in Celjanov. Sredstva, ki bi bila potrebna za zidanje, so morala biti uporabljena za obrambo mesta. Novo zgrajeni prezbiterij so zasilno zvezali s staro cerkveno ladjo v nameri, da bodo dela nadaljevali, ko bodo razmere ugodnejše. Nesoglasja med volumni posameznih kompozicijskih delov so bila še dosti bolj očitna kakor danes, saj pa je bila ladja za meter in pol nižja od sedanje, pa tudi zvonik je bil v primerjavi z mogočnim prezbiterijem več ko skromen. Ta boleča disonanca se je posebno izrazila pri pogledih z južne in severne strani, torej iz dominantnih pogledov, ki se nudijo iz obeh dohodov v mesto.

Razmere se niso zboljšale, nasprotno, postale so še hujše, ko je bil leta 1493 ustanovljen kapitelj. Kanoniki so morali zidati proštijo in gospodarska poslopja, obenem pa tudi vzdrževati del mestnega obzidja ter dajati knezu za obrambo dežele obilen davek in posojilo.¹²

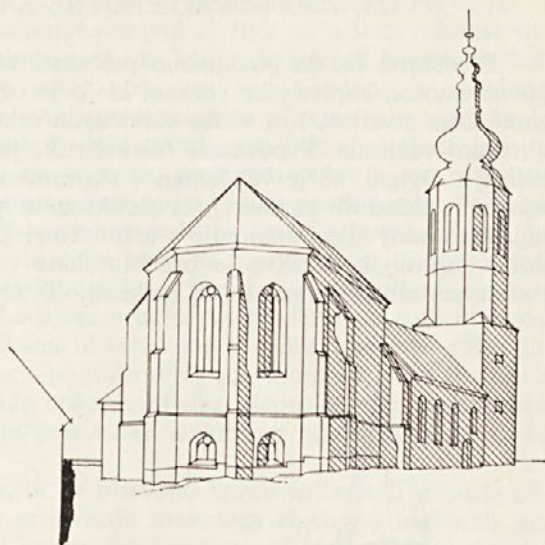
0 5 10 20m

Sl. 10: Združitev stare cerkvene ladje z novim prezbiterijem. Spodaj: tloris kripe.

IV. PERIODA — BAROKIZACIJA CERKVE NE LADJE IN ZVONIKA

Stalen gost v mestu pa so bili tudi požari. Tedanje hiše so bile grajene pretežno iz lesa in so bile tudi z lesom pokrite. Leta 1576 je požar prizadel tudi kapiteljsko cerkev in proštijo. Zgorel je lesen strop v cerkveni ladji in tudi vsa notranja oprema. Šele Polydorus de Montagnana, ki je 1582. leta prevzel proštijo, se je lotil obnove cerkve. Ker niso razmere dovoljevale, da bi uresničili prvotni načrt, so obdržali staro cerkveno ladjo, a so jo tako temeljito prezidali, da so ji povsem odvzeli prvotni značaj. Dela so bila končana pod proštom Markom Khunom leta 1621, o čemer priča letnica na južnem portalu, obseg teh del pa je bil opisan že na začetku te razprave.

V Valvasorjevem času je imela cerkev dve zakristiji. Poleg one na južni strani prezbiterija še drugo njej nasproti, na severni, evangelijski strani. Da

Sl. 11: Baročna preobrazba cerkvene ladje in zvonika.

so pridobili zanjo več prostora, so podrli gotski opornik; ko so kasneje odstranili zakristijo, niso več obnovili opornika, sled odstranjene strehe pa se pozna na zidu prezbiterija.

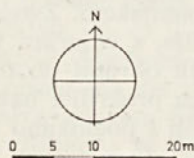
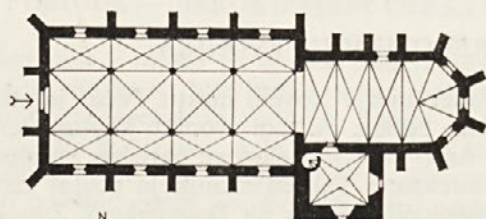
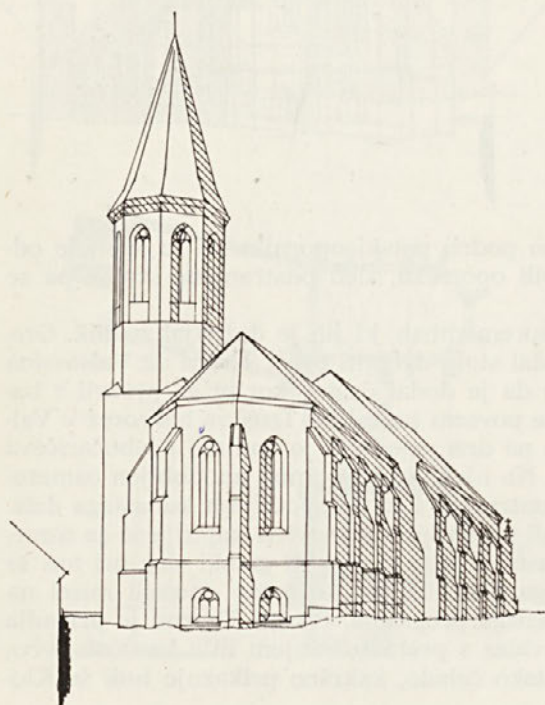
Zaustaviti se moramo še pri spremembah, ki jih je doživljal zvonik. Gregorič povzema po Vrhovcu, da je dal stolp dvigniti prošt Thurn de Valsassina leta 1667; spodnjemu četverokotu da je dodal osmerokot in ga prekril z baročno avbo. Takšnega nam kaže ne povsem zanesljivi Trostov bakrorez v Valvasorjevi »Slavi...«. Ta trditev pa ne drži, spodbija jo namreč Klobučaričeva (Clobucciarich) risba iz leta 1604. Na njej je nedvoumno upodobljen osmerokotni zgornji del zvonika, ki se kontrastno loči od spodnjega kubastega dela. Ni izključeno, da so zvonik povišali kmalu po ustanovitvi kapitlja in je osmerokotno oblikovani del zvonika nastal v času, ko je bil gotski slog pri nas še v polni veljavi, lotili pa so se tega dela, ko so dokončno opustili misel na uresničitev velikopoteznega gradbenega programa. Proštu Thurnu je pripadla le naloga, da dá zvoniku baročni videz s prefasadiranjem in z baročno avbo, ki je zamenjala osemstranično gotško čelado, kakršno prikazuje tudi še Klobučaričeva risba.

V. PERIODA — REGOTIZACIJA ZVONIKA

Doba historicizma je imela odmev tudi v Novem mestu. Pečat je vtisnila mestni hiši in pročelju frančiškanske cerkve pa tudi zvoniku kapiteljske cerkve. Leta 1860 je dal prošt Jernej Arko zabrisati sledove baročne preobrazbe in mu je povrnil videz gotške arhitekture. Takšen zvonik je postal vzornik nešteti zvonikov župnih in podružničnih cerkvá na Dolenjskem. Zvonik je dal prošt prekriti s skriljem, ki je zamenjal lesene skodlje, s katerimi je bil doslej prekrit. V tej psevdogotski preobleki se je zvonik ohranil do današnjih dni, le da je še dvakrat menjal kritje. Leta 1878 so ga prekrili z bakrom, in ko je baker vzela prva svetovna vojna, so ga nadomestili s pocinkano železno pločevino.

VIZIJA SLOGOVNO ENOTNE KAPITELJSKE CERKVE

Preostane še, da poskusimo pričarati vizijo nove, monumentalne in slogovno enotne kapiteljske cerkve, ki jo je oznanil njen mogočni prezbiterij z zametkom zvonika. Kot vsaka vizionarna rekonstrukcija je seveda tudi ta bolj ali manj verjetna. V poskusu rekonstrukcije je prisoten ton, ki zveni v prezbiteriju. Dvignil se je veličasten v skromnem in trpkem izrazu iz volumna in njegovih skladnih razmerij, iz struktur in plastičnih kvalitet. Vse ostalo je uglašeno nanj in na analogije v arhitekturi 15. stoletja pri nas. Vizionarna podoba kapiteljske cerkve je predstavljena v njenem najbolj impresivnem in monumentalnem izrazu, ki se razkazuje iz severovzhodne strani, če se bližamo

Sl. 12: Vizija slogovno enotne kapiteljske cerkve.

od Doma kulture ali od Muzeja k stopnišču, ki pelje na témenos. Ne le da je ta podoba od vseh najmonumentalnejša, ampak je tudi za prikaz rekonstrukcije najbolj hvaležna, ker pomakne njen do kraja definirani kompozicijski člen, prezbiterij, v ospredje, vse ostalo pa, kar je vizionarno, v osenčeno ozadje; s tem se je umaknilo iz predstavnega sveta vhodno pročelje, ki je prav gotovo najbolj problematično. Podobi zvonika so bile dodeljene razsežnosti in oblike, ki so reducirane na osnovno motiviko obstoječega zvonika, glede členitve oken in profilacije pa na dekorativni izraz prezbiterija. To velja tudi za ostalo zunanje oblikovanje cerkvene arhitekture. Cerkevni prostor bi nedvomno povzel podolžno os prezbiterija in bi bil zasnovan po dobro poznanih analogijah kot triladijska psevdobazilika s tremi pari služnikov, obokan pa z rebrastimi križnimi oboki. Ladijski prostor bi bil širši pa tudi višji od prezbiterija. Za širino vemo, kolikšna bi bila; gotski zidni venec na vrhu zakristije se na zahodni strani prične s polmetrskim odmikom od stare cerkvene ladje, tam pa, kjer bi se zid zvonika stikal z južnim zidom novega cerkvenega prostora, so zaradi boljšega spoja predvideli kamnitne klade z bradami, ki štrlé iz zidu.

Če bi bila ta cerkev zgrajena, bi se bistveno spremenila tudi mestna silhueta. Motivično stopnjevanje in prelivanje mestnega tkiva po brežinah pomola bi se zaustavilo v sredotežni kompoziciji cerkve, ki bi se s svojo pomirjujočo horizontalo in z zvonikom na sredini preobrazila v kristal; vse gibanje bi bilo osredotočeno le k nji in bi se z njo tudi zaustavilo. Takó kot je danes, pa je sicer motivično stopnjevanje mestnega tkiva odločno usmerjeno k vrhu pomola, ki ga dominantno poudarja v merilu stopnjevani volumen cerkve, a ga sredobežna cerkvena kompozicija, ki je posledica organske rasti, posreduje dalje. S tem pa se je tudi uveljavila v mestni kompoziciji iracionalno-organska kvaliteta, ki premaguje čas in se umika stilnim determinantam. Vse polno je sekvenc, ki jih doživljamo ob menjavah položaja in se vsaka od njih predstavi s samosvojo prostorsko zasnovo. To pa narekuje posebno previdno ravnanje z mestom in njegovim vizualnim prostorom, še posebej pa s prostorom, v katerega se neposredno vključuje kapiteljska cerkev.

O p o m b e

¹ Moje sodelovanje z Jožetom Gregoričem je bilo zelo tesno, nanašalo pa se je na raziskovalna in konservatorska dela v Novem mestu in njegovem prostoru. Posebne pozornosti je bila pri tem deležna kapiteljska cerkev. Nikakor ni šla v račun Vrhovčeva trditev in trditev tistih, ki so jo po njem povzeli, o starosti poedinih stavbnih delov. Rešitev je tako rekoč bila v zraku in je bil potreben le še goli slučaj. Nekega julijskega popoldneva 1937. leta, ko sem se vračal v Ljubljano — vračal sem se vselej prek kapitlja —, sem ob ugodni razsvetljavi opazil tanko razpoko v obliki segmentnega loka v beležu na južni strani cerkvene ladje blizu prezbiterija. Odhitel sem do Gregoričevega doma, ki je bil v bližini, neposredno pod muzejskim vrtom, in ga v naglici o tem obvestil. Čez dva dni sva že odkrivala to okno, nato pa sled okna na isti steni in končno še gotsko okno v severni steni od slavaloku. Gregorič je skrbno zbral dele krogovičja, ki so ga ob barokizaciji cerkvene ladje porabili kot gradivo, ga sestavil na tleh, potem pa sva ga vrnila na prvotni položaj. Raziskovanja na kapitlju se uvrščajo med takšna, ki ostanejo nepozabna, ker jim je botroval mladostni zanos, plemenito rodoljubje in zaverovanost v resnico, nepozabna pa so predvsem zaradi idealnega pobudnika in neutrudnega raziskovalca, mnogo obetajočega študenta umetnostne zgodovine Jožeta Gregoriča, ki je bil žrtev nemškega zračnega napada na mesto 3. oktobra 1943. leta.

Temeljna literatura o kapiteljski cerkvi:

Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891.

Jože Gregorič, Stavbna zgodovina kapiteljske cerkve v Novem mestu. Kronika slov. mest, IV/1937, št. 1, str. 22—24.

Jože Gregorič, Najnovejše umetnostno-zgodovinsko odkritje v Novem mestu. Kronika slov. mest, IV/1937, str. 217.

Jože Gregorič, Umetnostni spomeniki Novega mesta. Dolenjska, Ljubljana 1938, str. 132—139.

Jože Gregorič, Srednjeveška cerkvena arhitektura v Sloveniji do leta 1430. Z dopolnitvami Fr. Steléta. ZUZ I/1951, str. 1—36.

Ivan Komelj, Položaj gotskega stavbarstva na Dolenjskem. ZUZ V/VI 1959, str. 337—350.

Marjan Mušič, Rekonstrukcija Novega mesta okr. l. 1600. Arhitektura in čas, 1963, in Ilka Vašte, Gričarji, 1956.

² *Peter Hitzinger*, Nachträge zur 500-jährigen Gründungsfeier von Neustadtl (Rudolfswert). Mittheilungen des histor. Vereins für Krain, Ljubljana 1865.

³ Popraviti je treba Gregoričevo trditev, da so bila obočna rebra izdelana iz peščenca.

⁴ Zdi se, da je v severnem zidu, kjer se pričinja pevski kor, nešivan stik zidu.

⁵ Razpoko sem opazil leta 1953 in sem zatem tudi delno odprl zazidano okno; njegov stožčasti profil je izdelan v ometu in ne v kamnu, kakor bi pričakovali.

⁶ »Ut aedificetur versus Orientem, hoc est versus solis ortum aequinoctialem, nec vero contra aestivale solstitium, ut nonnulli et volunt et faciunt.«

⁷ »Debet sic fundari ecclesia, ut caput recte inspiciat versus orientem videlicet versus ortum solis aequinoctialem... et non versus solstitiale, ut faciunt quidam.«

⁸ Na tem mestu se zahvaljujem profesorju Pavlu Kunaverju za strokovno pojasnilo in temeljito preučitev na spomeniškem terenu.

⁹ A. Hauser, Socialna zgodovina umetnosti in literature, Ljubljana 1961.

M. Mušič, Veliki arhitekti I. Maribor 1965.

M. Hasak, Der Kirchenbau des Mittelalters. Handbuch der Architektur II/4. knjiga, 3. zv. Leipzig 1913.

De Lasteyrie, La déviation de l'axe des églises. Mémoires de l'Institut nat. de France. Paris 1904.

¹¹ Obenem z vretenom in plaščem so bile vgrajene tudi kamnitne polžaste stopnice; to so značilne gotske stopnice, ki so jih na hodni strani v novejšem času opazili z lesom.

¹² Le mimogrede naj bo omenjeno, da je mogoče razbrati v sedanji baročni kompoziciji prostije, ki ima v osrčju prostrano dvorišče, prvotno srednjeveško stavbno jedro; to jedro je v obsegu vzhodnega krila, ohranjen pa je poznogotski portal na zahodni, dvoriščni strani in dvoje pravokotnih oken v obsegu kleti na vzhodni in severni strani.

Fotografije so prispevali: Fr. Kučej (sl. 4 in 7), T. Mlakar (sl. 5) in M. Mušič (sl. 9).

Zahvaljujem se stud. arh. Slavi Veršičevi, ki mi je bila v pomoč pri risanju načrtov.

L'ÉGLISE DU CHAPITRE DE NOVO MESTO A TRAVERS LES ÂGES

Résumé

Comme tous les édifices construits en Slovénie avant environ 1430, l'église du chapitre est elle aussi disparatée en ce qui concerne son architecture. Mais tandis que les autres édifices ont pu réaliser plus ou moins le programme de construction proposé par chaque époque de leur évolution, l'architecture de l'église du chapitre est restée inachevée: ce que l'on voit aujourd'hui, ce sont des vestiges des constructions les plus anciennes qui devraient être supprimées au cours des travaux ultérieurs, et quelques éléments plus récents qui sont seulement une partie d'un programme jamais réalisé.

L'église primitive a été élevée vers le milieu du XIVe siècle dans une situation dominante au sommet d'une butte où se trouvait déjà une métairie fortifiée du monastère de Stična. Peu après la fondation de la ville de Novo Mesto, on sentit le besoin de bâtir une église plus grande, plus solide et plus représentative. Afin de ne pas interrompre la continuité des rites, on commença à réaliser le nouveau

programme de construction, comme c'était l'usage, par un seul côté, la partie orientale de l'édifice: on supprima l'ancien chœur et on le remplaça par le nouveau sanctuaire, tandis que la démolition de l'église même et du clocher était prévue pour la phase suivante.

Avant le commencement des travaux, il fallait établir, d'après la règle, l'orientation précise de l'édifice. Puisque l'ancienne église devait être démolie aussitôt après l'achèvement du nouveau sanctuaire, il n'était pas nécessaire de prendre en considération son orientation erronée, déviée de 19° vers le sud. L'orientation établie, on commença à bâtir le nouveau sanctuaire avec la crypte et la base cubique du nouveau clocher. Le nouveau sanctuaire fut consacré en 1429. Ensuite les travaux furent arrêtés, car la ville traversait alors une période de malheurs et de calamités. On relia le nouveau sanctuaire provisoirement à l'ancienne nef, remettant la suite des travaux à une époque plus favorable. Mais la situation ne s'améliora pas: en 1493, lorsque fut créé le chapitre, elle était bien pire qu'avant. Les incursions turques devenaient de plus en plus fréquentes, et en 1576 la ville fut frappée par un incendie qui fit des dégâts à l'église elle aussi. Puisque la situation ne permettait pas la réalisation du projet primitif, on garda l'ancienne nef, mais on la transforma d'une manière si radicale, qu'elle perdit son ancien caractère gothique. Les travaux furent achevés en 1621. La seule partie de l'église, qui a subi quelques transformations encore après cette date, est le clocher. En conclusion, l'auteur présente une reconstruction visionnaire de l'église du chapitre monumentale et d'un style pur que le sanctuaire imposant et l'ébauche du clocher nous permettent de deviner.

Emilijan Cevc

ŠTIRJE RENESANČNI NAGROBNIKI V NOVEM MESTU

Šestnajsto stoletje je bilo za Novo mesto čas baladične slave, vročičnega nemira, zadnjega gospodarskega cveta in takoj nato gospodarskega upada. Obramba pred turškimi napadi je povzdignila strateški pomen mesta, v katerem se je zbiralo deželno vojaštvo; to je vrglo meščanom res nekaj trgovskega dobička, gotovo pa je prineslo med njegove zidove tudi precej nemira. Leta 1515 je bilo med 272 kar 24 hiš praznih, toda prva polovica 16. stoletja je menda le prinesla nekaj več blaginje, dasi je turška nevarnost hromila trgovino na večje daljave. Zelo hudo pa so mesto prizadeli razni požari. Leta 1540 ga je ogenj spremenil v prah in pepel in meščani so se morali zelo zadolžiti, da so ga spet pozidali. Leta 1576 je mesto razdejal nov požar, za njim pa sta vzplamenela še dva manjša v letih 1584 in 1605¹. Zadnji udarec pa je Novemu mestu zadala leta 1579 ustanovitev Karlovca, nove obmejne trdnjave, kamor se je zdaj preselila glavna vojaška sila. Gospodarstvo je usihalo, davki pa so ostali. Leta 1599 je kuga pomorila nad osemsto ljudi, da je mesto skoraj izumrlo. Zunanjim nesrečam se je pridružilo še duhovno vretje verske reformacije, ki je meščane pripeljalo tudi v spor z deželno oblastjo. Ob nekem spopadu s protestanti je bil leta 1548 smrtno ranjen tudi tedanji gvardijan frančiškanskega samostana p. Johannes de Hungaria².

Ves srednji vek si Novo mesto kot mlajše med slovenskimi mesti ni moglo pridobiti odločilnejše besede, zdaj pa je nenadno kazalo, kakor da je dočakalo svoj veliki čas, za katerega je bogatilo svojo podobo, zidalo lepe cerkve — kapiteljska in frančiškanska sta gotski dragotini! —, izoblikovalo čudoviti urbanistični organizem Velikega trga z zidanimi hišami z odprtimi arkadami v pritličjih³ — toda že v prihodnjem trenutku je ta polet utrujeno omahnil. Tudi v umetnostnem življenju je ustvarjalna sila upadla tik pred tistim trenutkom, ko bi moglo mesto celo v širšem dolenjskem zaledju dobiti odličnejši pomen, kot pa ga je imelo v srednjem veku, ko se je umetnostno napajalo le ob vrelcih, zaznamovanih s stiškimi grbom.

Štirje spomeniki, od teh le trije vsaj delno ohranjeni, nekoliko osvetljujejo zgodovino in duhovno ozračje Novega mesta prav v dneh, ko se je začela njegova velika stiska. Mislim na štiri viteške nagrobnike, ki so stali nekoč v ladji frančiškanske cerkve in od katerih so danes še trije vzdani pod tamkajšnjim zvonikom. Na vsak način bi zaslužili večjo čast, kot jo uživajo danes, in večjo skrb spomeniškega varstva, kot so je bili dosedaj deležni. Zato je prav, če jim v tem zborniku posvetimo nekaj strani, kajti tako po zgodovinski kot po umetnostni strani so dovolj pomembni in pričevalni. Niso pognali iz meščanskega sveta, saj so posvečeni spominu umrlih plemičev-voj-

ščakov, toda na svoj način razkrivajo pomen in vlogo mesta ob ogroženi meji. Ne moremo jih pripisati dletu kakšnih novomeških kiparjev, toda sto in sto let so živel pred očmi in v zavesti meščanov kot nekakšni simboli in postali kar neločljivi spremljevalci mestne preteklosti.

Vizitacijsko poročilo oglejskega vizitatorja Pavla Bizantija nadvojvodu Karlu z dne 25. oktobra 1581 omenja med drugimi samovoljnostmi, ki so jih počenjali protestanti na naših tleh, tudi to, da »s silo in z grožnjo izsiljujejo pokop krivovercev v katoliških cerkvah, kamor vabijo na pogreb tudi here-tične predikante, ki navadno ob takih priložnostih tudi pridigujejo. Tako se razen v drugih krajih godi tudi v Novem mestu v samostanu frančiškanov, kjer so nedavno postavili štiri kipe lutrovcev, češ da so ustanovitelji te cerkve...«⁴

Ni dvoma, da se to poročilo nanaša na štiri nagrobnike, ki so stali nekoč ob stenah cerkvene ladje, leta 1867 pa so se morali trije od njih, oropani nekdanjih okvirov, stisniti v ozko pritličje zvonika, medtem ko je četrti sploh izginil. To so spomeniki Wilhelma Villandersa, Jurija Siegersdorfa, Krištofa Galla in Ivana Lenkovića. Vrhovec misli, da so dobili ti možje v frančiškanski cerkvi grob kot samostanski dobrotniki⁵, tora razen pri Lenkoviću njihovih zaslug za samostan ni mogel odkriti. Razumljivo, saj so bili ostali trije res protestanti! Nasprotno pa je oglejski vizitator v svoji gorečnosti pripisal lute-ranom tudi Lenkovičev nagrobnik, ker je bil po velikosti in obliki ostalim trem zelo podoben, dasi je bil Ivan Lenković do kraja zvest katoliški veri in resnični dobrotnik samostana.

Valvasor⁶ poroča, da je v novomeški frančiškanski cerkvi več nagrobni-kov, ki bi jih bilo vredno omeniti, vendar navaja posebej samo Villanderso-vega in Lenkovičevega, pa še teh dveh ne opiše. Pač pa je prizadevni kronist Franc Anton Breckerfeld, graščak s Starega gradu pri Novem mestu, v roko-pisu »Neustädtl Rudolphswerth, 1790 24ten April, Versuch und Beitrag zu einer Landkrainerischen Topographie« ohranil vsaj seznam teh nagrobnikov in pre-pise napisov na njih, dodal pa je tudi, kako so v cerkvi razvrščeni.⁷ Tako zvemo, da je bil vzdian Villandersov nagrobnik v južno cerkveno steno pod prižnico, v njegovi bližini je bil Siegersdorfov, Gallov je bil pri oltarju sv. Ja-neza Nepomuka, ki je stal ob severni steni pod pevskim korom, Lenkovičev pa med današnjima kapelama sv. Frančiška in sv. Antona.⁸ In frančiškanska kronika poroča za leto 1867, da so tedaj prenesli iz cerkve štiri stare kipe, nagrobne spomenike, in jih vzdiali pod zvonikom, kjer je bila prvotno samo-stanska porta. Med samostanci so namreč nastali pomisleki, če so ti spome-niki primerni in dostojni za cerkev in končno je zmagala gvardijanova stran-ka, ki jih je hotela odstraniti.

Pri nesrečnem prenosu nagrobnikov je četrti, Gallov, sploh izginil. Tudi Vrhovec ga v času, ko je pisal Zgodovino Novega mesta, ni več videl. Zakaj ga je zadela taka usoda, ne vemo; morda je zanj na novem kraju zmanjkalo prostora. Pa tudi ostali trije so se preselili pod zvonik v okrnjeni obliki, dva celo brez napisov. Zato moramo biti hvaležni tedanjemu učitelju risanja na novomeški frančiškanski gimnaziji Jakobu Šašlju¹⁰ — sam se je podpisal Jacob Schaschel —, da nam je zapustil nekdanjo podobo teh spomenikov vsaj v risbah, ki so nastale, kakor vse kaže, leta 1856 in 1857, najbrž po naročilu kustosa dunajskega numizmatičnega in antičnega kabineta J. Bergmanna, ki je o teh nagrobnikih prvi nadrobneje poročal v tisku¹¹. Tri risbe — Villander-sovega, Siegersdorfovega in Gallovega nagrobnika — hrani danes Dolenjski

1. Nagrobnik 1547 umrlega Wilhelma Villandersa. Novo mesto, frančiškanska cerkev.

2. Šašljeva risba Villandersovega nagrobnika.

muzej v Novem mestu, četrta, Lenkovičeva, pa se je menda izgubila, vendar je ohranjena v reprodukciji. Kljub temu da so risbe, kar zadeva figuralni del, precej shematične in so postave viteзов na njih disproporcionirane in nekako potlačene, je vendar Šašelj menda vsaj kompozicijsko stran spomenikov zvesto podal in tudi v risbi ornamentalnih delov precej skrbno posnel originale; ornamentika mu je bila — kot graverju — pač bolj domača kot figuralika. Tudi s perspektivo si ni bil preveč na roko. Navsezadnje pa je kazno, da Šašelj nagrobnikov tudi ni v celoti prerisal — ali pa so bili ti že v njegovih dneh nekoliko okrnjeni, kot nam bo pokazala njihova analiza. Kljub vsemu pa nam bodo služile Šašljeve risbe pri opisih za izhodišče in oporišče.¹²

Najstarejši in najkvalitetnejši je nagrobnik Wilhelma Villandersa. Zdaj je kot kiparska razvalina vzdignjen v zahodno steno zvonice. Šašljeva risba nam kaže pravokotno ploščo, ki jo na originalu obdaja raven, pravokoten okvir z napisom v renesančni majuskuli — na risbi ta okvir manjka! — vitez pa stoji v krepko modeliranem reliefu v plitvi, polkrožno zaključeni niši, katere lok opirata ob straneh tanka polstebra s svitkastima kapiteloma. Po vsakem stebriču se ovija kača, simbol minljivosti in smrti. Ogelni polji med zuna-

njim okvirom in lokom napolnjuje preplet renesančne rastlinske vitice s cvetovi, stebelca pa povezujejo prstani kakor pri kovinskih mrežah. Čokati vitez stoji frontalno pred gledalcem. Na sebi ima renesančen oklep, okrašen na prsih in stegnih z žarkovno urejenimi rebri, od vratu pa se spušča na prsi debela okrasna verižica. Postava je skoraj simetrična in monumentalna, samo leva noga je sproščeno pomaknjena na stran, da vsa teža počiva le na desni nogi. Portretno oblikovani obraz z ravno, modno prirezano in nakodrano brado in z močnim lokom brkov zaključuje zgoraj čelada z vihrajočim peresom. V odprtih očeh so bile zenice svoj čas najbrž poudarjene z barvo. V desnici drži vitez bojno sekiro, z levico pa se oklepa ročaja meča, čigar nožnica je ornamentalno okrašena. Značilno je, kako je kipar z linijama toporišča sekire in meča ustvaril sicer presekano, vzporedno diagonalo, ki skupaj s poigravajočo levo nogo rahlja vertikalno statiko pa hkrati vnaša v celoto skoraj geometrično kompozicionalno resnost. Ob vitezovi desni nogi se kot samostojen element uveljavlja renesančen ščit z Villandersovim grbom, ki ga na vrhu krona čelada z grbovnim okrasom; ob straneh bogate ščit še zavihnjeni renesančni listi. Ob nogah sta še dva grba: na prvem je peterolistna roža, na drugem pa se izmenično razvrščajo v štirih poljih petelin in podkev. Verjetno sta to družinska grba obeh Wilhelmovih žena. Desno ob vitezovi glavi »visi« tablica z napisom »SEIN ALTER 54«. Napis na zunanjem okviru, ki je le delno ohranjen, navajam z dopolnitvami po Breckerfeldovem zapisu, ki pa ortografsko ni natančen: (HIER LIEGT BEGRABEN DER) EDEL VND VEST WILHAM VON VILLANDERS ZVM WERDEL DER LECZST DICZ NAMEN (GESTORBEN AM CHARFREYTAG 1547 VND SEIN VATER SIEGMVND VILLANDERS IST AUCH HIER BEGRABEN 1520. DEM GOTT GENADE). — Vse kaže, da je imel nagrobnik spodaj še podstavek z napisno ploščo, na vrhu pa zaključek z moralizujočim napisom. Breckerfeld namreč dodaja, da je bilo v »zgornjem delu«, ki ga danes ni več in ga tudi Šašelj ni narisal, vsekano: »SIC TRANSIT GLORIA MUNDI 1547«, v spodnjem, prav tako danes manjkajočem delu, pa naj bi pisalo še: »KUNIGUND VILLANDERSIN EINE GEBOHRNE VON GUTTENBERG STARB IM JAHR 1533. ANNA VILLANDERSIN EINE GEBOHRNE VON TRAUTSON«. Ali Šašelj teh napisov, ki jih je Breckerfeld leta 1790 še videl, ni več našel ali pa jih je zaradi površnosti izpustil, kot je izpustil tudi pravokotni napisni okvir? Morda se je zgornji del svoje dni končeval s polkrožnim lokom.

Villandersi so bili stara tirolska plemiška familija in lastniki gradu Otočca. Že Wilhelmov oče Sigmund, ki ga omenja napis in je bil pokopan v isti grobnici, je domoval na Otočcu ter je znan tudi kot dobrotnik stiškega samostana¹³. Ni izključeno, da je bil naklonjen tudi novomeškim frančiškanom, s čimer si je najbrž leta 1520 pridobil pravico do pokopa v njihovi cerkvi. Za Wilhelma pa bi smeli misliti, da je bil že pristaš protestantizma; reformacijska stranka je bila, kot smo videli, že leta 1548 v mestu zelo močna. Če so ji pripadali meščani, velja to v še večji meri za plemiče. Wilhelm Villanders je bil dovolj ugledna osebnost, saj poroča Valvasor, da je bil med drugim tudi odbornik kranjskega deželnega sodišča, ki je skrbelo za gospodarske in vojaške zadeve. Po nesrečnem padcu s konja — podobna smrt je doletela že njegovo prababico Afro! — je Wilhelm na veliki petek 1547 umrl, grad Otočec pa je prešel v roke Ivana Lenkovića. Wilhelmova druga žena, Ana iz družine Trautson, se je menda po moževi smrti vnovič poročila z baronom Jožefom von Egk.¹⁴

Med novomeškimi nagrobniki je Villandersov najbolj renesančen, seveda v smeri srednjeevropske renesanse. Motivno prevzema že v gotiki udomačeno shemo stoječega viteza. Ne moremo prezreti, da ta tršata figura vendarle živi v slovesni zamaknjenosti in kondotierski pomembnosti. Plemičeva drža je reprezentativna, a samozavestno sproščena, je poklon renesančnemu občutju, dasi morda ne tudi humanizmu. In renesančna sta polkrožni okvirni lok in ploščica z leti vitezove starosti; okrasna vitica je sicer potomka gotških rastlinskih vitic, hkrati pa posestrima tistega rastlinskega okrasja, kakršno se je prav v prvi polovici 16. stoletja bogato razpredlo tudi po freskiranih obočnih poljih cerkva, pa če pri tem omenim le ladjo cerkve sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, prezbiterij cerkve v Spodnji Besnici pri Kranju, bordurni okras na Kališču pri Črnicu itd. Se moralizujoči izrek o minljivosti posvetne slave je pogojen v renesančnem ozračju. Časovno modna sta vitezov rebrasti oklep in pravokotno pristrižena brada. In končno: to ni več samo nagrobnik umrlega viteza, ampak njegov *spomenik* v pravem pomenu besede.

Ta nagrobnik pa ni brez predhodnikov in sorodnikov. Med temi se nam najprej pokaže nagrobnik leta 1538 umorjenega vojskovodja Ivana Kazianerja, ki je danes vzidan v zunanjščino župne cerkve v Gornjem gradu. Ta spomenik pripisujemo izurjeni roki kiparja, ki je izklesal tudi nagrobnik Ivanovega brata, škofa Frančiška Kazianerja, prav tako ohranjenega v Gornjem gradu. Če primerjamo oklepa in drži obeh plemičev, že opazimo med njima sorodnost, po obrazih pa sta si tako podobna, kakor bi si bila brata. Vzbuja se nam celo vprašanje, če gre pri teh obrazih res za portretni značaj ali pa samo za časovno pogojen obrazni tip in za kiparjevo obrazno formulo, saj so pri obeh figurah celo usta enako razprta, kakor bi hotela gledalca nagovoriti. Kazianerjeva postava je sicer vitkejša in elegantnejša in zato po drži bolj živa; zdi se nam, da se bo zdaj zdaj zasukala na desni nogi. Villandersov nagrobnik pa je pač kiparjev poznejši izdelek, ki tudi po kvaliteti nekoliko zaostaja, kaže pa podobno otrdevanje oblik in kompozicijske strukture (kot nagrobnik leta 1544 umrlega škofa Kazianerja. Novomeški spomenik je v naši umetnostni posesti še posebno pomemben, ker je do sedaj najpoznejši znani izdelek mojstra, ki ga srečamo v tridesetih ali že v poznih dvajsetih letih 16. stoletja pri nas prvič na delu — tedaj pa v delavniškem krogu in nasledstvu kiparja, ki ga je najbrž k nam poklical humanistično izobraženi drugi ljubljanski škof Krištof Rauber. Ta umetnik zrele evropske kvalitete je leta 1527 izklesal za Gornji grad nov oltar sv. Andreja in najbrž tudi križev oltar, predysem pa čudoviti nagrobnik škofa Rauberja samega. Oba gornjegrajska kiparja, ki sta bila spočetka morda v razmerju mojstra in pomočnika, spadata med bližnje učence zelo uglednega kiparja Loya Heringa iz švabskega Eichstätt, hkrati pa slutimo v njunem delu tudi odmeve augsburškega kiparskega kroga in kiparja Sebastiana Loscherja¹⁵. Verjetna je misel, da je Loy Hering sam ustvaril nekaj del tudi za Koroško — med drugimi tudi nagrobnik Sigmunda Dietrichsteina v beljaški župni cerkvi sv. Jakoba¹⁶, ki bi bil lahko za vzor celo spomeniku Ivana Kazianerja. To bi še bolj podkrepilo verjetnost povezav med švabskim umetnostnim krogom in »našima« kipurjema.

Čisto zgodovinsko je morda še bolj vabljiv spomenik vojskovodja Ivana Lenkovića, vzidan v severno steno frančiškanske zvonice. Ta mož, čigar družina je prišla na Kranjsko iz Like najbrž v začetku 16. stoletja, si je v bojih s Turki pridobil zelo sloveče ime; bil je tudi vojaški vzgojitelj Herberta Turjaškega, junaka iz boja pri Budačkem. Leta 1556 je bil vrhovni poveljnik v slo-

3. Nagrobnik 1569 umrlega Ivana Lenkovića.
Novo mesto, frančiškanska cerkev.

venskih in hrvaških deželah in je premagal Turke pri Baboči. Še bolj se je poslavil, ko je leta 1557 potolkel bosenskega Ferhad paša pri Sv. Jeleni med Zagrebom in Ivanićem. Kot senjski stotnik je sezidal nad mestom utrdbo Nehaj, njegovo delo je bila tudi nova organizacija Vojne krajine. Leta 1558 je dobil kranjski inkolat. Bil je pristaš cesarja Ferdinanda in zvest katoličan ter se je zato upiral protestantskemu prevodu biblije v hrvaščino. V novomeški okolici so bili v Lenkovićevo lasti gradovi Mehovo, Poganci, Ruperč vrh in Otočec, v Beli krajini pa je utrdil grad Pobrežje ob Kolpi. Zato je čudna pripomba vizitatorja Pavla Bizantija v poročilu oglejskemu patriarhu Grimaniju, da je med drugimi dolensjkimi gradovi v posesti heretikov tudi Otočec¹⁷.

Poročilo datira sicer že iz let po Lenkovičevi smrti, toda tudi njegov sin Jurič je bil katolčan in celo ud Hrenove rekatolizacijske komisije. Morda si lahko podatek razlagamo tako, da je Otočec ohranil protestantski sloves še izza Villandersovih dni ali da so kljub katoliškemu lastniku le bivali v njem tudi še luteranci, saj se je Lenkovič sam najraje zadrževal v Pobrežju.

Ko je Ivan Lenkovič 22. junija 1569 umrl, so ga pokopali v novomeški frančiškanski cerkvi, ker je bil dobrotnik samostana. V oporoki mu je zapustil donosni brod čez Krko in kazno je, da mu je podaril tudi ribolov v reki od mosta do jeza¹⁸. Tudi Lenkovičev spomenik je le delno ohranjen — ostala je samo osrednja plošča z vitezovim reliefom, ki je skoraj nepoškodovan, manjkajo pa vsi napisi z nekdanjim okvirom vred. Pri rekonstrukciji nekdanje podobe nas pusti na cedilu tudi Šašljeva risba, ki nam, razen ohranjene osrednje plošče, kaže samo še del arhitekturnega okvira v obliki dveh pravokotnih pilastrov z gredastima kapiteloma in s prizmatičnima podstavkoma, ki ju poživlja piramidast motiv. Sredi pilastrov sta bila izklesana diska. O dolgem napisu danes ni sledu, beremo pa ga — pač po Breckerfeldu — pri Vrhovcu: »Hie liegt begraben und ruhet der Edl und gestreng Ritter Hanns

4. Šašljeva risba Lenkovičevega nagrobnika.

Lenkovitsch zu Freythurn an der Culp, weyland Kayzers Ferdinandi und jeziger Kays. May. auch fürstl. Durchlaucht Herrn Carl Erzherzogen zu Oesterreich gewester Rath und Obrist Feldt-Hauptmann der dreyen Landen Steyer, Carenthen und Crain an den windischen und kroatischen Gränizen und mehr Ort Flecken. So gestorben ist den 22. Tag juni im 1569 Jahr, dem Gott der Allmächtige sambt seinem allda begrabenen Sohn Wolff Cristoph und allen glaubigen Seelen ein christlichen Urstand verleihen wolle. Amen.« — Ta napis je bil vklesan na podstavku nagrobnika, ki so ga ob premestitvi morali zaradi pomanjkanja prostora odstraniti¹⁹.

Okvir plošče, iz katere izstopa vitezova figura, je poševno profiliran; ta plošča je pravzaprav le ozadje brez slehernega globinskega poudarka; figura jo prerašča in zanikuje: stopala segajo čez njen rob, prav tako vrh čelade in zastava se vzvihava čez okvir. Zato pa se še bolj monumentalno uveljavlja skoraj simetrična postava plemiča v značilnem oklepu druge polovice 16. stoletja. Nogi sta lahko razkoračeni, toda nobena ni razbremenjena teže telesa, kar vzbuja vtis statične trdnosti, ki pa ne more prikriti konservativnega naglasa. Z desnice se vitez naslanja na drog zastave z grbom — v grbu je krilata kača ali zmaj — v levici pa drži pred pasom poveljniški kij. Dolgi meč se poševno in ostro zajeda v mehki obris figure in skupaj s kijem ter zalomom levice v komolcu ustvarja kompozicijski nemir sekajočih se linij, ki so v nasprotju s strogo vertikalo droga zastave na drugi strani. Resen, starčevski obraz obkroža dvodelna, nakodrana brada, dvignjeni vizir operjaničene čelade pa drzno zaključuje obris glave, kakor bi pri vrhu hotel ponoviti mandeljasti lok brade. Okoli vitezove leve noge se ovija kača, ki ima človeško glavo s krono; v ustih drži jabolko, ki naj simbolizira smrt kot nasledek prvega greha.²⁰ Nad Lenkovićevo levo ramo je v vencu listovja še grb družine Egk.

Tudi ta nagrobnik, ki motivno izhaja iz poznogotskih tipoloških predlog, ni osamljen. Vključuje se v skupino, ki ji pripadata tudi nagrobnika leta 1566 umrlega Erazma Lichtenberga v krstni kapeli župne cerkve v Smartnem pri Litiji²¹ in 1568 umrlega Jošta Gallenberga, ki so ga iz ljubljanske špitalske cerkve sv. Elizabete prenesli v župno cerkev v Mekinjah pri Kamniku, kjer je danes vzdian pod pevskim korom²². Kompozicija je pri vseh treh zelo podobna; spremenjeni so le gibi rok in različni so atributi, ki jih te drže. Tudi obrazi so si zelo podobni, zlasti Lenkovičev in Gallenbergov sta si prava dvojčka. Zato tudi pri teh spomenikih ne moremo zagovarjati večjih portretnih črt — vsi se prilagajajo le časovno modni tipiki. Kipar torej ni iskal individualnih črt; zadovoljeval se je z ustaljeno kompozicijsko shemo, ki jo je le zmerno variiral. Tako je na primer pri Lenkoviću opustil »obešeno« napisno ploščo, kakršno imata ob strani Lichtenberg in Gallenberg. Kipar ni presegal povprečne obrtniške ravni; bil je najbrž nekak kamnoseški podjetnik, ki je klesal plemiške nagrobnike »na zalogo«, ne glede na portretno individualnost umrlih, na katere se nanašajo le heraldika in napisi, ki jih je dokončal šele po naročilu. Vemo, da taka praksa najbrž ne prej in ne pozneje ni bila nič izjemnega, saj ji je verjetno podlegel celo mnogo pomembnejši mojster Villandersovega spomenika²³. Kipar je bil severnjaško orientiran; italijanska renesančna pravila je poznal samo posredno, morda po vzorčnih knjigah. Svoj stilni izraz je oprl le na veristično upodabljanje nekoliko variiranih tipov in pri tem iskal sicer krepko reliefnost v detajlih, v celoti pa ni mogel premagati statične sheme, ki pozna samo dve razsežnosti gibanja, zaradi česar vzbujajo celote vedno dovolj ploskovit vtis. Toda prav ta podpira monumentalni značaj

5. Nagrobnik 1574 (?) umrlega Jurija Siegersdorfa. Novo mesto, frančiškanska cerkev.

teh nagrobnikov, ki so vsi nastali med leti 1566 (Lichtenberg) in 1569 ali 1570 (Lenković) ter zato tudi ne kažejo posebnih razvojnih tendenc. Seveda se nam vzbuja vprašanje, če nista tudi Lichtenbergov in Gallenbergov nagrobnik dočakala naših dni podobno okrnjena kot Lenkovičev, res pa je, da pri zadnjem manjka s figuralnim delom združena napisna plošča; to bi dopuščalo misel, da je kipar opustil starejši motiv »obešenega« napisa in ga zamenjal s samostojnim dodatkom na podstavku spomenika. Zaradi tega je Lenkovičeva figura dobila tudi večjo samostojnost, prav nič pa ni pridobila na globinski razsežnosti. Zastava si na primer na vseh treh nagrobnikih zaman prizadeva prepričati nas, da je za vitezovim hrbtom še kaj prostora, in Lenkovičeva stoji na okviru, čez katerega mole konci stopal, je bolj manieristično prisiljena kot realno prepričljiva.

Prav tako ne smemo prezreti, da je kipar porabljal v tretji četrtini 16. stoletja zelo razširjeni oblikovni vzorec, ki ga je poznala vsa srednja Evro-

pa; pri tem se je spreminjal predvsem okvirni motiv, ponavljala pa se je stoja in drža figure umrlega. Za prvo primerjavo naj navedem le nekatere koroške spomenike, na primer nagrobnika dveh Sigmundov Khevenhüllerjev, prvega, ki je umrl leta 1552, in drugega, umrlega leta 1561; oba sta vzdana v župni cerkvi v Beljaku. Podoben je tudi spomenik leta 1572 umrlega Georga Schafmanna v župni cerkvi v Brežah²⁴. Prototip tega nagrobnika pa izhaja še vedno iz poznogotskih tradicij.

Kje pa je bil sedež te kiparske delavnice? Najbrž se ne bomo zmotili, če si jo zamišljamo v Ljubljani. In če si smemo kratico »G. S.« nad vinjeto ob koncu napisu na mekinjskem spomeniku kot kiparjevo signaturo, bi z njo dobili vsaj začetnici njegovega imena²⁵.

Tretji novomeški nagrobnik nas spominja na Jurija Siegersdorfa, potomca notranjeavstrijske plemiške družine, ki je bivala na Kranjskem v Stari Loki v službi freisinškega škofa in imela v lasti tudi grad v Mengšu in Prežek pri Novem mestu. Tudi Jurij Siegersdorf je bil poveljnik v Vojni krajini in v Senju, nagrobni napis pa ga razkriva kot protestanta, kar je bila najbrž tudi njegova žena iz družine belokranjskih Semeničev. Seveda se nam tudi pri tem nagrobniku napis ni ohranil, prepisala pa sta ga Breckerfeld in Šašelj, toda spet z nekaterimi pravopisnimi razločki. Breckerfeld je bral takole: »Hier liegt begraben der edel und gestrenge Herr Georg von Siegersdorf zu Grosswinklern Röm. kayslerl. Majestät auch Fürstlich Durchlaucht Rath und gewester Hauptmann zu Zeng, samt seiner Gemahlin Anna ein gebohrne Semenitschin: der gestorben 17 Januarii im LXXIII Jahr denen Gott gönne und ein christliche Urstand verleihen wolle (Amen).« — Takoj naj dodam, da je bral letnico LXXIII Šašelj kot 73.

Zdaj je vzdian Siegersdorfov nagrobnik v zvonici poleg Lenkovičevega. Ohranil se je osrednji, figuralni del spomenika, manjkata pa tako zunanji kot notranji okvir. Nekdanjo podobo nam posreduje spet Šašljeva risba, pa tudi na tej manjka vrhnji zaključek.

Vitez v oklepu stoji v portalu podobnem arhitekturnem okviru, tako da se nam zdi, kakor bi bil pravkar stopil skozi zgoraj polkrožno zaključeni vhod in obstal med pilastrskima podbojema. Ali pa bi bilo morda bolje, če bi govorili o slavoločni kompoziciji monumentalnega stenskega spomenika, ki ima seveda renesančno in italijansko izhodišče, po drugi strani pa navezuje tudi na tip oltarnih arhitektur poznega 16. in zgodnjega 17. stoletja. Spodaj je precej visok podstavek, ki prav tako spominja na oltarno predelo, ter je zgoraj in spodaj zaključen z mejnima profiloma, ob straneh pa s pilastrskima nosilcema »podbojev«. Sredi »predele« je obrisno živahno razgibana napisna plošča. Osrednji del s polkrožno poglobljeno nišo v ozadju, pred katero vitez stoji, flankirata že omenjena pilastra, ki ju pokriva na sprednji strani renesančna listna vitica, zgoraj pa prehajata v kompozitna kapitela s palmetami in volutami. Na kapitelih počiva z renesančno vitico okrašena preklada s pomoloma na straneh, ki ju poživilja rozeta, sredi prekladne grede pa sega še čez profil zgornjega venca groteskna maska in iz ust se ji izviija renesančna palmetna vitica ter se razpreda po vsej prekladi. Zdi pa se mi, da s tem arhitektura še ni bila zaključena. Najverjetneje je imela na vrhu še trikotno čelo, ki ga je kronala kot akroterij neka plastika — morda podoba vstalega Kristusa. Ni izključeno, da sta bili dve ležeči figuri tudi na poševnih stranicah čela. Frančiškanska kronika namreč poroča, da sta imela tako Siegersdorfov kot Gallov spomenik, ki ga bomo še spoznali, na vrhu kip sv. Janeza Nepomuka²⁶, kar

6. Sašljeva risba Siegersdorfovega nagrobnika.

7. Sašljeva risba Gallovega nagrobnika.

pa bo najbrž ikonografska pomota; kaj naj bi namreč pomenil kip tega svetnika na vrhu nagrobnika — in povrh še protestantskega? Manj verjetno se mi zdi, da bi nagrobnik zaključevalo razbito sleme, laže pa bi si zamišljali volutni zaključek s plastiko v sredi.

Lenkovičev nagrobnik ni mogel osvojiti globinske razsežnosti, pri Siegersdorfovem pa se ta kar dobro uveljavlja: vitez stoji pred polkrožno nišo, zajema s svojo krepko oblino osrednji del in sega s konci stopal čez rob podstavka. Tudi ta figura stoji trdno na obeh nogah. Z levico pridržuje grbovni ščit, ki je v obrisu volutno razgiban ter sloni na čeladi ob plemičevi levi nogi. Zastava v vitezovi desnici se slikovito ovija okoli droga. Markantno Siegersdorfovo glavo z dolgo, razcepljeno brado, poudarja še plastična oblina plešastega temena. Če smo pri prejšnjih dveh spomenikih podvomili v njuno portretno pričevalnost, se nam pri tem zdi pravi portretni značaj kaj verjeten. Prav tako se je kipar trudil, da bi statično figuro vsaj z nadrobnostmi razgibal. Gubanje zastave, obris ščita in napisne plošče in tudi bogata ornamentika pilastrov in preklade pomenijo že prvo napoved slikovitega zgodnjebaročnega razpoloženja, v isto smer pa kaže tudi zlivanje posameznih sestavin v kompozicionalno celoto. Kjer je le mogel, je namreč kipar povezal verti-

kalno kompozicijo: napisna plošča sega čez venec predele, vitezova figura čez polkrožno nišo ozadja, groteskna maska čez preklado in njen vrhnji venec. Renesanci individualizem se umika barokizirujoči enovitosti.

Nekoliko smo v zadregi ob letnici na napisu. Ali je Jurij Siegersdorf umrl v 74. letu starosti ali leta 1574 (ali — po Šašlju — 1573)? Oboje bi lahko zagovarjali, saj je nagrobnik res nastal v sedemdesetih letih, kot nas pouči četrti, danes izgubljeni nagrobnik, posvečen spominu leta 1576 umrlega Krištofa Galla. Šašljeva risba namreč dovolj prepričljivo dokazuje, da je Gallov nagrobnik izklesal isti mojster kot Siegersdorfovega — toda najbrž že nekoliko poprej.

Družina Gallov izvira iz Švice. Kranjskemu plemstvu se je pridružila s priimkom »von Gallenstein« (Podpeški). Krištof je bil leta 1567 deželni pravni prisodnik, v letih 1567 in 1569 stanovski poslanec in cesarski svetnik na Štajerskem ter upravitelj glavarstva in vicedomata celjske knežje grofije. V celjski grofiji je imel v fevdu več posestev, na katerih se je rad mudil, pri Novem mestu pa je bil njegov grad Luknja. Seveda je bil tudi Krištof Gall Lutrov privrženec; na gradu v Brežicah je skrival celo belokranjskega predikanta Gregorja Vlahoviča²⁷.

Po kompoziciji je Gallov nagrobnik precej podoben Siegersdorfovemu. Spodaj ima »predelo« s stranskima podstavkoma, ki sta okrašena z rozeto. Nad tem se dviga slavaločno oblikovan nastavek s polkrožno zaključeno nišo v srednjem delu in s pilastroma ob straneh, ki ju poživljajo vrste variiranih renesančnih palmet, med palmetami kapitelov pa opazimo mladostne glavice. To okrasje je strožje in bolj simetrično kot na Siegersdorfovem nagrobniku ter pokriva tudi notranji stranici pilastrov. Preklado in njena stranska pomola pokriva podobna listna vitica, kakršno smo spoznali že na prejšnjem spomeniku, toda groteskna maska v sredi ne sega čez širino preklade; ob straneh prekladne vitice sta še dve glavici v profilu. Z rozetnimi listi sta okrašena tudi segmentna trikota med pilastroma in polkrožnim lokom osrednje niše, pred katero stoji plemič v bogato okrašenem oklepu. Z desnico se oklepa droga zastave, ki se spiralasto ovija okoli droga ter se nabira v vzporedne gube, levico, uprto v bok, pa mu delno zakriva grbovni ščit, postavljen na čeladi ob nogah. Gallovo glavo pokriva menda nizka čepica, obraz pa obkroža kratka a močna brada. Na vsak način kažeta Gallov in Siegersdorfov nagrobnik v črtah obraza mnogo več individualnosti kot prejšnja dva spomenika, tako da bi si v teh primerkih ne pomišljaj misliti na portretno resničnost. Napis je vklesan brez kartuše naravnost na ploščo predele; ohranila sta nam ga z majhnimi pravopisnimi razločki Šašelj in Breckerfeld. »Hier liegt begraben der edel und gestrenge Herr Christoph Gall von Gallenstein zu Luegg. Röm. kaiserl. und auch Fürstl. Durchlaucht Erzherzogen Karl zu Oesterreich gewester Rath alß er am siebenden Tag Apriliß 1576 Jahrß in den Allmächtigen Gott entschlaffen: dem Gott, und allen gläubigen Seelen eine fröhliche Urstand verleihen wölle. (Amen).«

Kar smo povedali o sestavi Siegersdorfovega spomenika, lahko ponovimo ob Gallovem. Tudi tega je na vrhu kronal še arhitekturni zaključek z nekim kipom v sredi, pa naj je bilo to sleme že trikotno ali volutno. Pač pa opazimo razločke v nadrobnostih, ki kažejo pri Gallu več poznorenesančnega kot pa proti baroku usmerjenega razpoloženja. Arhitektura je bolj tektonska, ornamentika mirnejša in bolj simetrična, predele ne zakriva napisna kartuša. To bi dokazovalo, da je nastal Gallov nagrobnik pred Siegersdorfovim. V primer-

javi z Lenkovičevim spomenikom kažeta zadnja več italijanskih črt, tako da ni izključena verjetnost, da sta nastala pod dletom kakšnega priseljenega lombardskega kamnoseka, saj so ti v drugi polovici 16. stoletja kar preplavili notranjeavstrijske dežele, tudi Štajersko in Kranjsko. Na Štajerskem je našima spomenikoma precej soroden, vsaj kar zadeva oblikovanje figure, nagrobnik leta 1589 umrlega Avguština Siegersdorfa, vzdan v cerkev na Vurberku v Slovenskih goricah, ne verjamem pa, da bi bila med novomeškima in tem spomenikom kakšna ožja delavniška zveza.²⁸

Novomeški nagrobniki so se nam izkazali kot pomembni spomeniki naše plastike srede in druge polovice 16. stoletja, čeprav na splošno ne presegajo solidne obrtniške kvalitete; nad to se dviga le Villandersov nagrobnik, ki je hkrati zadnji odsev poznogotskega ustvarjalnega ognja in posrednik dosežkov srednjeevropske renesančne skulpture. Lenkovičev spomenik je v domačem ozračju dozoreli produkt solidne, eklektično in malce manieristično ubrane kamnoseške delavnice. Gallov in Siegersdorfov spomenik pa kažeta že pot iz pozne renesanse v zgodnji barok, dasi njegovega praga tudi Siegersdorfov še ni prestopil, saj bo moralo miniti še več kot pol stoletja, preden bo baročna umetnostna smer na slovenskih tleh dosegla prve zrele realizacije. Bolj kot po kvaliteti izdelave se odlikujeta po novih kompozicionalnih in oblikovnih principih — in v tem sta tudi slogovno napredna. Uresničila sta — za naše razmere — klasično podobo monumentalnega in reprezentativnega stenskega nagrobnega spomenika. Če bi se nagrobniki ohranili na prvotnem mestu in neokrnjeni, bi bili zelo pričevalni dokumenti prav iz dni velikih slogovnih prelomov. Toda celo kot fragmenti so še vedno dragoceni, umetnostno in zgodovinsko. Upajmo, da jih bodo prihodnje raziskave še bolj osvetlile in jim pridružile kakšne do sedaj še prikrite izdelke njihovih kiparskih delavnic. Na vsak način pa jih moramo rešiti razpada, jih restavrirati, konservirati ter jih prenesti na varnejše in bolj častno mesto, kot pa je vlažno pritličje zvonika.

O p o m b e

¹ *I. Vrhovec*, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 58 sq, 71 sq.

² *Ibid.*, str. 71. — *P. R. Klemenčič*, Chronologische Darstellung der wichtigeren, die Stadt Rudolfswerth betreffenden Daten, Program der R. Obergymnasiums, 1868, str. 9.

³ *J. Gregorič*, Kulturna slika Novega mesta in njegovo zunanje lice, Kronika slovenskih mest VI, Ljubljana 1939, str. 123 sq.

⁴ *J. Gruden*, Doneski k zgodovini protestantizma na Slovenskem, IMK XVII, Ljubljana 1907, str. 122.

⁵ *I. Vrhovec*, o. c. str. 93 sq.

⁶ *Ehre*... XI, str. 487.

⁷ *J. Jarc*, Franc Anton pl. Breckerfeld, O Novem mestu ob koncu XVIII. stoletja, Kronika slov. mest V, 1938, str. 149; — O Breckerfeldu glej *ibid.*, str. 100 sq.

⁸ Glej tudi: p. *Alfons Furlan*, Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu, Novo mesto 1937, str. 23.

⁹ *J. Jarc*, o. c. str. 150.

¹⁰ Jakob Šašel(j) je bil koroški Slovenec, rojen 5. julija 1832 v Kapli pri Borovljah. Z očetom, ki je bil puškar, se je preselil v Kranj in nato v Ljubljano ter se izučil puškarske obrti. Kot pomočnik je prepotoval Koroško, Tirolsko in Gornjo Avstrijo. Izurnil se je tudi za graverja, slikarsko pa je bil samouk. Ko se je leta 1852 vrnil s potovanja, se je pridružil misijonarju Ignaciju Knobleharju in odpoval z njim v Sudan, toda že leta 1855 se je vrnil iz Afrike ter se naselil kot puškarski mojster v Novem mestu. Tu se je oženil in leta 1856 poučeval na gimnaziji risanje. Leta 1857 se je preselil v Karlovec, kjer je živel do smrti 28. marca 1902.

Pri p. Prokopu se je izpopolnil v slikarstvu, tako da je dosegel med hrvaškimi krajinarji kar lepo mesto. Slikal je tudi portrete ter podobe za katoliške in pravoslavne cerkve na Hrvaškem. — Prim.: *J. Sašelj*, Dve zanimivi pismi nekdanjega spremljevalca misijonarja Knobleharja na njegovem misijonskem potu v Egipt, Nubijo in Sudan iz leta 1853 in 1854, Slovenec 16. in 17. marca 1927. — *F. Jaklič*, Apostolski provikar Ignacij Knoblehar in njegovi misijonski spremljevalci v Osrednji Afriki, Ljubljana 1943, str. 178, 183, 245.

¹¹ Historische Notizen über die fünf Familien, deren Grabsteine im Franziskanerkloster zu Neustadt sind, Mitt. d. K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale II, Wien 1857, str. 180 sq. — Objavil je tudi Sašljevi risbi Villandersovega in Lenkovičevega nagrobnika. Ti sta bili ponatisnjeni v: *K. Lind*, Kunsthistorischer Atlas (der K. K. Central-Commission...), Sammlung von Abbildungen mittelalt. Grabdenkmale II, Wien-Leipzig 1893, tab. LXXXVI, 2. in 3.

¹² *E. Cevc*, Renesančna plastika na Slovenskem, ZUZ Nv. VII, Ljubljana 1965, str. 140, 146, 154. — *S. Vrišer*, Renesančni viteški nagrobniki v Sloveniji, prav tam, str. 199, 200.

¹³ *Valvasor*, Ehre..., VIII, str. 701, IX, str. 85.

¹⁴ *J. Bergmann*, o. c. — Ana Villanders je umrla 20. julija 1559. Njen nagrobnik je vzidan na severni zunanjščini ljubljanske stolnice. — *J. Bergmann*, Notizen, Mitt. d. K. K. Central-Com. III, 1858, str. 191.

¹⁵ Prim. *F. Mader*, Loy Hering, München 1905. — *F. Dvorschak*, Die Werke des Loy Hering in Oesterreich, Wiener Jahrbuch f. Kunstgeschichte IV. (VIII.), 1926, str. 86 sq.

¹⁶ *R. Milesi*, Loy Hering und das Grabmal des Abtes Ulrich Pfinzing, Carinthia I, Klagenfurt 1959, str. 136 sq.

¹⁷ *J. Gruden*, o. c. str. 135.

¹⁸ *I. Vrhovec*, o. c. str. 93 sq.

¹⁹ *I. Steklasa*, Ivan Lenković, LMS za leto 1893, Ljubljana 1893, str. 109 — Nagrobni napis citira Steklasa po samostanski kroniki, pravopisno nekoliko drugače od Breckerfelda.

²⁰ Motiv ni nenavaden; pri nas ga pozna tudi nagrobnik Ivana Kazianerja. *Steklasi* (o. c.) ga naivno razlaga kot »po cesanskem jabolku segajočo kačo« (Turka).

²¹ *K. Črnologar*, Grobni spomeniki v Smartnem pri Litiji, IMK XIII, Ljubljana 1903, str. 65 sq.

²² *F. Stelè*, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1922—29, str. 296.

²³ Prim. tudi: *J. Kębtowski*, Renesansowa rzeźba na Śląsku 1500—1560, Poznań 1967, str. 95.

²⁴ Prim. *K. Lind*, o. c. tab. LX, sl. 3. in 5; tab. LXII, sl. 2.

²⁵ To misel je dopuščal že *F. Stelè* (o. c.). — Kratica »S« bi lahko pomenila tudi »Steinmetz«.

²⁶ *J. Jarc*, o. c. str. 150.

²⁷ *J. Gruden*, Zgodovina slovenskega naroda, str. 739.

²⁸ *S. Vrišer*, o. c. str. 200, sl. 92.

VIER RITTERGRABSTEINE AUS DEM 16. JAHRHUNDERT IN NOVO MESTO

Zusammenfassung

Diese am Rande der Wehrlinie gegen die Türkenangriffe liegende Stadt kann die Heldenära des 16. Jahrhunderts u. a. durch vier Kriegergrabmäler bezeugen. Einst sind sie im Schiffe der Franziskanerkirche eingebaut gewesen, im J. 1867 hat man drei — teilweise beschädigte — unter den Kirchenturm verlegt; das vierte, heute nicht mehr auffindbare Grabmal, ist uns nur nach einer Zeichnung aus dem J. 1857 bekannt. Wir haben mit den Grabsteinen des Wilhelm Villanders, Hans Lenković, Christoph Gall und Georg Siegersdorf zu tun. Die Nachricht des Visitators von Aquilea, Paolo Bizantius, an Erzherzog Karl vom 28. Okt. 1581, dass in Novo mesto die Protestanten mit Gewalt eine Beisetzung von 4 Luteranen in der Franziskanerkirche als auch die Einmauerung ihrer Grabsteine erzwungen haben, könnte

sich auf unsere Monumente beziehen, obwohl, allem Anschein nach, nur Villanders, Gall und Siegersdorf Protestanten waren, Lenković aber, wie bekannt, ein treuer Katholike gewesen ist.

Teils nach den Zeichnungen des Autodidakten Jakob Sašelj und teils nach den Eintragungen des Chronisten Franz Anton Breckerfeld ist es uns möglich die Grabsteine wie auch ihre Inschriften einigermaßen zu rekonstruieren.

Der älteste und der Qualität nach der beste ist der Grabstein des 1547 verstorbenen Wilhelm Villanders, Besitzers des Schlosses Otočec (Wördl) bei Novo mesto. Sein Stilausdruck ist noch gänzlich in der nördlichen Renaissance der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts verwurzelt; wir möchten das Grabmal jedoch jenem Bildhauer zuschreiben, der auch zwei Grabsteine für die Kirche in Gornji grad (Oberburg) verfertigte: für den 1538 ermordeten Feldherrn Hans Kazianer und dessen Bruder, den Laibacher Bischof Franziscus. Diesem Bildhauer begegnen wir das erstmal um 1527 im Arbeiterkreise eines Meisters, der den Grabstein des humanistischen Kirchenfürsten, Diplomaten und Bischofs Christoph Rauber sowie den hl. Andreas-Altar in Gornji grad gemeißelt hat. Beide Bildhauer waren anscheinend im Verhältnis Meister — Gehilfe, gehörten aber unter die engeren Schüler des angesehenen Bildhauers Loy Hering aus Eichstätt in Schwaben. Es fiel uns auch einige Stilverwandtschaft mit dem Augsburger Künstler Sebastian Loscher auf. Loy Hering hat wahrscheinlich etliche Werke auch für das benachbarte Kärnten gemacht; der ihm zugesprochene Rittergrabstein Sigmund Dietrichsteins in der Pfarrkirche des Hl. Jakob zu Villach ist unserer Meinung nach eines der typologischen Musterbeispiele für die Grabsteine Kazianers und Villanders. — Die Renaissanceplastik in Slowenien hat mit den Werken der »Oberburger Meister« den Höhepunkt ihrer Qualität erreicht.

Der Oberbefehlshaber an der slowenischen und kroatischen Militärgrenze, Hans Lenković, starb am 22. Juni 1569. Als Wohltäter des Franziskanerklosters in Novo mesto fand er seine Ruhestätte in ihrer Kirche. Heute fehlt dem Grabstein der architektonische Rahmen; die Figur des Ritters ist schematisch konventionell, da sie aus spätgotischen typologischen Vorlagen ausgeht; das Gesicht ist typisiert und auffallend ähnlich dem des 1566 verstorbenen Ritters Erasmus Lichtenberg in Smartno bei Litija oder dem Antlitz am 1568 errichteten Grabsteine für Jobst Gallenberg in Mekinje bei Kamnik. Sogar die Gesten sind bei allen drei identisch. Autor dieser Grabsteine, der vermutlich in Ljubljana arbeitete, hat die handwerkliche Steinmetzqualität nicht überragt und es scheint, als ob er die Monumente lagern hätte. Er war nördlicher Orientierung; die italienische Renaissance war ihm nur mittelbar bekannt, vielleicht durch die Musterbücher. Im allgemeinen möchten wir ihn als einen veristischen Eklektiker bezeichnen, der zwar den monumentalen Eindruck, doch ohne die lebensreife, plastische und tiefere Überzeugungskraft, erzielt. Im Motiv lehnte er sich an die allgemein gebrauchten europäischen Muster der Rittergrabsteine. Vielleicht könnten wir ihn auf Grund des Monogramms »G. S.« identifizieren.

Der dritte Grabstein gehört dem Militärgrenzkommandanten Georg Siegersdorf, welcher 1573 oder 1574 gestorben ist. Er musste einmal ein Portalgrabstein gewesen sein, mit Pilastern und einem Predelsockel, oben in einen dreieckförmigen Giebel auslaufend. Heute ist nur noch die Figur des Ritters erhalten geblieben, standhaft und voluminös, und mit Gesicht, das sogar porträtartig wirkt. Die Rahmenornamentik ist zwar noch im Renaissancestil gehalten, die lebhaften Konturen der ritterlichen Requisiten lassen bereits die frühbaroke Auffassung erkennen. Auch die renaissanceförmige Individualität der Details weicht schon einer grösseren Kompositionseinheit.

Demselben Bildhauer dürfen wir auch den Grabstein des 1576 verstorbenen Christoph Gall, den wir durch Sašelj's Zeichnung kennen, zuzuschreiben. Auch diese Ritterfigur stand einmal in einem bogenförmigen Rahmen, der im Halbkreis endete. Die Architektur ist noch tektonisch, was an ein älteres Entstehungsdatum schliessen lässt; die Figur weist auch Porträtzüge auf. Die Verzierung aber ist strenger als die des Siegersdorfer Grabsteines. Es mag sein, dass der unbekannte Autor jenem Kreise von lombardischen Meistern angehörte, die als Baumeister und Steinmetze in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts innerösterreichische Länder überflutet haben. — In der Untersteiermark ist zumindest das Grabmal des Augustin Siegersdorf († 1589) aus Vurberg bei Ptuj sehr formverwandt.

Die Grabsteine zu Novo mesto sind bedeutende Bildhauerdenkmäler der Mitte und der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Slowenien, wenn auch die letzteren

drei den handwerklichen Charakter nicht überwunden haben. Der von Villanders ist ein letzter Ausklang der spätgotischen Schaffensfreude wie auch der mitteleuropäischen Renaissance; der von Lenković ist eine in lokaler Umgebung reifende, eklektische und leise manieristische Steinmetzarbeit; die von Gall und Siegersdorf aber deuten von der Spätrenaissance in den Frühbarock hin und sind so wenigstens der Form nach fortschrittlich. Sie haben in slowenischen Verhältnissen die klassische Form des monumentalen und repräsentativen Wandgrabsteines des 16. Jahrhunderts verwirklicht.

UMETNOSTNA PRETEKLOST NOVEGA MESTA

Z umetnostno preteklostjo Novega mesta ali s posameznimi spomeniki v mestu so se ukvarjali že baron Žiga Breckerfeld, Peter Hitzinger, Ivan Vrhovnik, Fran Avsec, Stanko Vurnik, France Stelè, Janko Jarc, Marjan Mušič in predvsem rajnki umetnostni zgodovinar Jože Gregorič. Več kot stoletnemu zavestnemu zanimanju za umetnostno preteklost Novega mesta še ni uspelo dosedanjega znanja in ugotovitve povezati v kritično celoto, saj imamo le nekatere monografske obdelave posameznih spomenikov, oris urbanističnega razvoja Novega mesta, predvsem v zvezi z mestnimi utrdbami, ter vrsto splošnih pregledov. Tudi ta pričujoči sestavek ne bo nič drugega kot nov poizkus prereza skozi poglobljena poglavja umetnostne preteklosti mesta. Marsikatero podrobnost bo treba izpustiti, ker še vedno nismo dovolj izkoristili razpoložljivega arhivskega gradiva ali pa nismo poiskali dokazov za nove trditve. Zato bo naslednji poizkus spet moral ostati le informativni prerez, ki pa naj vendarle nakazuje nekatere mikavne probleme, kot na primer revizijo kapiteljske stavbne zgodovine.

Ce primerjamo Novo mesto z našimi drugimi mesti, predvsem gorenjskimi, kot Kranjem, Škofjo Loko ali Kamnikom, lahko brez posebnih težav ugotovimo, da ni doseglo vloge kulturnega žarišča, ki bi kot naravno središče obvladovalo vsaj večji del Dolenjske, če ne vse. Mestno okolico in celo pretežni del Dolenjske je obvladoval stiški samostan. Kolikor pa je mesto razpolagalo z lastnimi silami, predvsem v baroku, je bila umetnostna aktivnost le samostansko ekskluzivna in zato večkrat brez odmeva na domačo umetnost v mestu; umetniki, ki so se bili že ustalili v mestu, pa so neredko šli iskati naročil drugam. Za realizacijo večjih nalog pa prihajajo v tedanjem času poleg umetnikov iz »stiškega« kroga predvsem umetniki iz Ljubljane, Gorenjske ali Krasa. Za taka naročila skrbijo predvsem posamezni prošti, kanoniki in gvardijani, ki pa večkrat nimajo veliko skupnega z umetnostno tradicijo mesta, ker take tradicije pač še ni. Kakor prošti tako tudi posamezni fevdalci, ki v mestu sicer nimajo svojih dvorcev, poskrbijo za nekatera kvalitetna naročila, predvsem za opremo lastnih stanovanj in tudi cerkva. Meščani pa nimajo dosti naročniških pobud razen občasnih naročil za nagrobnike, zato pa so se tembolj izkazali pri oblikovanju zgornjega dela trga. Opremili so ga z odprtimi arkadnimi hodniki in s tem ustvarili ne samo poseben tip meščansko-trgovske hiše, temveč dali mestu tudi svojevrstno podobo. Mecenatska poteza prošta, prej leskovškega župnika in kasneje arhidiakona Polydorja de Montagnane, nakloni kapitlju odlično Tintorettovo podobo. Leta 1621 prezidana ladja novomeškega kapitlja pomeni zgodnjo realizacijo povsem baročno pojmovanega cerkvenega prostora, ki pa se v posamez-

nostih še vedno ne more ostreti srednjeveške stavbarske tradicije. V drugi polovici 17. stoletja postavljena nova kapucinska cerkev ne pomeni nobene bistvene obogatitve, zato pa je nekoliko kasneje zelo pomembna zgraditev Mor-daxovega mavzoleja v neposredni bližini grmskega gradu. Mecenatsko posre-dovanje kanonika Matije Kastelca iz Kilovč na Krasu in naročila delavnega ustanovnika, košanskega župnika in novomeškega kanonika, Rampellija, da-jejo Novemu mestu še primerke kraško zasnovanih grbovni in drugih relief-nih plošč.

URBANISTIČNA PODOBA MESTA

Geografski položaj novo ustanovljenega mesta je bil povsem drugačen od drugih naših mestnih naselbin: mesto ne leži v vznožju grajskega hriba, niti se ni tržna ulica ali veliki trg razvil v ožjem območju cerkvenega središča. Tlorisno se ne navezuje na starejše stavbne ostaline, pa čeprav vemo, da je bil kraj že prej poseljen ali celo utrjen. Stiški Gradec je cerkveno spadal pod mirnopoško župnijo in kasnejše mesto vse do ustanovitve samostojne žup-nije ni imelo tistega uglednega položaja kot druga naša mesta. Ta se povečini že od vsega početka navezujejo na prostore farnih cerkva, ali pa so celo farne cerkve, v nekaterih primerih tudi grad, določale urbanistični položaj. V našem primeru je položaj gradu zamenjala cerkev s kasnejšo proštijo in tudi druge cerkve, ki segajo še v srednji vek, so odmaknjene od mestnega trgovskega ali obrtniškega središča.

Oblika zemljišča, ki se strmo vzpenja proti vrhu pomola z naravnim stra-teškim oporiščem, kjer naj bi stal stiški Gradec, je omogočala razvoj širše tržne ploskve le na terasi neposredno pod cerkvenim hribom. Ta rahlo pada proti jugu ter doseže nad tako imenovanimi Karlovškimi vrati najnižjo točko. Terasa se polagoma razširi proti zgornjemu nivoju trga, kjer se nato cesta ob robu terase usmeri na Gorenja ali kasnejša Ljubljanska vrata. Ta so zapirala mesto tik nad klancem, kjer je povprek teklo mestno obzidje in kjer se je na sicer ne dosti zavarovanem zemljišču edino lahko izražala tudi utrdbene tehnika. Obzidje se je danes ohranilo le v skromnih ostankih, v večjem obsegu pa le na tako imenovanih Šancah. Tu gre za preprost tip obzidja, kakršnega poznamo iz grajske ali taborske arhitekture. Veliki, četerooglasti stolpi med obzidjem izpadejo iz splošnega oblikovnega repertoarja naše utrdbene arhi-tekture. Med razmeroma razsežnimi stolpi je teklo tanko obzidje, ki je v bi-stvu le dopolnjevalo s preprostim utrdbenim sistemom že po naravi zavaro-vano zemljišče. Obzidje je postavljeno na rob prepadnega zemljišča, tik za njim je vzporedno z obzidjem tekla po tedaj veljavnem običaju še obzidna ulica. Na jugozahodni strani se je obzidje spustilo vse do Krke in je kasneje omejevalo nizke terase znanih breških vrtov. Gornji rob obzidja, ki je nato držal proti kapiteljskemu hribu in je vezal Karlovska vrata s stolpom pod kapiteljsko cerkvijo, so kasneje uporabili za pešpot. Tudi na tej strani ni obzidje doseglo večjih debelin. Gotovo je bolj služilo umetni oviri kot dejan-ski obrambi. Položaj se spremeni le pri Gorenjih vratih: tu se fortifikacije ojačijo z naprej pomaknjenim stolpom in v pazduhi obzidja so mestna vrata flankirana še z dvema stolpoma, tako da je bilo mogoče vsak pristop kontro-lirati iz ven pomaknjenih stolpov. Po edino ohranjenem fragmentu v obliki položne, navzven razširjene in iz kosov kamna sestavljene strelne line lahko presodimo, da ta del obzidja ni nastal pred 16. stoletjem.

Znotraj mestnega obzidja, ki teče po robu naravnega zunanjega venca in po prečni črti ob Gorenjih vratih in ki se je dopolnjevalo do prve polovice 16. stoletja, je rastlo mesto. Od ustanovitve mesta pa do leta 1515 je narastlo število hiš na 277, to stanje se kasneje ni dosti povečalo, saj še v začetku 19. stoletja šteje mesto manj hišnih lastnikov. Zadrega za stavbene parcele očitno ni bilo: hiše na velikem trgu so bile pritlične ali enonadstropne. Razmeroma velike parcele so dovoljevale velike vrtno površine. Tudi v drugi polovici 15. stoletja, ko so gradili frančiškanski samostan, ni bilo večjih težav za zemljiške površine in končno se še v začetku 15. stoletja imenuje cerkev sv. Antona v gozdu. Glavno tržišče, ki je nastalo na spodnji terasi med hribom s kapiteljsko cerkvijo in vzpetino z Lenartovo cerkvijo, odloča o celotni tlorisni mestni kompoziciji: tržna ulica, ki se na velikem trgu lijakasto razširi, sprejema pravokotne priključke, ki povezujejo trg na eni strani z razmeroma oddaljenim in kar izoliranim cerkvenim središčem, na drugi strani pa z neposrednim območjem frančiškanskega samostana, ki se je razvil ob kapeli sv. Lenarta na tedaj še nezazidanih oziroma prostih parcelah. Inventarizacija še ohranjenih meščanskih hiš kaže, da postanek zidanih hiš ne sega daleč prek 17. stoletja. Pojavi tako imenovanih gotskih oken in portalov, predvsem na gornjem delu velikega trga, ob kapitlju in deloma tudi v Vrhovčevi ulici, ne govorijo vselej za srednjeveški postanek, temveč le za ohranitev tradicije gotskih oblik. Lahko trdimo, da je bil velik del mesta lesen. Šele druga polovica 16. stoletja zamenja lesene hiše z zidanimi, najprej na gornjem gospodskem delu trga, kasneje tudi na spodnjem in ob glavnih vpadnicah. Tlorisno se struktura mesta v okljuku ne razlikuje dosti od drugih kranjskih mest, razen po zasnovi, kjer se ulična mreža ne podreja poglavitnim sestavinam mestnega organizma, cerkvi ali rotovžu. Mesto je ustvarilo na gornjem gospodskem delu trga poseben tip trgovsko-obrtniške hiše, ki ga iz drugih mest ne poznamo: pritlični del hiše je odprt s kamnitimi arkadami. Polkrožni, pa tudi potlačeni lok, se opira na kamnite stebre tako, da tvorijo arkade v bistvu pokrito in navzven odprto lopo in šele v notranjost podhoda ali hodnika pomaknjena stena zapira trgovske lokale. Oblike nosilnih kamnitih stebrov so izredno bogate, od poznogotskega osmerokotnega stebra, celo zavite oblike, pa do prizmastega s pravokotnim prerezom in rahlo negotsko posnetimi ogli. Tak tip hiše je veljal za trgovsko mestno četrt na velikem trgu vsaj 100 let, kar dokazuje, da trg v taki obliki ni nastal hkrati, marveč se je postopoma izoblikoval. Zaviti steber iz bivše Ogrizkove hiše je še izrazito gotski, prav tako so gotsko oblikovane arkade na starem rotovžu. Rotovž se ni prav nič razlikoval od drugih meščanskih hiš na trgu, kar dokazuje, da so šele v začetku 18. stoletja postavili zunanji znak rotovža, stolpič z onim znanim napisom o pokvarjenem vinu. Kot zvedo iz Vrhovca, so na rotovžu, morda kar pod lopo, prodajali tudi kruh. Tudi po funkciji se ni dosti razlikoval od drugih hiš z arkadami. Ker imamo take hiše izrecno na trgu, lahko rečemo, da gre za izrazit tip trgovske hiše. Vendar takih hiš druga naša mesta ne poznajo. Ne morda zato, ker je tam stavbni inventar lahko nekoliko starejši, torej še iz časa, ko se tak tip hiš še ni mogel uveljaviti. Vendar pa nam primeri kasnejših adaptacij v drugih naših mestih kažejo, da se tip trgovske ali obrtniške hiše z odprtimi lopami sploh ni uveljavil. Gre nedvomno za novomeško posebnost, katere izvor še vedno ni dovolj pojasnjen. Na tem mestu ne bi naštevali bližnjih ali bolj oddaljenih primerov, navedemo naj le hiše v Vidmu, Bologni, kjer se dosledno

uvaja element arkad, pa tirolske primere in primere iz čeških mest, kjer skora-
rajda ni poznan drugačen tip trga kot le z arkadami.

V zunanji mestni podobi pa se je do danes, kot se je v času Clobuchia-
richa iz začetka 17. stoletja, Valvasorja iz druge polovice 17. stoletja ali iz časa
kasnejših vedutistov, ohranila dominantna kapitlja, katera je zadržala vse do
danes vlogo višinske poante, ki jo v drugih naših mestih večkrat zamenjuje
grad.

Ustanovitev Karlovca v drugi polovici 16. stoletja naj bi Novemu mestu
zadala težak udarec. Temu je malo verjeti. Karlovec so ustanovili kot izrazito
vojaško postojanko, utrdbo, in po končanih vojnah Karlovec ni nič manj stag-
niral kot Novo mesto. Njegov »zavidljivi«
položaj ni ustvaril nobene imenit-
nejše mestne arhitekture. Novo mesto pa je že pred ustanovitvijo Karlovca do-
bilo na Velikem trgu koncept trgovske hiše z arkadami, ki jo neguje in raz-
širja predvsem potem, ko je Karlovec že stal. Nove kot stare programske
naloge pa so v Novem mestu vezane in arhitektonsko skromne: cerkev, rotovž,
obzidje z obzidnimi stolpi, stanovanjska, predvsem trgovska hiša, nato še pro-
štija, frančiškanski in kasneje še kapucinski samostan, komenda — križa-
tija — in morda tudi stiški in kostanjeviški dvorec.

Zunanji okvir mestne naselbine podaja črta mestnega obzidja, ki za stan-
ovanjski del zadošča še do 19. stoletja. Najprej je kapucinski samostan v
drugi polovici 17. stoletja že zunaj mestnega obzidja raztegnil strnjeni mestni
teritorij, ki ga na tej strani prično postopoma zazidavati z gospodarskimi po-
slopi, pristavami, podi, marofi. Bližnjo okolico pa od 17. stoletja poseljujejo
že številni dvorci, ki so tedaj stali v pokrajini še kot neobzidane izolirane
postojanke z gospodarskimi pritiklinami in starim drevjem, kot na primer
Kamen, Neuohof, Grm, Boršt.

Ustanovitev gimnazije 1746. leta je mestno podobo obogatila še z eno
zidano, nekoliko večjo stavbo, ki pa je bila utilitarno tako podrejena, da ni
predstavljala prav nobene arhitektonske obogatitve. V urbanističnem smislu
pa se tedaj zazida prostor ob frančiškanski cerkvi tako da je cerkvena fasada
dobila dva spremljajoča objekta, del frančiškega trakta iz začetka 18. sto-
letja in gimnazijsko krilo, ki ustvarjata zaprt trg pred cerkvijo; s kasnejšo
nadzidavo pa je mesto na tem delu dobilo nepogrešljivo podobo s strmim
naklonom krite monumentalne stavbe. 1779. leta dobi mesto vojašnico, ta po-
meni po postopni pozidavi frančiškega samostana največjo gradbeno
akcijo, ki da mestu povsem utilitarno arhitekturo, na kateri s kasnejšimi pre-
zidavami odmeva tudi klasicizem. Mestni tloris pa se razširi še na drugo stran
mestnega obzidja, kar za nadaljnjih sto let nakaže bodočo smer urbanistič-
nega razvoja. Upravne spremembe za časa Marije Terezije so prav tako pogo-
jevale novo arhitekturo, francoske vojne pa so v mestu zahtevale nova skladišča.
Začetek 19. stoletja je zaposlil mestne očete, posebej vojaške in grad-
bene organe, ki so iskali rešitev za nova skladišča v predlogu za predelavo
1786. leta razpuščenega kapucinskega samostana.

Prizadevanja za družabno življenje v prvi polovici 19. stoletja niso rodila
nobene vidnejše arhitekture, edino ob Krki so pod vojašnico postavili 1807.
leta strelišče, zidano stavbo, ki je z zasajenim drevoredom pomenila vse do
druge vojne edinstveni bidermajersko koncipiran prostor v mestu, stavba
sama pa redki dokument klasicističnega stavbarstva. Zunanji urbanistični
podobi se je zazidani del vzhodnega brega mimo obzidnega stolpa, nekdanje
Pehanijeve hiše, raztegnil vse do vojašnice oziroma kasnejše sodnije in na

tem mestu dokončno ustvaril tisto mestno podobo, ki se je ohranila vse do danes.

Druga polovica 19. stoletja z novoromantičnimi težnjami spremeni predvsem mestno silhueto. Baročni zvonik kapiteljske cerkve zamenjajo z gotskim, kasneje prezidajo tudi frančiškanskega. Trg izgublja svojo značilno podobo: arkade zazidavajo, namesto njih nastajajo »moderne« izložbe, sedaj se tudi spodnji del trga predela za trgovino in tako postane Glavni trg izrazita ulica trgovin, ki se prično nizati tudi onstran ovinka ob Bergmanovi hiši, vzdolž Ljubljanske ceste. Podobno kot Glavni trg tudi ta postaja poslovni del mesta, ki ga tik ob Ljubljanskih vratih zapira kresija oziroma kasnejše okrožno sodišče. Stavba Narodnega doma, prva v Sloveniji, prinese v mestno podobo povsem novo merilo, temu se ob koncu stoletja pridruži še hotel in kasneje rokodelski dom. Železnica, gradnja obeh mostov čez Krko, pa pomakne mejo strnjenegega mestnega teritorija še bolj navzven in tudi novo upravno poslopje pod kapiteljskim marofom ob poti na železniško postajo nakazuje odločno tendenco urbanističnih prizadevanj v naših mestih čimprej doseči zvezo med železniško postajo in mestnim središčem.

Čas med obema vojnama v oblikovanju mestne podobe ne pomeni veliko: na kapiteljskem marofu je nastala kolonija, ki je v kratkem času zapolnila južno pobočje. Prav tako se prične zazidavati Grm, kjer pa je ovira ob grmski kmetijski šoli, ki velik del grmskega pobočja zadrži kot lastni rezervat. Krajčeva hiša ob Božjem grobu je redke zazidan otok na dotlej pretežno zelenem Grmu. Ob novo gimnazijo, ki je bila pomaknjena daleč ven, so kasneje 1929. leta postavili še novo osnovno šolo, ki je bila v svojem času največje poslopje v Novem mestu. Kmalu za njo so bili postavljeni še temelji Prosvetnega doma. Zgradba sicer kaže v oblikovanju dvorane tendence tedanje šole za arhitekturo v Ljubljani, v skladni mestni podobi pa pomeni občutno disharmonijo. Z ravno streho dvorane in gledališkega odra je prinesla v mestno podobo povsem novo merilo, ki se do danes še ni moglo prevrednotiti, in pomeni ob skladnosti strmih strešnih naklonov brutalno cezuro.

SREDNJI VEK

V srednjem veku mestece ni štelu dosti manj hiš kot 1515. leta: 277 števil, pet cerkva (sv. Antona, sv. Nikolaja, sv. Jurija, sv. Lenarta in sv. Martina). Tem cerkvam se v 17. stoletju pridružita še Katarinina in kapucinska cerkev, a Antonovo so predelali v Florijanovo. Od srednjeveških stojita danes le Nikolajeva — kapiteljska in Lenartova — frančiškanska; tretjo, spomeniško izpričano Martinovo ali špitalsko, smo v zadnjem času spoznali po fragmentih, ki so bili vzdani v danes že porušeni Pintarjevi hiši na Cesti komandanta Staneta.

Ustanovitev mesta sovпада s časom, ko pri nas zori gotika. Če je na mestu prvotne naselbine stala kakšna arhitektura, starejša od gotske, je malo verjetno. Bližnja vas Šmihel s prefarno cerkvijo je bila fara za bližnji okoliš na desnem bregu Krke. Temeljno zidovje sedanje šmihelske cerkve sega še v romanski čas in predstavlja tip cerkvene arhitekture s pravokotno ladjo in polkrožno apsido s kripto, ki je očitno pomenila hkrati oltarni prostor in kostnico. Novo ustanovljeno mesto pa se podredi fari v Mirni peči in Krka ostaja še naprej meja med mirnopeško in šmihelsko župnijo.

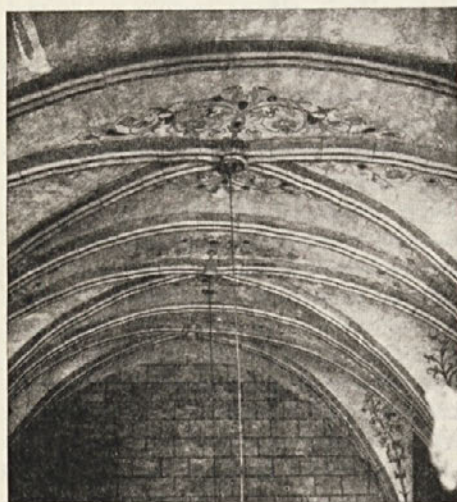

1. Kapiteljska cerkev sv. Nikolaja z vzhodne strani (foto: I. Komelj).

Hrib, na katerem je zrastle mesto, je moral biti v večjem delu, gotovo pa proti severu, poraščen z gozdom, saj se najstarejša izpričana cerkev, pri kateri se omenja vrsta bratovščin, omenja kot cerkev sv. Antona v Gozdu. Verjetno je bil obdelan svet odprt proti jugu. Vrh hriba, ki se je izmaknil upravni in poslovni zazidavi, ostane rezerviran za cerkveno središče. Prva večja gradbena naloga je mestni zunanji podobi dala tak pečat, ki še danes v njej prevladuje: nad mestom se dviga velika arhitektura cerkve s poudarjeno vertikalno dominantno. Kapiteljska cerkev je danes nedvomno najstarejši ohranjeni stavbni spomenik v Novem mestu. Težko je verjeti, da bi podrobnejše raziskave pod njo utegnile razkriti še starejšo arhitekturo, ki bi se direktno vezala na naziv stiškega Gradca, ker utegne biti že sedanji zvonik vsaj v pritličnem delu ostanek Gradca. Vendar je tudi ta že iz gotske dobe, tako kot je arhitektura cerkve nastala po ustanovitvenem letu 1365. Domnevna posvetitvena letnica 1429, ki jo je J. Gregorič ugotovil v kapiteljskem arhivu, je lahko letnica končanih gradbenih del prve kapiteljske cerkve. Sedanjo cerkev sestavljajo trije deli: zvonik, ladja in kor, pod katerim je kripta. Arhitektura zvonika je preprost pokončen kvader z gotsko pristrešenim talnim podzidkom, katerega vrh sestavljajo rezani kosi peščenca. Tudi ogelni kamni stolpa so zidani v značilnem gotskem načinu »šivanja«. Na kamnih je ohranjena izrazito zrelo-gotska površinska obdelava. Zvonik preide v oktagon, ki je v spodnjem delu še gotski, vrhnji del pa je nadzidan v času regotizacije v

šestdesetih letih 19. stoletja. Opremili so ga z novo streho psevdogotske oblike nameste prejšnje baročne, ki pa je spet nadomestila gotško s trikotnimi čeli.

Vse štiri stene zvonika so enako debele in kažejo na to, da je zvonik prvotno v resnici stal samostojno, čeprav danes v steni, ki je vgrajena v ladjo, ne zasledimo več talnega podzidka. Okenske odprtine so prirejene v zgodnjegotskem načinu in se navznoter razširjajo. Portal v prvem nadstropju je bil prvotno edini dohod v zvonik, postavljen je v os in ne ob stran, kot kasneje pribiti vhod v pritličje zvonika. Položaj zvonika je podoben onemu pri leskovski farni cerkvi, ki je prvotno stal nedvomno kot samostojna arhitektura, vendar je bil že od vsega početka namenjen za cerkveni zvonik. Novomeški pa je morda le ostanek arhitekture nekdanjega stiškega Gradca. Sedanja ladja je pomaknjena iz osi in kaže na to, da se je kasneje prislonila k že obstoječi arhitekturi stolpa, ki so ga kasneje uporabili za cerkveni zvonik in ga vgradili v zahodno ladjino steno. Ladja je izrazito podolžna in edino ohranjeni dokument gotskega postanka so gotška okna, ki jih je J. Gregorič našel pri raziskovanjih pred drugo vojno. Razmeroma velika okna v severni in južni steni si po oseh ustrezajo. Ostenje je pošev vrezano v steno in šilasti vrh je po gotškem načinu zapolnjen s krogovičjem. Ladja je brez talnega zidca, ogelni kamni so šivani. Material je pri stolpu in okenskih okvirih peščenec. Razmeroma velika okna v južni in severni steni pomenijo nedvomno dragocen dokument zrelogotskega stavbarstva pri nas v času, ko je tudi zasnova ladje že popolnoma gotško pojmovana in je izginila že vsakršna sled romanske tradicije. Severna stena ni več kompaktna, brez oken, v cerkveno ladjo se uvaja gotška svetloba, ki pa ni več omejena le na južno luč, temveč se sorazmerno porazdeli tudi z okni v severni steni, ki se po formatu prav nič več ne razlikujejo od južnih oken. Okna niso več v zgornji tretjini stene, pomaknjena so že k tlom in ne razsvetlujejo več samo vrha tega dela prostora. Ker ladja nima talnega podzidka, lahko rečemo, da je že od vsega početka niso namenili za obokanje; vendar bi velika razpetina med južno in severno steno govo-

2. Kapiteljska cerkev sv. Nikolaja, križnorebrasti obok v prezbiteriju z neprimerno poslikavo (foto: I. Komelj).

3. Kapiteljska cerkev sv. Nikolaja, pogled v kripto (foto: I. Komelj).

čila, da je bil prostor vendarle razdeljen v ladje in ni izključeno, da je po sredini cerkve stala vrsta lesenih nosilcev, ki so nosili lesen strop. Tako naj bi tudi okna v obeh vzdolžnih stenah razsvetljevala oba enakovredna prostora. S to ladjo naj bi bil povezan manjši in ožji kor, in najdbe opečnatih reber v požarnem zidu sedanjega kora bi lahko bile ostanek prvotnega obočnega sistema.

Če gledamo ladjo novomeškega kapitlja v luči razvoja domače gotske arhitekture, je pomembno ugotoviti predvsem dvojje: najprej, da gre za veliko arhitekturo, ki preseže merilo običajne podeželske podružnice, pa čeprav v času nastanka ni bila zidana kot župnijska. Gre za koncept arhitekture, posebej ladje, ki z romanskim stavbarskim izročilom nima ničesar več skupnega, marveč je tudi prostor za vernike že povsem gotsko izpeljan. Po tej plati je ladja novomeškega kapitlja, čeprav ohranjena v fragmentih, in skromna po arhitekturnih členih, eden starejših primerov izrazito gotske zasnove cerkvene ladje, ki je bila v gotški dobi na novo pozidana in ne le adaptirana. Tretja sestavina kapiteljske cerkve je dolgi kor. Njegov sporni postanek še ni docela zadovoljivo pojasnjen in čaka na večja raziskovanja, ki jih omogoča edinole dosledna spomeniška prezentacija objekta. Nedvomno je med ladjo in korom nasprotje. Kor je pomaknjen še bolj iz osi. Domneva, da je kor nastal kasneje, je prav tako verjetna kot ona, da se je ladja povezala z obstoječim stolpom. Dolgi kor je lahko nastal v tako reprezentativni obliki v poznogotski dobi, v času, ko cerkev sv. Nikolaja dobi ugled kapiteljske cerkve. Dolgi kor je v tlorisu pravokoten prostor s tremi pravokotnimi križnato-rebrasto obokanimi travaji in petdelnim obokom triosminknega zaključka. Rebra navadnega, globoko žlebastega profila, se sklepajo brez sklepnikov in se v vzhodnem, sklepnem delu, nadaljujejo do tal v obliki osmerokotno prirezanih služnikov. Ob vzdolžnih stenah pa služniki počivajo na preprostih geometričnih konzolah in se podobno kot v sklepnem delu brez cezure cepijo v rebra. Prerez oboka je rahlo potlačena polkrožna banja brez vsakršnega višinskega zagona. V primerjavi z ladjo je prostor kora zasnovan konservativno: računa predvsem na vzhodno in južno luč. Notranjščina kora je prostorna, umirjena arhitektura brez vsakršne napetosti in celo rebra so v primeri s prostornostjo arhitekture malce šibka. Monumentalnost prostora povečuje še vrsta stopnic, ki pelje iz ladje v notranjost kora, s čimer je tudi stopnjevana višinska sestavina kora; na noben način pa ni poudarjena dinamična gotska napetost. Spodnji prostor zavzema kripta, ki ima iz ladje poseben vhod skozi pritličje, ob južno stran kora prislone zakristije. Kripta je triladijski prostor s križnimi oboki, ki slonijo na opečnatih, kamnitih oziroma kombiniranih oktogonálnih stebričih. Luč prihaja direktno skozi nizka šilasta okna in se omejuje, tako kot pri koru, na vzhodno in južno osvetljava. Za nastanek kora s kripto spodaj se ponujajo različne razlage. Kripta v gotški dobi je sicer razmeroma redek pojav, vendar je malo verjetno, da bi nastala še iz romanske tradicije. Še najbolj verjetna je razlaga, tako za nastanek kripte kot za lomljeno cerkveno os, oblika zemljišča, ki je zahtevala premaknitev osi in »podkletenje« prostora. Če bi bil kor postavljen pravilno v os ladje, bi v taki obliki in razsežnosti, kot je, segel preko razpoložljivega zemljišča, ki je z zunanje strani obzidano s podpornim zidom. Čeprav je podporni zid v sedanji obliki baročnega nastanka, vendar opozarja, da svet tu strmo pada, da je podkleteni del dolgega kora le premostil terensko razliko in se je moral ne glede na os uravnati nekoliko proti severu.

Zunanost kora, ki je zidana iz lomljenega apnenca, je monumentalna arhitektura z vencem stopnjevanih opornikov. Vendar pa proporc ni povsem gotski, saj pritlični del z malimi okenskimi odprtini pomeni nekakšno cezuro, močan podstavek, ki zavre gotsko dinamično rast, ki je nakazana le v zožujočih se stopnjevanih opornikih in šilasto zaključenih oknih. Neometana zunanjščina spada med najbolj učinkovite gotske zunanjščine, četudi po izrazu ne med najbolj gotske.

Odgovoriti moramo še na vprašanje, kdaj je nastal kapiteljski dolgi kor. Uvrščamo ga med dolge kore, ki se kot izrazito gotško značilna stavbna naloga uveljavljajo pri nas po vzoru meniških oziroma beraških dolgih korov vsaj od 14. stoletja in se kot času in stilu prilagojena arhitekturna oblika vzdrži skozi vso gotško dobo. Navadno nastopajo dolgi kori kot arhitekturna adicija do že obstoječe ladje, ko nadomestijo romanske polkrožne ali kvadratične apside oziroma gotske kratke kore. V našem primeru tudi kapiteljski dolgi kor nastopa na mestu prvotnega, krajšega, z ladjo sočasnega. Arhitektura kora je razmeroma preprosta z zgodnjim tipom križnato-obočnega sistema, v katerem pa je že popolnoma zabrisan tektonski princip, ki ga sicer zamenja princip vegetabilne rasti arhitektonskih členov, ki pa ne ustvarjajo dinamične nape-
tosti v prostoru. Prostor je prej umirjen, uravnovešen, prostoren kot dinamično napet. Oblika oboka popolnoma ustreza splošno veljavnemu načinu gotških obokov na Dolenjskem in se bistveno od njih ne razlikuje. Križnato-rebrasti obočni sistem je na Dolenjskem običajen, zvezdasti je izjemen. Za Gorenjsko oziroma Primorsko velja nasprotno. Zgodnja oblika križnato-rebrastega oboka se na Dolenjskem kot značilen pojav vzdržuje skozi vso gotško dobo in se kot živa arhitekturna oblika vzdržuje še globoko v 17. stoletje. Zvezdasti obok je razmeroma redek in ga lahko opravičimo le kot direktni prenos, navadno brez vmesnega posredovanja. Kapiteljski obok popolnoma ustreza splošnemu izrazu »dolenjske« gotike, ki je predvsem naklonjena zgodnjim, preprostim oblikam in le v izjemnih primerih dopušča razcvet bogatejših oblik. 17. novembra 1429. leta naj bi bil posvečen prezbiterij in veliki oltar. Stilna analiza, predvsem pa analiza prostora, potrjuje, da naj bi bila v tem času posvečena cerkev oziroma kor cerkve, h kateremu spada sedanja ladja kapiteljske cerkve. Stopnja razvoja nedvomno ustreza razmeroma napredni arhitekturi, ko se princip romansko kompaktne stene z omejeno razsvetlavo začne krhati in se že uveljavlja dosledno razsvetljeni prostor tudi s severno razsvetlavo. Položaj tedanje cerkve še ni dosegel ugleda župnijske, kaj šele kolegiatne! In končno, najstarejša v mestu omenjena cerkev ni cerkev sv. Nikolaja, temveč sv. Antona, pri kateri se že leta 1389 omenja bratovščina sv. Trojice. Prvo ustanovno listino kolegiatnega kapitlja je izdal leta 1493 Friderik IV., drugo pa Maksimilijan I. 1509. leta, ko je dobil kapitelj tudi svoj grb.

Da bi podrobneje opredelili značaj arhitekture kapiteljskega dolgega kora, pritegnimo k primerjavi nekatere dolge kore, ki so nastali približno v istem času kot kapiteljski. Primerjajmo še arhitekturo pleterske kartuzijanske cerkve — ne zaradi navidezne podobnosti obočnega sistema, ampak za opredelitev stilnega razvoja. Arhitektura pleterske cerkve je izrazito redovna, kartuzijanska. Nastala je gotovo iz najbolj naprednih pobud domačega stavbarstva, saj se navezuje na vodilno, štajersko stavbarstvo. Tektonski princip členjenih arhitekturnih nosilcev še ni opuščен, vendar je prostor dinamično napet in zrelo gotski. V arhitekturi dolgega kora

kranjske župne cerkve, ki je nedvomno starejši od novomeškega, je dinamični princip docela uveljavljen, prostor je gotško napet v šilastem loku obočnega sistema, ki ne plava kot umirjena ponjava, temveč se še preko tehničnih možnosti napenja in dinamično poganja kvišku. Obe arhitekturi sta nedvomno zrastle iz tedaj najbolj naprednih žarišč, vendar se nam v primerjavi s kapiteljsko predstavita že kot konservativni. Ta je namreč umirjena, obok ni napet v šilastem loku, marveč se umirjen v polkrogu uravnoteženo nosi in motiv križnato rebrastih pol z razmeroma slabotnimi rebri je bolj gotško dekorativni element kot pa konstruktivna sestavina, na katero se opira obočni sistem. In če za primerjavo pritegnemo še arhitekturo frančiškanske cerkve v Novem mestu, ki naj bi nastala približno v osemdesetih letih 15. stoletja, je kljub preprostem križnato rebrastemu oboku v koru vendar bolj gotska kot kapiteljski kor. Prerez skozi obok je šilasto napet lok. Kot bomo kasneje videli, bomo izhodišče za arhitekturo frančiškanske cerkve ugotovili v tedaj nedvomno naprednem »kranjskem« stavbarstvu, ki pa bi v primerjavi z umirjenostjo kapiteljskega kora bila še vedno izrazito konservativna. Zato moramo nastanek kapiteljskega kora pomakniti v čas, ko se princip gotške napetosti že umika tendencam statične umiritve, ki pa ne gradi več na tektonskem principu postopne rasti dosledno izpeljanih arhitekturnih členov, temveč se že sprošča ob pridobitvah gotško vegetabilnega izraza. Čeprav bi takemu principu bolje ustrezal sistem mrežastega, sedaj že kar igrakastega obočnega sistema, moramo vendarle računati s konstanto doljenjskega prostora, ki v gotški dobi ves čas dosledno ostaja pri preprostem križnato-rebrastem oboku. In končno bomo kasneje videli, da se je tudi kamniška stavbarnica, ki je nedvomno izpričana za arhitekturo frančiškanskega kora in ki na Gorenjskem dosledno goji zvezdasti obok, odločila pri frančiškanih za križnati. In spet lahko pri nekaterih arhitekturah na Dolenjskem, ki so blizu kamniški delavnici, dosledno zasledimo križnati obok in ne zvezdastega. Arhitekt oziroma kamnosek se je popolnoma podredil značaju lokalne arhitekture.

Ponuja se še tretja možnost, da so kapiteljski kor v zgornjem, to je obočnem delu, kasneje obnovili in pri tem se niso ravnali po novem stilu, marveč so kratko malo ohranili gotški karakter cerkve. Severozahodni ogel kora kaže na to, da je bil v zgornjem delu kasneje obnovljen. Na tem mestu pozidani opornik nima več gotških profilov. Levo od opornika sledimo razpoki. V ta ogel je vzdana reliefna plošča s kapiteljskim in verjetno avstrijskim grbom. Kapitelj je dobil svoj grb šele l. 1509, profilacija plošče je poznogotska. Malo verjetna je možnost, da grbovna plošča navezuje na neko večjo popravilo, morda po velikem požaru 1576. leta, ki naj bi pokončal kapiteljsko cerkev. Bolj utemeljena je trditev, da pomeni leto 1509 tudi letnico, po kateri je nastala arhitektura dolgega kora. Posebno ugleden položaj kolegiatnega kapitlja je zahteval tudi določene spremembe v arhitekturi oltarnega prostora ali prezbiterijskega, ki nato tudi v funkcionalnem pomenu postane pravi dolgi kor. Značaj arhitekture kapiteljskega kora tako kasni dataciji ne bi nasprotoval, saj se popolnoma ujame v splošno razpoloženje doljenjske gotike. Kot gradbeni material je v večjem delu uporabljen sivi apnenec, material, ki postane kot stavbno gradivo v rabi predvsem v poznogotški dobi in ko ni izključena tudi prisotnost primorsko kraških kamnosekov ali zidarjev. Geografski položaj in pa kulturnozgodovinsko zaledje Novega mesta tudi ne moreta zanikati dejavnosti kraško primorskih zidarjev pred 17. stoletjem. Vpliv primorsko kraške arhitekture je izpričan za večji del Dolenjske, predvsem tam, kjer sta imela be-

4. Frančiškanska cerkev sv. Lenarta s pogledom na prezbitერიj z vzhodne strani (foto: I. Komelj).

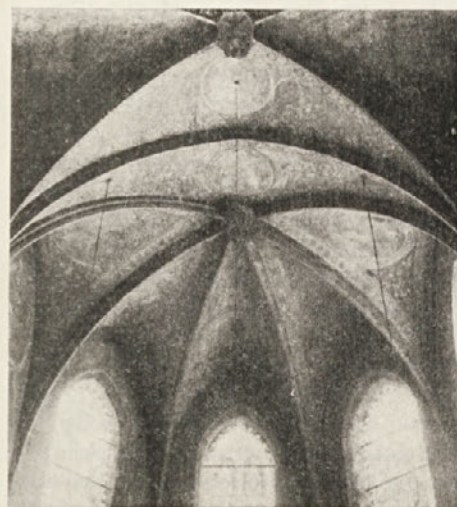
sedo stiški samostan in turjaška graščina. Na arkadnem stebrišču novomeškega rotovža pa je bil vklesan turjaški grb, in končno je bil Jakob Turjaški prvi novomeški prošt, ki začeta dela verjetno ni več dokončal.

V luči tega ekskurza se nam srednjeveška kapiteljska cerkev prikaže kot rezultat treh stavbnih faz: zvonik je v spodnjem delu ostanek stolpa, ki ga vezemo na arhitekturo stiškega Gradca; ladja je ostanek leta 1429 posvečene cerkve z izrazito gotško osvetljavo, in končno arhitektura dolgega kora ni rezultat izjemno naprednih tendenc v dvajsetih letih 15. stoletja, temveč je predvsem rezultat nove stavbne naloge, ki jo je nalagala ustanovitev kolegiatnega kapitlja in se povsem podreja konservativnemu razpoloženju dolenjskega stavbarstva.

Druga ohranjena stavba, ki spada v gotško dobo, je frančiškanska cerkev. Namestnik oglejskega patriarha je 31. oktobra 1469. leta izročil frančiškantom kapelo sv. Lenarta. Frančiškani naj bi kapelo podrli in na njenem mestu sezidali novo cerkev, ki jo je leta 1478 ali 1487 posvetil pičenski škof Paskazij. Vsekakor je proti koncu stoletja posvečena nova cerkev, ki je prevzela ime patrona porušene prednice. Sedanjo cerkev sestavljata pravokotna, skoraj kvadratična ladja in razmeroma ozek, podolžni in po gotškem načinu s petimi stranicami osmerokotnika sklenjeni kor ali prezbitერიj. Ogli ladje so zidani iz rezanega peščenca, medtem ko so ogli kora, dosledno kot kapiteljski, iz apnenca. Tudi okenska ostenja so iz apnenca. Prezbitერიj in ladja sta brez opornikov. Vendar nam pa različnost materiala nakazuje neko dvojnost v zasnovi arhitektur. Spričo fragmentarnosti prvotne arhitekture v ladji se je danes težko zanesljivo približati resnici in zato moramo verjeti Gregoričevi rekonstrukciji dvoranske, triladijske cerkvene prostornine v ladji, ki se opira na tri pare osmerokotnih stebrov, ki nosijo zvezdasto obočno shemo. Frančiškanski kor obsega v dolžino dve pravokotni obočni poli s petosminskim zaključkom. Rebra se stikajo v dveh figuralnih in enem heraldičnem sklepniku. Sklepnik Marije z detetom je v primerjavi z arhitekturo nenavadno velik in

kaže še druge posebnosti, s katerimi ga zanesljivo pripišemo kamniški kamnoseški delavnici, in spada v vrsto Marijinih sklepnikov z značilno oblikovanim ozadjem in motivom stoječega, v kratko sukno oblečenega Jezuščka, ki dosledno nastopa v izdelkih kamniške kamnoseške delavnice. Arhitektura kamniške delavnice je vezana izključno na obok prezbitერიj preprostejši in bolj skromen tip, ki bi tudi po duhu ustrežal njihovemu redu. Na drugi strani pa nastopa velikopotezna zasnova dvoransko izpeljane in dosledno obokane ladje. Frančiškani so se oprli na delavnico iz kraja, kjer je že stala njihova redovna hiša, in ta nesporna zveza ali kar prenos gorenjske stavbarske misli na Dolenjsko postane povsem razumljiv. V prezbitერიju se omeji le na arhitekturne člene in krasilno stavbno plastiko, v ladji pa uresniči kar koncept meščanske cerkvene arhitekture. Dvojnost med ladjo in korom je očitna, vendar pa je ta dvojnost popolna podoba demokratizacije stavbarske miselnosti: dolgi kor izgublja na svoji veljavi celo pri taki arhitekturi, kot je samostanska. Prostor za vernike postaja vse bolj pomembna in za razvoj arhitekture odločujoča sestavina. Kapitlju pa je še vedno potreben dolgi kor, saj predvideva ustanovno pismo novomeškega kapitlja kar 13 kanonikov in misel po reprezentativnosti se ni opustila niti v baročni dobi, saj so tudi tedaj baročne korne klopi služile predvsem reprezentanci kanonikov in manj uglednemu meščanstvu. Nedvomno gre zasluga frančiškantom, da smo dobili v mestu gorenjsko zasnovani dvoranski cerkveni prostor in s tem stopili v korak s sodobnim arhitekturnim snovanjem, ne da bi pri tem prezrli tudi domače stavbarske tradicije, ki se nedvomno očitujejo v preprosto zasnovnem prezbitერიju. Ni izključeno, da je ta nastal iz primorsko-kraško-dolenjskih pobud in je kamniška kamnoseška delavnica prispevala le plastični okras. Dosledno pa se je izrazila v arhitekturi »gorenjske« ladje.

Od špitalske ali Martinove cerkve, ki je stala na mestu kasnejšega okrožnega sodišča ob sedanji Cesti komandanta Staneta in ki so jo 1779. leta podrli

5. Frančiškanska cerkev sv. Lenarta, križnorebrasti obok v prezbitერიju (foto: I. Komelj)

6. Frančiškanska cerkev sv. Lenarta, gotska konzola, vzdana v cerkveni zvonik (foto: I. Komelj)

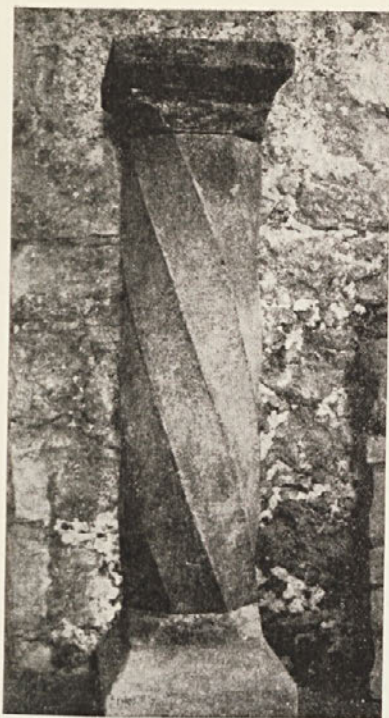
7. Fragment gotskega okna nekdanje špitalske cerkve, najden ob rušenju bivše Pintarjeve hiše na Cesti Staneta Rozmana, sedaj v Dolenjskem muzeju (foto: I. Komelj).

in gradivo cerkve in špitala porabili za novo stavbo, so se ohranili verjetno v bivši Pintarjevi hiši (Cesta komandanta Staneta) kot stavbni material vzdani kamnoseško obdelani kosi. Najdeni ostanki, ki so danes v Dolenjskem muzeju, dokazujejo, da je bila cerkev značilno gotsko zidana in bržkone tudi v arhitekturnih detajlih bogato oblikovana, saj kažejo lepo rezani primeri gotskega ostenja z značilno površinsko obdelavo in ostanki poznogotske polihromacije na razmeroma ambiciozno arhitekturo.

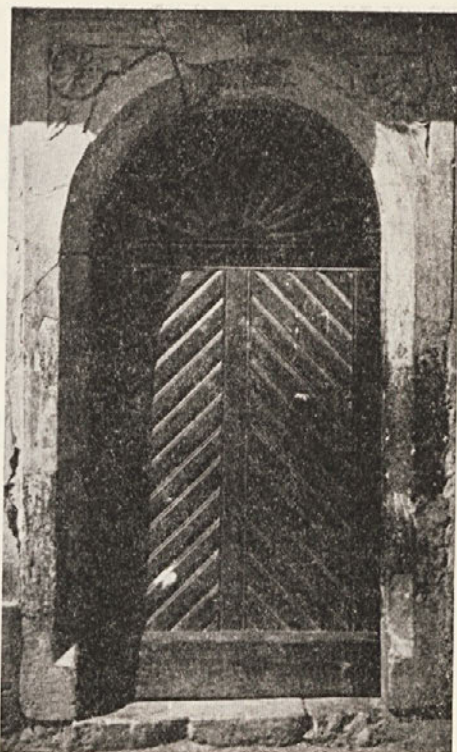
Urbanistična zasnova Novega mesta je izrazito srednjeveška, kratko malo gotska. Vendar med profanim stavbarstvom zaman iščemo bolj izrazite »gotske« spomenike. Posebno enoto predstavlja okolica kapiteljske cerkve s proštijo in mežnarijo. Prvotni vhodni trakt proštije je v pritličju ohranil portal gotske oblike, ki pa ne dokazuje nastanka v gotski dobi, pač pa samo dokumentira najstarejšo stavbno jedro pred časom, ko je proštija dobila sklenjeno dvorišče in se razširila do skrajne meje proti obzidju, kar je vzbudilo ogorčenje meščanov, ker jim je zaprla prosto pot ob obzidju, tako imenovano obzidno ulico. Tudi stara mežnarija je v pritličju ohranila gotsko zašiljen portal. Zasnova hiše pa je taka, da že njena zunanja podoba dokazuje, da je stala samostojno in ni vezana na ozko omejeno stavbno parcelo, ki je omogočila samo enostransko nizanje prostornih celic.

Najbolj pa se je v reprezentativni obliki ohranila podoba gotskega stila v domnevem stiškem dvorcu, v katerem je danes Medobčinska zavarovalnica. V stranskem, proti Muzejski ulici obrnjenem traktu, je v pritličju in v prvem nadstropju po dvoje pravokotnih oken s posnetim zunanjim robom. Na dvoriščno stran pa gleda masiven, polkrožen portal, prav tako s posnetimi robovi. Tudi tu kot pri večini »gotskih« členov na stanovanjski arhitekturi nastopa sivi apnenec. Material lahko dokazuje poznejši nastanek, lahko pa tudi prisotnost primorsko-kraških zidarjev, saj neredko srečujemo na Dolenjskem tudi pri cerkveni arhitekturi apnenec v gotski dobi, vendar dosledno povsod tiplje stilno in delavniško izhodišče v domovino izključno trdega stavbnega materiala.

Na Glavnem trgu je bil v Ogrizkovi hiši kot sestavni del odprtih arkad gotsko zaviti osmerokotni steber iz apnenca z masivnim, kladastim, izpodre-zanim kapitelom. Osmerokotni rezani, še gotsko pojmovani stebri so podpirali pritličje nekdanjega rotovža. Kot smo že povedali, je na enem kapitelu, ki stoji danes na kamnitem stebri pred muzejskim poslopjem, vklesan na ščitku turjaški grb. Osmerokotni rezani stebri nastopajo lahko še v tridesetih letih 17. stoletja, vendar je pri takih izraz že popolnoma drug in tedaj se pred-

8. Gotsko zaviti stebler, ki je nosil arkade bivše Ogrizkove hiše na Glavnem trgu, kasneje uporabljen za spominski stebler (foto: I. Komelj).

9. Gotsko-renesnančni portal v Vrhovčevi ulici (foto: I. Komelj).

vsem uveljavi listnato izpodrezana baza, ki ustreza obliki novo zasnovanega kapitela. Posamezni ostanki »gotških« členov so v meščanskih hišah še v Vrhovčevi ulici (začelje Fichtenauove hiše), v Muzejski ulici (bivša Hladnikova hiša — glavni portal), ob stranski fasadi bivše Seidlove hiše in še nekaterih drugih hišah na Glavnem trgu; v kleti hiše v Pugljevi ulici št. 1 pa gre že za portal s pravokotno, ravno preklado. Podoba novomeške meščanske hiše po tlorisu in zunanosti ni istovetna s podobo kranjske ali škofjeloške hiše, kjer je navadno nadstropje pomaknjeno iz ravnine pritličja in se zunanja stena navadno opira na motiv potlačenih lokov med stopničastimi konzolami. Tip hiše z nadstropjem na konzolah ali s pomoli sploh je v Novem mestu popolnoma neznan. Zato pa se je tem bolj in skorajda dosledno uveljavil tip z odprtim arkadnim pritličjem, ki se, kot smo že videli, razvije izključno po drugi polovici 16. stoletja in predstavlja vodilno obliko trgovsko poslovne hiše v zidanem delu mesta. Tip take hiše, kot nam dokazujeta primera Ogrizkove hiše in arhitekture starega rotovža, je bil nedvomno utemeljen že v poznogotski dobi.

Spomeniki monumentalnega stenskega slikarstva se v mestu niso ohranili. Morda se še kaj skriva na stenah obeh ohranjenih gotških cerkva. Z gotovostjo so se ohranili samo ostanki arhitekturne polihromacije v koru kapiteljske cerkve. Knjižna iluminacija, čeprav ni nastala v Novem mestu, se je

10. Frančiškanski samostan, del rokopisa s knjižno iluminacijo (foto: F. Stelč).

11. Grm, kapela Božjega groba, gotski kip Sočutne iz 1. polovice 15. stol., ki se je nahajal v frančiškanski cerkvi (foto: I. Komelj).

12. Glava svetnika, izdelek »ljubljske« kiperske delavnice, 2. polovica 15. stol., v lapidariju kapitelske cerkve (foto: F. Mesesnel).

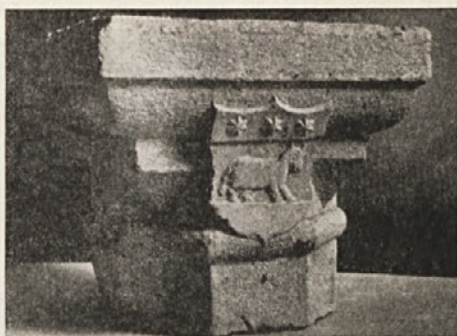
ohranila v dveh rokopisnih gradualih v frančiškanski samostanski knjižnici. Podoba knjižne iluminacije pa dopolnjuje še figuralna dekoracija listine, ki se je ohranila v kapiteljskem arhivu, ki pa tudi ni nastala na naših tleh in je le semkaj prenesena kot posebno sporočilo iz tedanjega papeškega Avignona.

Nekoliko boljši je položaj s kiparstvom. Sicer ni v mestu locirana nobena kiparska srednjeveška delavnica, se pa je v mestu vendarle ohranilo nekaj kosov gotske samostojne oziroma stavbne plastike, ki pa spet razodevajo po času in stilu različna izhodišča. Tiskarnar Janez Krajec je s podstrešja frančiškanske cerkve odnesel v kapelo Božjega groba na Grmu lesen kip Sočutne, ki je zaenkrat edina izpričana lesena gotska plastika v Novem mestu. Kip je iz prve polovice 15. stoletja in je v les prenesena kopija po kamnitih predlogah Sočutnih mehkega sloga, ki pod neustrezno polihromacijo skriva še žlahtno pozlato. V kripti novomeškega kapitlja sta še dve kamniti svetniški glavi, ki so ju našli v zazidanih oknih gotske ladje kapiteljske cerkve in ki sodita v delavniški krog tako imenovane ljubljanske kiparske delavnice šestdesetih ali sedemdesetih let 15. stoletja, ki v razliko z grmsko (Krajčevo) Sočutno pomenita nedvomno »dolenjsko« udomačeni kiparski izdelek. V sedemdeseta leta 15. stoletja pa sodi že omenjeni kamnoseški kiparski okras prezbiterja frančiškanske cerkve, ki ga je E. Cevc opredelil za nedvomen izdelek kamniške kamnoseške delavnice, ki odmeva verjetno še v Statenbergu pod Hmeljnikom, Cerovcu pri Šmarjeti in nikakor ne pomeni osamljenega vpliva kamniške delavnice, še manj pa Gorenjske sploh.

V vrsto srednjeveške plastike lahko prištejemo še dva že omenjena heraldična kosa: grbovno ploščo s kapiteljskim grbom in orlom z izrazito žlebasto profiliranim okvirom na notranji strani, ki je nastal po letu 1509, ter turjaški grb na kapitelu osrednjega stebra novomeškega starega rotovža. V srednjem polju je upodobljen vol, v zgornjem vodoravnem pasu pa tri večkratne zvezde v eni sami ravni vrsti. Drugih plastičnih spomenikov iz gotske dobe ni, končno pa tudi oba heraldična kosa sodita že v 16. stoletje, vendar sta po formalni plati še blizu srednjeveški konceptiji.

13. Plošča z avstrijskim in kapiteljskim grbom, vzdana v severozahodni ogel prezbiterja kapiteljske cerkve, 16. stol. (foto: J. Gregorič).

14. Kapitel s turjaškim grbom na arkadnem stebri starega »rotovža«, 16. stol (foto: I. Komelj).

Nadaljnji dve stoletji pomenita izredno bogato obdobje, ko umetnost ni več izrecno omejena na določene stavbne in druge naloge cerkvenih naročnikov, temveč se prične v večji meri angažirati tudi meščanski naročnik. Rezultat novih prizadevanj je predvsem Glavni trg in meščanska hiša na Glavnem trgu. Vseeno pa je videti, da za izrazito umetnostna naročila ostaja še naprej glavni pobudnik cerkev. Srednjeveška urbanistična zasnova se ni v ničemer spremenila. Od Karlovških vrat speljana ulica se razlije v glavno trgovsko žilo, tržno ulico, ki v zgornjem delu trga doseže svojo največjo širino in se nato v pravem kotu zalomi in nadaljuje proti Gorenjim ali Ljubljanskim vratom. V gornjem delu dobi trg polagoma bolj ali manj enotno in predvsem na zunaj reprezentativno podobo. Gradbeni program se po številnih požarih, predvsem po onem iz 1540. leta, ni omejil samo na obnovo požganih stavb, temveč predvsem v postopno nadomeščanje lesenih z zidanimi, kar končno tudi v kvalitetnem pogledu spremeni podobo gornjega dela trga. Danes ohranjeni material, četudi je pomanjkljiv, nam zgovorno prikazuje repertoar oblik stebra od 16. pa do sredine 17. stoletja z bolj ali manj bogato profilacijo. V Novem mestu se v tem času izvrši podobna transformacija notranje mestne podobe kot v nekaterih čeških mestih, ki so po vojnih opustošenjih v prvi polovici 17. stoletja doživljala velike rekonstrukcije, ki ustvarijo enotno, čeprav stilno ne vselej zaključeno podobo Glavnega trga. Če novomeški tip meščanske trgovske hiše primerjamo s hišami v drugih naših mestih, naletimo na zanimivo ugotovitev, ki je tudi sicer pomembna predvsem s stališča razvoja naše meščanske hiše. V gorenjskih mestih se že pred koncem 15. stoletja formira zidana hiša predvsem s konzolnim nadstropjem in gradbeni program je neredko izčrpan tudi za čas, ko se utegnejo pojaviti nove stavbne pobude. V Ljubljani se že v 17. stoletju uniformira Stari trg, pritličja meščanskih hiš dobijo polkrožne odprtine na koleno. Videti je, da se je »ljubljski« tip trgovsko poslovne hiše izoblikoval naravnost iz gotske zasnove. Novo mesto — kolikor smemo verjeti materialnim ostankom — je s prvo zidano me-

15. Pogled na kompleks prostije (foto: M. Zadnikar).

16. Posvetilna plošča kapucinske cerkve iz leta 1672 (danes v Dolenskem muzeju) (foto: I. Komelj).

ščansko hišo prevzelo tudi v primerjavi s konzolnim nadstropjem naprednejšo arhitekturo, zasidrano že v poznogotski dobi, ki jo razvija in neguje še naprej v 18. stoletje. Kot je v zunanji podobi reprezentativne meščanske hiše značilno arkadno pritličje, je v notranjščini značilno arkadno dvorišče. Bergmanovo iz tridesetih let 17. stoletja lahko opredelimo za direktni prenos grajske arhitekture na meščansko in bo potrebno še razrešiti razmerje med neko prezidavo na Starem gradu 1634. leta in dvoriščem Bergmanove hiše v zvezi z rodbino Mathiasich. Arhitektura mestnega trga pomeni z inovacijo meščansko trgovsko poslovne hiše v umetnostni zgodovini Novega mesta tudi dejansko konec gotike in prvi nastop renesanse in za tem že zgodnjega baroka. Razen stavb na Glavnem trgu, ki je bil gotovo že sklenjeno pozidan v 17. stoletju, so stavbe zunaj območja Glavnega trga razmeroma redke: kompleks proštije doživlja v smislu novega okusa pa tudi novih potreb temeljito spremembo: okrog kvadratnega dvorišča se nanizajo posamezni stavbni trakti z novo, široko, vendar nerazčlenjeno zunanjščino. Lenart Frumentin, podjetni komentator in naročnik mnogih del v Dolskem in Komendi na Gorenjskem, je kupil in priredil 1564. leta današnjo križatijo.

Med stavbne naloge, ki nedvomno presegajo lokalni pomen, pa sodi zgodnja barokizacija ladje kapiteljske cerkve 1621. leta. Delo je dokončal prošt Marko Khun. Ob podolžni ladjini steni so na notranji strani prislonili po tri pare prečnih kapel, ki po osnovni koncepciji spominjajo na zgodnje jezuitske zasnove cerkvenega prostora. Notranjščino srednje ladje prekriva banjast obok, na polkrožnih lokih med posameznimi kapelami in na prečnih, poudarjenih progah je ohranjen motiv plastičnih okvirov — kaset, ki ga lahko povzamemo iz repertoarja tedaj veljavnih arhitekturnih oblik. Poleg barokizacije stiške bazilike pomeni zgodnja barokizacija kapiteljske cerkve izredno dejanje v smislu uvajanja modernih oblik in eno prvih baročnih konceptov v domači cerkveni arhitekturi sploh. Da pa spomin na gotiko le ni zamrl, dokazujeta oba stranska portala še gotske šilaste oblike in ni tvegana trditev, da gre pri barokizaciji kapiteljske cerkve za neposreden naslon na stiško vplivno središče, saj vemo, da v tem času barokizirajo stiško baziliko, zidajo cerkev na Trški gori in kljub določenim modernim koncepcijam stik s srednjeveškim formalnim izročilom še ni prekinjen.

Za razvoj manj pomembna je ustanovitev kapucinskega samostana, ki je postavljen že onstran mestnega obzidja. Temeljni kamen so položili 1658. leta, cerkev pa posvetili 1672. Še danes ohranjena in v skladišče spremenjena arhitektura redovne cerkve ne pomeni prav nobene posebne arhitektonske oboga-

17 J. R. Tintoretto, del slike sv. Miklavža v glavnem oltarju kapiteljske cerkve (foto: F. Stelè).

18 J. R. Tintoretto, del slike sv. Miklavža v glavnem oltarju kapiteljske cerkve (foto: F. Stelè).

19. Grbovna plošča prošta Germanika grofa Thurna Valsassina nad portaio m proštije (foto: I. Komelj).

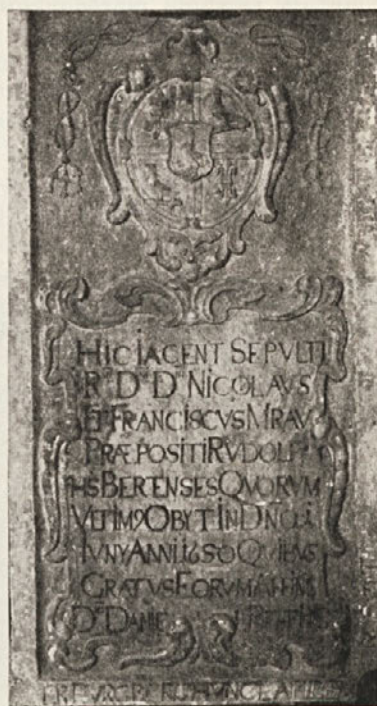
titve, temveč samo ponovitev uveljavljenega tipa povsem preproste kapucin-ske redovne cerkve z ravno zaključenim pravokotnim prezbiterijem in nekoliko širšo pravokotno ladjo. Gre za povsem izdelani tip skrajno utilitarne arhitekture brez posebnih likovnih zahtev.

Videti je, da se slikarstvo in kiparstvo omejujeta predvsem na cerkvene in fevdalne naročnike. Polydor de Montagnana je posredoval za novi glavni oltar kapiteljske cerkve oltarno podobo sv. Nikolaja, delo beneškega slikarja J. Tintoretta; frančiškanska cerkev pa je po vzoru beraških redov tudi pokopališka cerkev za samostanske dobrotnike. Med figuralnimi viteškimi nagrobniki iz 16. stoletja so se ohranili v že okrnjeni obliki trije: Villandersov iz leta 1547, Lenkovičev z letnico 1569 in še Siegersdorfov. Vsi trije tudi pomenijo po formalni plati stilno dovolj določljive in na podobne vzore vezane izdelke.

O novem okusu v 17. stoletju nedvomno odločata kraška rojaka kanonika Matija Kastelec in Janez Rampelli, čeprav morda ne nastopata neposredno kot naročnika. Matija Kastelec, ki se je bavil tudi z arhitekturo, je zasnoval načrt za obok, zunanjščino in zvonik frančiškanske cerkve; za Toplice, kjer je bil hkrati tudi župnik, je dal napraviti naravnost novatorski krstilni kamen, na lastno hišo, ki si jo je zgradil v mestu, pa je vzdal relief Matere božje, kateri je hišo izročil v varstvo. Relief s plastično upodobitvijo Marije

20. Nagrobnik M. Gričarjeve iz leta 1637 v kapiteljski cerkvi (foto: F. Mesesnel).

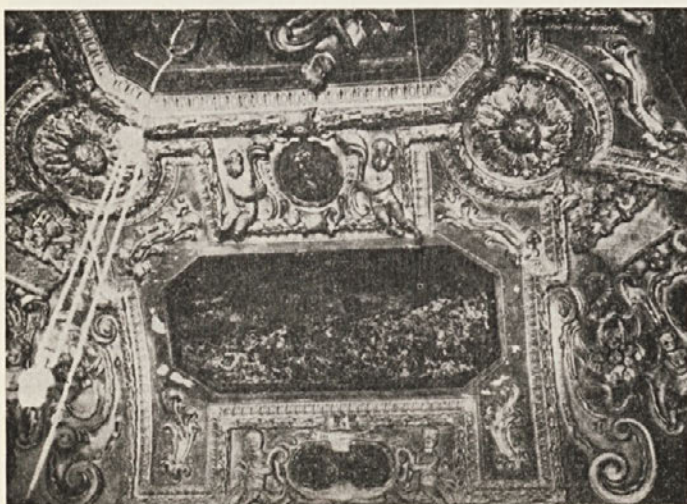
21. Nagrobnik proštov Nikolaja in Frančiška Mrava v kapiteljski cerkvi (foto: F. Mesesnel).

22. Relief Križanja na zunanjščini kapele Božjega groba, družinske grobnice gospodov Mordax (foto: I. Komelj).

z detetom in tudi plošča prošta grofa Thurna nad portalom proštije dokazujeta skupaj z reliefi žalostnega dela rožnega venca, vzdanih na zunanjščini Božjega groba na Grmu, nedvomno kvaliteto in skupno stilno izhodišče. Za reliefe rožnega venca ni težko najti celo podobnih predlog ali morda replik. Ni izključeno, da je v teh prizadevanjih sodeloval tudi košanski župnik in kanonik Rampelli, saj je na območju svoje župnije razvil tako stavbno dejavnost, da domala ni pustil na miru nobene podružnice, kjer se ne bi izkazal s svojim donatorstvom in predvsem izbranim okusom.

Za 17. stoletje pa so izpričani tudi v mestu živeči umetniki. Morda se bo le posrečilo Hansa Jörga (tudi Georga) Gaigerfelderja istovetiti s skrivnostnim monogramistom H. G. G., ki pred sredino 17. stoletja dela po naročilu gospodov Moškonov za grajsko kapelo na Ortneku. V umetnikov opus

23. Del štukiranega stropa s slikami v dvoranici grmske graščine (foto: F. Stelè).

sodita tudi danes žal skoraj popolnoma uničena stranska oltarja pri sv. Florijanu v Mokronogu in prav tako oba stranska oltarja v cerkvi sv. Duha na Vihru nad Sentrupertom. Podrobna analiza dokazuje, da gre nedvomno za kiparsko čutečega slikarja oziroma narobe. Slikarske nadrobnosti skoraj ne dopuščajo več dvomov o istovetnosti avtorja slik z Ortneka, Vihra, Mokronoga; dvom je le, če je H. G. G. naš, po imenu znani novomeški rojak. Prav tako ostane skrivnostno ime in neznano delo slikarja Hansa Jörga Engelschalka, ki se je podpisal dvakrat, obakrat na krstnih knjigah, enkrat v Trebnjem, drugič v Sentrupertu, 1643. leta kot slikar-pomočnik iz Novega mesta. Nesporno ostaja samo eno ime in delo slikarja in mestnega sodnika Ivana Kocha, Valvasorjevega sodelavca in predvsem ilustratorja knjige *Theatrum mortis humanae*.

Pri umetnostni podobi 17. stoletja ne moremo mimo dveh odličnih spomenikov, od katerih smo enega že posredno omenili. Gre najprej za grobno kapelo, ki jo je dal na Grmu l. 1675 postaviti Wolfgang Ferdinand Mordax, in za štukiran ter z vojaškimi prizori poslikan strop v osrednji dvoranici grmske graščine. V tlorisu osmerokotna arhitektura družinskega mavzoleja temelji na splošno razširjenem tipu centralno zasnovane, za jugovzhodni del Dolenjske značilne stavbe, ki se pojavlja kot romarska cerkev, grajska kapela in nazadnje kot mavzolej. V Spodnji Straži so Gallenbergi, lastniki Soteske, postavili velikopoteznejšo arhitekturo podobnega tipa in jo tudi v notranjščini opremili s slikami. Starejša od cerkve v Straži je kapela Božjega groba in ni izključeno, da gre tudi tu za posredovanje izbranega stavbnega tipa po rodbinskih zvezah. Z naravnost mecenatsko radodarno gesto pa je v tem času pridobil novomeški prošt Germanik grof Thurn Valvassina kapitlju škofovske insignije, postavil nov veliki oltar in kapitlju zapustil liturgične posode, palico in pontifikalni križ.

18. STOLETJE

Barok, ki pomeni na Slovenskem po gotiki drugi višek upodabljaajoče umetnosti, v Novem mestu ni doživel močnejšega odziva. Že pred koncem 17. stoletja se spremeni zunanja mestna podoba: namesto preprostih koničastih streh številnih zvonikov nastopijo baročno razgibane oblike, ki dajo mestu popolnoma nov značaj, ki se v sozvočju strmih skodlastih streh in baročnih zvonikov stopnjuje v poanto kapiteljskega zvonika, ki je dobil po zaslugi prošta Thurna Valvassina novo baročno streho. Gradbeni program prejšnjega stoletja je za nekaj desetletij popolnoma zavrl vsakršno večjo gradbeno akcijo na Glavnem trgu, sistem arkadnih pritličij se je dopolnil, zunanja mestna podoba je v glavnem tudi že sklenjena. Ni nikakršnih potreb po manifestativni baročni pompoznosti. Gradbeni program je v resnici izčrpan za dolgo dobo in se je v glavnem realiziral že v 17. stoletju. Prvi sunek nove arhitekture je v kapiteljski cerkvi že 1621. leta našel plodna tla in zgodnja barokizacija, ki je bolj renesančno koncipirana kot baročno oblikovana, ne zahteva kasneje nobenih bistvenih sprememb razen manjše korekture ob pevskem koru. Svetla arhitektura bi morda kasneje prenesla še slikarsko dekoracijo, vendar zgodnja inovacija zgodnjebaročnega prostora še dolgo potem povsem zadovolji estetske potrebe in prostor za vrsto oltarjev ob prečnih stenah stranskih kapel, kaže tako daleč naprej, da bo kot izhodišče novega stila ostal neizpremenjen tudi v času zrelega baroka. Edinole zahodni konec cerkve se spremeni s preoblikovanjem pevskega kora. Prostor je dobil v tlorisu podobo konveks-

24. Kip Vstalega Kristusa, izdlek frančiškanske podobarske delavnice, frančiškanski samostan (foto: I. Komelj).

nega in konkavnega kombiniranja obodnega zidu in je v umirjen, še vedno statično pretehtan prostor na zahodni strani prinesel slikovit nemir, ki pa je vendarle ujet med obe vzdolžni steni in dopolnjuje predtem resneje koncipiran pevski kor na stebrnih nosilcih, ki so od prejšnjega kora kljub temeljiti barokizaciji le ostali na mestu. Kapiteljski prostor pa doživi tudi velik urbanistični koncept: podporni zid se kombinira s stopniščem, zidanim parapetom in piramidami, vendar ne z v os postavljenimi stopnicami, marveč v optično iskanem zamaku, ki računa na pogled na prezbiterij od strani.

Arhitektura doživi v mestu popoln zastoj in ne glede na to, da je napis na rotovžu oznanjal, da so ga zidali v letu slabega vina, v resnici ni doživel v tem času nobene bistvene spremembe! Vse monumentalne stavbe so že stale: kapitelj, frančiškanska cerkev, proštija, križatija, frančiškanski samostan (ki je v tem času dosegel sedanjo podobo) ne kažejo prav nikakršne baročne koncepcije in prej ko slej ostaja le dovolj poantirana arhitekturna masa nad bregom Krke. Edina večja gradbena naloga je stavba l. 1746 ustanovljene gimnazije.

25. Glava Kristusa, detalj kipa Križanja, izdelek frančiškanske podobarske delavnice, frančiškanski samostan (foto: I. Komelj).

18. stoletje pa pomeni predvsem velik razcvet v kiparstvu in slikarstvu. V frančiškanskem samostanu deluje od prvega desetletja pa skoraj do konca 18. stoletja domača podobarska delavnica. Izvrševala je naročila za lastne samostanske potrebe. Omejuje se v glavnem na oltarno in drugo opremo cerkva, ki so jih upravljali frančiškani. Izdelki delavnice, ki so ohranjeni v nekaterih kosih v frančiškanskem samostanu, vrsti svetniških plastik, prenesenih iz frančiškanske cerkve v župnijsko v Brusnicah, gotovo pomenijo enega viškov baročnega kiparstva pri nas in se novomeški izdelki bistveno ne razlikujejo od ljubljanskih ali kamniških. Tudi zanje je značilen reliefni značaj plastike, razgibana, razvihrana draperija, baročno pretirani gibi, drže.

Za slikarska naročila je mesto izključno vezano na Ljubljano. Že leta 1726 je J. V. Metzinger naslikal prve oltarne podobe za frančiškanski samostan. Kasneje je naslikal za samostan še več slik. L. 1733 pa naročil škof in prošt Jurij Franc Xaver de Marotti šest slik za nove oltarje kapiteljske cerkve. Anton Cebej, ki je delal za Trško goro, je naslikal za frančiškanski samostan podobo sv. Družine, ljubljanski slikar Andrej Herrlein, ki je bil zaposlen s portretiranjem dolenskih graščakov, je naslikal za frančiškanski samostan še sliko sv. Frančiška. Ob koncu stoletja pa dela za kapitelj tudi že dolenski rojak Anton Postl. Ime Novega mesta pa ponese daleč v svet medaljer Franc Andrej Segal, ki postane v Münchnu dvorni medaljer, eden prvih v Evropi: prav tako postane nečak Jernej Hribernik-Bergen sloveč pečatorezec.

Baročna doba, ki ni dosti ustvarjala v arhitekturi, pa je ob prehodu v razsvetljenstvo povzročila vrsto velikih sprememb: l. 1786 je padlo mestno obzidje, razpustili so kapucinski samostan, podrli so špitalsko cerkev in nato še cerkev sv. Jurija, cerkev sv. Katarine pa je pogorela.

Klasicizem odmeva le v stavbi kresije, strelišča, ki pa ne preseže kvalitetnega povprečja. Leta 1860 v gotskem smislu prezidajo zvonik novomeškega kapitlja, osem let kasneje postavijo namesto baročnega oltarja iz l. 1730 novega psevdogotskega. Uspelo realizacijo v smislu neogotike pa pomeni predelana zunanjščina frančiškanske cerkve l. 1866 po načrtih Italijana Pascolija. Ta je nedvomno ena najkvalitetnejših in smiselno nešablonsko organiziranih neogotskih arhitektur pri nas in se dostojno uvršča med kvalitetne dosežke romantičnih, historičnih stilov, ne zaradi vernega posnemanja, temveč zaradi nesporne ustvarjalnosti.

Za slikarska in rezbarska naročila skrbi Novomeščan Hausbaum, podobar, ki je za Zajčji vrh naredil oltar. V mestu se naseli tudi Trdinov prijatelj, podobar Kušljan, ki izvršuje naročila širom po Dolenjski in utemelji podobarsko tradicijo, ki jo kasneje nadaljujeta podobar Franc Vodnik in rezbar Jakob Ažman.

Ko je mladina l. 1921 odprla v gostilniških prostorih v Kandiji umetnostno razstavo v Novem mestu, je mestece uradnikov, obrtnikov in trgovcev stopilo za kratek čas celo na čelo umetnostnega dogajanja v novi državi. Ta prva razstava, manifestacija ekspresionizma, ki sta jo s svojo navzočnostjo pozdravila sam Jakopič in Tratnik, je tedaj zbrala v Novem mestu vse, ki so se amatersko ali aktivno bavili s slikarstvom. Mladi Jakac je bil med vsemi gotovo največji in edini talent. Pomembnejša je ta akcija v splošnem in kulturnem pomenu, za kulturno zgodovino mesta pomeni predvsem prvo likovno razstavo v Novem mestu. Razstavljalci so bili pod vplivom očaka Jakopiča in poleg Jakca sta se za slikarstvo odločila še Ančik in Čargo, medtem ko se je Marjan Mušič odločil za arhitekturo, vsestranski Skalicky, ki si je izbral tudi drug poklic, pa je žal prežgodaj umrl.

26. Portal v bivši Germovi hiši na Glavnem trgu, 19. stoletje (foto: F. Mescsnel).

27. Fasada frančiškanske cerkve iz leta 1366
(foto: I. Komelj).

Do leta 1936, ko je bila v Novem mestu v okviru Gospodarskega tedna tudi umetnostna razstava, ni Novomeščanov razgibal prav noben umetnostni dogodek. Novomeška gimnazija pa je medtem pripravljala podlago nekaterim umetnikom, ki so se kasneje šolali predvsem na zagrebški akademiji, med njimi zlasti Joža Gorjup in Vlado Lamut. Na gimnaziji so poučevali risanje akademski slikarji Josip Germ, Janez Mežan in Rajko Šubic. Tedaj je živel Marijan Mušič v Mariboru in pisal o urbanističnih problemih Novega mesta. Božidar Jakac je rodno mesto populariziral s pasteli in grafikami, Jože Gregorič pa razkrival umetnostnozgodovinsko preteklost Novega mesta. Vendar mesto ni naklonjeno umetnosti in naročniki bolj zaupajo dunajskemu Klei-nertu ali Grasmückeju in njihove želje zadovoljuje celo sposobni novomeški pleskarski mojster Alojzij Valantič. Edino naročilo akademskemu slikarju je bilo poslikava stene nad vhodom v »Sokolsko klet« v bivšem Narodnem domu. Po motivu narodne pesmi »En starček je živel« je naslikal starčka v fresko tehniki akad. slikar Janez Mežan. Redki pa so bili meščani, ki so čutili večje estetske potrebe in si opremili stanovanja z umetninami. Vseeno so prišle v Novo mesto slike Jakopiča, Vesela, Jame, Groharja in Sternena, ki pa so bile omejene na najožji krog ljubiteljev. Tudi novomeško pokopališče se je obogatilo z edino pomembno umetnino, ko je dobil grob kanonika Porente odlično Kraljevo plastiko vstalega Kristusa. Gradbeni program se omejuje predvsem na stanovanjske hišice uradnikov in državnih uslužbencev, ki si gradijo svoje domove na pobočju Kapiteljskega marofa. Nova stavba osnovne šole in železniške sekcije in adaptacija hotela Metropol ne pomenijo obogatitve slovenske arhitekture. Gradbena dejavnost je poleg omenjenih gradenj predvsem pokvarila novomeški trg in te težnje so vedno večje. Iz takih nagibov so adaptirali in nadzidali na trgu dve hiši, tista na spodnjem delu trga je pokvarila skladno podobo nagibajoče se linije strešnih naklonov. Trgovska konkurenca grozi, da bo v celoti uničila pritličja trgovskih hiš in le neka-

tere so utekle usodi, da jim niso pritličij z zazidanimi arkadami sploh zazidali. Trg dobiva v spodnjem delu enotno podobo: namesto izstopajočih škatel se pojavljajo velika izložbena okna.

Mestna podoba stagnira, edina večja gradbena akcija v okviru starega mesta je zgradnja prosvetnega doma na Florijanovem trgu. Ta stavba pokvari skladnost in s svojo kubično gmoto vnese nemir v skladnost streh, podobno kot adaptacija sirotišnice in prezidava hiše pod mostom. Povhova tovarna perila je dokončno zazidala prostor, ki je služil cirkuškim prireditvam in s tem onemogočil izvedbo Plečnikove zamisli o novomeškem parku od Krke na Loki do Krke ob Seidlovem travniku, vključujoč staro novomeško pokopališče. Ta zazidava je povezala gimnazijo z jedrom mesta ob zazidalni črti desno od ceste, lepo pa je vodil drevored mimo novega parka do upravnega poslopja okraja Novo mesto. Zazidalna smer pa se je zasukala mimo gimnazije na novo kolonijo in tako podaljšala mestni radij do mestnih njiv. Na nasprotni strani Krke, nasproti frančiškanskega samostana, pa postopoma raste tovarna, ki vnaša s svojo kubično in improvizirano gmoto nov element v podobo mestnega okolja kot brutalni poseg, in še danes, ko je Recljev hrib pozidan, se ni zadovoljivo uskladila z okoljem. Skratka, mesto se razvija brez načrta, stihijsko, brez dobre arhitekture. Brez teh posegov pa mesto deloma še hrani podobo, ki jo je imelo v začetku 19. stoletja; edino skodlaste strehe počasi zamenjujejo z opečnatimi, ki so že zasegle mesto v celoti, in le na breških hišah so se vzdržale skodle ali pa rezane deske.

Šele po letu 1945 se je pričela nova doba. Videti je, da je razvoju mesta določen okvir, v katerem se razvija sanacija mestnega jedra. Kljub številnim spodrslijajem doživljamo tudi v našem mestu kvalitetna arhitekturna oblikovanja ter smo se le začeli izvijati iz »baumajsterskega« nivoja in naredili pomemben korak v oblikovanju nove arhitektonske podobe Novega mesta, zlasti s sanacijo Glavnega trga, z rekonstrukcijo za mesto tako značilnega motiva arkadnih hodnikov in z Mušičevo kompozicijo spomeniškega prostora z Gorenjimi vrati.

BIBLIOGRAFIJA NOVEGA MESTA

Knjige, razprave in članki do leta 1966

1. Zgodovina	4. Biografije
2. Zgodovina NOB	5. Dolenjski muzej in galerija
3. Zgodovina umetnosti	

K R A T I C E

- BK — Blätter aus Krain. Beilage zur Laibacher Zeitung. Laibach. I (1857) do IX (1865).
- DL — Dolenjski list. Novo mesto. I (1950) —
- DN — Dolenjske novice. Novo mesto. I (1885) do XXXV (1919); I (1939/40).
- Dolenjska 1938. — Dolenjska. Ljubljana 1938. »Merkur«.
- Dolenjska metropola 1930. — Dolenjska metropola Novo mesto. Uredil Anton Podbevšek. Ljubljana 1930. »Progres«.
- Dolenjska zemlja in ljudje 1962. — Dolenjska zemlja in ljudje. Uredil Ivan Gams in Roman Savnik. Novo mesto 1962. Dol. založba Novo mesto.
- Dolenjski zbornik 1961. — Dolenjski zbornik (1961). Uredil Stanke Škaler. Novo mesto 1961. Dol. založba Novo mesto.
- Et — Etnolog. Glasilo kr. etnografskega muzeja v Ljubljani. I (1926/27) do XVII (1945).
- IMK — Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. Ljubljana. I (1891) do XIX (1909).
- J — Jutro. Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko. Ljubljana. I (1920) do XXV (1945).
- Križ — Verski list novomeške, prečenske in šmihelske župnije. Novo mesto. I (1931) do XIII (1943).
- Kron — Kronika slovenskih mest. Ljubljana I (1934) do VII (1940).
- Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino. Ljubljana. I (1953).
- LD — Ljubljanski dnevnik. Ljubljana. I (1951) —
- LdP — Ljudska pravica. Lendava-Ljubljana. I (1934) do XXV (1959).
- LV — Liječniški vestnik. Zagreb. I (1877) —
- LZ — Ljubljanski zvon. Ljubljana. I (1881) do LXI (1941).
- MHK — Mittheilungen des historischen Vereins für Krain. Laibach. I (1846) do XXIII (1868).
- MMK — Mittheilungen des Museal-Vereins für Krain. Laibach. I (1866); II (1889) do XX (1907).
- MZK — Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien. I (1856) do XXVIII (1902) + I (1902) do XV (1916)
- S — Slovenec. Političen list za slovenski narod. Ljubljana. I (1873) do LXXIII (1945)
- SE — Slovenski etnograf. Časopis za etnografijo in folkloro. Ljubljana. I (1948) —
- SN — Slovenski narod. Maribor-Ljubljana. I (1868) do LXXVII (1945).
- SPor — Slovenski poročevalec. Ljubljana. VI (1945) do XX (1959).
- TL — Trgovski list. Časopis za trgovino in obrt ter narodno gospodarstvo sploh. Trst-Ljubljana. I (1913) do XXVIII (1945).
- Tov — Tovariš. Ilustrirana revija. Ljubljana. I (1945) —
- ZUZ — Zbornik za umetnostno zgodovino. Ljubljana. I (1921) do XX (1944).
- Nova vrsta. Ljubljana I (1951).
- ZV — Zdravniški vestnik. Strokovno glasilo zdravništva v Sloveniji. Ljubljana. I (1929) do XIII (1941).
- ZZR — Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete. Ljubljana. I (1920—21) do XX (1944).

1. ZGODOVINA

- Apih Josip, K zgodovini novomeški v 18. veku.
IMK II, 1892, 93—104.
- Avsec Franjo, Ob 50-letnici mestne hiše v Novem mestu.
DL 19. avgusta 1955, št. 33.
- Barle Janko, Ranarnici i ljekarnici iz franjevačkog reda.
LV, Zagreb 1907.
- Brežnik Fran, Novo šolsko poslopje c. kr. gimnazije v Rudolfovem.
Jahresbericht des k. k. Staatsgymnasiums in Rudolfswert für das Schuljahr
1912/1913, 3—13.
- (Cigler Polde) —r—, Gasilstvo v Novem mestu nekdanj in danes.
DL 16. marca 1951, št. 11; 24. marca 1951, št. 12.
- (Cigler Polde) —r., 80 let novomeških gasilcev.
DL 26. julija 1956, št. 30 — 16. avgusta 1956, št. 33.
- Costa Heinrich, Reiseerinnerungen aus Krain. Laibach 1848.
Druck der Eger'schen Gubernei-Buchdruckerei.
Reise durch Unterkrain. 92—122.
- Costa Heinrich, Zur Geschichte der Stadt Rudolfswert.
MHK XXI, 1866, 38.
- Črnologar Konrad, Die Schneiderzunft in Rudolfswert.
MMK IX, 1896, 186—194.
- (Detela Fran), Slavnostni govor ravnateljcev ob 150-letnici novomeške gimnazije.
DN 1. in 15. decembra 1896, št. 23—24.
Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums in Rudolfswert für das Schuljahr
1896/1897, 32—35.
- Dimitz August, Catalogus Praepositorum Imp. Capituli Rudolfswertensis ab anno
1509 usque ad 1715.
MHK XVIII, 1863, 102.
- Dobovšek Marjan, Gibanje prebivalstva na ozemlju novomeškega okraja v letih
1869—1961.
Dolenjska zemlja in ljudje 1962, 175—199.
- Dobovšek M., V. Klemenčič, M. Likar, J. Vrhovec, B. Vrstovšek, Rast prebivalstva
novomeške pokrajine po letu 1869.
Dolenjska zemlja in ljudje 1962, 162—174.
- D(odič) M(ilan), 80 let vajenske šole trgovske stroke v Novem mestu.
DL 25. junija 1954, št. 24, in 2. julija 1954, št. 25.
- Dolenc Metod, Pravosodstvo pri novomeškem inkorporiranem uradu nemškega viteškega reda v letih 1721 do 1772.
ZZR I, 1920—21.
- Dolenjska. Ljubljana 1938. »Merkur«.
- Dolenjska metropola Novo mesto. Uredil Anton Podbevšek. Ljubljana 1930. »Progres«.
- Dolenjska zemlja in ljudje. Uredila Ivan Gams in Roman Savnik. Novo mesto 1962.
Dolenjska založba Novo mesto.
- Dolenjski zbornik (1961). Uredil Staniko Škalcer. Novo mesto 1961. Dolenjska založba
Novo mesto.
- Drobci iz zgodovine novomeške gimnazije.
DL 25. februarja 1955, št. 8 — 18. marca 1955, št. 11.
- Društva, klubi in korporacije v Novem mestu.
Dolenjska metropola 1930, 84—88.
- Dvajset let DPD Svoboda »Dušan Jereb«. Novo mesto 1965.
- Elze Th., A. Dimitz, A. Kraus, H. Costa, Beiträge zur fünfhundertjährigen Gründungsfeier von Neustadtl (Rudolfswert) in Unterkrain.
MHK XX, 1865, 25—44.
Laibach 1865. Verlag des histor. Vereins für Krain.
- Furlan p. Alfonz, Zgodovina frančiškanskega samostana in cerkve v Novem mestu.
DN 2. januarja 1919, št. 1 — 14. avgusta 1919, št. 30.
- Furlan p. Alfonz, Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu.
Križ III. 1933, št. 7 — IV, 1934, št. 12.

- Furlan p. Alfonz, Zgodovina frančiškanskega samostana v Novem mestu. Novo mesto 1937.
- Gradovi v novomeški okolici.
Dolenjska metropola 1930, 33—37.
- Gregorič Jože, Slovenska mesta in trgi. I. Kranjska mesta in trgi.
Kron VII, 1940, 193—205.
- Hitzinger Peter, Nachträge zur 500-jährigen Gründungsfeier von Neustadtl (Rudolfswerth).
MHK XX, 1865, 106—109.
- Hitzinger Peter, Zur Geschichte von Neustadtl oder Rudolfswerth.
MHK XIV, 1859, 4—6.
BK VII, 1863, 170—172, 176.
- Hoff Heinrich Georg, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthum Krain und demselben einverleibten Istrien. I—III. Laibach 1808.
Rudolphswerth. II, 33—64.
- Hrovat p. Florentin, Kranjska mesta. Novo mesto 1885. J. Krajec. Novo mesto, 84—99.
- Hrovat p. Florentin, Novomeško okrajno glavarstvo. Ljubljana 1885.
Okrajna učiteljska knjižnica novomeška.
- Ilešič Fran, Kompetenti za mesto novomeškega prošta leta 1789 in 1790.
IMK XIV, 1904, 8—27.
- Ilešič Fran, Novomeški prošt Fran Nikola Peršič (1790—1797).
IMK XVI, 1906, 71—112.
- Janša Olga, Kolera na Kranjskem leta 1855.
Kron XII, 1964, 60—64.
- Jarc Janko, Franc Ant. pl. Breckerfeld o Novem mestu ob koncu XVIII. stol.
Kron V, 1938, 99—106; 144—151.
- Jarc Janko, Grad Grm in njegovi gospodarji.
Petdeset let Kmetijske šole na Grmu 1886—1936. Novo mesto 1936. Ravnateljstvo Banovinske kmetijske šole na Grmu.
- ✓ J(arc) J(anko), Iz preteklih stoletij Novega mesta.
DL 8. aprila 1965, št. 14 — 6. maja 1965, št. 18.
- (Jarc Janko), Iz spominov nekdanjega novomeškega maturanta.
(Drobci iz spominov dr. Leopolda Picigasa.)
DL 19. junija 1958, št. 24.
- Jarc J(anko), Iz zgodovine dolenjskih mest.
TL 13. aprila 1938, št. 42.
Dolenjska 1938, 64—79.
- J(arc) (Janko), Nastanek in razvoj mest na Dolenjskem.
TL 8. avgusta 1938 in 12. oktobra 1938.
- Jarc Janko, Novo mesto in njegova prostovoljna gasilska četa.
Novo mesto 1936. Prostovoljna gasilska četa.
- Jarc Janko, Novomeški mestni arhiv.
Kron IV, 1937, 82—87.
- Jarc Janko, Ob petstoletnici Novega mesta. (Prispevki k zgodovini narodnega preporoda na Dolenjskem.)
Kron II, 1935, 54—60; 141—145; 296—300.
- Jarc Janko, Ob šeststoletnici Novega mesta.
Slov. izseljeniški koledar 1965, 161.
- Jarc Janko, Narodno prebujenje Novega mesta ob njegovi petstoletnici (1865).
Kron III, 1936, 23—30; 103—109.
- Jarc Janko, Pred sto leti v Novem mestu.
DL 10. januarja 1964, št. 1 — 9. aprila 1964, št. 14.
- (Jarc Janko), Rudolf IV. Ustanovitelj.
DL 8. aprila 1965, št. 14.
- (Jarc Janko), Upor novomeških dijakov proti velenemškemu zatiralcu (1879). (Spisano po arhivskih podatkih, pripovedovanju Ivana Košaka in Picigasovih spominih.)
DL 9. maja 1963, št. 18.
- (Jarc Janko), Zadnje obešanje na Marofu.
DL 26. septembra 1963, št. 38.

- Jug Stanko, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. GMS XXIV, 1943, 1—61.
- Jug Stanko, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stol. do bitke pri Sisku (1593). ZČ IX, 1955, 26—62.
- Kaj pove o Novem mestu zgodovina. DL 23. oktobra 1953, št. 42.
- Klemenčič p. Rafael, Chronologische Darstellung der wichtigern, die Stadt »Rudolfswert« betreffenden Daten, mit besonderer Berücksichtigung des Franciscaner-Conventes. Programm des kais. kön. Obergymnasiums zu Rudolfswert, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1868. Laibach 1868, 1—35.
- Knifiz p. Engelbert, Kurzgefasste Geschichte von der Entstehung der Stadt Neustadtl und des Gymnasiums. Erster Jahresbericht des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Studienjahres 1855. Neustadtl 1855, 18.
- Koblar Anton, Doneski k zgodovini pošte na Kranjskem. IMK III, 1893, 54—59.
- Koblar Anton, O človeški kugi na Kranjskem. IMK I, 1891, 39—55.
- Komelj Bogo, Gledališke predstave v Novem mestu od 1897—1904 in Dramatično društvo diletantov. Dolenjska prosveta I, 1953/54, 34—36.
- Komelj Bogo, Kulturni delež Dolenjske. (Ob zborovanju slov. slavistov od 26.—29. oktobra 1957.) Novo mesto 1957. ŠK Mirana Jarca v Nov. mestu.
- Komelj Bogo, Napredni tisk na Dolenjskem. (Ob razstavi v Novem mestu oktobra 1954.) Dolenjska prosveta II, 1954, 29—30.
- Komelj Bogo, Novomeški tiskarji in njih delo. Dolenjska prosveta I, 1953/54, 62—67.
- Komelj Bogo, O časnikarstvu v Novem mestu. DL 23. februarja 1950, št. 2, in 2. marca 1950, št. 3.
- Komelj Bogo, Sto let javnega knjižničarstva v Novem mestu. (Referat na občnem zboru Društva bibliotekarjev Slov. v Nov. mestu 8. in 9. X. 1965.) Novo mesto 1965. (Ciklostil.)
- Komelj Bogo, Sto let knjižničarstva v Novem mestu. Knjižnica IX, Ljubljana 1965, 16—26.
- Kos Milko, Začetki Novega mesta. Kron II, 1954, 171—177.
- Kos Milko, Začetki Novega mesta. DL 4. februarja 1965, št. 5 — 5. marca 1965, št. 9.
- Koštiar Ivan, Novo mesto z okolico v »Popotnih spominih« Henrika Coste. Kron II, 1935, 26—32; 48—51.
- Koštiar Ivan, Novomeški meščani v 18. stol. Kron IV, 1937, 51—52.
- Koštiar Ivan, Novomeški priimki l. 1515. TL 13. aprila 1938, št. 42.
- Kraus Adalbert, Die Stiftungsurkunde des Collegiatcapitels zu Rudolfswert. MHK XXI, 1866, 21—24.
- Kraus Adalbert, Urkunden der Bruderschaft der heil. Dreifaltigkeit in der Antoni Capelle zu Rudolfswert. MHK XXI, 1866, 5—7.
- Kraus Adalbert, Urkunden der Hospitalskirche »Unserer lieben Frau« zu Rudolfswert. MHK XXI, 1866, 7—8.
- Kraus Adalbert, Urkunden des Collegiatcapitels in Rudolfswent. MHK XX, 1865, 35, 75, 85.
- Kronika frančiškanskega samostana v Novem mestu I—IV.
- I. P. Godefridus Pfeiffer, Chronicon Conventus Neostadiensis a sui origine videlicet anno 1470 usque ad annum 1752 inclusive.
- II. P. Godefridus Pfeiffer. 1752—1762.
- III. P. Godefridus Pfeiffer, p. Castulus Weibl. 1762—1830.
- IV. P. Sigismund Jeraj, p. Gotthard Podgoršek etc. 1830—.

- Lakner Franc, Sedemdesetletnica prostovoljne gasilske čete v Novem mestu 1876—1946. Novo mesto 1946.
- Miklavčič Maks, Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave. GMS XXV—XXVI, 1944—1945, 3—64.
- Mikolič Jakob, Glasbeno življenje v okraju Novo mesto. Dolenjska prosveta I, 1953/54, 18—20.
- Milkowicz Wladimir, Die Klöster in Krain. Studien zur österreichischen Monasteriologie. Wien 1889.
- Minařik Franc, Zdravstvo starega Novega mesta. Iz starejše dobe farmacije na Dolenjskem. Kron VII, 1940, 107—111.
- (Mlinarič Jože), Pregled najpomembnejših dogodkov iz zgodovine Novega mesta. DL 21. oktobra 1965, št. 42.
- (Mohorčič Karel) —X., od 6. do 13. aprila 1941 v Novem mestu. DL 7. aprila 1951, št. 14, in 13. aprila 1951, št. 15.
- Müllner (Alfons), Das Rudolfswerther Bürgercorps in Action gegen die Franzosen anno 1797. Argo VII, 1899, 184.
- Mušič Drago, Iz zgodovine medicine na Dolenjskem. Gradivo v novomeškem frančiškanskem samostanu in splošni opis. ZV 1938, 437—455.
- Mušič Drago, Medicina u Novom mestu. (Referat na ekskurziji za zgod. med. v Nov. mestu 11. VII. 1939.) LV 1939, 460—461.
- Mušič Drago, O franjevačkoj biblioteci u Novom mestu. (Medicinska literatura.) LV 1939, 448—449.
- Mušič Drago, Zdravstvo starega Novega mesta. Kron VII, 1940, 19—25.
- Novo mesto v davnini. DN I, 1939—1940, št. 1—2.
- Novo mesto v preteklosti. Dolenjska metropola 1930, 44—54.
- Novomeška gimnazija. (Kratka zgodovina.) DN 15. novembra 1896, št. 22.
- Piletič B. (udi), Delovna migracija v novomeškem okraju. Dolenjska zemlja in ljudje 1962, 146—161.
- Pirnát Viktor, Novomeški purgarji. DL 25. junija 1954, št. 25.
- Pamer Kaspar, Pettauer Leopold, Das k. k. Staats-Obengymnasium zu Rudolfswert. Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums in Rudolfswert für das Schuljahr: 1901/02 — 1906/07.
- Petdeset let Kmetijske šole na Grmu 1886—1936. Novo mesto 1936. Ravnateljstvo Banovinske kmetijske šole na Grmu.
- Peterlin Anton, Drobtinice iz zgodovine župnije Šmihelske. V Novomestu 1879. J. Krajec v Nov. m.
- Radies Peter, Herzog Rudolf IV. und das Land Krain. MHK XIX, 1864, 99.
- Rupel Mirko, Valvasorjevo berilo. Ljubljana 1951. MK. Novo mesto. 244—245.
- Saje Franček, Revolucionarno valovanje na Dolenjskem pod vplivom Oktobrske revolucije. DL 23. oktobra 1957, št. 43 — 5. februarja 1958, št. 5.
- Salokar Johann, Der Landsturm gegen die Franzosen zu Neustadtl im Jahre 1809. MHK VI, 1851, 59—61.
- 70 let Kmetijske šole na Grmu. DL 18. oktobra 1956, št. 42.
- Skale Otmar st., »Dolenjsko pevsko društvo in Prešernovo slavje«. DL 2. decembra 1950, št. 40.
- Skale Otmar st., Kako smo se vozili v Ljubljano, preden je stekla dolenjska železnica. DL 27. januarja 1951, št. 4.

- Skale Otmar st., Narodni dom v Novem mestu.
DL 20. januarja 1951, št. 3.
- Skale Otmar st., Novo mesto pred desetletji. (Prispevki k zgodovini Dolenjske.)
DL 30. marca 1951, št. 13 — 25. avgusta 1951, št. 34.
- (Skale Otmar st.), Usodepolni dan. (Kronika dogodkov v Novem mestu od 6. aprila do 9. maja 1941.)
DL 6. aprila 1961, št. 14.
- Steklasa Ivan, Novomeški kapitelj za Zagreb 1545. (Za obrambo Zagreba.)
DN 14. avgusta 1914, št. 19.
- Steklasa Ivan, Paradažzarji proti novomeškemu kapiteljnu.
DN 10. aprila 1914, št. 1 — 24. aprila 1914, št. 3.
- Steklasa Ivan, Zgodovina župnije Sent Rupert na Dolenjskem.
V Ljubljani 1913. Samozaložba.
- Šašel Ivan, Dve opazki k Vrhovčevi »Zgodovini Novega mesta«.
IMK III, 1893, 160.
- Švajger Stanko, Pomlad socialističnega gibanja v Novem mestu.
DL 28. julija 1960, št. 31, in 4. avgusta 1960, št. 32.
- Tovariš IX, 19. junija 1953, št. 25. Stevilka je posvečena Novemu mestu.
- Tovariš X, 22. oktobra 1954, št. 43.
- Ustanovno pismo Novega mesta. (Prevedel Božo Otorepec.)
DL 8. aprila 1965, št. 14.
- Valvasor Johann Weichard, Die Ehre des Herzogthums Crain.
I. Laibach 1689. I—IV.
II. Rudolphswerth 1877—1879. I—IV. J. Krajec.
Rudolphswerth XI, 479—489.
Register vseh mest, ki govore o Novem mestu, je v Repertorium zu J. W. Valvasors »Die Ehre des Herzogthums Crain« (1689). Von Dr. Oskar Gratzy. Laibach 1901.
- Gradovi na območju Novega mesta, omenjeni pri J. V. Valvasorju:
Forst — Zaboršt XI, 138—139.
Graben — XI, 205—221.
Nailhof — Pred malim mostkom XI, 391.
Stainhof — Kamen XI, 553.
Stauden — Grm XI, 555—556.
- Vasič Ivan, Spomenica Sokolskega društva v Novem mestu ob proslavi štiridesetletnice 1887—1927. Novo mesto 1927. J. Krajec.
- Vrhovec Ivan, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana 1891. MS.
- Vrhovec Johann, Ein Defraudationsprozess aus dem Jahre 1782.
Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums für das Schuljahr 1891/1892,
III—XXXII.
- Wester Josip, Novomeški spomini.
Kron IV, 1956, 174—178; V, 1957, 39—44; 88—94.
Novo mesto 1958. Dol. muzejsko društvo v Novem mestu.
- Wester Josip, Preosnova zavoda v realno gimnazijo.
Izvestje državne realne gimnazije v Novem mestu o šolskem letu 1919/20, 1—5.
- Zamljen Jože-Drejče, Iz spominov na »Svobodo« v Novem mestu.
DL 18. septembra 1952, št. 38.
- Zgodovina Dolenjske metropole.
Dolenjska metropola 1930, 38—43.
- Zwitter Fran, Ob šeststoletnici Novega mesta. (Predavanje na akademiji na predvečer šeststoletnice Novega mesta 6. aprila 1965.)
DL 21. oktobra 1965, št. 42.
- Zwitter Fran, Starejša kranjska mesta in meščani. (Inavguralna disertacija.) Ljubljana 1929.

2. ZGODOVINA NOB

- (Blatnik) V(inko) ..., Na Slovenskem smo mi gospodar! Kdo nam zemljo ukra-
de... DL 4. septembra 1953, št. 35.
Slike iz dni osvoboditve Novega mesta in Črnomlja ob kapitulaciji Italije.

- (Blažič Viktor), Dogodek na postaji pred sedemnajstimi leti. Pionirski list 1. oktobra 1958, št. 3.
Prikaz likvidatorske akcije dveh srednješolcev.
- Bon Jože, Režiser Gino. Borec 1961, št. 7—8, 445—446.
Pisec prikazuje, kako so v Gotni vasi aktivisti s sodelovanjem njim naklonjenega Italijana pobrali orožje dvema fašistoma.
- (Bon Jože), Trofeja poročnika Giordana. Delo 2. aprila 1961, št. 90.
Reportaža o akciji petega bataljona in novomeških aktivistov za pridobitev puškmitraljeza in municije leta 1942.
- Cigler Polde, Dogodek v cerkvi. Borec 1956, št. 8—9, 355.
Prikaz rešitve v novomeški cerkvi med nemško ofenzivo v oktobru 1943.
- Cigler Polde, Iz težkih dni Novega mesta. DL 28. oktobra 1955, št. 43 — 11. novembra 1955, št. 45.
Spomini in odlomki iz dnevnika o življenju v Novem mestu od kapitulacije Italije do konca leta 1943.
- (Cigler Polde) —r, Ko so iz Novega mesta bežali Nemci in belogardisti. DL 13. maja 1955, št. 19.
Prikaz končne osvoboditve Novega mesta v maju 1945.
- Cigler Polde, Vdor Nemcev v Novo mesto pred osemnajstimi leti. DL 26. oktobra 1961, št. 43.
Spomini na vdor Nemcev v Novo mesto 21. oktobra 1943 in na začetke njihovega režima.
- (Cigler Polde) —r, V varstvu Tintorettovega »Miklavža«. DL 9. septembra 1955, št. 36.
Pisec govori o napadu Nemcev na Novo mesto 21. oktobra 1943.
- Čotar Radoslav, Miniranje železniškega mostu čez Krško pri Kandiji. Železniški vestnik 1960, št. 3, 82.
Spomini na železničarsko akcijo po kapitulaciji Italije.
- Fajfar Tone, Kako je umrl Miran Jarc. SPor 14. avgusta 1947, št. 190.
- Fir Regina, Barica je bila 1942. leta v belogardističnem taborišču. DL 31. oktobra 1952, št. 44.
Zapis spominov Barice Žugelj na zasliševanja in zapore pri belogardistih v Metliki in Novem mestu in rešitev v oktobru 1942.
- (Golobič Peter), Po poteh naše Partije in SKOJ — bombardiranje Novega mesta. Pionirski list 3. junija 1959, št. 34.
- Gros Davorin, Še k aprilskemu dogodkom. DL 20. aprila 1961, št. 16.
O izpustitvi Vinka Kristana in tovarnišev iz novomeških zaporov.
- Heroja narodnoosvobodilne vojne. LD 25. julija 1953, št. 171.
Kratka biografija Ivana Kovačiča in Dušana Jereba.
- (Hočevar Franc), Sedemdeset let v trnju in cvetju. DL 12. februarja 1959, št. 6.
Kratka biografija aktivista OF v Novem mestu, zapisana po njegovem lastnem pripovedovanju.
- Hudales Zoran, Tehnika novomeškega okrožja. DL 21. julija 1955, št. 29.
- Ivanetič Peter, »Mladí ste šli v boj, ste šli umret — za nas, za svobodo, za boljši svet«. DL 11. septembra 1952, št. 37.
Prikaz mladinskega dela v Novem mestu v letu 1941 in dalje.
- (Jarc Janko), 29. oktober — praznik Novega mesta. DL 23. oktobra 1953, št. 42.
Prikaz partizanstva na Dolenjskem v zadnjih mesecih leta 1941.
- (Jarc Janko), Dolenjci in njihov delež v uporju jugoslovanskih narodov v letu 1941. DL 29. junija 1961, št. 26—27.
- J(arc Janko), Dušan Jereb-Stefan. (Ob odkritju spominske plošče.) DL 11. oktobra 1962, št. 41.
- (Jarc Janko), Iz krvi rdeče mladih partizanov raste roža svobode. DL 21. decembra 1951 št. 51.
Kratki življenjepisi narodnih herojev: Jožeta Slaka-Silva, Vinka Paderšiča-Batreja, Janka Stanihe-Janka, Milke Šobar-Nataše, Jožeta Mihelčiča in Ilija Badovinca.
- Jarc Janko, Kdaj in kje je umrl Miran Jarc. SPor 24. avgusta 1947, št. 199.
- Jarc Janko, Miran Jarc v partizanih. Obzornik VI, 1951, 132—140.
- J(arc) J(aniko), Novo mesto ob prvi osvoboditvi leta 1943 v luči nekaterih dokumentov. DL 4. septembra 1953, št. 35.

- J(arc) J(anko), Osvoboditev domovine pred 20 leti. (Prirejeno po raznih virih.) DL 29. aprila 1965, št. 17 — 27. maja 1965, št. 21.
- Jarc Janko, Padli narodni heroji. Obzornik III, 1948, 140—146; 218—238.
- Jarc Janko, September in oktober 1943 na Dolenjskem. DL 12. septembra 1963, št. 36 — 17. oktobra 1963, št. 14.
- (Jarc Janko), Spominski steber na Glavnem trgu. DL 11. julija 1952, št. 28.
- Jazbinšek Avgust, Nekaj spominov na borbo železničarjev proti okupatorju na Dolenjskem. Železniški vestnik 1960, št. 3, 81.
- Jazbinšek Avgust-Iko, Prevarala sva Italijane. DL 29. avgusta 1952, št. 35.
- Spomin na prenos partizanske literature po roški ofenzivi v Novo mesto.
- Jereb Dušan-Stefan, Ob odkritju spomske plošče. DL 11. oktobra 1962, št. 41.
- Kastelic Janko, Se o aprilskih dogodkih 1941. DL 27. aprila 1961, št. 17—18.
- Kako so bili izpuščeni iz zopora komunisti Kristanove skupine 12. aprila 1941. (Klopčič Mile), Poldrug mesec v XII. brigadi. Zasavski vestnik, Trbovlje 3. septembra 1955, št. 35.
- Spomini na bivanje v brigadi dec. 1943 med operacijami pri Novem mestu.
- Komelj Bogo in Adalbert Božič, Dušan Jereb — narodni heroj.
- Dolenjska prosveta I, 1953/54, št. 2, 33.
- Biografija nar. heroja Dušana Jereba in Zore-Katje Rupena.
- Komelj Bogo, Narodni heroj Dušan Jereb. Dvajset let DPD Svoboda »Dušan Jereb«. Novo mesto 1965.
- Komelj Bogo, Padli kulturno prosvetni delavci. Dolenjska prosveta I, 1953/54, št. 3, 56—57.
- Komelj Bogo, Prva sabotažna akcija v Novem mestu. DL 23. oktobra 1957, št. 43.
- Komelj B(ogo), Spomeniki in spomske plošče v Novem mestu. Tovarniški list, Novo mesto 1961, št. 4—5, 8—18.
- Lepin Danijel, Borba naših železničarjev proti okupatorju. Borec 1949, št. 3, 18—19.
- Železničarji v Novem mestu med NOB.
- Leto 1941 na Dolenjskem. Dolenjski zbornik 1961, 9—60.
- L(avec Peter), Miran Jarc. LdP 13. septembra 1952, št. 37.
- Levstik Jože-Vid, Nesrečen dan za dolenjske aktiviste.
- Spomin na 26. februar 1943, ko so pri Dolnji Straži padli tovariši: Jože Slak (Silvo), Maks Strmečki (Rok) in Jože Povše. DL 2. marca 1956, št. 9, in 9. marca 1956, št. 10. Borec 1956, 350—354.
- Lilija Bogomil, Resnična zgodba o puškah in strojnici. Slov. Jadran, Koper, 8. avgusta 1952, št. 32.
- Pisec prikazuje zbiranje orožja v Novem mestu.
- (Lipar Ivo) — Iztok Slavijan, Novo mesto v septembru 1943. Dolenjska prosveta I, 1953/54, št. 2, 26—27.
- Moretti Josip, Sodim, da je treba napako popraviti. (Pripombe k ilegalni tehniki v Novem mestu v Koštialovi ulici št. 1.) Borec 1961, št. 10, 568.
- Novi narodni heroji Dolenjske. DL 31. julija 1953, št. 30. Biografije Ivana Kovačiča Stefana-Efenke, Dušana Jereba-Stefana in Vinke Robeka.
- Novomeška mladina v napadu. (Pred praznikom slovenske mladine na Podstenicah.) DL 6. avgusta 1959, št. 31, in 13. avgusta 1959, št. 32.
- Ob triletnici smrti Dušana Jereba-Stefana. LdP 17. marca 1946, št. 65.
- Oblak Božo, Godilo se je v hiši št. 21. DL 11. februarja 1955, št. 6, in 18. februarja 1955, št. 7.
- Spomini na ilegalno partizansko tehniko v Novem mestu.
- Odposlanci novomeškega okrožja, ki so se udeležili kočevskega zbora od 1. do 3. oktobra 1943. DL 3. oktobra 1963, št. 39.
- Pavlin Ivan, Kako je bil ohranjen novomeški most 8. maja 1945. DL 8. maja 1953, št. 18.
- (Pavlin Mile), Zadetek v polno. Borec 1961, št. 9, 510.
- Članek prikazuje uspeh streljanja minometov 15. brigade na Novo mesto maja 1944.
- Petrič Martina, Spomini na konferenco pod Hmeljnikom. DL 23. oktobra 1958, št. 42.
- Spomini na protifašistično žensko konferenco spomladi 1943.
- Pirkovič Ivo, Beg čevljarja Kunstka. DL 3. junija 1955, št. 22 — 1. julija 1955, št. 26.
- Oris bega iz novomeških zaporov leta 1943.
- Pirkovič Ivo, Brezdno v Zabjeku, DL 23. marca 1956, št. 12 — 13. aprila 1956, št. 15.
- Umor v Brezdnu v Zabjeku. Začetek bele garde v Novem mestu in okolici.

- Pirkovič Ivo, Ilegalna tehnika v Novem mestu. DL 16. marca 1951, št. 11 — 30. marca 1951, št. 13.
- Pirkovič Ivo, Predstraže ilegalnega Novega mesta. Dolenjski zbornik 1961, 61—87.
- Pirkovič Ivo, Resnica o prevratnih dneh v Novem mestu. DL 27. aprila 1961, št. 17—18.
- Pisec prikazuje, kako je bilo z zaprtimi komunisti Kristanove skupine in kako so prišli na svobodo ob zlomu Jugoslavije.
- Prijatelj Jože, Prispevek k aprilskim dogodkom. DL 13. aprila 1961, št. 15.
- O Vinku Kristanu in njegovi skupini.
- (Primož Jože), Neznanez Rudi. DL 3. julija 1962, št. 27.
- Zapis spominov Janeza Zupančiča na sestanek aktivistov pri Moretu v Novem mestu jeseni leta 1941, na katerem je sodeloval tudi Viktor Avbelj-Rudi.
- (Primož Jože), »Za las je šlo«. DL 3. julija 1962, št. 5.
- Spomini železničarja Janeza Zupančiča na prenašanje partizanske literature v Novem mestu jeseni leta 1941.
- S(avnik) D(ušan), Gubčeva brigada pred Novim mestom v zimi leta 1943 in 1944. SPor 21. avgusta 1950, št. 198.
- S(avnik) D(ušan), Spomini na Gubčevo brigado. SPor 2. septembra 1950, št. 209.
- Spomini na boje gubčevcev z Nemci ob blokadi Novega mesta decembra 1943.
- Seznam padlih borcev in žrtev sovražnih napadov s področja občine Novo mesto. DL 28. avgusta 1953, št. 34 — 18. septembra 1953, št. 37.
- Suhi Drago, Zakuril sem jim ... Borec 1954, št. 12, 484—486.
- Spomini na akcijo v Bršljinu pri Novem mestu februarja 1942.
- Silih Niko, Kako so se oboroževali prvi dolenski partizani. DL 11. septembra 1952, št. 37.
- (Švara Dušan) — Dule, Napad na kolono. DL 13. decembra 1956, št. 50.
- Reportaža o bojih s fašisti, ki so iz Novega mesta hoteli priti preko Jugorjev v Belo krajino.
- Udovič Jože, Razvoj partizanskih orožarskih delavnic na Dolenjskem. DL 11. septembra 1952, št. 37.
- Ustreljeni in pobiti Novomeščani v letih 1941—1945. DL 18. septembra 1953, št. 37.
- Vasič Ivan, Novomeška Sokolska župa in njeni odnosi do OF. Dolenjska prosveta I, 1953/54, št. 3, 70—71.
- Vasič Ivan, Za zapahi ječe na »Cesti talcev«. Dolenjska prosveta I, 1953/54, št. 1, 5—6.
- Spomini na belogardistične aretacije in zapore jeseni leta 1943.
- Važni in zanimivi dogodki v času NOB, 1941—1945. Tovarniški list, Novo mesto 1961, št. 4—5, 5—7.
- Kronika splošnih pomembnejših dogodkov iz dobe NOB.
- (Vitkovič Janez), Na Slovenskem smo mi gospodar ... Kdo nam zemljo ukrade. DL 4. septembra 1953, št. 35.
- Oris 9. septembra 1943 v Novem mestu.
- Vivoda Marijan, Nekaj spominov na ustanovitev in razvoj OF v Novem mestu 1941. DL 25. aprila 1952, št. 17 — 9. maja 1952, št. 19.
- Žnideršič Bruno, Po poti smrti. Zbornik družine Počitniške zveze grafične industrije MEPA, Maribor 1960, 15—21.
- Utrinki iz pripovedovanja Jožeta Urana o dogodkih iz dobe NOB v Novem mestu in njegovi okolici ter na Rogu.

Povzetki člankov in razprav so iz:

Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev, France Škerl-Bregar. Ljubljana 1962.

Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1960, France Škerl.

Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1961 in 1962, France Škerl.

3. ZGODOVINA UMETNOSTI

Cevc Emilijan, Srednjeveška plastika na Slovenskem (od začetkov do zadnje četrtine 15. stol.). Ljubljana 1963. SM. Novo mesto 203, 204, 247, 251, kapiteljska cerkev 238, franč. cerkev 269, 276, 347.

Črnologar Konrad, Kunstgeschichtliches aus Unterkrain. MMK IV, 1891, 7—8. VII. Rudolfswert.

- Crnologar Konrad, Kunsthistorisches aus Unterkrain. MZK IV, 1891, 7—9. VII. Rudolfswert.
- G(regonič) J(ože), Grb na proštiji. Križ VIII, 1938, št. 7.
- G(regorič) J(ože), Kapiteljska cerkev, poslednje počivališče cerkvenih in posvetnih odličnikov. Križ VIII, 1938, št. 11.
- Gregorič Jože, Kapiteljska cerkev v Novem mestu. Križ X, 1940, št. 7—8.
- Gregorič Jože, Kripta novomeške kapiteljske cerkve. K vprašanju njene restavracije. S 21. aprila 1938, št. 90.
- Gregorič Jože, Kulturna slika Novega mesta in njegovo zunanje lice. Kron VI, 1939, 121—130.
- G(regonič) J(ože), Metzingerjevo delo v Novem mestu. Križ VIII, 1938, št. 9.
- Gregorič Jože, Najnovejša umetnostnozgodovinska odkritja v Novem mestu. Kron IV, 1937, 217—220.
- G(regonič) J(ože), Novodokrita okna v ladji kapiteljske cerkve. Križ VIII, 1938, št. 13.
- G(regonič) J(ože), Restavracija kapiteljske kripte. Križ X, 1940, št. 11.
- G(regorič) J(ože), Starinska najdba. (Grb prošta Štemberga.) Križ VIII, 1938, št. 15.
- Gregorič Jože, Stavbna zgodovina kapiteljske cerkve v Novem mestu. Kron IV, 1937, 22—24.
- Gregorič Jože, Tintoretov sv. Miklavž v Novem mestu. ZUZ XV, 1938, 43—58.
- G(regorič) J(ože), Tintoretov sv. Miklavž. Križ X, 1940, št. 11.
- Gregorič Jože, Umetnost Dolenjske. (Pregled umetnostnih spomenikov.) TL 13. aprila 1938, št. 42. Dolenjska 1938, 120—131.
- Gregorič Jože, Umetnostni spomeniki Novega mesta. TL 13. aprila 1938, št. 42. Dolenjska 1938, 132—139.
- Gregorič Jože — Stelč Fran, Srednjeveška cerkvena arhitektura v Sloveniji do leta 1430. ZUZ I, NV, 1951, 1—36. Kapiteljska cerkev v Nov. mestu. 28—29.
- Jarc Janko, Razgovor o nekaterih problemih Novega mesta. DL 22. februarja 1952, št. 8.
- Razgovor s slikarjem B. Jakcem in arhitektom M. Mušičem.
- Jarc Janko, Ureditve Gorenjih ali Ljubljanskih vrat. DL 27. junija 1952, št. 26.
- Kapiteljska cerkev v Novem mestu razkrija kos stare novomeške zgodovine. SD 23. februarja 1938, 2.
- M. S., V kapiteljski cerkvi v Novem mestu so odkrili tri gotska okna. J 21. januarja 1938, 3.
- Marinko Jožef, Božji grob pri Grmu poleg Novega mesta. Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums in Rudolfswert für das Schuljahr 1894/95, 1—16.
- Matějček Anton, Der Tintoretto in Rudolfswert. Stilanalyse. MZK XIII, 1914, 15—18. Messesnel France, Varstvo spomenikov, Novo mesto — kapiteljska cerkev. ZUZ XX, 1942, 124.
- Mušič Marjan, Iz spominov na Novo mesto in njegov umetniški preporod. Nova obzornja 1955, št. 8, 715.
- Mušič Marjan, K obnovi Novega mesta. DL 23. oktobra 1957, št. 43.
- Mušič Marjan, O ureditvi novomeškega glavnega trga. DL 19. novembra 1954, št. 46, in 26. novembra 1954, št. 47.
- Mušič Marjan, Preureditvena dela v Novem mestu v pogledu regeneracije historičnih mestnih jeder. Varstvo spomenikov V, 1953/54, 66—83.
- Mušič Marjan, Preureditve v Novem mestu glede na regeneracijo historičnih mestnih jeder. Arhitektura in čas, Maribor 1963, 176.
- Mušič Marjan, Regulacijske smennice Novega mesta. Kron VI, 1939, 143—147.
- Mušič Marjan, Študija o razvoju Novega mesta. TL 13. aprila 1938, št. 42. Dolenjska 1938, 8—92.
- O vodnjaku na novomeškem trgu. DL 28. oktobra 1955, št. 43.
- Rus Jože, O tipu našega mesta na pomolu. LZ L, 1930, 685—691; 739—774.
- Skopal Hugo, Über das Altarbild von Tintoretto in der Rudolfswerter Capitelkirche nebst einer kurzen Charakteristik der Darstellungsweise dieses Meisters im allgemeinen. Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums in Rudolfswert für das Schuljahr 1900/1901, 1—10.
- Stelč Fran, Umetnost Dolenjske. Kulturno geografski poskus k problemu slovenske umetnostne zgodovine. Et 1933, 117—200.

Vurnik Stanke, Umetnost Dolenjske in njene metropole. Dolenjska metropola 1930, 20—23.

Zadnikar Marijan, Romanska arhitektura na Slovenskem. Ljubljana 1959. SM.

Smihel pri Novem mestu, 155—156.

Zois Michelangelo, Der Tintoretto in Rudolfswert. Literatur. MZK XIII, 1914, 12—15.

Zois Michelangelo, Der Tintoretto von Rudolfswert. Laib. Zeitung 1914, št. 43, 45.

4. BIOGRAFIJE

(Benkovič Josip) B., P. Florentin Hrovat, vodja ljudske šole in slovenski pisatelj. Dom in svet 1894, 353—355, 385—386.

Cigler Polde, O mojstru na kraljici instrumentov. (Ob 100-letnici Hladnikovega rojstva.) DL 23. septembra 1965, št. 38.

Cermelj Lavo, Ignacij Klemenčič. (Ob petdesetletnici njegove smrti.) Proteus XIV, 1951/52, 1—5.

Dodič Milan, V spomin slikarja V. Lamuta. DL 12. aprila 1962, št. 15.

Dular Jože, Umetnik, svobodomislec, pedagog (Spominu Josipa Germa.) DL 12. januarja 1961, št. 1—2, in 19. januarja 1961, št. 3.

Dolinar A(nton), Ignacij Hladnik. Pevec 1928, 49—51, 65—66.

Ferjančič Fran, Hladnik Ignacij. (Ob 50-letnici njegovega glasbenega delovanja.) Cerkveni glasbenik 1930, 77—79.

Gedrin Igor, Podoba Mirana Jarca. DL 13. aprila 1956, št. 15.

Grottemeyer Paul, Franz Andreas Schega als Münzstempelschneider. Festschrift zum VI. deutschen Münzforscherstag München 24. bis 28. September 1929, 58—78. Bibliografija: Thieme-Becker Künstler Lexikon, XXX. Leipzig 1936.

Hochreiter Emil, Moji spomini na p. Hugolina Sattnerja, posneti iz njegovih pesem. Cerkveni glasbenik 1936—1938.

Hrovat p. Florentin, Franc Andrej Šega, slaven Novomeščan. DN 1. novembra 1887, št. 21.

(Hrovat p. Florentin) — F. H., P. Ladislav Hrovat, c. kr. gimnazijski profesor v pokoju, slovenski pisatelj. Dom in svet 1891, 1—4, 51—52.

Izpis iz lista častniga gosp. Ignacija Knobleharja. Novice 1845, 59—60, 63.

(Jarc Janko), Ivanu Vrhovcu, zgodovinarju Novega mesta so odkrili spominsko ploščo. DL 5. junija 1953, št. 22.

Jarc Janko, Novomeščan Fr. A. Šega — umetnik evropske slave. DL 29. aprila 1963, št. 16—17.

Knez Tone, Jerneju Pečniku v spomin. (Ob petdesetletnici njegove smrti.) DL 11. junija 1964, št. 23.

Komelj Bogo, Ivan Vrhovec. (Ob stoletnici njegovega rojstva.) Dolenjska prosveta I, 1953/54, 9—12.

Komelj Bogo, Kulturni delež Dolenjske. (Ob zborovanju slov. slavistov od 26.—29. okt. 1957.) Novo mesto 1957. ŠK Mirana Jarca v Nov. mestu.

Seznam znamenitih Novomeščanov ali pa oseb, ki so v Novem mestu delovale. Biografske in bibliografske podatke glej v Slovenskem biografskem leksikonu!

Logar Janez, Janez Trdina na Dolenjskem. DL 15. julija 1955, št. 28.

Mikuž S(tane), + Slikar Ivan Vavpotič. Dom in svet 1943 — I, 151—152.

Mole Rudolf, Fran Sešek — tajnik novomeškega dijaškega društva Zadruga. Dolenjska prosveta II, 1954, 17—24.

Mušič Marjan, Ferdo Seidl o svojem življenju in delu. Kron IX, 1961, 36—54. Dodatek: bibliografija o prof. Ferdu Seidlu.

Pesnik Miran Jarc. (Ob deveti obletnici njegove smrti.) DL 25. avgusta 1951, št. 34.

(Šali Severin), Pesnik Miran Jarc. DL 11. septembra 1952, št. 37.

(Šali Severin), Stoletnica znamenitega učenjaka in dolenjskega rojaka. (Ignacij Klemenčič.) DL 20. marca 1953, št. 11.

Tomšič France, V spomin prof. Ivanu Koštialu. DL 30. oktobra 1957, št. 44.

Vasič Ivan, Dragotin Kette in Novo mesto. Kron I, 1953, 194—201.

- Vrhovnik Ivan, Ivan Vrhovec. Doneski k njegovemu življenjepisu in bibliografija njegovih del. Ljubljana 1933. Zgodovinska sekcija Muzejskega društva za Slovenijo.
- Vrhovnik Ivan, Spominu profesorja Ivana Vrhovca. Dolenjska metropola 1930, 55—57.
- Župančič Jože, Nekaj spominov na Mirana Jarca. DL 6. decembra 1956, št. 49, in 13. decembra 1956, št. 50.
- Županič Niko, Dragotin Kete. (Sećanje jednog prijatelja.) Odštampano iz Priloga za književnost, istoriju, jezik i folklor. Knj. 2. sv. II. 1922. Beograd 1922.

5. DOLENJSKI MUZEJ IN GALERIJA

- Breščak Peter, Skozi stoletja po sobah Dolenjskega muzeja. (Ob letošnjem tednu muzejev.) DL 9. oktobra 1958, št. 40.
- (Dodič Milan) — MDč., Prešeren v Dolenjskem muzeju. (Razstava Maleševih slik in Prešernovih Poezij.) DL 21. februarja 1963, št. 7.
- Dolenjski muzej v Novem mestu. DL 20. maja 1955, št. 20.
- D(ular) J(ože), Muzejski problemi Dolenjske. (Ob tednu muzejev.) DL 13. maja 1955, št. 19.
- Dular Jože, Obiščimo muzeje na Dolenjskem. (Razmišljanja ob Tednu muzejev.) DL 11. oktobra 1956, št. 41.
- Eržen Štefan, Slikarska razstava v Novem mestu. DL 27. februarja 1953, št. 8, in 13. marca 1953, št. 10.
- Razstavljajo: Vlado Lamut, Izidor Mole in Bogdan Borčič.
- (Gošnik Tone), Dolenjska galerija. DL 5. novembra 1964, št. 44.
- Gošnik T(one), Življenje, posvečeno Lepoti. (Ob razstavi del Vladimira Štovička v Dol. galeriji.) DL 14. oktobra 1965, št. 41.
- J(arc) Janko, Dolenjska galerija — pomembna kulturna pridobitev Novega mesta in Dolenjske. DL 23. avgusta 1962, št. 34.
- (Jarc Janko), Dolenjski muzej odpira svoja vrata. DL 23. oktobra 1953, št. 42.
- Jarc Janko, Dolenjski muzej v Novem mestu. Obzornik VI, 1951, št. 8, 488—495.
- Jarc Janko, Dolenjski muzej v Novem mestu. Kron II, 1954, 59—60.
- Jarc Janko, Dolenjski muzej v Novem mestu. Kron VI, 1958, 149—151.
- Jarc Janko, Krajevna muzejska zbirka NOB v Dolenjskih Toplicah. DL 5. junija 1957, št. 23, in 12. junija 1957, št. 24.
- (Jarc Janko), Miha Maleš razstavlja v Novem mestu. DL 14. februarja 1963, št. 6.
- (Jarc Janko), O Dolenjskem muzeju v Novem mestu. DL 3. avgusta 1951, št. 31.
- J(arc) J(anko), Po zaključku novomeških razstav. DL 17. oktobra 1952, št. 42.
- Jarc Janiko, Razstava partizanskega slikarstva v Novem mestu. Kron I, 1953, 70—71.
- (Jarc Janko), Spominska razstava o Josipu Ressleru v Dolenjskem muzeju. DL 9. aprila 1958, št. 14.
- (Jarc Janko), Umetnik v gosteh. DL 24. marca 1960, št. 12.
- Govor ravnatelja Dol. muzeja Janka Jarca ob otvoritvi razstave Rika Debenjaka v dvorani Dolenjskega muzeja.
- Knez Tone, Arheološki oddelek Dolenjskega muzeja. Kron VI, 1958, 152.
- Knez Tone, Dolenjska galerija. DL 14. februarja 1963, št. 6.
- Knez Tone, Dolenjski muzej v Novem mestu. Argo III, 1964, 80—82.
- K(nez) T(one), Dolenjski muzej v preteklem letu. DL 7. februarja 1963, št. 5.
- Knez Tone, Novomeški Fotoklub razstavlja v Dolenjski galeriji »Novo mesto skozi čas«. DL 9. decembra 1965, št. 49.
- Knez Tone, Ob otvoritvi Dolenjske galerije. DL 29. oktobra 1964, št. 43.
- (Knez Tone), Ob XIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. DL 21. oktobra 1965, št. 42.
- Knez Tone, Sprehod skozi zbirke Dolenjskega muzeja. DL 16. decembra 1965, št. 50, in 23. decembra 1965, št. 51.
- (Knez Tone), V preurejenem novomeškem muzeju. DL 29. oktobra 1959, št. 43.
- (Komelj Bogo), Muzejsko društvo v Novem mestu. DL 7. maja 1954, št. 18.
- (Komelj Bogo), Vsem, ki jih zanima usoda Križatiče. DL 1. septembra 1951, št. 35.
- (Komelj Bogo), Zanimiva slikarska in knjižna razstava. DL 14. marca 1963, št. 10.

- K(omelj) I(van), Borčičeva »Komiža« v Dolenjskem muzeju. DL 22. oktobra 1959, št. 42.
- Komelj I(van), Ob najnovejši Lamutovi razstavi. (Od 18. febr. do 12. marca v Dolenjskem muzeju.) DL 16. marca 1961, št. 11.
- (Komelj Ivan), Razstava plaket in medalj Vladimira Štovička. DL 28. oktobra 1965, št. 43.
- Komelj Drago, Sprehodi po novomeških likovnih razstavah. DL 21. avgusta 1958, št. 33 — 4. septembra 1958, št. 35.
- (Lukič Branko), Novo mesto skozi čas. DL 2. decembra 1965, št. 48. Razstava fotografij v Dolenjski galeriji.
- M(oškon) M(anjan), Oddelek NOB pri Dolenjskem muzeju. Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja I, 1. Ljubljana 1960, 379—380.
- Novo mesto v spomin Mirana Jarca. DL 18. septembra 1952, št. 38.
- Ob otvoritvi razstave partizanske grafike in slikarstva in spominske sobe Mirana Jarca.
- Pogačnik Bogdan, Stani mojstri v novi galeriji. Delo 10. novembra 1965, št. 306.
- Poljanšek Miloš, Dolenjska galerija. DL 5. novembra 1964, št. 44.
- š., Muzejsko društvo v Novem mestu. DL 9. marca 1950, št. 4.
- Zamljen Jože, Oddelek NOB v Dolenjskem muzeju. DL 16. aprila 1964, št. 15.
- Zoran Ivan, Lirika Kambičeve palete. DL 12. novembra 1964, št. 45.
- Zoran Ivan, Milina proti globini. DL 24. decembra 1964, št. 51. Ob otvoritvi slikarske razstave v Dol. galeriji.
- Zupančič Danica, Etnografski oddelek Dolenjskega muzeja v Novem mestu. SE XIII, 1960, 213—214.

SEZNAM SLOVENSKIH ZGODOVINSKIH BIBLIOGRAFIJ

- 1848—1898. Repertorium zur 50-jährigen Geschichtschreibung Krains, dr. Oskar Gratzy. Laibach 1898.
- 1891—1939. Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo, dr. Melitta Pivec-Stele. GMS XX, 1939.
- 1938—1939. Bibliografija slovenske zgodovine za l. 1938 in 1939, Staniko Jug. GMS XXI, 1940, 74—128.
1. I. 1940—5. IV. 1941. Slovenska zgodovinska bibliografija, dr. Melitta Pivec-Stele. ZC II—III, 1948—49, 256—259.
6. IV. 1941—9. V. 1945. Slovenska zgodovinska bibliografija, dr. Melita Pivec-Stele. ZC I, 1947, 218—221.
- 1945—1950. Bibliografija slovenske zgodovine, Vasilij Melik, Stanislav Jesse, Milko Kos, Albert Rejc, Lojze Ude. ZC V, 1951, 454—491.
- 1951—1958. Bibliografija slovenske zgodovine, Vasilij Melik, Slavka Kajba, Majda Smole, Erna Umek. ZC XII—XIII, 1958—59, 377—422.
- 1959—1960. Bibliografija slovenske zgodovine, Slavka Kajba-Milič in Vasilij Melik. ZC XV, 1961, 242—256.
- 1961—1962. Bibliografija slovenske zgodovine, Slavka Kajba-Milič in Vasilij Melik. ZC XVII, 1963, 324—338.
- 1945—1959. Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev, France Škerl-Bregar. Ljubljana 1962. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.
1960. Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1960, France Škerl, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja III, 1962, št. 1. Ljubljana 1962. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.
- 1961—1962. Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1961 in 1962, France Škerl, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja IV, 1963, 1—2. Ljubljana 1963. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.
1963. Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1963, France Škerl, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja V, 1965, 1—2. Ljubljana 1965. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Pričujoči zbornik prispevkov za zgodovino Novega mesta bi moral iziti za šeststoletnico mesta l. 1965. Po prvotni zamisli, stari že nad petnajst let, naj bi naše mesto ob svojem šeststoletnem jubileju dobilo vsaj kolikor toliko popolno in sodobni stopnji zgodovinopisja ustrezno zgodovino. Ko se je izkazalo, da to ne bo možno predvsem zaradi prekratkega roka, v katerem bi bilo treba proučiti vse obsežno arhivalno gradivo, ki ga mimo tega v precejšnji meri hranijo še arhivi v sosednjih državah, smo se odločili vsaj za zbornik razprav iz posameznih obdobj in območij zgodovinskega, gospodarskega, kulturnega, družbenega itd. razvoja mesta, vendar tako, da bi posamezne razprave zajemale dogajanja do najnovejšega časa. Žal nam tudi tega cilja ni bilo možno doseči.

Tako prihaja zbornik razprav za zgodovino Novega mesta ne samo s štiri-letno zamudo, ampak je tudi dokaj okrnjen, saj nekaj tehtnih razprav, ki so bile zagotovljene, avtorji zaradi preobremenjenosti z delom niso utegnili pravočasno pripraviti za tisk. Zato se bo morda komu zdel tudi naslov tega zbornika preveč obetaven, vendar upamo in želimo, da bi mogli zamujeno vsaj v prihodnjih letih dopolniti.

Uredniški odbor

V Novem mestu, marca 1969

K a z a l o

	Stran
Fran Zwitter: Ob šeststoletnici Novega mesta	5
Tone Knez: Prazgodovina Novega mesta	12
Sonja Petru: Novo mesto v rimski dobi	70
Milko Kos: Ustanovitev Novega mesta	78
Sergij Vilfan: Novomeški mestni privilegij iz leta 1365	88
Božo Otorepec: Prepis in prevod zamenjalne listine iz leta 1365	111
Božo Otorepec: Starejši mestni pečati in grb Novega mesta	115
Ferdo Gestrin: Trgovsko prometni položaj Novega mesta	130
Ludovik Modest Golia: Križatija v Novem mestu	144
Marjan Mušič: Podoba novomeške kapiteljske cerkve skozi čas	163
Emilijan Cevc: Štirje renesančni nagrobniki v Novem mestu	180
Ivan Komelj: Umetnostna preteklost Novega mesta	196
Jože Mlinarič: Bibliografija Novega mesta	223
Spremna beseda	237

NOVO MESTO

1365 — 1965

Prispevki za zgodovino mesta

Zbral in uredil uredniški odbor:

Ianko Jarc, Tone Knez, Jože Mlinarič, Jože Suhadolnik

Opremil Janez Vidic

Založili

Založba Obzorja Maribor

in

Dolenjska založba Novo mesto

Za založbi Jože Košar

Natisnilo marca 1969

ČP Mariborski tisk v Mariboru

94(497.4)
NOVO mesto

78593

skl.

099507363

KNJIZNICA H. JAVORŠ. NOVO MESTO
Študijski oddelak
COBISS